

23. évfolyam

2008. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

GALAMB GYÖRGY

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

DANIELE SOLVI Az inkvizítor Kapisztrán János és a ferences ellenzék (Fordította: <i>Galam</i> <i>lamb György</i>)	5
KLANICZAY GÁBOR A királyi bölcsesség ellentmondásos mintaképe – Salamon	25
KOSZTA LÁSZLÓ Remeték a 11. századi Magyarországon	42
E. KOVÁCS PÉTER Zsigmond császár Gubbióban	56
FALVAY DÁVID Szent Erzsébet, Szent Vilma és a magyar királyi származás mint to- posz Itáliában	64
H. TÓTH IMRE Bizánc és Róma között („Információrobbanás” és „paradigmaváltás” Bulgáriában [886–970])	77

Műhely

NEMERKÉNYI ELŐD A latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon (Centrum és periféria)	89
BARTKÓ JÁNOS „Disztinkciók” Hugues de Saint-Cher (†1263) evangéliumi prédiká- cióiban	94
MADAS EDIT Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae (Egy középkori forrás- terület rendszeres feltárásáról)	101

Múltidéző

HORVÁTH EMÓKE Iohannes Biclarensis krónikája	116
SZÉKELY MELINDA Plinius Indiáról	128

Elmélet és módszer

MICHAEL BORGOLTE Az európai középkortörténet perspektívái a 21. század küszöbén (For- dította: <i>Cziráki Zsuzsanna</i>)	142
---	-----

Határainkon túl

„A hasonlóságok és párhuzamok sokkal fontosabbak, mint az eltérések” (Beszélgetés Martyn Rady angol történészprofesszorral) (A beszélgetést <i>Hunyadi Zsolt</i> készítette)	156
Martyn Rady műveinek bibliográfiája	164
MARTYN RADY	
Késedelmes igazságszolgáltatás? Pereskedés és perlezárás a 15. századi Magyarországon (Esettanulmány) (Fordította: <i>Sebők Ferenc</i>) ...	167

Figyelő

„Fapadossal” a Selyemútra (<i>Thomas O. Höllmann: A Selyemút. Ford.: Uray-Kőhalmi Katalin. Corvina Tudástár, Budapest, 2006.</i>)	
FELFÖLDI SZABOLCS	178
Elfelejtett források a késő antikvitás követjárásairól (<i>Andrew Gillett: Envoys and Political Communication in the Late Antique West 411–533, Cambridge University Press, 2003.</i>)	
KOVÁCS TAMÁS	182
Margit „legszebb” legendája (<i>Deák Viktória Hedvig OP: Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia Garinus legendája nyomán. Kariosz Kiadó, Budapest, 2005.</i>)	
ORBÁN IMRE	188
Két birodalom szomszédságában (<i>Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.</i>)	
MAKAI JÁNOS	192
Az állam fejlődése Európa nyugati részén (<i>Sashalmi Endre: A Nyugat-Európai államfejlődés vázlata. Pannonica Kiadó, Pannonica Kiskönyvtár, 2006.</i>)	
FEDELES TAMÁS	199

<i>Számunk szerzői</i>	202
------------------------------	-----

DANIELE SOLVI

Az inkvizítor Kapisztrán János és a ferences ellenzék*

A téma iránt érdeklődő sajtó már régebben, a múlt ősszel a Vatikánban az antijudaizmusról tartott konferencia után hírt adott egy 1998-ra tervezett hasonló, az „inkvizíciók” történeti és teológiai újraértelmezésének szentelt kezdeményezéséről.¹ A pápai *mea culpa*-ra várva, a 2000. évi jubileumra való előkészületek idején a média részéről hasonló, a téma kényes részeit is érintő érdeklődés várható, még ha azt korlátozza is az egyes műsorok véges időtartama. Levonhatjuk-e a következtetést, hogy az inkvizíció újra divatba jön? Ha ezt a kérdést, még ha inkább kételkedő formában is, a történészek körére vonatkoztatjuk, meglepődhethetünk, hogy az újabb kutatásokban milyen kevés helyet foglal el az inkvizíció témája, s hogy mennyire visszhang nélkül maradtak a történészek vele kapcsolatos, az utóbbi években zajló vitái. Ez még akkor is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az inkvizíció kutatása a legjobb esetben is alárendelt szerepet játszik az eretnokségekkel és az egyháztannal kapcsolatos vizsgálódásokhoz képest. Ugyanakkor azok a kemény viták, amelyekre szűk berkekben, a rivaldafénytől távol került sor, a hetvenes évek végétől fogva ismertté váltak a középkorkutatásban, hogy azután a kilencvenes évek elejére egymástól élesen eltérő állásfoglalásokhoz vezessenek.

Ez alkalommal ahelyett, hogy kitérnénk a kutatók közötti, olykor igen pergő kérdezz-felelet játék gyakori fordulataira, legyen elég csak leegyszerűsítve emlékeztetni az egymással ütköző alapvető nézetekre. Az egyik nézet az inkvizícióban az elnyomás kiszámított formáját látja, amely – részben a saját fellépésében rejlő propagandalehetőségeknek köszönhetően – a vallási egység elérését és fenntartását célozza, szoros összefüggésben a 13. századi pápai monarchia politikai értelemben vett fejlődésével. A másik nézet szerint az nem más, mint az evangéliumi üzenet olvasatának és egy, az inkvizítorok szűk körén meszsze túlterjedő mentalitásnak intézményi és jogi téren megvalósuló speciális formája. Mindenestre mindkét álláspont alapjánál és eredeténél – érdemes hangsúlyozni – az a meggyőződés található, hogy a vallási elégedetlenség inkvizíciós forrásokban megnyilvánuló felfogása általában torzít: abban a pillanatban, hogy a heterodox jelenség a nyomozással já-

* A tanulmány eredetileg olaszul, *Giovanni da Capestrano inquisitore e la dissidenza francescana* címmel a következő kötetben látott napvilágot: S. Giovanni da Capestrano: un bilancio storico-grafico. Atti del Convegno Storico Internazionale, Capestrano, 15–16 maggio 1998. A cura di E. Pásztor, L' Aquila, 1999. 25–46. A „múlt ősszel” tehát 1997 őszére utal.

¹ Lásd például: Gambrelli, D.: *Un peccato della Chiesa o solo dei cristiani?* In: Confronti, dicembre 1997. 14–16. Az előzményekre: Accatoli, L.: *Quando il papa chiede perdono. Tutti i mea culpa di Giovanni Paolo II.* Milano, 1997.

ró írott formában jelenik meg, az ellenséges fél el is torzítja azt.² A vélemények a torzítás jellegével kapcsolatban térnek el egymástól. Egyesek szemében ez a torzítás magától értetődő eszköz, amelyet apologetikus céllal tudatosan alkalmaznak a nagyon is konkrét hatalmi politika leplezésére. Mások szerint – számomra úgy tűnik, helyesebben – egy jól megfogható teológiai és jogi képzettség s általában az ortodoxia pszichológiája által meghatározott mentális kategóriák alkalmazása, amely a legkegyetlenebb tetteket is igazolja annak érdekében, amit – nem számít, hogy hamisan vagy joggal – a magasabb rendű jónak tartanak.

Mindenesetre ennek a források iránti megnövekedett figyelemnek már látszanak az első eredményei, mint például azok az újabb tanulmányok, amelyek a 13. századi eretnekellenes traktátusirodalomról szólnak, amit mindeddig az eretnekekkel kapcsolatos teológiai és művelt információk tárházaként használtak, anélkül, hogy érdeklődést mutattak volna az inkvizíció vagy tágabban az azt létrehozó ortodoxia ideológiájának jellegzetességei iránt.³ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy Grado Merlo tanácsainak köszönhetően a figyelem a kutatások azon területére kezdett irányulni, amely az elnyomás nyilvános részeit, elsősorban a pereket mint a propaganda formáit teszi vizsgálat tárgyává.⁴ Ám sok tennivaló maradt még nemcsak ezen, de más, mindeddig feltáratlan kutatási területeken is, mint például az erőszakos elnyomás ideológiai üzeneteinek, formáinak és szintjeinek a vizsgálata az eretnekek, valamint az ortodox hívek körében.⁵

Úgy tűnik, kevésbé dinamikus a kutatások másik iránya, amely az ortodox mentalitás különböző – elsősorban teológiai és jogi – összetevőiben és ezek változásaiban az inkvizíció megszületésének és gyakorlatának nem csupán az eredményére, hanem az előfeltételeire is rámutat. Érdeemes volna például elmélyíteni a heterodoxia képzeletvilágára és a vallásos disszidenciával szembeni intolerancia bibliai alapjaira irányuló vizsgálatokat, amelyek mindeddig Herbert Grundmann már régen megjelent munkáira korlátozódnak. Minden esetre tagadhatatlan, hogy ez a megközelítés nagyban hozzájárult a moralizáló vádbeszédek és a leegyszerűsítő magyarázatok elkerüléséhez, amelyek az inkvizíció intézményét egy adott hatalmi rend egyszerre vak és cinikus védelmezőjeként láttatják. Ezzel kapcsolatban nehéz nem oszteni Lorenzo Paolini álláspontját:

„Széles körben, még a legtekintélyesebb történészek körében is elfogadott vélemény, hogy a középkori egyház történetének talán a legsúlyosabb bűnét követte el, amikor a hit ellenségeit, az eretnekeket keresztes hadjáratokkal, kínzással és máglyahalállal semmisítette meg. A borzalom, de legalábbis a zavar, amelyet ez a probléma ma a modern gondol-

² Az egész kérdéssel kapcsolatban legyen szabad utalnom a következő munkámra: Solvi, D.: *La parola all' accusa. L' inquisitore nei risultati della recente storiografia*. Studi Medievali, ser. III, 39. (1998) 367–395.

³ Gondolhatunk például az 1995. szeptember 4–6. között Torre Pellicében tartott konferenciára (XXXV Convegno di studi sulla Riforma e sui movimenti religiosi in Italia), amelynek előadásai a következő kötetben jelentek meg: Merlo, G. (a cura di): *Storia ereticale e antiereticale del Medioevo*. Torre Pellice, 1996. (Bollettino della Società di Studi Valdesi, 179.); benne különösen: Bruschi, C.: „*Liber qui Suprastella dicitur*”: *primi rilievi testuali sulla scrittura e sulla tecnica polemica*. 95–108.; Romagnoli, P.: *Il trattato antiereticale dello Pseudo Giacomo de Capellis*. 109–121.

⁴ Lásd még: Merlo, G.: *Coercition et orthodoxie: modalités de communication et d'imposition d'un message religieux hégémonique*. In: *Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIe au XVe siècle*. Rome, 1981. 101–118.

⁵ Hasznos lenne szisztematikusan tovább gondolni néhány G. Merlótól meríthető ösztönző megjegyzést: Uő.: *Coscienza storica della presenza ereticale e della sconfitta degli eretici*. In: uő.: *Contro gli eretici. La coercizione all'ortodossia prima dell'Inquisizione*. Bologna, 1996. 125–152.

ködésben kivált, gyakran az egyházi elnyomás morális elítélésből fakad, amelyet nélkülözhetetlen kiindulási pontként szokás fölfogni. S ezért talán ne kezdjünk a teológiai és a kánonjogi kultúra megismerésébe, a politikai és a történeti összefüggések elemzésébe, mert fölmerül a gyanú, hogy lemondunk erről az ítéletről? Az alaposabb vizsgálódások talán érvényteleníthetik vagy cáfolhatják azt? A történeti összefüggéseket talán föl lehetne fogni az erőszakos elnyomás „igazolásaként”? Ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy csak a történeti-kulturális összefüggéseikben lehetséges megragadni a kulturális és a jogi-intézményi okokat, elkerülve, hogy propagandisztikus és apologetikus módon indoklasként fogjuk föl őket. Remélhetőleg ily módon a még ma is oly heves viták csillapodhatnak, különösen, ha elfogadjuk, hogy a tisztán történeti megismerés fejében lemondunk a morális megítélésről.”⁶

Mindez azért is fontos, hogy ne keveredjünk bele illetéktelenül a már említett, vatikánihoz hasonló kezdeményezésekbe. E kezdeményezések – bizonyos, a háttérben meghúzódó ekklesziológiai kétértelműség ellenére – abból a teljesen jogos kívánságból születnek, hogy kifejezzék az érzékenység megváltozását azon intézmény részéről, amely az egykori üldözők közvetlen örököse; ám a legkevésbé sem a történeti értékelés síkján mozognak, ahol viszont, ha jól látom, az elsődleges cél nem bárkinek az elítélése vagy igazolása, hanem a „*sine ira et studio*” való megértés.

Visszatérve a kutatási irányokhoz, nem mintha hangsúlyozni szeretnénk a különbségeket vagy a nyílt ellentéteket – még ha ez kényelmesebbé is tenné a rendszerezést –, a legjelentősebb körülménynek a téma újratárgyalására irányuló egyöntetű ösztönzés tűnik, továbbá az, hogy az érdekek különbözősége ellenére egység mutatkozik a kutatások kívánatos irányát tekintve. Ez az irány pedig elsősorban az inkvizíció, egy olyan világ, mégpedig az ortodoxia világának – még ha szélsőséges – kísérő jelensége, amely mindeddig, paradox módon a történeti kutatás periferiáján maradt. Marie Dominique Chenu már harminc éve, az eretnecség történetéről Royaumont-ban tartott konferencián megjegyezte, hogy a vallásszociológia és más hasonló tudományágak segítségével hasonló érdeklődéssel lehetne közelíteni az ortodoxia még megírandó történetéhez.⁷ Úgy tűnik, hogy éppen ebben az értelemben történtek, akár Itálián kívül is változások. Nemrég kezdtek szervezni a római École Française-ban egy konferenciát, amelynek sokatmondó témája „*Définir, maintenir et remettre en cause «l'orthodoxie» dans l'histoire du Christianisme*”.* Ugyanennyire fontos megtenni egy másik, módszertani észrevételt is, ami a szakirodalomban való óvatos és elszórt feltűnése után remélhetőleg napjaink munkáiban alkalmazásra talál. Mégpedig azt, hogy az inkvizíciót nem valami sziklaszilárd, századokon át mozdulatlan intézményként érdemes tanulmányozni, hanem a maga konkrét, térben és időben változó megnyilvánulá-

⁶ Paolini, L.: *L'eresia e l'inquisizione. Per una complessiva riconsiderazione del problema*. In: Cavallo, G.–Leonardi, C.–Menestò, E. (dir.): *Lo spazio letterario del medioevo*. 1. Il medioevo latino, II. La circolazione del testo. Roma, 1994. 361.

⁷ Chenu, M. D.: *Orthodoxie et hérésie: le point de vue du théologien*. In: Le Goff, J. (prés. par): *Hérésies et société dans l'Europe préindustrielle (11e-18e siècles)*. Communications et débats du Colloque du Royaumont. Paris-La Haye, 1968. 9–13. Itt elsősorban a vita folyamán fölmerült észrevételekre utalok: „*Le phénomène sociologique interesse aussi la communauté qui expulse l'hérétique, qui se durcit et dont il faudrait analyser l'intéressant phénomène de constriction mentale, mais ce serait l'analyse de l'orthodoxie, qui n'est pas notre sujet*.” (15.); „*Il faudrait un second colloque de sociologie de l'orthodoxie. L'orthodoxie elle-même est en travail car elle-même est un phénomène sociologique*.” (16.)

* „Az »orthodoxia« meghatározása, fenntartása és újraértelmezése a kereszténység történetében” – a ford.

saiban, amelyeket – még ha szűk, az eljárások által rögzített határok között is – az inkvizítori hatalmat gyakorló személyek interpretációja határoz meg. Tehát az inkvizíciótól az inkvizícióig, az inkvizítortól az inkvizítorokig: ez alkothatja a következő évek legígéretebb kutatási vonalát.

Ezek azok a historiográfiai ösztönzések, amelyek metszéspontjába Kapisztrán János inkvizítori tevékenységének alábbi újraolvasása illeszkedni kíván.⁸ Azért beszélek újraolvasásról, mert az esetleges új eredmények mindig lehetséges és kívánatos közzététele helyett⁹ arra szorítok, hogy az általam választott tárgyat a mai középkorkutatásban elfogadott értelmezések alapján kíséreljem meg újra megvizsgálni. Meg kell mondanom azt is, hogy Kapisztrán inkvizítorására mindeddig árnyékot vetettek egyrészt a moralizáló előítéletek, amelyekről az imént már szó esett, másrészt pedig az, hogy kétségtelenül erőszakos megnyilvánulásait nehezen lehet megmagyarázni az olyan, bár elismerésre méltó, ám leplezetlenül magasztaló feldolgozások optikáján át nézve, mint Hofer, majd Bonmann munkái.

A modern életrajzokban, amelyek nem tagadhatják és nem is akarják tagadni a tények tanúságát, az értelmezés olyan kötéltáncmutatványjaival találkozhatunk, amelyek nem állnak összhangban a 15. századi forrásokkal. Ilyen például, hogy a kínvallatás szigora a minimálisra csökkent, s annak alkalmazását Kapisztrán korlátozta volna,¹⁰ vagy az, hogy – olykor összhangban az első korabeli életrajzírókkal – az ellenfélnek, elsősorban a fraticellóknak és a huszitáknak olyan agresszív viselkedést tulajdonítanak, amely áldozatokból potenciális gyilkosokká teszi őket, mintegy utólag igazolva a szent eljárását.¹¹ Szintén ide sorolandó, hogy az egyházat és Európát belülről és kívülről fenyegető veszélyekkel szembeni védekezés pozitív, magasabb rendű eszményét hangsúlyozzák, legyenek azok a törökök vagy a vallási disszidencia, melyről szólva Hofer kissé apologetikusan anarchikus és a társadalmi életet bomlasztó hatását emlegeti.¹² Ez utóbbi kapcsán csak Ovidio Capitani meggyőző észrevételeire utalhatok. Ezek határozottan és meggyőzően igazítják ki azokat a felszínés beállításokat, amelyek Kapisztrán Jánost Európa apostolaként vagy az egyház védelmezőjeként és megújítójaként mutatják be, ám amelyek Európa és az egyház fogalmát

⁸ A kimerítő életrajzi áttekintés: Hofer, J.: *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*. Innsbruck, 1936.; Hofer, G.: *Giovanni da Capestrano. Una vita spesa nella lotta per la riforma della Chiesa*, ed. A Chiappini. L'Aquila, 1955.; Hofer, J.: *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*. Neue bearbeitete Ausgabe von O. Bonmann, 2 voll. Roma–Heidelberg, 1964–1965 (a továbbiakban: Hofer–Bonmann I. vagy II.); Bonmann, O.: *Jean de Capistrano (saint)*. In: *Dictionnaire de Spiritualité*, vol. VIII, coll. 316–323. Paris, 1974.

⁹ Ennek fontos példája lehetne a Kapisztrán János inkvizítori tevékenységéhez kapcsolódó dokumentumok megtalálása, amelyeket nem sikerült újra felfedezni azután, hogy a 20. század elején Pansa tudósított róluk. Vö.: Hofer–Bonmann, I. 187, 3. jegyz.

¹⁰ Bonmann: *Jean de Capistrano*, col. 318.: „il fut l'un des premiers au moyen âge à combattre les tortures et les croyances aux sorcières” (lásd: Hofer–Bonmann, I., 46–47 e 249). A XV. századi életrajzokra lásd: *Acta Sanctorum Octobris*. vol. X, 269–552.; különösen: Nicola da Farára: 439–483.; Girolamo da Udinére: 483–491.; Cristoforo da Varesére: 491–545. Használtam e források olasz fordítását is: Fara, Nicola da: *Vita di fra Giovanni da Capestrano*. A cura di M. A. Di Loreto. L'Aquila, 1988.; Udine, Girolamo da: *Vita di fra Giovanni da Capestrano*. A cura di M. A. Di Loreto. L'Aquila 1988.; Varese, Cristoforo da: *Vita di fra Giovanni da Capestrano*. A cura di M. A. Di Loreto. L'Aquila, 1988.

¹¹ Az első életrajzírók e tekintetben megegyeznek, lásd Nicolao da Fara 25. és 83. fejezet; Girolamo da Udine, 10. fej.; Cristoforo da Varese, 37. fej.

¹² Hofer–Bonmann I., 94.

időtlen és egyetemes kategóriákként fogják föl, anélkül, hogy azokat a 15. század konkrét viszonyai közé illeszteniék.¹³

Érdeemes tiszteletben tartani Capitani azon figyelmeztetését, hogy a személyiséget a történeti összefüggésekbe kell ágyazni. Ezt joggal terjeszthetjük ki az inkvizícióra is, melynek egyik – jó vagy rossz értelemben vett – képviselőjét szokás látni Kapisztrán Jánosban is, anélkül azonban, hogy világos lenne, miféle inkvizícióról beszélünk. Nem lehet tagadni ugyanis, hogy más volt az eretnekellenes harc a késő 12. században vagy a 13. század első évtizedeiben, amikor a kényszerítés eszközeit gyors és kapkodó kodifikáció rögzítette, a pápaság pedig világi hatalmának csúcára ért, s megint más a 15. század első felében, amikor éppen hogy lezárult az egyházszakadás, és beköszöntött a zsinati mozgalom okozta válság. Tehát ismét – legalábbis az ellenkezője bizonyításáig – hangsúlyoznunk kell azt a módszertani elvet, hogy az inkvizíciónak eltérő történeti formái léteztek, miközben szem előtt tartjuk állandó elemeit: a meghatározott peres eljárások alkalmazását és a pontosan körülírható elméleti, teológiai és jogi igazolások felhasználását. Egyébiránt az állandó elemek ilyen leírása az *a posteriori* elemzéseknek köszönhető, de nem zárhatjuk ki, hogy átmeneti helyzetekben átgondoltan és ésszerűen változtatták őket. Senki nem igazolta még, hogy a történelemben az inercia törvényszerűségei mechanikusan érvényesülnének.

Úgy vélem, éppen az összefüggésekbe illesztés követelményének értelmében, hogy a megalapozatlan általánosítások elkerülése végett szükséges a részletekbe bocsátkozva Kapisztrán János eretneküldöző tevékenységének mindenekelőtt a jobban ismert első, a fraticellók elleni szakaszára összpontosítani, amelyet egészen világosan inkvizítori szerepvállalása fémjelez, amivel érezhetően személyesen is nagymértékben azonosult.¹⁴ Ezen a ponton egyes szemponatok szerint át kell tekintenünk a rendelkezésünkre álló információkat, amelyek célzott tanulmányok híján elszórt kiadásokban található meg, vagy ha fel is lelhető a Hofer által írt életrajzban, az abban alkalmazott kronológiai séma teszi őket töredezetté.

Kapisztrán János első összecsapására a *fraticelli de opinione* csoportjával, mint maga állítja, még az inkvizítori megbízását, sőt a ferences rendbe való belépését megelőzően került sor. „*A juventute ... hereticos persecutus sum.*”¹⁵ – mondja pár évvel később, máshol pedig ennél pontosabban fogalmaz: „*A juventute, etiam in seculo existens, contra hereticos decertavi.*”¹⁶ Bár a hagiográfiai források erről nem tesznek egyértelmű említést, arról a megbízásról lehet szó – véli Hofer –, amelyet Kapisztrán akkor teljesített, amikor II. Ulászló nápolyi király által kinevezve Perugia bírójának funkcióját töltötte be.¹⁵ Akárhogy is történt, ez a híradás nem tűnik valószínűtlennek, ha szem előtt tartjuk, hogy az egyházi hierarchia már a 13. századi Halleluja-mozgalomtól kezdve folyamatos erőfeszítéseket tett, hogy az eretnekellenes törvényeket a *comunék* statútumaiba illessze, s hogy ebből következően a világi hatóságokat arra kötelezze, hogy a fennálló rendet a hit ellenségeivel szemben védelmezzék – már csak azért is, mert az eretnekséget jogi szempontból mint *crimen maiestatis* ítélte meg. A mi esetünkben ennek következménye volt az a szigor, amelyet Ka-

¹³ Capitani, O.: *San Giovanni da Capestrano nella storiografia*. In: S. Giovanni da Capestrano nella Chiesa e nella società del suo tempo, L' Aquila, 1989. 1–19., különösen: 1–5.

¹⁴ A fraticellik 14–15. századi elnyomását tekintve klasszikusnak számít: D' Alatri, M.: *Fraticellismo e l'inquisizione in Italia centrale*. In: *Eretici e inquisitori in Italia*. Studi e documenti, vol II, Roma, 1987. 193–217.

* „Ifjúságomtól fogva üldöztem az eretnekeket.” – a ford.

** „Ifjúkoromtól kezdve, még világi emberként az eretnekekkel küzdöttem.” – a ford.

¹⁵ Hofer–Bonmann I, 48. János állításai a 47. jegyzetben találhatóak.

pisztrán megbízatásainak gyakorlása során mutatott.¹⁶ Mindez nem jelenti, hogy ne tudhatnánk többet ezekről az eseményekről, különösen ami azokat a konkrét okokat illeti, amelyek az elnyomó rendelkezések alkalmazására sarkallták az e tekintetben általában igen nehézkes világi hatóságokat, amelyek vagy közömbösek maradtak vagy egyenesen irritálta őket, ha ha úgy látták, hogy e rendelkezésekkel egy külső hatalom avatkozik be a város életébe.

Az mindenesetre bizonyos, hogy e közvetlen élménytől ösztönözve a már ferencessé lett János Mantovában találkozott a Konstanzból visszatérő V. Márton pápával, és a pappá szenteléshez szükséges diszpenzációval együtt¹⁷ az inkvizitori kinevezést is megkapta tőle. Ez esetben is az egyetlen rendelkezésre álló forrás magától Jánostól származik, aki az 1452. január 10-én kelt, V. Miklóshoz írt levelében így emlékezik: „*Primo anno Martini, antequam de Constantia recessisset, incepti exercitium contra hereticos de falsa opinione, contra quos Mantue habui litteras a felicis recordacionis Martino, quas etiam nunc teneo, licet illae non extendantur ad alias haereses*”.¹⁸ A pontos dátum jól megkülönböztethetővé teszi ezt az esetet az általánosságban említett előzótól, amellyel kapcsolatban fölmerül a gyanú, hogy nem más, mint mesterkéltséggel retorikai általánosítás. Hofer pontosabb datálással is megpróbálkozott, 1418. október 24-e és november 10-e közé téve az esetet.¹⁹ Figyelemreméltó, hogy János pontosan megjelöli felhatalmazása korlátait, amely csak a fraticellók ellen volt érvényes, ami nem csupán megjegyzése aprólékosságát, hanem a pápai megbízás céljait is jelzi. Kétlem azonban, hogy a pápát, amint azt Hofer véli, csupán János fellépése bírta volna rá a megbízás kiadására, aki „a fraticellók közép-itáliai lázításait” emlegetve²⁰ ösztönözte beavatkozásra az egyházfőt. V. Márton ugyanis, amikor szeptember 17-i levelében úgy rendelkezett, hogy a római Szent Praxedis kolostor apátja adja át az obszervánsoknak a fraticellók által elhagyott házakat, emlékeztet egy korábbi jelentésre, amelyet az ügy kapcsán az obszervanciához tartozó miniszterek és barátok küldtek neki, s említést tesz azokról a hitbuzgó emberekről, akiknek a fraticellók szétverése köszönhető.²¹

A Jánossal való találkozást megelőző napokra megy vissza egy november 14-én Mantovában keletkezett, a római egyháztartomány püspökeinek és inkvizítorainak címzett másik pápai levél.²² V. Márton a fraticellók elleni fellépésre szólította föl őket, megengedve, hogy ha szükséges, a számukra kijelölt területen kívül is vizsgálatokat indítsanak, s figyelmeztette őket, hogy a világi hatóságok több ízben az eretnekek védelmére keltek, nem riadva vissza az inkvizítorok közvetlen fenyegetésétől sem. A hang drámai, s úgy tűnik, hogy az esetleges beavatkozások évtizedei után tudatos választás eredményeként kezdődött el az

¹⁶ Hofer–Bonmann I, 46–51.

¹⁷ Vö.: Pandžić, B.: *De ordinatione sacerdotali s. Ioannis a Capistrano*. Archivum Franciscanum Historicum 49 (1956), 79. s köv.; a szöveg a 81. oldalon.

¹⁸ Uo. 93., 29. jegyz. Magyarul: „Márton első évében, mielőtt Konstanzból visszatért volna, kezdtem tisztemet gyakorolni a hamis véleményen lévő eretnekek ellen, akik ellen Mantovában a boldog emlékezetű Mártontól kaptam felhatalmazó levelet, mely még most is megvan nekem, jóllehet más eretnokségek ellen nem terjed ki.” – a ford.

¹⁹ Az igazat megvallva Hofer október 24-ét és november 11-ét teszi meg határdátumoknak (Hofer–Bonmann, I., 93, 29. jegyz.), ám mivel november 11-én már V, Márton pontifikátusának második éve kezdődött, a szélső dátum csak november 10-e lehet.

²⁰ Ez tűnik ki Hofer és Bonmann művéből (I., 95. s köv.). Az idézet megtalálható: Hofer 112. (vagy Hofer–Bonmann, I., 93.)

²¹ *Bullarium Franciscanum*, t. VII, Romae, 1904. n. 1393.

²² Kiadása: Pandžić: *De ordinatione sacerdotali*, 80.

elnyomás új szakasza, amely emblematikusan mutatkozik meg a gyorsított eljárásokra törént felszólításban.²³

Innentől fogva látványosan fölgyorsultak az események. Braccio da Montone halálával (1424. június 4.) végleg leáldozott a Marche tartomány pápai alávetésével szembeni politikai ellenállásnak. Az új pápai rektor, Pietro Colonna elérte, hogy Jesi lakosai fellázadjanak Braccio uralma ellen, míg más, egykor Braccio által ellenőrzött területek önként hódoltak meg neki. A felkelések újabb hulláma következtében, amelyeket a Sforzák katonai terjeszkedésétől való félelem táplált, 1425 elején végül Jesi birtokába jutott, s Marchiai Jakab útmutatásai szerint kezdeményezte a városi statútumok felülvizsgálatát. Ezzel egyidejűleg eljárások sorozata indult a felkelés felelősei és a *de opinione* fraticellók ellen.²⁴

Amikor Pietro Colonna 1426. szeptember 16-án meghalt, az új rektor, Astorgio degli Agnesi anconai püspök még szélesebb jogköröket kapott, többek között azt, hogy eljárhat az eretnekek ellen. Ennek azonnal neki is látott, s katonai akciót indított a sanseverinói fraticellók ellen. Ide küldte prédikálni Marchiai Jakabot, annak érdekében, hogy visszatérítse őket, s hogy eretnekellenes törvényeket hozasson a városban (1426. november 19.)²⁵ Ugyanakkor a források azt tanúsítják, hogy Jakab 1426-os kinevezése előtt is élénk pasztorációs tevékenységet folytatott a környéken. Ugyancsak ebben az évben, október 11-én V. Márton egy kérelemre válaszolva azt a megbízást adta neki – éppen Marchéban aratott sikereire figyelemmel²⁶ –, hogy egész Itáliában prédikáljon a fraticellók ellen, hallgassa meg gyónásukat, és fogadja őket vissza az egyházba. Ugyanezen a napon egy másik pápai bulla fölhatalmazta őt, hogy a kamalduliak egyik házát, amelyben csak egyetlen szerzetes maradt, az obszervánsok számára átvegye, nehogy a fraticellók régi szimpatizánsai, akik már az eretnekség elnyomása előtt is a környéken éltek, visszaessenek régi tévelygéseikbe.²⁷

Marchiai Jakab azonban – mint láthattuk – még nem inkvizítorként lépett fel:²⁸ ez a megbízás ekkor csak Kapisztrán Jánosra vonatkozott. Sőt az utóbbi részére a fraticellók el-

²³ *Bullarium Franciscanum*, t. VII, n. 1395a. A rendelkezés szerint el lehetett járni „*etiam summarie et plano, absque advocatorum strepitu et forma iudicii*” és „*etiam extra suam diocesim vel terminos inquisitionis officii sibi commissi*” a fraticellók ellen, akik az egyházszakadás idején elterjedve vagy az inkvizítorok elől menekülve „*ad quorundam dominorum temporalium curias se transferentes, eorum se muniunt auxilio ac dioecesis et inquisitoribus praedictis minas et iniurias graviaque opprobria inferri faciunt et procurant*”.

²⁴ Minderre: Annibaldi, G.: *L'azione repressiva di Martino V contro i ribelli di Jesi ed i fraticelli di Maiolati, Massaccio e Mergo*. Picenum Seraphicum, 11. (1974) 405–410.; (a teljes szöveg a 405–417. oldalon, a forrásokat közlő függelék a 418–430. oldalon). A szerző úgy jellemzi a rektor eljárását, hogy az inkább katonai, mint rendőri jellegű volt. (410.)

²⁵ Lásd: Paciaroni, R.: *L'insurrezione armata del popolo di Sanseverino contro Astorgio Agnesi governatore della Marca e inquisitore dei fraticelli (1427–1428)*. Picenum Seraphicum, 11. (1974) 431. s köv. A teljes szöveg: 431–438., a függelék a forrásokkal: 439–447.

²⁶ *Bullarium franciscanum*, t. VII, n. 1742.

²⁷ Uo. n. 1733. („... *aliqui ex eis necnon etiam plurimi ex locorum circumvicinorum utriusque sexus hominibus huiusmodi secta sive haeresi, antequam illa esset sedata, damnabiliter irretiti fuerant, ne ad eandem haeresim diabolica suggestione redeant ...*”)

²⁸ Az inkvizítor Marchiai Jakabról már készültek tanulmányok: D' Alatri, M.: *Il ruolo di Giacomo della Marca nella repressione dei fraticelli in Eretici ed inquisitori in Italia*, 275–290.; Gy. Galamb: *San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria*. In: S. Bracci (a cura di): *San Giacomo della Marca nell' Europa del '400*. Atti del Convegno internazionale di studi, Montepandone, 7–10 settembre 1994. Padova, 1997. 211–220.

len adott felhatalmazást V. Márton 1426. május 27-én kiadott bullája²⁹ egész Itáliára kiterjesztette, ami talán annak a jele, hogy az előző, 1418-as megbízásnak pontosabb – bár konkrétan meg nem határozható – területi korlátai voltak. Arra azonban nem gondolhatunk – miként Marchiai Jakab esetében sem –, hogy az „*in quibuscumque Italiae partibus*” kifejezés azt jelentette, hogy működése valóban az egész félszigetre kiterjedt volna. Fenntartva, hogy politikai szempontból nem volt lebecsülendő a széles körű cselekvés szándékára utaló kezdeményezés, azt mondhatjuk, hogy szoros értelemben véve Kapisztrán közvetlen fellépésére ebben az időszakban csak Lazióban került sor. Úgy tűnik, hogy János elsősorban a palestrinai fraticellók elnyomásában játszott fontos szerepet, amint azt egyik bécsi prédikációjában ő maga is említi, s ahogy azt Cristoforo da Varese egyik értesülése is megerősíti. Az életrajzíró szerint ugyanis „Róma környékén egy, a Colonna-családba, a nagyhatalmú házba tartozó nőt János félelem nélkül börtönbe záratott, és arra kényszerített, hogy tévelygéseit megtagadja”.³⁰ Mivel Palestrina a Colonna család ősi fészke volt, a két eseményt már Hofer is összefüggésbe hozta, föltételezve, hogy Jánosnak szerepe volt abban, hogy a környéken obszervánsok telepedtek meg.³¹ Mindazonáltal néhány részlet homályos: egyrészt a nő kiléte, ami nem lehet közömbös, hiszen V. Márton, azaz korábbi nevén Oddone Colonna ugyanebbe a családba tartozott; másrészt pedig, elsősorban az esemény pontos ideje, amelyre nem utal sem a 15. századi hagiográfus, sem a modern életrajzíró.

Nem ad választ a kérdésekre az 1426. április 7-én kelt bulla sem, amelyben az egyházfő megengedi a római San Lorenzo e Paolo obszervánsainak, hogy társaikkal együtt Palestrinában telepedjenek le.³² Mindazonáltal egyvalami kivehető a szövegből, mégpedig azon a ponton, ahol Márton elmagyarázza, hogy más esetekkel ellentétben az obszervánsok megtelepedése nem az ortodox hit helyreállítását követi, hanem a visszatérés és az eretnekség kiirtásának az eszköze. Az a tény, hogy nem a korábbi vagy éppen zajló, hanem az ezután következő elnyomó tevékenységről esik szó, valamint az, hogy nem nevezi meg Kapisztránt, aki ekkor már inkvizítor volt, arra utal, hogy az utóbbi beavatkozására ezt követően került sor. Mindenesetre a bulla éppen azért tartható jelentősnek, mert nagy valószínűséggel tanúsítja, hogy az obszervánsok letelepítése a pápai politika eszközévé vált: már nem utólagos pasztorációs munkára vették igénybe, hanem közvetlenül a tűzvonalban alkalmazták őket. Szembetűnő a különbség az 1418-as bullához képest, amely arra adott engedélyt az obszervánsoknak, hogy a fraticellók által már odahagyott házakat foglalják el.³³

²⁹ *Bullarium Franciscanum*, t. VII, n. 1710. A pápai döntést magának Jánosnak egy kérelme sürgette (uo. 654, n.1.)

³⁰ Cristoforo da Varese, *Vita di fra Giovanni da Capestrano*, 61. (31. fej.): „Unde circa Romam magnam quendam dominam, quae erat de domo Columna, quae domus potentissima est, sine timore carceravit, et ad revocandum errores suos coegit”.

³¹ Hofer–Bonmann I, 132, 113. jegyz.

³² *Bullarium Franciscanum*, t. VII, n. 1701.: „in civitate Praenestina (...) nonnulli haeretici Fraticelli »de la opinione« vulgariter nominati moram trahunt (...); ad quorum haeticorum conversionem seu extirpationem vos et alii fratres eiusdem vestri ordinis (...) plurimum in dicta civitate proficere possitis”.

³³ Lásd még az ehhez hasonló, 1427. január 27-én kelt rendelkezést, amelyben V. Márton az obszervánsoknak átenged egy helyet „cum ecclesia sub vocabulo s. Antonii”, amelyet egy bizonyos Bartolomeo építtetett „pro extirpatione haeresis Fraticellorum de opinione nuncupatorum, qui partes illas suis erroribus hactenus infecerunt et inficiunt etiam de praesenti”: *Bullarium Franciscanum*, t. VII, n. 1746.

Visszatérve Marchéba, a fraticellók elleni harc 1428 augusztusában ért a tetőpontjára, amikor még tartottak a sanseverinói felkelők elleni katonai akciók, és Astorgio degli Agnesi a földig romboltatta Maiolati várát, az eretnekek menedékét. Mély benyomást kelt annak a rendelkezésnek a részletessége és elszántsága, amelyet közvetlenül V. Márton adott ki 1428. június 1-jén kelt levelében.³⁴ Ennek értelmében le kell rombolni a települést a várral együtt, hogy az egész vidéken félelmet keltsenek a fraticellók hívei és támogatói körében, szigorúan megtiltva, hogy ott a jövőben bármiféle házat emeljenek. El kell választani a szüleiiktől a gyermekeket és kihallgatás alá kell vetni a felnőtteket, megbüntetve az ellenszegülőket, életfogytig tartó börtönnel kell sújtani a vezetőket, hogy intő példaként szolgáljanak a többiek számára. Feltétlenül le kell tétetni mindenkivel az eretnekséget megtagadó esküt, el kell kobozni az eretnekek földjét. Kilátásba kell helyezni és alkalmazni is a kínvallatást, hogy aki ismeri, fölfedje a bujkáló eretnekek nevét. Az egész tartományban föl kell kutatni és el kell pusztítani az eretnekek könyveit vagy más relikviáit. Befejezésül a pápa különféle szankciókkal fenyegeti meg a fraticellóknak segítséget nyújtó egyéneket, közösségeket és hatóságokat, továbbá utasítást ad, hogy tájékoztassák az akció további menetéről.

Igaz, nem hiányoznak a levélből a tisztán pasztorációs jellegű utasítások sem. Ki kell választani egy prédikátort, aki elmagyarázza a rombolás okát. A későbbiekben könyörületet kell gyakorolni azokkal szemben is, akiket életfogytig tartó börtönre ítélték. Az ártatlanokat a környező vidéken kell letelepíteni, hogy folytathassák földjeik művelését és kártalanításként szét kell osztani közöttük az eretnekektől elkobzott területek egy részét. A teológiában jártas prédikátorokat kell körükbe küldeni, hogy a híveket a helyes tanokkal megismertessék. Jól kitapinthatók mindebben az eretnekellenes stratégia kulcspontjai, amelyekre az elmúlt évtizedek történetírása már rávilágított: az inkvizítorok közömbössége az eretneként elítélt személy nézeteinek részletei iránt, amennyiben e nézeteket korábban már eretneknek minősítették, ugyanakkor a más heterodox személyek hálózatával fenntartott kapcsolatainak szentelt kitüntetett figyelem; a vallomástételt elősegítő lélektani nyomás változatos formáinak alkalmazása, a büntetés elrettentő és nyilvános jellegének propagandaeszközként való felhasználása, végül pedig a pasztoráció szempontja, amelybe a hithez való visszatérítés eszközeként felfogott elnyomó akció illeszkedik.

Meg kell mondani azt is, hogy Kapisztrán János részvétele a Maiolati eseményekben egyáltalán nem nevezhető békésnek, hiszen Márton levele a főszerepet Astorgiónak a katonai vezetés szempontjából adja. Ehhez Kapisztránnak mint inkvizítornak nem volt köze – és egyáltalán nem említi Kapisztránt a teológia szakértői, a polgári és a kánonjog doktorai és azon egyháziak között sem, akikre a rektornak a szoros értelemben vett vizsgálat szakaszában támaszkodnia kellett. A hallgatást – figyelembe véve Kapisztrán széles körű megbízását és a pápa által elismert tekintélyét – nem magyarázhatjuk mással, csak azzal, hogy nem volt jelen a nyomozás helyszínén, ekkor ugyanis mindenekelőtt L'Aquilában tevékenykedett. János azonban nem maradt sokáig távol a fraticellók ellen vívott harctól. 1430. július 26-án Giordano Orsini és Antonio Correr kardinálisok, V. Márton megbízottjai az eretnekek elleni harcban az 1427. június 7-i pápai bulla értelmében, – amely felhatalmazta őket arra, hogy megbízható személyeknek feladatot adjanak – inkvizítori tisztséggel ruházták föl Kapisztránt, ezáltal bármiféle eretnekséggel szemben és területi korlátok nélkül.³⁵ Csak ke-

³⁴ *Bullarium Franciscanum*, t. VII, n. 1816a.

³⁵ Wadding, Lucas: *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, t. X. Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam 19323, ad annum 1430, n. 31.

vés forrás beszél János 1430-ban folytatott inkvizítori tevékenységéről: mindössze három epizódról van tudomásunk, amelyeket egy-két hónap választ el egymástól.

Három nőt és egy nyomorékot, miután eretnokságukat megtagadták, visszaesőként bebörtönöztek, s a visszaesésben inkább gyengeséget, mint gonoszságot látva János a pápához fordult eligazításért, miként járjon el az ügyben. Szeptember 22-én Márton egy brevét küldött neki, amelyben mindent a belátására bízott, mivel az inkvizítor ismeri jól a visszaesők helyzetét.³⁶ Nem tudjuk, hogyan zárult az ügy, de sejtetően kegyelmet gyakoroltak, máskülönben János nem kért volna tanácsot a pápától, ha egyszerűen a törvények szoros betartásával kívánt volna cselekedni. Bár nem ismerjük ezeket az eretnekeket és környezetüket, feltételezhetjük, hogy az eset ugyanott zajlott, mint az alábbi kettő. Szintén ebben az időben sújtott le ugyanis a szent törvényszék szigora Nicolára és Battistára, Belmonte és egyéb sabinai várak uraira, akik néhány fraticellónak menedéket nyújtottak. Az eljárás alá vontak kérelmére ugyanebben az évben november 15-én Rietiben a Tizenhét Tanácsa elhatározta, hogy követet menesztve Rómába közbenjár, hogy Kapisztrán János inkvizítor eljárása semmilyen szempontból ne lehessen kétségek tárgya.³⁷ Végül november 22-én János megengedi, hogy enyhítsék az általa a Rietibe való Mariola és Perna di Angeletti ellen hozott ítéletet, megbízva ezzel testvérüket, Angelo Stacconit. Előrehaladott korokra való tekintettel a fraticellók két volt hívének nem kellett minden évben fölkeresni Róma falakon belüli és kívüli templomait, hanem csak a rieti templomokat meglátogatni a város egy mér-földes körzetében.³⁸

Mint látjuk, ezekből a bizonytalan említésekkel vajmi keveset tudunk meg. Kirajzolódik belőlük János 1430-as sabinai rendteremtésének menete és a már megszilárdult inkvizítori gyakorlaton belül mutatkozó néhány tendencia. Ilyen például az eretnekek befogadónak üldözése, ha ez lehetséges, a büntetések fokozatossága annak mértékében, hogy a vádlottak milyen szorosan kapcsolódtak az eretnek csoportokhoz, s vezető szerepet játszottak-e bennük, végül pedig különleges körülmények esetén a kegyelem megadása.³⁹ Arra mindenestre elegendőek, hogy árnyaljuk az inkvizíciót egyoldalúan kegyetlen és embertelen rendőri szervként ábrázoló beállítást, amely – legalábbis remélhetőleg – végleg háttérbe szorult a tudományos körökben, ám tovább él a hétköznapi elképzelésekben.

V. Márton nem sokkal később bekövetkezett halála, úgy tűnik, cezúrát jelent a fraticellók elleni harcban. Az új egyházfő, IV. Jenő ennek ellenére megerősítette Kapisztrán János valamennyi, elődje által adott kiváltságát. 1431. május 1-jén, összhangban V. Márton 1426-os

³⁶ *Bullarium Franciscanum*, t. VII, n. 1895; a kérelemben, amint azt a pápa megállapítja, János azt állította, hogy a vádlottak „*potius ex fragilitate eorum quam malignitate relapsos in haeresim*”, és kérte: „*et quid de iure et quid intenta conditione eorundem de benignitate de ipsis fiendum foret*”; amire ez volt a válasz: „... *devotioni tuae plene committimus, cum praesens in facto sis et rem bene comprehendas et conditiones eorum, quatenus de ipsis efficias, secundum quod pro honore Dei, salute animarum ipsorum ac aliorum exemplo salubrius expedire videbitur conscientiae tuae*”.

³⁷ A. Sacchetti-Sassetti: *Giovanni da Capestrano e Lorenzo da Rieti Inquisitori in Sabina*. *Archivum Franciscanum Historicum*, 57. (1964) 200–203.

³⁸ uő.: *Giovanni da Capestrano inquisitore a Rieti*. *Archivum Franciscanum Historicum*, 49. (1956) 336–338.

³⁹ Az itt ismertetett eseményeket megelőzően Hofer a részletek említése nélkül a kegyelem hasonló gyakorlására utal 1429. november 6-án: Hofer–Bonmann, I. 186, 2. jegyz.). Nem találtam megerősítést Schmitt azon állítására nézve, hogy Kapisztrán János tevékenysége Sabinában 1430-tól 1432-ig tartott volna: (Schmitt, C.: *Fraticelli*. In: *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, vol. IV. Roma, 1977. col. 820.)

bullájával, inkvizítori teljhatalommal ruházta föl Jánost, mégpedig, amint az Giordano Orsini és Antonio Correr 1430-as rendelkezéseiben áll, valamennyi eretnek ellen, területi korlátok nélkül.⁴⁰ Ugyanezen a napon erősítette meg a két kardinális eretnekek elleni megbízását, és hatalmazta fel őket arra, hogy maguk is delegálhassanak más megbízható inkvizitorokat.⁴¹ Ők ketten 1432. június 17-én újra megbízást adtak Kapisztránnak.⁴² Valójában azonban IV. Jenő pápasága alatt Kapisztrán János, főként pedig Marchiai Jakab máshol tevékenykedett. Az utóbbi 1436. augusztus 22-én kapta meg inkvizítori kinevezését „*in regno Hungariae et Austriae partibus*”, míg augusztus 26-án felhatalmazást kapott arra, hogy az eretnekségüket esküvel megtagadókat visszafogadja a római egyház kebelébe.

A Jakabhoz címzett pápai levelek 1437-ben még jobban megszorodtak. Június 11-én IV. Jenő hozzájárult, hogy korlátozott időre („*pro tempore*”) inkvizitorokat nevezzen ki, s hogy visszavegye az egyházba Andrászt, az eretnekséget megtagadó egykori világi papot. Július 22-én Jakabtól és más inkvizitoroktól értesüléseket kér az eretneksége miatt elítélt papról, Mihályfi Andrásról, aki kérte, hogy abjurálhasson, és az egyházi rendbe visszavegyék. November 15-én keletkezett két levele: az egyik Alberthoz, „*Romanorum ac Hungariae regi illustri*” szólt, a másik egy érsekhez, hogy az eretnekség kiirtásában működjön együtt Marchiai Jakabbal, valamint egy magának Jakabnak adott privilégium, amely szerint annak érdekében, hogy hitbéli megbízását teljesíthesse, senki nem közösiheti ki őt különleges pápai parancs nélkül. Végül pedig november 28-án a pápa ajánlólevelet küld számára, melynek értelmében mindenki teljes mértékben köteles együttműködni vele. 1440. április 5-én, már Magyarországról való eltávozása után, ahol hivatalát gyakorolta, Jakab azt a parancsot kapja, hogy minél előbb térjen oda vissza, és lásson újra inkvizítori teendői ellátásához mindenhol, ahol az a ferenceseket illeti, de a dominikánusoknak fönntartott területeken is, amennyiben domonkos részről nem működne ott senki.

Ebben az időszakban Kapisztránt ellenben igen aktívnak láthatjuk diplomáciai és pasztorációs téren Itália több városában, Palesztinában, Franciaországban, Németalföldön. Amikor 1443-ban a cizmöntán obszervancia generális vikáriusává választották, tevékenyen bekapcsolódott részben a bázeli zsinaton, részben a ferences renden belül zajló vitákba. Azonban csupán egyetlen alkalommal gyakorolta inkvizítori hivatalát, mégpedig Vencében, a jezsuitákkal kapcsolatos vizsgálat során, de a gyanút, mely szerint eretnekek lennének, maga is alaptalannak találta.⁴³ Nem gondolom azonban, hogy Kapisztrán inkvizítori szerepet játszott volna az aragóniai obszerváns, Filippo Berbegal ügyében, aki támadta a rend 1430-ban Kapisztrán vezetésével megfogalmazott szabályzatát. Utóbbi viszont azt remélte, hogy fenntarthatja az obszervánsok és a konventuálisok egységét anélkül, hogy bármelyik fél elégedetlenségét kiváltaná. Mivel Berbegal úgy vélte, hogy a Regula szigorú obszervanciáját az új szabályzat fellazítja, azt néhány *Apostillában* utasította el, amelyek János 1431 májusában rájuk írott tömör válaszában maradtak fenn.⁴⁴ Berbegal esete, melynek nyomán a „*de la capuchita*”-nak nevezett kongregáció létrejött (az elnevezés a még nagyobb szegénységük jeleként fölfogott kis kámzsájukból ered), hamar szakadáshoz vezetett.

⁴⁰ *Bullarium Franciscanum. Nova series*, t. I. Ad Claras Aquas, 1929. n. 63.

⁴¹ Wadding, *Annales*, addenda ad annum 1432.

⁴² *U.o.*, ad annum 1432, n. 11.

⁴³ Ezekre az esetekre: Hofer–Bonmann I., 202–204.

⁴⁴ J. M. Pou y Martí: *Visionarios, Beguinos y Fraticelos catalanes*. Vich, 1930. 266–269. (János *Responsoj*ának nem kritikai kiadásának tekinthető, kihagyásokkal megjelölt szövege: 269–283.); Sivera, J. Sanchis: *Fraticelos catalano-aragoneses*, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 11. (1935) 23–35.

IV. Jenő 1431. október 3-án kiadott bulláiban elrendelte, hogy Berbegalt kutassák föl, tartóztassák le, és hozzák Rómába, s ennek érdekében a hispániai uralkodók együttműködését is kérte.⁴⁵

Mindazonáltal többek szerint a Berbegal-esetben Kapisztrán nem a hit bírójának a szerepében tűnik föl, hanem mint a saját, mind a két oldalon indulatokat keltő eljárásának védelmezője.⁴⁶ Bizton állíthatjuk, hogy Kapisztrán Berbegal ellenvetéseire adott válasza elméleti alapot adott a hamarosan bekövetkező pápai elítélésnek, ami azonban – mint az 12. század végétől szokássá lett – lényegében a Szent Péter székével szembeni engedetlenségre helyezte a hangsúlyt. Ez már önmagában is eretnekség számba ment, még akkor is, ha nem járt együtt konkrét eretnek tanításokkal. Sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudom azt a némelyek által hangoztatott értesülést,⁴⁷ mely szerint a bullák, legalábbis az első bulla megszövegezése Kapisztránnak köszönhető. A benne foglalt megállapítások általánossága és formalitása miatt semmi érdemlegeset nem mond számunkra, s nem utal arra sem, hogy inkvizitornak kellene foglalkoznia az ügygel. Az tehát bizonyos, hogy nem tekinthetjük Berbegal fraticellónak, ellentétben bizonyos történészekkel, akik – még ha csupán kényelmes általánosításból is – így állítják be. A dolgok mai állása szerint semmiféle adat nem támasztja alá, hogy Berbegal eretnekségének köze volna a *de opinione* fraticellókhoz: sem szervezeti téren, mivel tevékenysége az Ibér-félszigetre korlátozódott, sem a nézetek terén, hiszen hiányzik belőle, példának okáért, a hivatalban lévő pápa legitimitásának kétségbe vonása, sem pedig a történeti kontinuitás terén. Inkább arra kell gondolnunk, hogy újabb szakadás keletkezett a rendben, amelyet ugyanaz az alapkonfliktus váltott ki, amely más körülmények között a fraticellók irányzatát életre hívta és táplálta.

Nem mondanak ellent ennek sem János megállapításai, aki szidalmazóját azzal vádolja, hogy a fraticellók által előszeretettel viselt öltözékben jár,⁴⁸ sem az elítélő bulla, amely eretnekségében a fraticellók és a husziták tévedéseinek összegződését ismerte föl.⁴⁹ Nem meglepőek ezek a kijelentések. Arra az eretnekellenes értekezéseket és az inkvizitorok mentalitását jellemző gondolkodási formára utalnak, amely hajlamos az eltérő vélemények valamennyi megnyilvánulását a régi, már megismert, sőt már korábban le is győzött eretnekségekhez kapcsolni, s az idő- és térbeli eltérések helyett inkább a valódi vagy feltételezett doktrinális folytonosságot hangsúlyozza.⁵⁰ Inkább az tűnik szembe, hogy éppen a bullában

⁴⁵ *Bullarium Franciscanum. Nova series*, nn. 29–30.

⁴⁶ Pou y Martí, *Visionarios*, 268. s köv.; M. Sensi: *Giovanni da Capestrano francescano*. In: *S. Giovanni da Capestrano nella Chiesa*, 42–45.

⁴⁷ Sensi: *Giovanni da Capestrano francescano*, 42.

⁴⁸ „*Sed ut video, passio cordis lui et fictio mentis tuae ex inordinato zelo capuctioli delati per haereticos fraticellos »della oppinione« vulgariter nuncupatos te decipit et debacat*” (Pou y Martí: *Visionarios*, 270.); Ellenfele néhány megállapítását János a szabad szellem eretnekségével hozza kapcsolatba: „*Et tu dicis quod liberat omnes pure etc., et sic iterum velles regulam intelligere tuo sensu, ut liceret tibi vivere in spiritu libertatis, ne sub ullius obedientia redigaris, quasi velis suscitare haeresim Begardorum et Beguinarum, asserentium posse quem ad talem perfectionis gradum devenire, quod in tali gradu et spiritu libertatis constituti, non sunt humanae subjecti oboedientiae nec aliqua praecepta ecclesiae obligantur, quia, ut asserunt, ubi spiritus Domini, ibi libertas ...*” (Uo., 282. s köv.)

⁴⁹ Ezekre a megállapításokra hagyatkozik: Sensi: *Giovanni da C,apestrano francescano*, 43.

⁵⁰ Azt, hogy az inkvizitor az eretneknek a szinkretizmus egy formáját tulajdonítja, megerősíti, hogy Berbegal tanaiban a szabad szellem eretnekségéhez hasonló jegyeket ismert fel, ami szavainak nyilvánvaló és „tipikus” kiforgatása. Az „inkvizitóriális” szinkretizmusra lásd Orioli, R.: „*Venit perfidus heresiarcha*”. *Il movimento apostolico-dolciniano dal 1260 al 1307*. Roma, 1988. (Studi storici, 193–196.) 293.

idézett két eretnokség volt az, amelyre Róma ebben az időszakban és a 15. század során szinte végig a legnagyobb aggodalommal tekintett. Ennek a jele, hogy a nyilvánvaló retorikai túlzás a Berbegal vezette mozgalomban azt az egyházi fegyelem terén mutatkozó – és a benne rejlő politikai – engedetlenséget próbálja megragadni, ami e két nagyon is eltérő eretnokség közös jegye.

A fraticellókról beszélve János talán már úgy képzelte, hogy annak veszélye már a múlté,⁵¹ de a tények rácsafoltak erre. Már június 10-én, alig több mint egy évvel a pápa által oly hón támogatott magyarországi útját követően Marchiai Jakab első ízben kapott IV. Jenő pápától inkvizítori hatalmat az anconai határgrófságban és a környező városokban, hogy vizsgálatot indítson a *de opinione* fraticellók ellen.⁵² Nincsenek információink sem a kinevezés körülményeiről, sem az inkvizítor tényleges tevékenységéről, de úgy tűnik, hogy a veszély közvetlen formában jelentkezett, ha a pápa az V. Márton által 1418-ban alkalmazott fogalmakat fölelevenítve azt a tanácsot adta, hogy gyorsított eljárásokat is indíthat „*sine strepitu et forma iudicii*”. Ez után az intés után, amely tehát nem Kapisztránra vonatkozott, a források egészen 1447-ig hallgatnak, amikor az új egyházfő, V. Miklós július 3-án Jánost újra megerősíti azokban az inkvizítori fölhatalmazásokban, amelyekkel V. Márton ruházta föl, s amelyeket IV. Jenő 1432. május 1-jén megerősített.⁵³ Ám az új pápa által megújított megbízásból sem lehet kihámozni, hogy sor került-e a hatáskörök gyakorlati és közvetlen alkalmazására, ha csak azt nem, hogy Kapisztrán jogi szempontból mennyire körül szerette volna bátyázní magát a tevékenységével szemben felhozható támadásokkal szemben. Jánost Marchiai Jakabbal együtt csak 1449 novemberében találjuk újra Marchéban.

Ezt maga Jakab tanúsítja az 1458–1459-ben írt *Dialogus contra fraticellos* című művében, amelyben úgy emlékszik, hogy V. Miklós indította őket útnak, hogy a hitnek visszaszerezzék Maiolati, Massaccio, Poggio és Mergo várát, amelyek lakói azután esküvel fogadták előttük, hogy lemondanak eretnokségükről.⁵⁴ Jakab hosszan tárgyalja az áttéréseket, azzal a nyilvánvalóan propagandisztikus céllal, hogy tagadja: az eretnekek vezetőinek volnának hívei. Nem annyira megnyugtatóképpen, mint inkább azzal a szándékkal, hogy meggyőzőn, mennyire abszurd egy olyan eretnokséghez csatlakozni, amelyet már a megtévesztettek is elhagytak. Itt, amint azt a szakirodalom egy része hangsúlyozza, kézzel fogható az áttérések propagandaértéke. Ám naivitás volna azt képzelni, hogy a két obszerváns csupán egy – bármennyire meggyőző – prédikációs kampányt vitt volna végig, teljesen különválasztva azt az inkvizítori hatáskörök teljes körű gyakorlásától. Egyébiránt ezt éppen a

⁵¹ A fraticellókról így beszél a *Responsió*ban: „... sic namque et alias pululavit haeresis ex arrogantia magistri Michelini de Cesenis tempore Johannis 22, quia non humiliter se submittebat determinationi Ecclesiae de paupertate Christi et apostolorum ejus, ex qua haeretica pravitate multi jam sunt combusti et dediti in ruinam ...” (Pou y Martí: *Visionarios*, 272.)

⁵² *Bullarium Franciscanum. Nova series*, n. 520.

⁵³ Uo. n. 1076.

⁵⁴ Jacobus de Marchia: *Dialogus contra Fraticellos, addita versione itala saeculi XV*. Recensuit D. Lasić O. F. M. Falconara Marittima, 1975. 111. fej.: „Dum enim sanctissimus noster papa Nicolaus V, 1449º, de mense novembris. miserat venerabilem patrem fratrem Ioannem de Capistrano et me fratrem Iacobum de Marchia, ordinis minorum, ad reducendum illa castra haeretica Maioreti, Massatii, Podii et Meruli, – quae reducta sunt ad gremium fidei et abiurata sunt in manibus nostris ...” (238.); a mű datálására: 28–44.

Dialogus tanúsítja, amikor ugyancsak 1449-re datálhatóan a fraticellók máglyára küldéséről beszél, mégpedig V. Miklós jelenlétében.⁵⁵

A pápa közvetlen beavatkozása, amelyre az elnyomás korábbi időszakában nem akad példa, valamint a két nagy tekintélyű és a fraticellókkal kapcsolatosan tapasztalt inkvizítor felhasználása arra utal, hogy jelentős érdekek forogtak kockán. Ugyanakkor, ami az ellentétes oldalt illeti, olvashatjuk Jakab különféle értesüléseit arról, hogy az eretnekek – s itt politikailag befolyásos híveikről és támogatóikról is szó lehet – meg akarták őt gyilkolni.⁵⁶ Az egyik esetben Maiolatiban egy bérgyilkost fogadtak fel, akinek Jánosért ötszáz, Jakabért kétszáz dukátot fizettek volna, amely epizódot, figyelembe véve, hogy a két inkvizítorról együttesen van szó, épp az imént érintett események idejére tenném. Úgy tűnik, hogy egy másik epizódra utal – amelyet nem könnyű kronológiailag elhelyezni – Nicola da Fara, amikor a marcheai és a Róma-környéki eretnekek elleni harcot tárgyalva említést tesz arról a merényletről, amelyből János csodálatos módon menekült meg, s amely több felfegyverkezett személy műve volt.⁵⁷

Ugyancsak Nicola beszél arról, hogy Marchiai Jakab közreműködésével az eretnekek harminchét házát gyújtották föl, a visszaesőket máglyára küldték, másokat visszatérítettek, megint másokat görög földre száműztek.⁵⁸ A Kapisztrán társára tett ez utóbbi utalás arra mutathat, hogy ezek az értesülések ugyancsak az 1449-i eseményekre vonatkozhatnak, míg háttérbe szorul a másik lehetőség, mégpedig az, hogy az életrajzíró az elbeszélés magasztaló hangvételétől vezetve különböző eseményeket mosott volna egybe. Kevesebb hitelt érdemel viszont a néhány eretnek száműzetésével kapcsolatos állítás, ha csak nem önkéntes száműzetésről van szó. Ugyanis az inkvizítor feladata volt, hogy ha egyszer felmentette a gyanúsítottakat, előírja számukra az eretnekség megtagadását, ha viszont megmakacsolták magukat, átadja őket a világi karnak, hogy a kivégzést végrehajtsák, *tertium non datur*. Persze az 1449-i heves üldözés kiválthatta a Görögországba való menekülést, mivel V. Miklós 1451. február 12-i bullája hírt ad a fraticellók jelenlétéről Athénban, s megparancsolja az inkvizítoroknak, hogy állítólagos pápájukat tartóztassa le.⁵⁹

Nem tudjuk pontosan, hogy az 1449-ben elkezdett üldözés meddig húzódott. 1451. február 25-én V. Miklós a fraticellók és minden másfajta eretnek ellen területi korlátozások nélkül nevezte ki inkvizítornak a ferencrendi Lorenzo da Palermót,⁶⁰ talán azért, mert miután lezárult a nyomozás és az ítélelhozatal időszaka, Kapisztrán Jánosra és Marchiai Jakabra más feladatok vártak. Az mindenesetre tény, hogy ugyanezen év július 6-án V. Miklós, átengedve a San Giacomo de le Mandriole-i kamalduli perjelséget az obszervánsoknak, emlékeztet a fraticellók ellen indított számos perre, s kifejezi azon óhaját, hogy az új rendház jelenléte és pasztorációs tevékenysége kioltja majd az eretnekség legkisebb szikráját

⁵⁵ Uo. 117. fej.: „*Dum papa ibi [azaz Fabrianóban], Nicolaus V, existens, fuerunt combusti aliqui de haereticis*” (250.); az esetet 1449-re tehetjük: lásd 239. 146. jegyz.

⁵⁶ Uo. 119. fej.: „*Et pro ultimo remedio et pietate vestra subito cum pecuniis procuratis interficere praedicatores contra vos, sicut misistis quingentos ducatus ad interficiendum fratrem Ioannem de Capistrano, et ducentos contra me in Maiorata. Et ille interfector revelavit fratri Ioanni de Aesculo, confessori meo. Item dedistis centum quinquaginta aureos cuidam de Sancta Natolia, ut me interficeret, dum praedicabam Reate. Et paenitentia ductus, venit Fabrianum et habuit absolutionem a domino firmano cardinali et summo poenitentiario, etiam a me fratre Iacobo praedicto. Et pluribus vicibus Deus piissimus evasit me de manibus satellitum vestrorum*”.

⁵⁷ Nicolao da Fara: *Vita di fra Giovanni Capestrano*, cap. 25.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ A bulla kiadása: *Archivum Franciscanum Historicum*, 6. (1913) 529–530.

⁶⁰ *Bullarium franciscanum. Nova series*, n. 1445.

is.⁶¹ Úgy látszik, hogy a nyílt, akár fegyveres küzdelem befejeződött, míg folytatódott az ortodoxiára való nevelés lassú folyamata. A csapás végzetes lehetett, mivel azt követően csak szórványosan fordultak elő perek, s 1466-tal véget is értek.

A fraticellók ellen a 15. században vívott küzdelmek sora tehát mintegy ötven év leforgása alatt lezárult. Melyek voltak azonban a sajátos szándékok, amelyek a hit védelmének általános kötelezettségén túlmenően kifejeződtek benne? Az általánosságok síkján nem hagyhatjuk figyelmen kívül Ovidio Capitani megjegyzéseit a „szavahihetőség visszaszerzésének” stratégiájával kapcsolatban, amelyet, bár bizonytalankodva és nehéz politikai feltételek közepette, a Konstanz utáni pápák követtek, eltökélve, hogy szembeszállnak „a politikai alakzatok és még általánosabban a keresztény társadalmi rend összeroppanásával” a 15. században.

„Ez – mondja Capitani – [...], hogy erőszakos jellegét (már amikor képes volt ilyen jelleget ölteni) a történeti megértés helyes kereteiben helyezzük el – nem igazolásként vagy, ami rosszabb, apológiaként –, nem más, mint az egységes „*regimen christianum*” visszaállítására tett kísérlet. Ismétlem, egységes, abban a tekintetben, hogy meg kívánta szilárdítani azon hatalom eszméjét, amely a karizmájával együtt a vele kapcsolatos közmegegyezést is elveszítette. S ezen mindenféle hatalmat értek, az udvarok és a világi urak hatalmát is.”⁶²

Vitán fölül áll, hogy a fraticellók mozgalma ebben a folyamatban objektíve túrhetetlen és bomlasztó elemet jelentett, mégpedig az intézményes hatalommal szembeni nonkomform töltete és a helyi tetterős hatalmakkal fönntartott meglepően tartós összefonódása révén, amely hatalmak törekvéseit csak táplálták a pápaság ismétlődő válságai. Ráadásul a fraticellók visszavonult élete és erkölcsi szigora a hívők tömegei szemében nagy tekintélyt kölcsönzött nekik, ami informális hatalommá is vált, erős konkurenciát jelentve a hitelességét és következőképpen a karizmáját illetően válságtól gyötört egyház ellenében.

Ebből a szempontból – túl a nyilvánvalóan formális megfogalmazásokon – különleges jelentőséggel bírnak a pápai bullákban rendszeresen visszatérő becsmérlő kifejezések. Átüt rajtuk az aggodalom, hogy az ördög által táplált eretnek kór megfertőzi a hívek nyáját, az egyszerű embereket „behálózva és a színlelt szentség áruhájába öltözve”.⁶³

Ami a szentség színlelését illeti, azt a tényt, hogy a katolikus polemisták, köztük Marchiai Jakab a fraticellókat folyamatosan a viselkedésbeli képmutatás vádjával illetik, felróva nekik a legalább annyira rettenetes, mint amennyire titkolt szexuális eltévelyedései-

⁶¹ Uo. n. 1494.: „*post nonnullos auctoritate Nostra contra quosdam ex dictis pestiferi hominibus [azaz a fraticellók] habitos processus... sperantes, quod per vestram laudabilem ac religiosam vitam et fructuosas [...] praedicationes vestri ministerio omne haeresis huiusmodi fermentum expurgabitur et dicatorum malignorum hominum corda, ea divina illustrante gratia ad viam reducentur veritatis.*”

⁶² O. Capitani: *L'Europa del Quattrocento. L'inserimento di Giacomo della Marca nella vicenda storica del '400, tra papi, crisi conciliare, Osservanza e Bernardino da Siena e Giovanni da Capistrano*. In: San Giacomo della Marca nell'Europa del '400. 15 (ám az egész szöveg nagyon figyelemreméltó: 13–32.).

⁶³ Lásd V. Márton 1426. május 27-én kelt bulláját, amelyben az eretnekek elleni harc oka: „... *pestiferum virus evomens simplices animas suis tendiculis et palliatis coloribus sub praetextu simulae sanctitatis illaqueando decipit, illas aeterno satagens igni transmittere consumendas*”, s hogy az Apostoli Szék „*attendere debet, ne lupus rapax, mille artes nocendi habens, innocuas oves, quas decipere exquisitis fallacis continue molitur, ad puteum perditionis adducat, sed deviae ad gregem Dominicum redeuntes viam veritatis agnoscant*”. (*Bullarium Franciscanum*, n. 1710.)

ket, úgy értékelhetjük kellőképpen, ha figyelembe vesszük a vád sztereotip jellegét, amely, mint azt Raniero Orioli az apostolikusok és dolciniánusok mozgalma kapcsán megjegyezte, a kezdetektől fogva azokkal a csoportokkal szemben ismétlődik, amelyek a szigorúan aszketikus viselkedésükkel tűnnek ki.⁶⁴ Ám ez esetben már nem a fraticellók a valódi céltáblák, akiknek a száma a *Dialogus* megírásának idejére már minimálisra csökkent, hanem éppen azok a széles társadalmi rétegek, amelyek valaha bíztak bennük, s titkon még mindig rokonszenveznek velük.⁶⁵

Ily módon visszatértünk ahhoz, amit korábban az intézményes egyház azon törekvéséről mondtunk, amely hosszú ideje megkopott tekintélyének visszaállítására irányult. Ennek keretében érthető meg az is, hogy az elnyomás pasztorációs oldalára helyeződött a hangsúly. A mégoly felületen bűnbánatra kényszerítés azt célozta, hogy az embereket visszavezesse a szentségek elfogadásához és a helyes tanokhoz. Nem meglepő, hogy a különböző pápák gyakorlatában és különböző feltételek között folytatódott az V. Márton által meghonosított irányvonal, amely a fraticellók elleni harcot az obszervánsokra, azaz az eretnek-ségek elleni küzdelem terén legképzettebb egyháziakra bízta, akik nemcsak bírák voltak, hanem szent életükkel példát is mutattak. Ebből következett, hogy az obszervánsok olyan településekre költöztek be, amelyeket egykor fraticellók laktak, vagy ahol az eretnekeket széles népszerűség övezte. Ez az oka, hogy olyan ismert személyeket küldtek ide, mint Kapisztrán János vagy Marchiai Jakab. Ők voltak képesek megszerezni az elnyomás társadalmi háttérét támogató támogatást, amely nélkül az hosszú távon bukásra lett volna ítélve.

Az átfogó megoldás sürgető volta tehát az inkvizíció sajátos formájának kialakulásához vezetett, amelyet – bár alkalmazta az évszázadokra visszamenő kodifikáció által létrehozott bírói eljárásokat és a fegyveres beavatkozást – példának okáért a 13. század során lassan stabilizálódó területi szervezet figyelmen kívül hagyása jellemezett. Ebbe az irányba való elmozdulást jelentett, hogy V. Márton 1418-ban megengedte a püspököknek és az inkvizítoroknak, hogy joghatóságuk határait átlépjék, aminek folytatásaként Kapisztrán János egyre szélesebb hatalmat kapott, majd 1427-től az egész földkerekségre kiterjedően általános inkvizítor lett belőle, miként önmagát jellemezte a huszita Ján Rokyczanával folytatott vitája során.⁶⁶ Ez a megoldás, bár eseti jellegű volt, s nem hozott hosszú távú módosulásokat a hit bírósága terén, együtt járt azzal, hogy a pápákkal szorosan együttműködő személyek az inkvizítori tevékenységet egyéni módon gyakorolták, és bárhol működtek is, tartották magukat a feladatukhoz, a Rómától kapott autoritás alapján törve le a makacs helyi ellenállást, amint az akár a pápai bullákból, akár a hagiográfiai forrásokból kiderül. Jól látható tehát, hogy igen távol kerültünk az inkvizíció azon statikus képétől, amelyben sokak a 14. század első éveitől kezdve egyszerűen csak a motiváció nélküli, a kilátástalan rutin foglyai-ként működő funkcionáriusok privilégiumait és hatalmát őrző intézményt látják meg.

⁶⁴ Orioli: „*Venit perfidus heresiarcha*”, 136. A fraticellókra lásd 150., 244. jegyz. Magam más véleményen vagyok: Solvi, *La parola all' accusa*, 7. paragr.

⁶⁵ Hasonló megfigyelés arról, hogy „az ellenfelet nem csupán elméleti síkon kell legyőzni”, amely éppen a *Dialogusszal* kapcsolatban helyénvaló: Capitani: *L' Europa del Quattrocento*, 20.

⁶⁶ Hofer így adja vissza János szavait: „*Nicht Deine Sache ist es, sondern meine, Ort und Richter zu bestimmen. Ich bin apostolischer Kommissar, Generalinquisitor für die ganze Erde, dem Du von Rechts wegen zu gehorchen hattest wie dem Papst selbst, wenn Du noch ein Christ sein willst.*” (Hofer–Bonmann, 99). Az életrajzíró Cristoforo da Varese hasonló módon hangsúlyozza, hogy V. Márton, IV. Jenő, V. Miklós és III. Callixtus pápák „*in toto orbe generalem haereticorum inquisitorem*” tették meg őt (35.).

Az obszervancia – mint mondtuk – a körülmények erejénél fogva így vált a római egyház kezében a kereszténység újjászervezésének egyik fő eszközévé. Az azonban az obszervancia szempontjából sem közömbös, hogy éppen a fraticellók elleni harc első vonalában találta magát. Giovanni Miccoli már mintegy húsz éve a következőket jegyezte meg:

„Elég jelentőségteljes a ferencesek és különösen az obszervánsok elkeseredett indulata a fraticellók ellen. Az obszervánsok annak érdekében, hogy a rend egységének fenntartásával fokozatosan érvényre juttathassák saját felfogásukat, élesen szembeszegültek a renden belül a 14. században újra megjelenő két irányzat elszakadásával vagy teljes autonómiájával. Valószínű, hogy éppen ez a törekvésük adott hangsúlyt a fraticellók ellen alkalmazott erőszaknak, akikkel mondandójuk és törekvéseik számos ponton megegyeztek, ám az utóbbiak radikalizmusa és következetessége azzal fenyegetett, hogy maguk az obszervánsok a konventuálisokkal és az egyházi hierarchiával úgymond azonos színben tűnnek föl.”⁶⁷

Miccoli megjegyzése egy rendkívül fontos történeti problémára hívja föl a figyelmet. Mivel a római egyháznak a vallási elégedetlenség fölszámolása érdekében sürgető szüksége volt az obszervancia energiáira, milyen eszmék és milyen konkrét okok hatottak arra, aki maga személyesen vállalta ezt a feladatot? Annál is inkább érdekes ez, mivel úgy tűnik, hogy a kezdeményezés ezen a téren az obszerváns mozgalomhoz fűződik, amint azt Kapisztrán János esete is mutatja, aki V. Mártontól inkvizítori kinevezést kért, majd pedig sürgette felhatalmazásának kibővítését. Egyébként a fraticellóknak a szegénységről vallott felfogása éppen az obszervánsoktól kívánt olyan válaszokat, amelyek alapjaiban érintették identitásukat. Tehát ez esetben mély, egzisztenciális érintettségről van szó, s úgy gondolom, hogy ennek motivációit két szinten kell keresni: a ferenceségen belül és azon kívül.

Ami a belsőt illeti, a fraticellók mozgalma az ellenük folytatott harcban érdekelt obszervánsok számára a saját életválasztásuk és az általuk képviselt reformprogram próbakövének számított; talán olyan kihívásnak, amely azt mutatta meg, hogy a kezdetekhez való visszatérésnek még a lehetősége is kétséges, mert a pápa iránti engedelmesség – ami maga is Szent Ferenc öröksége – megtagadásával jár. Az obszervánsok épp az engedelmesség hangsúlyozásában találták meg a lehetséges zsákutcából kivezető utat. Mással nem lenne megmagyarázható az olyan írásmű, mint a Filippo Berbegal *Apostilláira* válaszul írt, már említett *Responsio*, ami azért is érdekfeszítő forrás, mert helyenként előtűnik benne az a szellem, amely Kapisztrán Jánost mint inkvizítort hajtotta; annak ellenére is, hogy nem inkvizíciós dokumentum, vagy talán – ha szem előtt tartjuk az újabb történetírásnak az eljárások formalitásával és személytelenségével kapcsolatos megfontolásait – éppen annak köszönhetően.⁶⁸ Vegyük például a következő részletet:

„Úgy tűnik, azt szeretnéd, hogy ne a regulának kelljen az egyház alatt szolgálnia, hanem az egyháznak a te regulád alatt, ami ellen azonban több ízben kimondottan tiltakozott a mi szabályzatunkban a mi szeráfi atyánk, boldog Ferenc.”⁶⁹

Vagy kissé lejjebb:

⁶⁷ Miccoli, G.: *La storia religiosa*. In: *Storia d'Italia*, vol. II. Dalla caduta dell'Impero romano al secolo XVIII, t. I. Torino, 1974. 960. s. köv.

⁶⁸ Az újabb történetírás fenntartásairól azzal kapcsolatban, hogy lehetséges lenne a dokumentumok formalizmusa mögött megismerni magát az eretneket vagy az inkvizítort: Solvi: *La parola all' accusa*, 8. és 15. paragr.

⁶⁹ „Videris namque velle quod non regula sub ecclesia, sed ecclesia sub regula tua debat militare; cuius tamen expresse contrarium in ipsa nostra regula seraphicus Pater noster beatus Franciscus pluries protestatur.”: Pou y Martí: *Visionarios*, 270.

„Felelj, kérlek, vajon kevésbé fogadtál engedelmeséget, mint szegénységet? Vagy talán úgy véled, a szegénység nagyobb erény, mint az engedelmisség? Nyilvánvalóan eredetileg egy ünnepélyes fogadalommal háromféle szolgálatra tettél az Úrnak ígéretet, és jegyezted el magad örökre, mégpedig az engedelmisségre, a szegénységre és a szüzességre”⁷⁰

A szöveg élesen vitatja az ellentétes nézeteket és tiszteletet parancsolóan Szent Ferenc akaratára alapozva az engedelmisség elsőbbségét hangsúlyozza a szegénységgel szemben. Most már annak a 13. és a 14. század fordulóján indult fejlődési folyamatnak az előrehaladott szakaszában vagyunk, amely a szegénységhez hanyatlását hozta magával, mégpedig új, sürgető igények nyomása alatt, amelyek az erények rangsorában az alázatosságot tették az első helyre. Sokatmondó módon itt maga az engedelmisség lett erény, amely inkább hordoz intézményes hangsúlyt, mint az alázat.⁷¹ Másfelől a regula hű megtartása, amelyet János is megkövetelt, háttérbe szorult az egyház iránti hűség mögött:

„Így nem a mi egyházunk ered a szabályzatból, hanem a szabályzat az egyházból [...]. Mert mi lenne a mi szabályzatunk bármilyen szigorúsága, ha nem hagyná jóvá az egyház, amely Jézus Krisztust tette meg a hit alapjának? [...] Ennélfogva az a reform lesz Istennek tetsző, szabályos, helyes, szent és igaz, amelyet ily módon az igaz Isten és az ő helyettese, a legfőbb pap hagy majd jóvá, aki szinte Isten a földön, az embernél nagyobb, az Istennél kisebb, Jézus Krisztus egyetlenegy helyettese.”⁷²

Az ellenfélnek szegezett leggyakoribb vád éppen az, hogy a pápát, aki nem más, mint a legfőbb autoritás, akinek mindenki alávetettje, a maga akaratának vetné alá.⁷³ Azt, hogy János álláspontja nem pusztán rövid távú taktikai megfontolások eredménye, a Regulához írt magyarázatai is megerősítik, melyekben megalkuvás nélkül szögezi le, hogy Ferenc ragaszkodását az evangéliumokhoz nem lehetséges függetleníteni az igazság egyetlen letéteményese, az egyház által megállapított szabályoktól.⁷⁴ E gondolati rendben könnyen fölfedez-

⁷⁰ „Responde quaeso, vovistine minus oboedientiam quam paupertatem? An putas forte quia maior est virtus paupertatis quam oboedientiae? Tria nempe principaliter sub uno voto solemniter Domino promisisti et te spondesti perpetuo servaturum, videlicet obedientiam, paupertatem et castitatem.” Uo. 273.

⁷¹ Az alázatosság szerepére a 13. századi és a 14. század eleji szentségmodellekben A. Vauchez világított rá: *La place de la pauvreté dans les documents hagiographiques à l'époque des spirituels*. In: Chi erano gli spirituali? Assisi, 1976. 125-143; Egy egyedi esetet tárgyaló tanulmány: D. Solvi, *La „Vita” di Giovanni della Verna. L'agiografia francescana nella crisi del Trecento*. Analecta TOR, 26. (1995) 559-574.

⁷² Pou y Martí: *Visionarios*, 271.: „Sic non a regula nostra ecclesia sed ab ecclesia regula derivatur [...]. Quid namque foret quaecumque austeritas nostrae regulae si non esset ab ecclesia comprobata, quae pro suae fidei fundamento Christum Jesum posuit et locavit? [...] Illa igitur reformatio erit Deo accepta, regularis, justa et sancta atque vera, quae sic a vero Deo et suo vero Vicario Summo Pontefice fuerit approbata, qui est quasi Deus in terris, major homine, minor Deo, singularissimus Vicarius Jesuchristi.”

⁷³ Uo. 281.: „Obligabisne Papam sub voluntate tua, cujus imperio subjacet orbis terrae et universi qui habitant in eo?”; 283.: „... et nolis imponere jugum domino Summo Pontifici [...] quasi velis imponere legem sub cuius te oportet degere lege”.

⁷⁴ „Szent Ferenc nem oldozhatott föl a szent egyház által előírt böjtök alól, hanem csak az igazságot hirdette, vagyis azt, melyet az egyház, valamennyi írás, törvény és szabályzat megkívánt.” („Non poté santo Francesco assolvere dai digiuni ordinati dalla santa Chiesa, ma dichiarare la verità, cioè che la santa Chiesa intende, e ogni scrittura e legge e regola”, lásd: S. Giovanni di Capistrano: *Esposizione della regola dei frati minori*. Prima edizione a cura di A. Ghinato O.F.M. Roma, 1960. 19. s köv.). Itt erősíti meg azt is, hogy a pápának, ha szabályosan választották, és nem eretnek, mindenkinek engedelmeskednie kell. (9.)

hetjük az általa írt *De auctoritate pape et concilii* című értekezés irányait, amelyben a Péter kulcsaihoz kapcsolódó régi hatalmi nyelvezetet a mély és ismétlődő megosztottságokkal terhes történeti összefüggésben alkalmazza.

Ennek visszhangját hallhatjuk Berbegalhoz írt válaszában is, amelyben Kapisztrán, az ördögben látva meg nem csupán az egyén, hanem a közösség üdvösséghez vezető útjának *par excellence* ellenségét, felhívja a figyelmet, mennyire veszélyes „a kegyességet megosztani és konkolyt vetni, egyenlenséget támasztani és Krisztus varratlan köntösét szétszaggatni”.⁷⁵ A Regulához írt magyarázatában János is figyelmeztet: „a démon legfőbb törekvése, hogy a minden jót és a tökéletesedést erősítő köteleket elvágja a főpapok és az általuk irányítottak között”, s miközben hangoztatja a főpapok és a nekik alávetettek között a kölcsönös felügyelet szükségességét, az egész egyházra könnyen általánosítható megjegyzésekkel leszögezi, hogy

„... mindezt abból érthetjük meg, hogy [Krisztus] ezt mondja: »És ha a te szemed, a te kezed vagy a te lábad botránkozott meg téged« stb. A szemem a főpapot érthetjük, a kéz meg a láb a nekik alárendeltek jelenti. És ebben van a legfőbb tökéletesség, azaz a jámborság érdeme, hogy a veszélyben a vallás egész testével álljunk készen, eltávolítva és levágva a test terméketlen, száraz és bűzlő tagjait.”⁷⁶

Adódhat a kérdés, hogy szónoki fufangok állnak-e itt a politikai és vallási propaganda szolgálatában, hiszen az ilyenféle megállapítások egyáltalán nem újak. Ám olyan aggodalom rejtőzik bennük, amely a zavaros, zsinatoktól, szakadásoktól és ellenpápáktól hangos 15. század fő pszichológiai jegye is lehetne, egy olyan korszaké, amelyben az elveszett egység rendezésért kiáltó botrányként, zavar és bizonytalanság forrásaként jelent meg a kollektív képzeletben, legalábbis a legfogékonyabb elmék számára, még akkor is, ha helyi szinteken, amint azt az újabb történeti irodalom is vitatja, nem okozott akkora felfordulást.⁷⁷ A fraticellók ellen vívott küzdelem tehát nem a 14. század elején egyszer s mindenkorra lezárult üldözési mód fáradt felújítása, hanem megvan a maga nagyon is erőteljes aktualitása, amely jóval túlment egy, a renden belüli nézeteltérés szűk keretein. A fraticellók mozgalma, akár ha önmagában vesszük, mint makacs engedetlenséget, azaz lázadást, akár a tágabb, egyházra tett hatását tekintjük, azzal, hogy tagadta XXII. János pápa és valamennyi utódjának legitimitását, nyugtalanító és túrhetetlen fenyegetést jelentett az egyház stabilitására és egységére annak szemében, aki elhatározta, hogy teljes mértékben a nyugati kereszténység rendezett vallásos, de egyben társadalmi életének helyreállításának szenteli magát. Úgy vélem, hogy az eretnokség kiirtása, amely természetesen azokkal a módszerekkel zajlott, melyeket a korszak intellektuális fogalmi keretei határoztak meg, a főszereplők szándékai szerint az egység olyan eszményének következetes megvalósítása kívánt lenni, amely egyetlen felsőbb tekintélyre hivatkozik, még ha – miként azt helyesen szokás gondolni – az

⁷⁵ „Attendite, itaque, dilectissimi, et videte quomodo caute ambuletis ne versutia serpentis antiqui praeualeat ad perdendum, non enim aliud inquit nec ad aliud tendit nisi ad nostram damnationem aeternam, cujus invidia mors introivit in orbem terrarum (Sapient.2). Haec est ejus industria, haec sollicitudo, haec astutia, hoc studium et exercitium singulare; solum hoc ridiculum est, scindere charitatem et seminarie zizaniam, discordiam ponere et inconsutilem Christi tunicam lacerare ...”: Pou y Martí: *Visionarios*, 279.

⁷⁶ S. Giovanni da Capestrano: *Esposizione della regola dei frati minori*. A cura di A. Ghinato. Roma, 1960. 40–41.

⁷⁷ Merlo, G.: *Cristianesimo medievale in occidente*. In: G. Filoramo (a cura di): *Storia delle religioni* 2. Ebraismo e Cristianesimo. Roma–Bari, 1995., különösen: 313–319.

egész egyházat érintő árnyalatai is voltak.⁷⁸ Persze nem zárhatjuk ki, hogy más egységideák is mozgathatták ennek az eseménysornak az egyéb szereplőit, amint azt sem, hogy többek számára maga az egység nem volt előrébb való, mint az evangéliumokhoz való személyesen átélt ragaszkodás. Ám mindez már egy másik történet, amelyet pár évtizeddel később egy német ágostonos szerzetes foglalt kilencvenöt pontba, hogy kifüggesse egy wittenbergi templom kapujára.

Fordította: GALAMB GYÖRGY

DANIELE SOLVI

Inquisitor John Capistrano and Franciscan Dissent

In the past few decades a new approach based on historical criteria and devoid of preconceptions has gained ground in the study of the Inquisition, one that examines its subject within the relations of the given era. It assumes the study of orthodoxy as well as that of the inquisitors' education and values. With these considerations in mind it is worth rereading the activity as an inquisitor of John Capistrano, a notable figure of Franciscan observance, against the heresy of the Italian Fraticelli. The sources reveal that in the first half of the 15th century Franciscan preachers were often found in the forefront of the battle against heresy. Acting in the interests of papal policy, they were stern yet fair-minded in many cases. After the prosecution and the trial had ended, they settled in the territories affected and played an important role in the everyday reconversion process. It must be emphasized that the Inquisition is not a static legal construction but, beside its constant elements, it varies across place and the time. The second part of the paper discusses the conflict between John Capistrano and the unfrocked Filippo Berbegal, stressing that the latter cannot be regarded as a Fraticello. Their dispute and Berbegal's condemnation by the Pope highlights the conflict between the ideal of poverty and the obedience to the Pope, which Capistrano and other Observants meant to bridge.

⁷⁸ D' Elia, F.: *Profetismo ed escatologia in S. Giovanni da Capestrano*. In: *S. Giovanni da Capestrano nella Chiesa*, 221–235.; főként: 223–227.

KLANICZAY GÁBOR

A királyi bölcsesség ellentmondásos mintaképe – Salamon*

Egy kora középkori ideál tartós népszerűsége

A középkori monarchiák számára már a kezdetektől fogva fontosak voltak a királyság Bibliából vett modelljei. Meroving kori előzmények nyomán¹ a Karoling korszakban „uralkodótükrök” és a prominens egyházi szerzők (mint Orléans-i Jónás vagy Reims-i Hincmar) más művei is² támaszkodtak ezekre a példákra, így próbálták keresztény moralitással ötvözni a királyi hatalomfelfogást. Smaragdus apát a következőket írta *Via regia* című művében (819–830 k.): „Mindig tanácsok alapján cselekedj, ahogy erre Salamon szavaival figyelmeztet a Szentírás.”³

* E tanulmány a 2004-ben a bukaresti New Europe College-ben Ivan Biliarski által rendezett konferenciára készített előadásom magyar nyelvű változata. A konferencia résztvevőinek kommentárjain kívül sokat segítettek Samantha Kelly, Láng Benedek, Molnár Péter és Johannes Niehoff-Panagiotidis tanácsai, melyeket ezúton szeretnék megköszönni.

¹ Reydellet, Marc: *La royauté dans la littérature latine de Sidoine Apollinaire à Isidore de Seville*. École française de Rome, Rome, 1981. 328., 338., 410., 534–545.; Hen, Yitzhak: *The uses of the Bible and the perception of kingship in Merovingian Gaul*. *Early Medieval Europe*, 7. (1998) 277–290.; általánosságban lásd Ewig, Eugen: *Zum christlichen Königsgedanken im Frühmittelalter*. In: Mayer, Theodor et al.: *Das Königtum: Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen. Vorträge und Forschungen* 3. Sigmaringen, 1956. 7–73.; Schramm, Percy Ernst: *Das alte und das neue Testament in der Staatssymbolik des Mittelalters*. In: *La Bibbia nell’alto medioevo*. Settimane di studi X, Centro italiano di studi sull’alto medioevo. Spoleto, 1963. 229–255.

² Jonas Aurelianensis: *De institutione regia*. In: Migne, Jacques-Paul: *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina* (a továbbiakban: PL) 106. köt. coll. 279–306.; Reviron, J.: *Jonas d’Orleans et son „De institutione regia”*. *Etudes et texte critique*. Paris, 1930.; Dubreucq, Alain (éd.): *Le métier de roi*. Paris, 1995.; Hincmarus Rhemensis: *De regis persona et regio ministerio*, PL 125. köt. coll. 833–256.; uő.: *De ordine palatii*, ed. Gross, T.–Schieffer, R. MGH Fontes III Hannover, 1980.; Berges, Wilhelm: *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*. Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichtskunde. Monumenta Germaniae Historica. Leipzig, 1938., 2. kiad. Stuttgart, 1952.; Anton, H. H.: *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*. *Bonner Historische Forschungen* 32, Bonn, 1968.; Nelson, Janet L.: *Kingship and Empire in the Carolingian World*. In: McKitterick, Rosamond (ed.): *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*. Cambridge, 1994. 52–87.; Meens, Rob: *Politics, mirrors of princes and the Bible: sins, kings and the well-being of the realm*. *Early Medieval Europe*, 7. (1998), 345–357.

³ „ut haec omnia cum consilio agas, Scriptura te divina per Salomonem admonet”, Smaragdus Abbas S. Michaelis: *Via regia*. PL 102. köt., coll. 931–970., i.h. col. 959., vö. Prov. 13,16; vö. Anton: *Fürstenspiegel*, 132–189.

Kezdetben leginkább Dávid alakja szerepel a királyok fő mintaképeként.⁴ A későbbiekben viszont egyre gyakrabban kapcsolódik hozzá Salamon, aki a békesség⁵ és a bölcsesség erényeivel egészíti ki Dávid diadalmas és győzedelmes alakját. A kora középkor egyházi emberei itt késő antik mintát követtek (már Szent Ambrus a *novus David* kitüntető címevel ajándékozta meg Nagy Theodosiust), s az „új Dávid” elnevezést megkapta Kis Pipin, Nagy Károly, Jámbor Lajos és Nagy Alfréd,⁶ sőt Bizáncban is több császár (mint például a II. Leó pápa által magasztalt IV. Konstantin).⁷ Ugyanebben az időszakban Kopasz Károly viszont inkább Salamon mintáját próbálta követni,⁸ és ugyanezt tette a már említett Nagy Alfréd, akit életírója, Asser kedvvel hasonlított Salamonhoz.⁹

Bizáncban a Salamonra tett legérdekesebb utalásokat a *Templum novis Salomonisként* elképzelt és a salomoni templom Bibliából kiolvasható arányait gondosan követni próbáló Hagia Sophia építésével kapcsolatban olvashatjuk.¹⁰ A megépítésének történetét leíró kora-középkori művek egyike, a *Diagesis* a következő szavakat adja Justinianus szájába: „Dicsőség Istennek, aki méltónak tekintett engem erre a feladatra! Ó, Salamon! Túltettem rajtad!”¹¹

Bizáncban később VI. (Bölcs) Leó császárt (886–912) ünnepelték „új Salamonként”, és ezt összefüggésbe hozták azzal, hogy Leó apja, a Makedón dinasztia megalapítója, I. Baszileiosz (867–886) „új Dávidként” lépett fel.¹²

A Bibliából származó példákhoz hozzákapcsolódott a királyi bölcsesség önmagáért való dicsérete. Alcuin azt írja Nagy Károlynak egy híres levelében: „Boldog az a nép, amelyen bölcs és kegyes fejedelem uralkodik, miként Platónnál olvassuk, hogy a királyságok akkor szerencsések, ha filozófusok – vagyis a bölcsesség barátai – uralkodnak, illetve ha a kirá-

⁴ Steger, Hugo: *David rex et Propheta. König David als Vorbildlicher Verkörperung des Herrschers und Dichters im Mittelalter, nach Bilddarstellungen des achten bis zwölften Jahrhunderts*. Nürnberg, 1961; Mettauer, Adrian: *David sanctissimus rex. Ein frühmittelalterliches Herrscherideal im Strittpunkt klerikaler und laikaler Interessen*. Encomia-Deutsch. Sonderheft der Deutschen Section der ICLS. Tübingen, 2002. 25–38.

⁵ A mainzi ordo szövege: „*Da ei tuo inspiramine cum mansuetudine ita regere populum, sicut Salomonem fecit regnum obtinere pacificum*” vö. Schramm, Percy Ernst: *Die Krönung in Deutschland bis zum Beginn des Salischen Hauses (1028)*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Kanonistische Abteilung), 24. (1935) 184–332, i. h. 313.

⁶ Steger: *David rex*, 128–130. Pipint „új Dávid és Mózes” névvel illeti II. István pápa: Kantorowicz, Ernst H.: *Laudes Regiae. A Study in Liturgical Acclamation and Medieval Ruler Worship*. University of California Publications in History, vol. 33. Berkeley/Los Angeles, 1946. 55.

⁷ Kantorowicz, Ernst H.: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, 1957. 81.

⁸ Nelson, Janet L.: *Charles the Bald*. London, 1992. 15., 83.; Kelly, Samantha: *The New Solomon. Robert of Naples (1309–1343) and Fourteenth-century Kingship*. Leiden–Boston, 2003. 260.

⁹ Abels, Richard: *Alfred the Great: War, Kingship and Culture in Anglo-Saxon England*. London, 1998. 46–47., 239., 246–257.; vö. Kelly: *The New Solomon*, 260.

¹⁰ Osterrieder, Macus: *Das Land der heiligen Sophia: Das Auftauchen des Sophia-Motifs in der Kultur der Ostslaven*. Wiener Slawistischer Almanach, 50. (2002), 5–62.; i.h. 8.

¹¹ Dagron, Gilbert: *Constantinople imaginaire. Etudes sur le recueil des Patria*. Paris, 1984. 208.

¹² Tougher, Shaun: *The wisdom of Leo VI*. In: Magdalino, Paul (ed.): *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries*. Ashgate, Variorum. Aldershot, 1994. 171–179.

lyok a filozófiát tanulmányozzák.”¹³ Ugyanezt az elképzelést visszahangozta Alcuin egyik neves tanítványa, Hrabanus Maurus is.¹⁴

Hogy ezeknek a bibliai király-példaképeknek (Józsue bátorságának, Dávid alázatának, Salamon bölcsességének) egyféle szertartásos, kényszerítő ereje legyen, bekerültek a 10. századi koronázási szertartásrendek, az ordók szövegébe; Dávid és Salamon képét ott láthatjuk a német-római császári koronán is.¹⁵ A Szász dinasztia e téren vallott elképzelései tükröződnek Hrotswitha von Gandersheim műveiben is, aki I. Ottót „új Dávidként” dicsőítette, és fiáról, II. Ottóról, mint „a mi Salamonunkról” beszélt.¹⁶ A királyok Dávidhoz hasonlítását örökölték a Capetingek is: Helgaud de Fleury Jámber Róbertről készített életrajzában gyakran hasonlítja uralkodóját „Dávidhoz, a szent királyhoz és prófétához”, és hangsúlyozza, hogy „nagyon tanult és tudós király volt: szíve tele bölcsességgel, Istentől kapott tudománnyal”.¹⁷

A keresztény uralkodók „nevelésének” első – a Karoling korban és az évezredforduló táján megfigyelhető – egyházi törekvései után a *sapientia* mint a királyok kívánatos erénye újra előtérbe került a középkori értelmiség 12. századi kialakulásával.¹⁸ Az ő nézeteiket a leghívebben Salisbury-i János *Policraticus* című értekezésében (1159) olvasható *bon mot* fejezi ki: „A műveletlen király olyan, mint a koronás szamár” (*rex illiteratus est sicut asinus coronatus*).¹⁹ Az újabb történeti kutatások felfigyeltek arra, hogy a késő középkorban „új Salamonok” egész seregével találkozhatunk. A közelmúltban megélnékvült az érdeklődés a középkori politikai teológia s annak biblikus mintái iránt. Ezt tükrözik Philippe Buc²⁰ és Jacques Krynen²¹ kutatásai. Ehhez szolgáltatnak részletes anyagot azok a tanul-

¹³ „*Felix populus, qui sapiente et pio regitur principe; sicut in illo Platónico legitur proverbio dicente felicia esse regna, si philosophi, id est amatores sapientiae, regnarent, vel reges philosophiae studerent.*” Alcuin: *Epistolae*. Ed. Dümmmler, Ernst, MGH *Epistolae* IV, Karolini Aevi II, No. 229., 373.; vö. Wallach, Luitpold: *Alcuin and Charlemagne: Studies in Carolingian History and Literature*. Ithaca–New York, 1959.

¹⁴ „*Si ergo delectamini sedibus et stemmatibus, reges populi, diligite sapientiam, ut in perpetuum regnetis. Necessario admonet reges terrae diligere sapientiam, quia sine sapientia impossibile est rite quemquam regnare posse. Unde est istud Platonicum: Tunc bene regitur respublica quando regnant philosophi, et philosophantur imperatores. Sine sapientia enim regnum tenere velle, magis est tyrannicae truculentiae quam regalis temperantiae.*” Hrabanus Maurus: *Commentariorum in librum Sapientiae libri tres*. II, 1, PL 109. köt. col. 695.

¹⁵ Staats, Reinhart: *Die Reichskrone: Geschichte und Bedeutung eines europäischen Symbols*. Göttingen, 1991. 57–60.

¹⁶ Hrotsvit: *Gesta Ottonis. Prologus*. In *Opera omnia*. Hrsg. von Walter Berschin, München, 2001. 275.

¹⁷ Helgaud de Fleury: *Vie de Robert le Pieux*. Eds. Robert-Henri Bautier–G. Labory. Paris, 1965. 58–60., 61. (innen a hosszabb idézet), 94–96., 138.

¹⁸ Le Goff, Jacques: *Az értelmiség a középkorban*. Budapest, 2000.

¹⁹ John of Salisbury: *Policraticus*. Ed. K. S. B. Keats-Rohan. Turnhout, 1993. 251.; magyarul: John of Salisbury: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól*. Budapest, 1999. 74.; cf. Dickinson, John: *The medieval conception of Kingship in the Policraticus of John of Salisbury*. *Speculum*, 7. (1926) 308–337.; Wilks, Michael (ed.): *The World of John of Salisbury*. Oxford, 1994.

²⁰ Buc, Philippe: *Pouvoir royal et commentaires de la Bible (1150–1350)*. *Annales E.S.C.*, 44. (1984) 691–713; uő.: *David’s Adultery with Bathsheba and the Healing of the Capetian Kings*. *Viator*, 23. (1993) 101–120; uő.: *L’ambiguïté du Livre: prince, pouvoir, et peuple dans les commentaires de la Bible au moyen âge*. Paris, 1994.

²¹ Krynen, Jacques: *L’Empire du roi. Idées et croyances politiques en France. XIIIe–XVIe siècle*. Paris, 1993.

mányok is, amelyek a bibliai modellek hatását egy-egy uralkodó esetében vizsgálják, mint Jacques Le Goff életrajza IX. (Szent) Lajos francia királyról,²² vagy Samantha Kelly nemrég megjelent könyve Bölcs Róbert nápolyi királyról.²³ További tanulmányok születtek II. Frigyes császárról,²⁴ X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai királyról,²⁵ V. Károly francia királyról,²⁶ IV. Károly német-római császárról,²⁷ II. Richárd angol királyról²⁸. Mindennek alapján új lehetőség kínálkozik arra, hogy szintetikus áttekintést adjunk a „bölc uralkodó” salomoni modelljének késő-középkori sikeréről.

Szemléltetésként két példát mutatok be röviden, Szent Lajosét és Bölcs Róbertét. IX. Lajos király udvara, illetve e kor párizsi értelmiségi miliője, amint azt L. K. Born, Wilhelm Berges, Jacques Le Goff és Jacques Krynen – más-más hangsúlyokkal – kimutatta, figyelemreméltó kikristályosodási pontja lett a „királytűkrök” műfajának.²⁹ A legjelentősebb e körben a domonkos Vincent de Beauvais, a királyi gyermekek nevelője volt.³⁰ A párizsi ferences magiszter, Guibert de Tournai 1259-ben IX. Lajos király számára készítette el az *Eruditio regum et principum* című művét.³¹ Bár nem volt közvetlen kapcsolatban a királyi udvarral, megemlítendő a domonkos Guillaume Peyraut *De eruditione principum* című, 1265-ben írt műve, melyet sokáig tévesen Aquinói Szent Tamásnak tulajdonítottak.³² A *Doctor Angelicus* is írt e tárgyban egy értekezést 1271 és 1273 között *De regno ad regem Cypri* címmel, mely már egy újféle politikai teológia jegyében született, és amely Arisztotelész nem sokkal korábban latinra fordított *Politikájára* támaszkodott.³³ A *Politikát* kommentálva Aquinói Szent Tamás leszögezi, hogy „a fejedelem legsajátosabb erénye az okos-

²² Le Goff, Jacques: *Saint Louis*. Paris, 1996, 392–396.

²³ Kelly: *The New Solomon*, id. mű.

²⁴ Abulafia, David: *Frederick II: A Medieval Emperor*. London, 1992.

²⁵ Márquez-Villanueva, Francisco–Vega, Carlos Alberto (eds.): *Alfonso X of Castile. The Learned King (1221–1284)*. An international Symposium at Harvard University 17 November 1984. Harvard Studies in Romance Languages, 43.

²⁶ Kelly: *The New Solomon*, 290–294.

²⁷ Rosario, Iva: *Art and Propaganda: Charles IV of Bohemia, 1346–1378*. London, 2001.

²⁸ Goodman, Anthony–Gillespie, James L. (eds.): *Richard II: The Art of Kingship*. Oxford, 1999.

²⁹ Born, L. K.: *The Perfect Prince: A Study in 13th and 14th Century Ideals*. *Speculum*, 3. (1928), 470–504.; Berges: *Die Fürstenspiegel*, 50–51.; Le Goff: *Saint Louis*, 402–431.; Krynen: *L'Empire du roi*, 167–179., 225–227.

³⁰ de Beauvais, Vincent: *De eruditione filiorum nobilium*. Ed. Arpad Steiner. Cambridge, Mass., 1938.; Idem: *De morali principis institutione*. Ed. Robert J. Schneider. Turnhout, 1995.; Gabriel, Astrik: *The Educational Ideas of Vincent of Beauvais*. University of Notre Dame, 1962.

³¹ *Le Traité „Eruditio regum et principum” de Guibert de Tournai*. Ed. A. de Poorter, Les Philosophes belges, vol. IX, Louvain, 1914.

³² Dondaine, Antoine: *Guillaume Peyraut, vie et oeuvres*. Archivum Fratrum Praedicatorum, 18. (1948) 230.; Krynen : *L'Empire du roi*, 175–178.

³³ Thomae Aquinatis: *De regno ad regem Cypri*. Ed. H.-F. Dondaine, ed. Leonina, XLII. Romae, 1979. 449–471.; Thomas Aquinas, Saint: *On Kingship, to the King of Cyprus*. Eds. Gerald B. Phelan–Ignatius Theodore Eschmann. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1982. E kérdéssel Magyarországon Molnár Péter foglalkozott *Politikatudomány a középkorban az arisztotelészi Politika újrafelfedezése előtt* című, 1997-ben megvédett kandidátusi értekezésében. Vö. uő.: *La légimité de la résistance. Deux solutions chez saint Thomas d'Aquin*. *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, 46. (1999) 115–137. i. h. 129–130.; uő.: *Saint Thomas d'Aquin et les traditions de la pensée politique*. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 69. (2002) 67–113., i. h. 78–82., 87–89.

ság” („*Nam proprie virtus principis est prudentia*”).³⁴ Szent Lajos maga is hozzájárult e műfajhoz fiának és lányának szóló „intelleivel”,³⁵ és a sor még tovább folytatható olyan szerényebb ambíciójú művekkel, mint például a ferences Robert de Blois fejedelmek és nemesasszonyok számára írt tanító értekezése.³⁶ Főleges ismételni, hogy a bibliai királyok, mint Dávid, Salamon, Ezékiás, Józsiás gyakran felbukkantak ebben a királytükör-együttesben, mint a kortárs uralkodók példaképei.³⁷

Dávid és Salamon megjelent a kor képzőművészetében is. A Sainte-Chapelle-ben egy egész négyosztatú üvegablak mutatta be őket.³⁸ Salamon jelentőségét Szent Lajos önmagáról – illetve környezetének órája – alkotott képében jól szemléltetik a nagy valószínűséggel az ő számára készített, ma a *Bibliothèque de l’Arsenal*-ban őrzött díszes Ótestamentum-miniaturák. Itt feltűnően hangsúlyos módon, három képpel ábrázolják Salamon királyt: az egyik miniatúrán maga a szárnyas Bölcsesség (*Sophia*) instruálja őt, miközben könyvvel a kezében ül a trónusán, és egy mellette ülő ifjú tanítvány várja utasításait.³⁹ Amellett is felhozhatók elgondolkoztató érvek, hogy a Sainte-Chapelle felső kápolnájának tervei olyan elképzelés jegyében készültek volna, hogy az Salamon trónjára emlékeztessen.⁴⁰ Salamon trónjának „népszerűségéről” tanúskodik, hogy Szűz Máriát e trónuson ülve ábrázolja a 13. századi francia miniatúrafestészet egyik kiemelkedő alkotása, a *Verger de Soulas* is.⁴¹ Az „Igaz Hit” bölcsességét megtestesítő Salamon s az elébe járuló Sába királynő mint a három király imádásának tipológiai párhuzama központi helyre került az amiens-i katedrális híres, ugyanezekben az évtizedekben készülő Szűz Mária portálján is.⁴²

IX. Lajos tuniszi halála (1270) után a kialakulófélben lévő szentkultusz s a formálódó hagiográfia ugyancsak központi jelentőséget tulajdonít Salamon és Lajos hasonlóságának. Az első legenda szerzője, a király domonkos gyóntatója, Geoffroi de Beaulieu 1272–1273 táján azt hangsúlyozza, hogy Lajos azért volt képes békét és virágzást hozni országának, mert Isten kegyeltjeként, nagy bölcsességgel és körültekintő ügyességgel uralkodott, hasonlóan Salamonhoz: „Salamonról pedig azt mondják, hogy erényei hatalmasabbak voltak még a

³⁴ Demongeot, Marcel: *Le Meilleur régime politique selon saint Thomas*. Paris, 1928. 47–48.; Krynen: *L’Empire du roi*, 218.

³⁵ Delaborde, H.-François (ed.): *Enseignements de Saint Louis à son fils*. In : Bibliothèque de l’École des Chartes, 1912. 254–262.; O’Connell, David: *The Teachings of Saint Louis. A Critical Text*. Chapel Hill, 1972.

³⁶ Fox, John Howard: *Robert de Blois. Son oeuvre didactique et narrative. Étude linguistique et littéraire suivie d’une édition critique avec commentaire et glossaire de l’Enseignement des princes et du Chastement des dames*. Paris, 1950.

³⁷ Le Goff: *Saint Louis*, 392–401.

³⁸ Jordan, Alyce: *Visualizing Kingship in the Windows of the Sainte-Chapelle*. Turnhout, 2002.

³⁹ Paris, Bibliothèque de l’Arsenal, Ms. 5211, f. 307r.; Weiss, Daniel, H.: *The Three Solomon Portraits in the Arsenal Old Testament and the Construction of Meaning in Crusader Painting*. *Arte Medievale*, 6. no. 2. (1992) 15–36.

⁴⁰ Weiss, Daniel H.: *Architectural Symbolism and the Decoration of the Ste.-Chapelle*. *Art Bulletin*, 77. (1995) 308–320; cf. idem: *Art and Crusade in the Age of Saint Louis*. Cambridge, 1998.

⁴¹ Paris, Bibl. Nat. Fr.9220, fol. 2r.; Wormald, Francis: *The Throne of Solomon and St. Edward’s Chair*. In: *Essays in Honour of Erwin Panofsky. De Artibus opuscula*, XL. New York, 1961. 532–539.

⁴² Richard, Marcia R.: *The Iconography of the Virgin Portal at Amiens*. *Gesta*, 22. (1983) 147–157.

hírnevénél is, mert azok, akik hírt adtak bölcsességéről és erényeiről, még a felét sem bírták elmondani.”⁴³

A Salamon-párhuzam a királyi igazságosság és bölcsesség szimbóluma lett a Szent Lajos körül 1297-es szentté avatása után kialakuló liturgikus kultuszban. Ennek konkrét egyházpolitikai okai is voltak: amikor VIII. Bonifác pápa a Királyok I. könyvének 10. 23. passzusát választotta a kanonizáció alkalmára készített prédikáció témájául („És feljebb magasztaltaték Salamon király gazdagsággal és bölcsességgel a földön való minden királyoknál.”), egy másikhoz pedig azt a címet, hogy „*Rex pacificus magnificatus est*”, Szent Lajos erényeinek a dicsérete egyúttal Szép Fülöpnek célzott szemrehányást is jelentett, amiért ő nem eléggé jeleskedik ugyanezekben az erényekben.⁴⁴

Egy sor későbbi prédikátor (Bertrand de Tours, Jacques de Lausanne) a Salamon-hasonlatot az őszinte csodálat mértékegységeként használja, felidézve, ahogy Krisztus a Hegyi beszédben utalt rá a mezők liliomairól beszélve: „De mondom néktek, hogy Salamon minden dicsőségében sem öltözködött úgy, mint ezek közül egy.” (Máté, 6, 29)⁴⁵

Aquinói Szent Tamás, Hugo de Sancto Caro és Aegidius Romanus nyomdokain a skolasztikus teológusok azt hangoztatták, hogy a királyok kiművelt fők, filozófusok legyenek, hasonlóak Salamonhoz.⁴⁶ Anjou Róbert nápolyi király, Szent Lajos öccsének, I. Anjou Károlynak az unokája volt az a király, aki talán a legközelebb került ehhez az ideálhoz. Az 1340 körül készített „Malines-i Biblia” egyik oldala a következő felirattal ábrázolja őt: *Rex Robertus rex expertus in omni scientia*,⁴⁷ és a nápolyi Santa Chiarában felállított, Giovanni és Pacio Bertini által készített nagyszabású síremlékén a *Septem Artes Liberales* veszi körül az alakját.⁴⁸ Udvari környezete „új Salamonként” ünnepli. Bartolomeo da Capua, aki *protanotariusként* és *logothetaként* központi szerepet töltött be a propagandisztikus megnyilatkozásokban, kijelenti, hogy Róbert „bölcsességével érdemelte ki” (*ratione sapientiae*) ezt az elnevezést.⁴⁹ Ugyanezt a képet terjesztették róla a koldulórendi prédikátorok.

⁴³ „*Imo sicut de Rege Salomone dicitur, vincebat famam virtutibus suis, ita quod vix medieta sapientiae ejus atque virtutum a referentibus enarretur.*” Geoffroi de Beaulieu, *Vita et sancta conversatio piae memoriae Ludovici quondam regis Francorum*. In: Recueil des historiens des Gaules et de la France, vol. XX. 25.; vö. Weiss: *The Three Solomon Portraits*, 27–30.

⁴⁴ Folz, Robert: *La sainteté de Louis IX d'après les textes liturgiques de sa fête*. Revue d'histoire de l'Église de France, 57. (1971) 30–45; Le Goff: *Saint Louis*, 395–396. Szent Lajos liturgikus kultuszát részletesen elemzi Gaposchkin, Cecilia: *The Making of Saint Louis: Kingship, Sanctity and Crusade in the Later Middle Ages*. Cornell University Press. (különösen Ch. 2.) Vö. uő.: *Boniface VIII, Philip the Fair, and the Sanctity of Louis IX*. Journal of Medieval History, 29. (2003) 1–26.

⁴⁵ E sermókat elemzi Gaposchkin: *The Making of Saint Louis*, Ch. 9.; a Salamon-hasonlat további liturgikus felhasználására vö. uő.: *Ludovicus Decus Regnantium. The Liturgical Office for Saint Louis and the Ideological Program of Philip the Fair*. Majestas, 10. (2002) 27–90, különösen 58–66.

⁴⁶ Erről áttekintést ad Buc: *Pouvoir royal*, 702–708; uő.: *L'ambiguïté du Livre*, 174, 226.

⁴⁷ Kelly: *The New Solomon*, 32., Plate 14.

⁴⁸ Panofsky, Erwin: *Tomb Sculpture: Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. Ed. by Horst Wodemar Janson. London, 1964. 398. kép.

⁴⁹ Boyer, Jean-Paul: *Parler du roi et pour le roi: Deux 'sermons' de Barthélemy de Capoue, logothète du royaume de Sicile*. Revue des sciences philosophiques et théologiques, 79. (1995) 193–248., i. h. 242.; vö. Nitschke, August: *Die Reden des Logothetes Bartholomaeus de Capua*. Quellen und Forschungen, 35. (1955) 226–274.; Boyer, Jean-Paul: *Prédication et État napolitain dans la première moitié du XIVe siècle*. In: L'État Angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle. Acte du colloque international. Rome–Naples 7–11 novembre 1995. Roma, 1998. 127–158.; Kelly: *The New Solomon*, 270.

A ferences François de Meyronnes egyik prédikációjából ugyanakkor az is kiderül, hogy akadhattak, akik szkeptikusan vélekedtek a „királyi bölcsességgel” kapcsolatosan. A prédikáció szembeáll azokkal az „ostoba világi emberekkel”, akik azt állítják, hogy a tanultság inkább árt a fejedelemnek, mintsem hogy használna, mert „minél inkább spekulatív dolgokra fordítja figyelmét, annál kevésbé tud a gyakorlati dolgokra odafigyelni, tehát annál kevésbé képes kormányozni”. François de Meyronnes ezzel szemben kijelenti: „Isten úgy rendelte, hogy az legyen a király, aki a legbölcsebb”.⁵⁰

Róbert intellektuális teljesítménye valóban figyelemreméltó. 1332-ben hosszú értekezést ír a „boldogító színelátásról” (*visio beatifica*), vitába szállva XXII. János pápa e téren vallott nézeteivel.⁵¹ Irodalmi munkássága több mint 160 sermót tartalmaz⁵² – amivel kiérdemelte a *rex praedicans* elnevezést, s egyúttal Dante egy maliciózus megjegyzését is: „ti erővel teszitek barátá s pappá, / ki kardot kötni hivatott, / s ki prédikálni tudna: koronát rá. / Így téved el az útról lábatok!”⁵³ Róbert volt az egyetlen középkori uralkodó, aki különböző helyzetekben a nyilvános beszéd e formáját fel tudta arra használni, hogy igazolja politikai törekvéseit. Amikor 1318 és 1324 között Genovában megszilárdította hatalmát, egy prédikációval szólította meg a száműzött ghibellineket, melyben saját magát Salamon megtestesítőjeként állította be, aki nemcsak a bölcsesség, hanem a békesség szimbóluma is volt: „Az Úr azért bölcsességet ada Salamonnak, amint megmondotta vala néki, és békesség lőn Hírám és Salamon között, és ők szövetséget tőnek egymással.” (1 Kir. 5, 12)⁵⁴

Róbert más prédikációiban is hivatkozik Salamonra. Az egyik leginkább teoretikus hangvételű sermóban, melyet a *'Per me reges regnant'* („Én általam viselnek a fejedelmek fejedelemséget” – Példabeszédek, 8, 16) témával indít, összehasonlítja Krisztus „nem teremtet” bölcsességét a földi királyok bölcsességével, mely utóbbira Salamon példáját hozza fel. „Dávid király fia, Salamon Istenhez fohászokodva nem abszolút vagy teoretikus bölcsességet kért, [...] hanem inkább valamiféle, az igazságszolgáltatásra vonatkozó, ahhoz kapcsolódó praktikus bölcsességet. Az emberek félni kezdtek Salamontól, mert látták, hogy bírja Isten bölcsességét, s ez képessé teszi az ítélkezésre.”⁵⁵ Ez a megfogalmazás már egyértelműen egy újféle politikai racionalitás irányába egyengeti az utat, ahol a király azzal az igénnyel lép fel, hogy ő a *lex animata*. Ez az elképzelés már igen távol van a valóságidegen,

⁵⁰ „*Deus ordinavit quod ille qui est sapientissimus omnium deberet esse princeps.*”, idézi Kelly: *The New Solomon*, 272.

⁵¹ Robert d'Anjou: *La vision bienheureuse. Traité envoyé au pape Jean XXII.* Ed. Marc Dykmans. Rome, 1970.

⁵² Goetz, Walter: *König Robert von Neapel (1309–1343), Seine Persönlichkeit und sein Verhältnis zum Humanismus.* Tübingen, 1910. 44–68.; Boyer, Jean-Paul: *Ecce rex tuus: Le roi et le royaume dans les sermons de Robert de Naples.*, Revue Mabillon N. S., 6. (1995) 101–136.; Pryds, Darleen: *Rex praedicans: Robert d'Anjou and the Politics of Preaching.* In: Hamesse, Jacqueline (éd.): *De l'homélie au sermon. Histoire de la prédication médiévale.* Actes du colloque international de Louvain-la-Neuve, 9–11 juillet 1992. Louvain-la-Neuve, 1993. 231–254.; uő.: *The King Embodies the Word: Robert d'Anjou and the Politics of Preaching.* Leiden, 2000; Kelly: *The New Solomon*, 173–192.

⁵³ „*Ma voi torcete a la religione / tal che fia nato a cingersi la spada, / e fate re di tal ch'è da sermone: / onde la traccia vostra è fuor di strada*” Dante Alighieri: *La divina commedia*, Paradiso, VIII: 145–148.; Babits Mihály fordítása: Dante Alighieri *Összes művei.* Budapest, 1965. 853.

⁵⁴ Kelly: *The New Solomon*, 222.

⁵⁵ „*Idcirco apte Salomon ipse regis David filius sapientiam orando a Deo petit non absolutam vel theoreticam, ... sed potius practicam et iudicio applicatam et relatam. Unde et populus timuit eum videns sapientiam Dei esse in illo ad iudicium faciendum.*” Idézi Kelly: *The New Solomon*, 176.

könyvek közé zárkózó tudós uralkodó karikatúrisztikus képétől, a műveltség épphogya a megkívánt politikai racionalitást szolgálja.

E rövid áttekintéssel és a két kicsit részletesebb példával megkíséreltem bemutatni, hogyan fejlődött az uralkodói bölcsesség Karoling korban született eszményképe a 12. és a 13. század egyházi gondolkodásában, mindenekelőtt abban a rendszeresebb teoretikus diskurzusban, amely Arisztotelész *Politiká*-jának a lefordítása után alakult ki.⁵⁶ A diskurzus olyan kiforrott politikai-elméleti vitairadalommá fejlődött,⁵⁷ melyben Salamon mint a bölcs és békés uralkodás bibliai megszemélyesítője kifinomult érveket szolgáltatott egy újféle praktikus politikai bölcsesség számára. Nincs itt tér ahhoz, hogy tovább nyomon kövessem e történetet. Inkább azt szeretném kimutatni, hogy e modell népszerűvé válása nem valami-féle töretlen fejlődés eredménye volt, hanem zsákutcák, kitérők akasztották meg előrehaladását. Írásom második felében Salamon középkori értékelésének e hullámvölgyeit kívánom szemügyre venni, melyek megelőzték, késleltették „bölcs Salamon” középkor végi diadalra jutását.

A magyar Salamon király hányattatásai

Az egyik példa, mely ebben az összefüggésben igen tanulságos, épp Salamon magyarországi utóélete. A bibliai király példakép-szerepe Szent István *Intelme*iben jelenik meg először az új évezred első évtizedeiben.⁵⁸ A karoling és bizánci királytükrök e kései leszármazottja, az „első magyarországi államelméleti mű”⁵⁹ kiemelt hangsúllyal hivatkozik Salamon példájára. Rögtön a bevezető részben arra szólít fel, hogy „eleget téve a Salamon szájával szóló isteni bölcsességnek: »Hallgasd meg, fiam atyád tanítását, de ne hagyd figyelmen kívül anyád rendelkezését se, hogy életed éveit megsokasodjanak neked.«” (Péld 1, 8) Közvetlenül utána pedig emlékeztet arra, hogy Jerobeám, Salamon fia „elvetve apjának békességet hozó szavait, a gógtól felfuvalkodva, lándzsaszúrásokkal fenyegette meg a népet atyai korbácsok helyett, amiért azután sok bajt kellett kiállnia országlása idején, és végül le is taszították a trónjáról”. (I Kir 12, 7)⁶⁰

Salamon alakja többször visszatér az *Intelmek* szövegében, olykor Dáviddal párosítva. Az V. fejezetben, „Az igazságszolgáltatás és a béketűrés tiszteletben tartásáról” szólva Dávid, „a Király és Próféta” szavait idézi: „Isten, add a királynak a te ítélőképességedet” (Zsolt 72, 1). A VII. fejezetben, „A tanács nagy jelentőségéről” értekezve Salamon szavai – „aki a

⁵⁶ Molnár: „*Saint Thomas d’Aquin*”, id. mű

⁵⁷ Krynen: *L’empire du roi*, 85–1016.

⁵⁸ Balogh, Josephus (ed.): *Libellus de institutione morum*. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. Academia Litter. Hungarica, Budapest, 1938. (a továbbiakban: SRH), II., 614–621.; Havas, Ladislaus (ed.): *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis*. Debreceni, 2004.

⁵⁹ Balogh József: *Szent István Intelmeinek forrásai*. In: Serédy Jusztinián (szerk.): *Szent István Emlekkönyv*. Budapest, 1938. II., 397–425.; Szűcs Jenő: *Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű*. In: Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest, 1988, 32–53.; Havas László: *A Szent István-féle Intelmek és lehetséges bizánci irodalmi háttere*. In: *Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére*. Szege, 2002. 49–62.; uő.: *Bevezetés*. In uő.: *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum*, V- LXXIX.; Nemerényi Előd: *The Religious Ruler in the Admonitions of King Saint Stephen of Hungary*. In: Al-Azmeh, Aziz – Bak, János M. (eds.): *Monotheistic Kingship. The Medieval Variants*. CEU Medievalia, Budapest, 2004. 231–248.

⁶⁰ Az *Intelmek* szövegét Havas József fordítása alapján idézem (itt: id. kiadás, 9–11.)

bölcssekkel halad egy úton, az bölcs barátta válik, és nem az ostobákhoz lesz hasonló” (Péld 13, 20) – egybecsengenek Dávid útmutatásával: „A szenttel szent leszel, az ártatlan férfival ártatlan, és a kiválasztottal magad is kiválasztott leszel, valamint a bűnösrel te is a bűn útjára tévedsz.” (Zsolt 18, 26-27)

A IX. fejezetben azt javasolja fiának, hogy „Salamonnal, a Király fiával, aki maga is örökkön király”, úgy dicsérje az Istent, ahogy az a neki tulajdonított „Bölcsesség Könyvében” olvasható: „Áraszd ki, Uram, bölcsességedet trónusodról, hogy velem legyen, és velem együtt munkálkodjék, s hogy tudjam, mi az, ami előtted minden időben elfogadásra érdemes!” (Bölcs 9, 10)

Miután a magyar királyi házban a keresztény országlás alapszabályait összefoglaló *Intelme*k ilyen nagy hangsúllyal szerepeltette a bibliai királymintákat, nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar trónon Szent Istvánt harmadikként követő unokaöccse, I. András (1046–1060) Salamonnak, illetve Dávidnak kereszteltette két fiát, és a két bibliai alak közül – az *Intelmek*ben is hangsúlyosabb – Salamont részesítette előnyben, az ő nevét adva örökösének, az idősebb fiúnak. Tegyük itt hozzá, hogy a két bibliai királynév kiválasztásában szerepet játszhattak bizánci és orosz minták is. A 10. század elejének bizánci császárárt, IV. (Bölcs) Leót (886–912), mint már említettem, „új Salamon”-ként dicsőítették,⁶¹ s a *Kephalaia parainetika* című, 879 és 886 között készült (I. Baszileiosz császárnak tulajdonított és e hagyomány szerint Leó fia számára írt) bizánci uralkodótükör a szentistváni *Intelmek*hez hasonlóan többször hivatkozik Salamontra.⁶² Hogy ebből mit ismerhettek a 11. századi Magyarországon, az persze kérdéses. Minden bizonnyal ismerték viszont a kijevi tradíciókat, hiszen I. András – bátyjával, Leventével együtt – jó néhány évet töltött itt száműzetésben Magyarországra visszatérése előtt. És mindenekelőtt innen származott Anasztázia, I. András felesége, Salamon és Dávid hercegek anyja, aki Bölcs Jaroszláv nagyfejedelem lánya volt. Jaroszláv két 1015-ben meggyilkolt féltestvére, Borisz és Gleb közül a fiatalabbiknak, Glebnek Dávid volt a kereszttségben adott neve.⁶³

A Salamon név dinasztikus használatára ugyan nincs orosz példa, de említésével I. András és Anasztázia találkozhatott a kor befolyásos kijevi egyházi embere, Hilarion metropolita beszédeiben. Hilarion *Slovo o zakone in blagodati* (A törvényről és kegyelemről) című beszédeben Kijevet új Jeruzsálemként ábrázolja, a kereszténységre áttérő Vlagyimir nagyfejedelemben új Dávidot lát, fiát és utódát, Jaroszlavot pedig új Salamonnaként tisztelte: ő volt az, aki befejezte apja elkezdett munkáját, nevezetesen a kijevi Szent Szojija székesegyházat, melyet Hilarion a salamoni templomépítéssel állít párhuzamba.⁶⁴ Mindez részben magyarázza Jaroszlav „Bölcs” melléknevét, amelyre a kijevi krónika, a *Poveszty vremenih let* részletesen kitér az 1037. évnél. „Szerette a könyveket is, gyakran éjjel-nappal olvasott. Sok másolót gyűjtött össze, s ezek görögből fordították a könyveket szláv

⁶¹ Tougher: *The Wisdom of Leo VI*, cf. N. 11.

⁶² Patrologia Graeca 107, cols. 21–56.; Blum, Wilhelm: *Byzantinische Fürstenspiegel*. Stuttgart, 1962. 39–42.; Markopoulos, A.: *Autour des chapitres parénétiqes de Basile Ier*. In: EUPSYCHIA. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler. Paris, 1998. 469–478.; Dagron, Gilbert: *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*. Cambridge, 2003. 17.; Havas: *Bevezetés*, XXXVI–XXXVII.

⁶³ Poppe, Andrzej: *La Naissance du culte de Boris et Gleb*. Cahiers de civilisation médiévale, 24. (1981) 29–54.; vö. Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, 2005. 53–55.

⁶⁴ Müller, Ludolf (Hrsg.): *Die Werke des Metropoliten Hilarion*. München, 1971. 49.; Hilarion beszéde magyarul: Iglói Endre (szerk.): *Az orosz irodalom kistükre*. Budapest, 1981. 37–42.; vö. Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged, 2005. 128–133.; Osterrieder: *Das Land der Heiligen Sophia*, 45–46.

nyelvre. Hiszen nagy a könyvekben fellelhető tanítás haszna; a könyvek intenek a bűnbánatra, és megmutatják a helyes utat, mert az ige bölcsességre és önmegtartóztatásra késztet. A könyvek – folyók, amelyek itatják a világmindenséget, a bölcsesség forrásai; hiszen a könyvekben mérhetetlen mélység található; megvigasztalnak szomorúságunkban; az önmegtartóztatás kantárjai. Hatalmas a bölcsesség, hiszen Salamon is így dicsérte: »Én vagyok a bölcsék bölcse, aki terjesztem a fényt és az értelmet ...« [...] Mert aki gyakran olvassa a könyveket, az magával Istennel vagy a szentekkel társalog.»⁶⁵

Salamon magyar királyfi élete azonban nem a békesség és a bölcsesség jegyében alakult. Az Ószeszta leírása szerint I. András, megszegve öccsének, Bélának tett ígését, 1057-ben királlyá koronáztatja az akkor még csak ötéves Salamont, amit azonban Béla nem fogad el, és Andrást 1060-ban legyőzve maga ül a trónra. Salamon száműzetésbe kényszerül, s I. Béla halála után, 1063-ban III. Henrik császár segítségével tér vissza. Uralmával Béla fiai, Géza és László ideig-óráig kiegyeznek, de a kiéleződő konfliktusok és összecsapások s az 1074-es mogyoródi vereség után Salamon végleg elveszíti a hatalmát, Moson és Pozsony környékére szorulva vissza. Az ország tényleges uralkodói I. Géza (1074–1077) majd I. László (1077–1095) lesznek, László visszafoglalja Mosont és Pozsonyt is, majd 1081-ben két évre börtönbe zárhatja Salamont a visegrádi várba.⁶⁶

Salamon végül 1083-ban, Szent István szentté avatása⁶⁷ alkalmából szabadul ki rabságából. A Hartvik-legenda elbeszélése szerint miután a szent király sírját lezáró követ a háromnapi ima és böjt ellenére sem lehetett elmozdítani, egy Karitas nevű, szent életű bakonyosmlyói apáca kapott égi kinyilatkoztatást, hogy „a szent király földi maradványait nem vihetik át, míg Salamont a börtön rabságából ki nem eresztik”.⁶⁸

Két egymásnak ellentmondó történet maradt fenn arról, hogy mi történt Salamonnal szabadulása után, száműzetésében. A magyar történeti kutatás inkább elfogadott álláspontja, hogy Salamon a besenyőknél keresett segítséget, velük szövetségbe részt vett 1087-ben egy Bizánc elleni hadi vállalkozásban, majd Drinápoly közelében egy vesztés csata után, az üldöző bizánci hadakkal harcolva Philippopolis környékén életét vesztette.⁶⁹ Egy másik hagyomány szerint azonban, melyről már a középkori krónika-irodalomban szó

⁶⁵ *Повесть временных лет*. Ed. В. П. Адрианова-Перец, Москва–Ленинград, 1950.; e részlet magyarul: Iglói Endre–Mísey Pál (szerk.): *Régi orosz szépróza – Древнерусская художественная проза*. Budapest, 1977. 38.

⁶⁶ A magyar történelem e korszakához vö. Kristó Gyula: *Magyarország története 835–1301*. Budapest, 1998. 119–128.; Makk Ferenc: *Salamon és I. Géza viszálya*. In uő.: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történetéről*. Szeged, 1998. 143–162.; uő.: *Salamon és a hercegek. Hatalmi harcok a XI. század második felében*. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei*. Budapest, 2002. 39–60.

⁶⁷ Erről részletesebben: Klaniczay Gábor: *Az 1083. évi magyarországi szentté avatások*. In: Fügedi Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1986. 15–33.; uő.: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest, 2000. 114–121.; kiegészített angol változat. *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*. Translated by Éva Pálmai. Cambridge, 2002. 123–134.

⁶⁸ Bartoniek, Emma (ed.): *Legendae Sancti Stephani regis maior et minor atque legenda ab Hartvico conscripta*. SRH II, 363–448., i. h. 434.; magyar ford. Kurcz Ágnes in: Érszegi Géza: *Árpád-kori legendák és intelmek*. 2. kiad. Budapest, 1999. 43.

⁶⁹ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Budapest, 1899. 151–153.; Mályusz Elemér: *Az V. István korabeli geszta*. Budapest, 1971. 38–39.; Györfly György: *Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Magyarország története tíz kötetben. Budapest, 1984. 928–929.; Makk Ferenc: *Magyarország a 12. században*. Budapest, 1986. 35.

esik,⁷⁰ Salamon e kalandokból megmenekült, s utána remeteként, illetve szerzetesként élt több évtizeden át az isztriai Pólában (Pula), és ott is temették el.⁷¹ Kézai még egy megindító epizódot is feljegyez: Salamon elzarándokol ősenek, Szent Istvánnak a sírjához. „Szerzetesruhába öltözve Fehérvárra jött. És amikor unokafivére, László a boldogságos Szűz templomának előcsarnokában saját kezűleg alamizsnát osztott a szegényeknek, állítólag ott, azok között ő is elfogadta azt. Közben László, amint rápillantott, fölismerte. László azután, viszsztatérve az alamizsnaosztásról, szorgalmasan kerestette, s nem azért, hogy ártsen neki; ő azonban rosszra számított tőle, s eltávozott onnan az Adria-tenger irányába, ahol is a Pula nevű városban egészen haláláig szörnyű szegénységben és ínségben tengődve fejezte be életét. Ott fekszik elföldelve is ...”⁷² E regényes történet azután a korújkorban igen népszerű lett – több illusztráció készült róla.⁷³

Nem számítva azt a kevéssé ismert breton uralkodót, aki 857–874 között uralkodott, és ugyancsak Salamonnak hívták,⁷⁴ a magyar Salamon volt az egyetlen felkent középkori király, aki bölcs bibliai elődje nevét viselte. Ha szemügyre vesszük történelmi portréját, megállapíthatjuk, hogy valójában nem volt igazán méltó e névre. Az Ósgeszta – vele szemben persze meglehetősen ellenséges – beszámolója szerint „irigy” volt, és Vid ispán által könnyen befolyásolható, könnyen „gyűlöletre és haragra lobbant” (cap. 110), „mégében „arcul akarta csapni anyját” (cap. 123), a császár színlelt segítségnyújtási ígérete könnyedén megteveszti (cap. 128), elmenekül László elől a párharcban (igaz, a László feje feletti két tüzes kardú angvaltól megriadva) (cap. 129), „konok és összeférhetetlen [...] Háborgó lélekkel dúlva-fúlva azon mesterkedett, hogy az ártatlan László vérént kiöntse. De maga esett a verembe, amelyet ásott”, azzal fenyegetőzik, hogy „az előbbieknél is gonoszabbakat” fog elkövetni (cap. 133); a vesztett csatából „úgy menekült, mint tépett tollú kacsák a keselyű karmai közül” (cap. 134); végső vesztés csatáján pedig gyáván elmenekül: „letévén pajzsát úgy tett, mintha rögtön visszatérne, és bement a sűrű sötét erdőbe; otthagya mit sem sejtő embereit, és nem is mutatkozott soha többé.” (cap. 136)⁷⁵ Nem volt sokkal hízelgőbb a reformpápaság neves publicistája, Lautenbachi Manegold véleménye sem (persze itt is szerepet játszott a politikai elfogultság): „a nép a paráznaságnak és az igazságtalanságnak sokszor hódoló Salamont eltávolította, és helyébe a Géza melléknevű Magnust állította”.⁷⁶

A magyar Salamon – legalábbis történelmi portréja alapján – megalázott, szánalomra méltó, hatalmától megfosztott, száműzött uralkodó, és sajátos módon épp szenvedése miatt fonódott köré egyfajta szentség aurája. Noha e kultusz magyarországi támogatásra nemigen számíthatott, a krónika-bejegyzések sikeresen fenntartották emlékét. Pólában, a le-

⁷⁰ *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH, I. 129–194., i. h. 181–182.; *Chronici hungarici compositio saeculi XIV*. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH, I. 217–505., i. h. 411.

⁷¹ Emellett a tradíció mellett érvel könyvében Rokay Péter: *Salamon és Póla*. Újvidék, 1990, egyúttal igen részletes kritikai vizsgálatban mutatva ki a Salamon 1087-es halálhírét alátámasztó források ellentmondásait, i. m. 55–99.

⁷² Bollók János fordítása, Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, 1999. 115.

⁷³ Kerny Terézia: *Salamon magyar király ábrázolásairól*. In: Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély*. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére. Budapest, 2004. 33–51.

⁷⁴ Smith, Julia M. H.: *Province and Empire: Brittany and the Carolingians*. Cambridge, 1992. 100–115.; Nelson: *Charles the Bald*, 208–210.

⁷⁵ Bellus Ibolya fordítása: *Képes krónika*. Budapest, 1986. 141., 154., 160., 162., 167–169.

⁷⁶ Makk Ferenc–Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2006. 132.

genda szerinti temetkezési helyén fennmaradt 12. századi sírköve – csak a 19. században került elő – autentikusnak tűnik.⁷⁷ A helyi kultusz akkor öltött nagyobb méreteket, amikor 1487-ben Michele Orsini, Pola püspöke Salamon ereklyéit ünnepélyesen felemelte, és a székesegyházba vitette.⁷⁸ A barokk korban a magyar egyháziak már egyértelműen az Árpád-ház szentjei között tartották nyilván Salamont.⁷⁹ A 18. században a jezsuita történetírás doyenje, Pray György egy egész disszertációt szentelt Szent Salamon magyar királynak.⁸⁰

Érdemes hangsúlyozni, hogy a középkori uralkodószentek népes csoportján belül jól ismert e típus: a szenvedő, gyenge uralkodó, aki szájalomra méltó körülmények között vesztí el trónját, majd ennek nyomán a vallási életpályát választja, és mindennek következtében kerül szentség hírébe. A cseh František Graus hívta fel először e szent-típusra a figyelmet a Meroving kori királyi szentekről szóló könyvében,⁸¹ hangsúlyozva, hogy e kora középkori uralkodószentek nem példaszerű és dicsőséges uralkodói teljesítményükkel érdemelték ki a szentség rangját, hanem épp azzal, hogy uralkodói erények és ambíciók híján saját akaratukból lemondtak az uralkodásról, vagy drámai körülmények közepette elvesztették hatalmukat és koronájukat. Ez volt a királyok szentségének legrégebbi mintája, ami illik a kora középkori szent uralkodók többségére –Zsigmondra, Oszvaldra, Edmundra, Vencelre (és talán nem véletlenül a már említett Salamon nevű breton uralkodóra is, aki hatalmától megfosztva egy kolostorban halt meg 874-ben, s aki körül szintén kialakult egyféle *fama sanctitatis*).⁸²

A szent királyok történetében azonban ez a típus a 11. századtól kezdve háttérbe szorul, és helyt ad az uralkodói erényeket markánsan hangsúlyozó szentkultuszoknak. A Magyarországon 1083 után kibontakozó dinasztikus szentkultuszok már ehhez az új típushoz tartoznak: ilyen a *rex iustus*ként és országa apostolaként ábrázolt Szent István vagy az *athleta patriae*nek nevezett Szent László. Szent Imre kultuszát e markáns uralkodószent-ideál egyházas ellenpólusaként értelmezhetjük ebben az összefüggésben,⁸³ Szent Salamon kultuszának kései kibontakozását és mérsékelt sikerét pedig úgy, hogy e kultusz-típus felett már megszületésekor eljárt az idő, nem tudott vele mit kezdeni a középkori dinasztikus egyházi emlékezet, és nem illett bele a bibliai Salamon király középkori kultuszának képébe sem.⁸⁴

⁷⁷ Rokay: *Salamon és Póla*, 119–157.

⁷⁸ Rokay: *Salamon és Póla*, 109–111.

⁷⁹ E kultusz részletes áttekintéséhez lásd Rokay: *Salamon és Póla*, 101–103.; Kerny: *Salamon*, 36–41.

⁸⁰ Pray, Georgius: *Dissertationes historico-criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae*. Posonii, 1774. 5–40.

⁸¹ Graus, František: *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger. Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit*. Praha, 1965.

⁸² E típust részletesen tárgyalom *Az uralkodók szentsége* című könyvemben, 81–107.; vö. Klaniczay: *Holy Rulers*, 62–112.

⁸³ Ld. legújabbban: Lőrincz Tamás: *Az ezeréves ifjú. Tanulmányok Szent Imre herceg 1000 évéről*. Székesfehérvár, 2007.

⁸⁴ Salamon szentsége és a kora középkori uralkodószent-típus közötti rokonságot helyesen hangsúlyozza Rokay: *Salamon és Póla*, 159. Salamon kultuszát a többi Árpád-házi szent együttesében először Kristó, Gyula jellemezte: *Les saints de la dynastie des Árpáds et leurs légendes*. In: *Le Prince Lazar*. Beograd, 1975. 415–420.; magyarul: *Az Árpád-dinasztia és szentjeik*. In uő.: *Tanulmányok az Árpád-korból*. Budapest, 1983. 359–368.

Epilógusként e történethez hozzá kell azonban tenni, hogy az *Intelmek*ben olyannyira népszerűsített bibliai Salamon király tekintélyét nem ingatta meg a 11. század végi Magyarországon a magyar Salamon király kudarca. Ezt tanúsítja például Szent István 1090 körül írt *Kis legendája*, ahol Istvánról a következőket olvashatjuk: „Nem feledve a Szentírást, melyért szerfölött hevült, a megfontoltságot és az igazságot tartotta szeme előtt Salamon szavai szerint: »Ha bölcs hallgatja őket, gyarapítja tudását, az értelmes megtudja, hogyan kormányozzon.«”⁸⁵ A bölcs uralkodó salomoni tradíciójának a népszerűségét támasztja alá „Könyves” Kálmán mellékneve is.⁸⁶

Salamon, a bűnös – Salamon, a mágus

Második példám Salamon király középkori hírnevének ellentmondásosságáról a 12. századi Angliából és Franciaországból való. Néhány évtizede Aryeh Graboïs elemezte, hogyan használta Becket Tamás a királyság bibliai példáit II. Henrik angol király elleni vitáiraiban és leveleiben.⁸⁷ A bibliai királyok középkori népszerűségének áttekintése után némi meglepetést okozhat, hogy mind Dávid, mind Salamon negatív figuraként tűnik fel Becket Tamás érveiben. A házasságtörő kapcsolat és a gyilkosság rettenetes bűnébe esett Dávid⁸⁸ mindenesetre képes volt megalázkodva megbánni bűneit, amikor Nátán próféta megfedtte.⁸⁹ Tulajdonképpen II. Henriktől is valami ehhez hasonlót várt volna el Becket Tamás. Salamon viszont teljesen elítélendő az ő nézete szerint: annak ellenére, hogy Isten kiválasztottjaként „a bölcsesség és a béke fiaként” tekintettek rá, letért Isten útjáról, egyik botrányos dolgot a másik után követte el (Becket itt Salamon pogány feleségeire és bálványimádására utal), és nem próbálta bűnei után kiengesztelni az Urat. Ekképp zsarnok lett belőle, akit Isten azzal büntetett, hogy halála után két részre szakította Izrael királyságát.⁹⁰

Ez a nem túl hízelgő Salamon-kép Becket más angol kortársainál is felbukkan, például Walter Map *De nugis curialium* című írásában.⁹¹ Ennek távoli visszhangját megtalálhatjuk

⁸⁵ Bartoniek: *Legendae Sancti Stephani regis*, SRH, 394.; Péld 1,5. Kurcz Ágnes magyar fordítása: Érszegi: *Árpád-kori legendák*, 12.

⁸⁶ Font Márta: *Könyves Kálmán és kora*. Szekszárd, 1999.

⁸⁷ Graboïs, Aryeh: *L'idéal de la royauté biblique dans la pensée de Thomas Becket*. In: Foreville, Raymonde (ed.): *Thomas Becket (Actes du colloque international de Sédieres)*, Paris, 1975. 103–110.; vö. Le Goff: *Saint Louis*, 389.

⁸⁸ Buc, Philippe: *David's Adultery with Bathsheba and the Healing Powers of the Capetian Kings*. *Viator*, 23. (1993) 101–120.

⁸⁹ „David etiam cum adulterium et homicidium commisisset, missus est ad eum propheta Nathan ut eum redargueret et corrigeret; correptus est et citissime correctus. Rex enim deposito didemate capitis sui abjectaque majestate imperiali, non erubuit humiliari ante faciem prophetae ...” Robertson, J. C. (ed.): *Materials for the History of Thomas Becket. Archbishop of Canterbury. Epistolae*. Liechtenstein, 1965. V. köt. 32. levél, 275.; cf. Graboïs: *L'idéal de la royauté biblique*, 106.

⁹⁰ ... sicut nec de domo Salomonis, a quo, licet eum Dominus elegisset, et contulisset tantam sapientiam et pacem ut diceretur ad hominibus, 'Hic est filius sapientiae et pacis', quoniam tamen recessit a via Dei, et ambulavit in iniquitate super iniquitatem, scidit Deus regnum suum, et dedit illud servo suo, maxime quia non quesivit subito post delictum placare Dominum, sicut et David pater suus, qui statim post offensam humiliavit se Domino, emendavit culpam, petivit misericordiam, et obtinuit veniam.” *Ibid.*, 152. levél, 268.

⁹¹ Walter Map: *De nugis curialium*. Eds. Brooke, Christopher N. L., James, M. R., Mynors, Baskerville, Roger Aubrey, Sir. Oxford, 1983. XX.; Buc: *L'ambiguïté du Livre*, 226.

Hitvalló Edward 12. század végi legendájának különös epizódjában is, amely felkeltette Marc Bloch érdeklődését.⁹² Egy olyan történetről van szó, amely hiányzik a kegyes angol király Osbert of Clare,⁹³ illetve Aelred of Rievaulx⁹⁴ korábbi legendáiból. Két angol zarándok útjáról szól, akik a Sinai hegyre tartanak. Csodálatos utazásuk (*itinerarium stupendum*) során mindenféle kalandba keverednek, és eljutnak egy olyan folyóhoz, mely a Paradicsomból ered, s amelynek folyását követve majd eljutnak oda, hogy személyesen találkozzanak Hitvalló Edwarddal. Útjuk során, egy erdő közepén elhaladnak egy romos várkastély mellett, ahol egy nemes arcú öreg ember fogadja őket, akiről kiderül, hogy maga Salamon király, Dávid fia, aki keserves bűnbánattal tölti idejét, és ezen a kietlen helyen kell kivárnia az Utolsó Ítéletet, mert súlyos bűneivel magára vonta az Isten haragját.⁹⁵

Marc Bloch nagyszabású kutatásba kezdett, hogy ezt a szokatlan, kicsit meghökkentő, elátkozott Salamon-képet értelmezni tudja. Felkutatott hasonló tartalmú kortárs teológiai munkákat, mint például a *Responsio de damnatione Salomonis* című traktátust, amelyet Philippe de Harvengt, a Cambrai melletti premontrai perjelség apátja írt a 12. században.⁹⁶ Továbbmenve, kinyomozta a bűnös és bűnbánó Salamon képének eredetét egész a patrisztikai előzményekig, a Talmudban található utalásokig és a bibliai előzményekig.⁹⁷ Végül követve ezt a tradíciót, úgy tűnik, hogy Salamon megítélése már a kezdetektől fogva kétértelmű volt.

Nyilvánvaló erényeinek köszönheti Salamon, hogy a hagyomány őt tekinti az Ótestamentum négy könyve – a *Példabeszédek könyve*, a *Prédikátor könyve*, az *Énekek éneke* és a *Bölcsesség könyve* – szerzőjének. A Királyok könyve azzal jellemzi bölcsességét, hogy „háromezer példabeszédet” szerzett, „és az ő énekeinek száma ezer és öt volt”, és nagy tudása volt a növényekről és az állatokról is. (1 Kir 4, 29-34) Ez úgy is értelmezhető, hogy titkos, mágikus tudománya is volt, olyan énekeket ismert, amelyek bűvölésre szolgáltak. Az *Antiquitates judaicae* író Josephus Flavius Salamon ördögűző tudományáról ír, s arról, hogy Salamon nevét használják a korában élő ördögűzők az exorcizmus szertartásánál.⁹⁸ Ezt a kétértelmű mágikus hírnevet a leginkább hírhedt *Salamon testamentuma* alapozta meg – egy eredetileg görög nyelven készült írásmű, mely beszámol arról, hogyan tanulta meg Mihály arkangyaltól Salamon a démonok megidézésének művészetét. Részletes beszámolót kapunk arról, hogyan tudja mágikus gyűrűjével foglyul ejteni, vallatóra fogni e démonokat, és végül arra kényszeríteni őket, hogy neki dolgozzanak. A *Salamon testamentuma* beszámol arról, hogyan idézett meg és kérdezett ki összesen ötvenkilenc démont,

⁹² Bloch, Marc: *La vie d'outre-tombe du roi Salomon*. Revue belge de Philologie et d'Histoire, 4 (1925). Repr. in uő.: *Mélanges historiques*. Paris, 1963. vol. köt. 920–938.

⁹³ Bloch, Marc (ed.): *La vie de Saint Édouard le Confesseur, par Osbert de Clare*. *Analecta Bollandiana*, 41. (1923), 5–131.; repr. in uő.: *Mélanges historiques*. 2. köt. 948–1030.

⁹⁴ Barlow, Frank (ed.): *The life of King Edward who rests at Westminster*. Oxford, 1992.

⁹⁵ „... ex inproviso offenderunt in eo personam celebrem, iocunditate vultus insignem... didicerunt ab eo se de femore David traxisse carnis originem, uulgoque appellatum regem Salomonem. Qui quoniam Deum tam grauitate prouocauit ad iracundiam, hanc in se pro penitentia usque ad diem iudicii exercet uindictam.” Bloch: *La vie de Saint Édouard*, *Analecta Bollandiana*, 124–125.; *Mélanges historiques*, 1025.

⁹⁶ Philippus de Harvengt: *Responsio de damnatione Salomonis*. PL 203, coll. 621–664.; Bloch: *La vie d'outre-tombe*, 930.

⁹⁷ Langlamet, F.: *Pour ou contre Salomon? La rédaction pro-solomonienne de I Rois I-II*. *Revue biblique*, 83. (1976) 321–379., 481–528.

⁹⁸ Josephus Flavius: *Jewish Antiquities*. 8. Loeb Classical Library, vol. 7. 44–49.

akik arra kényszerültek, hogy bevallják neki nevüket, különleges képességeiket, s akiket ezután befogott arra, hogy segítsenek neki megépíteni a Templomot.⁹⁹

Noha úgy tűnik, hogy a *Salamon testamentuma* szövegét nem ismerték a középkori latin kereszténységben, a hatását érzékeltetni lehet abban, hogy leggyakrabban Salamonra hivatkoznak mindenféle rituális mágiával foglalkozó könyvben. A legtöbb ilyen, középkorban összeállított könyvet (*Sefer-ha-Razim*, *Liber Almandal*, *Clavicula Salomonis*, *Liber Raziel*, *Ars Notoria*, *Lemegeton*, *Grimorium Verum*, *Tabula Salomonis*) a hozzájuk írt bevezető vagy előszó Salamon szerzőségére vezet vissza, vagy legalábbis arról tesz említést, hogy a könyv egy ideig az ő tulajdonában volt.¹⁰⁰

Noha a legtöbb ezek közül az írások közül csak koraújkori másolatokban maradt ránk, e tradíció már a 12. század derekán jelen lehetett a nyugati kereszténységben. Egy angol klerikus, Gervase of Tilbury (†1220) *Otia imperialia* című művében beszámol arról, hogy Salamon volt az első, aki a drágakövek mágikus tulajdonságait felfedezte, pecséttel, mágikus formulákkal vagy ördögűző rítusokkal démonokat volt képes megidézni, és be tudta őket zárni a gyűrűjébe. Arról is beszámol, hogy különleges mágikus tudománya segítségével volt abban, hogy megépíttesse a Templomot: megmutatta a munkásoknak, hogyan lehet a márványt megpuhítani bizonyos férgék vérével. Bűbajos képességei abban is segítettek, hogy sok nő kegyeit meg tudta szerezni magának.¹⁰¹ (E legutóbbi motívum egyébként a késő-középkorban arra is szolgált, hogy Salamon – a hátán lovagló Phyllis által megalázott Arisztotelésszel együtt – a „Nóbold” alakjának népszerű megszemélyesítője lett a késő-középkori ikonográfiában.¹⁰²)

Salamon mágikus hírnevéről beszámol Guillaume d’Auvergne, Párizs püspöke (1228–1249). A *De legibus* című művének 27. fejezetében elítéli a „bálványimádásnak” (*idolatria*) azt a formáját, amelyet „az a négy figura jelképez, amelyet Salamon Gyűrűinek (*annuli Solomonis*) hívnak, és az az ötödik, amelyet Salamon Pecsétjének (*sigillum Salomonis*), kilenc másik, amelyet Kilenc Szkarabeusznek (*novem candarie*) [...] Ne engedjük, hogy a keresztények emlegessék azt a törvénytelen képet, amelyet Salamon Ideájának hívnak (*idea Salomonis et Entocta*), sem azt a könyvet, amelyet Szentnek (*sacratus*), sem annak a különleges erejét, sem azt a figurát, amelynek a neve *Mandal* vagy *Almandel* és annak az erejét.”¹⁰³ Elmagyarázza ezután, hogy szögeknek, háromszögeknek, ötszögeknek isteni erőt tu-

⁹⁹ *The Testament of Solomon*. In: *The Old Testament Pseudoepigrapha*. Ed. James Charlesworth. New York, 1983. 935–987.; Isles-Johnston, Sarah: *The Testament of Solomon from Late Antiquity to the Renaissance*. In: Bremmer, Jan N. – Veenstra, Jan R. (eds.): *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*. Leuven, 2002. 35–51.; Veenstra, Jan R.: *The Holy Almandel: Angels and the Intellectual Aims of Magic*. Ibid. 189–229., at 200–203.

¹⁰⁰ Boudet, Jean-Patrice – Véronèse, Julien: *Le Secret dans la magie rituelle médiévale*. In: *Il Segreto/The Secret*. *Micrologus*, 14. (2006) 101–150.; Boudet, Jean-Patrice: *Entre science et nigromance. Astrologie, divination et magie dans l’Occident médiéval (XIIe–XVe siècle)*. Paris, 2006. 137–155.

¹⁰¹ Gervasius Tilburiensis: *Otia imperialia*, caps. 28., 50., 104.; Gervase of Tilbury: *Otia Imperialia. Recreation for an Emperor*. Eds. S. E. Banks – J. W. Binns. Oxford Medieval Texts. Oxford, 2002. 802–805.; Gervase de Tilbury: *Le livre des merveilles*. Ed. Annie Duchesne. Paris, 1992. 44–47., 63., 128.; Torijano, Pablo: *Solomon the Esoteric King: From King to Magus, Development of a Tradition*. Leiden, 2002. Särkiö, Pekka: *Salomo und die Dämonen*. Verbum et Calamitatis, (2004) 305–322.

¹⁰² Hutchinson, Jane C.: *The Housebook Master and the Folly of the Wise Man*. *The Art Bulletin*, 48. (1966) 73–78.; Moxey, Keith: *Master E. S. and the Folly of Love*. *Simiolus*, 12. (1982) 125–148.

¹⁰³ Guillaume d’Auvergne: *Opera omnia*. Paris, 1674.; facsimile reprint vol. 2. Frankfurt a. M., 1963. vol. I. 89., idézi Mathiesen, Robert: *A Thirteenth-Century Ritual to Attain the beatific Vision from*

lajdonítani értelmetlen dolog, és hosszas teológiai okfejtéssel is elítéli e titkos tudományokat.

Albertus Magnus is megemlíti ugyanezeket a salamoni könyveket (a *De quatuor annulis* – a Salamon négy gyűrűje – címűt, és a többi, Guillaume d’Auvergne által felsorolt könyvet). Az ő hangvétele azonban valamelyest különbözik a párizsi püspökétől. Inkább filozófiai és tudományos megközelítésből ítéli el e könyveket, mondván: visszaélnék az asztrológia tudományával, hogy hitelesnek tűnjenek fel.¹⁰⁴ Ugyanezt a tradíciót folytatja a késő-középkor számos asztrológiai írása, mint például a híres *Speculum astronomiae*, melyben összesen kilenc „megvetendő” könyvet sorolnak fel, melyek közül hatot Salamon királynak tulajdonítanak (*De quatuor annulis*, *De novem candariis*, *De tribus figuris spirituum*, *De figura Almandal*, *De sigillis ad demoniacos*, *Raziel*).¹⁰⁵

Ezek a mágikus, asztronómiai és részben „salamoni” könyvek igen népszerűek voltak IX. (Bölcs) Alfonz, Kasztfília királya (1252–1284) udvarában, aki egyik klerikusával kasztfíliai fordítást készíttetett az egyik leghíresebb Salamonnak tulajdonított mágikus könyv, a *Liber Raziel* szövegéből és más mágikus szöveggyűjteményekből, melyek közül a legismertebb a híres *Picatrix*, az arab *Ghâyat al-hakîm* fordítása.¹⁰⁶

Salamon mágikus hírneve a késő-középkorban tovább él,¹⁰⁷ de ennek nyomon kísérése már nem illeszkedne a jelen tanulmány kereteibe. E helyett, befejezésül hadd említsek még egy szép példát a késő középkori angol szépirodalomból. „Salamon ötszöge” megjelenik a *Sir Gawain and the Green Knight* (Sir Gawain és a zöld lovag) című 14. századi angol lovagregény-költeményben, ahol Sir Gawain pajzsát díszíti: „Egyszer, ősidőkben ez volt jelvénye Salamon királynak, / Az igazságot ő evvel jelképezé. / Ezen az ábrán öt szöglet van, ötszögű csillag, / Valamennyi vonala eléri, s metszi valamennyi vonalát, / Végtelen vonal ez, önmagába visszatér; hívják emiatt / Angol földön végtelen csomónak, úgy hallottam. / Amiatt illet ez a jelvény Sir Gawainhez, / Mert, hogy ötféle lovagi erényben kiváló lovag volt, / S mindegyik erényben ötszörösen is ...”¹⁰⁸

*

A két bemutatott példa – a balszerencsés, de végül mégiscsak szentként tisztelt magyar Salamon király története és a „mágus”-Salamon kétértelmű, tiltott dolgokra használt bölcsességének hagyománya – azt mutatja, hogy a királyi bölcsesség megítélése a középkorban meglehetősen ellentmondásos volt. Befejezésként fel kell tennem a kérdést: Vajon súlyos anomáliát jelentett ez a kétértelműség a kortársak számára? Azt mondanám, hogy valószínűleg nem. Hozzá voltak szokva a bölcsesség, a ráció ambivalens természetéhez: lehetett jóra és rosszra használni, használni vele vagy ártani. Ami pedig a király személyét illeti, a

the Sworn Book of Honorius of Thebes. In: Fanger, Claire (ed.): *Conjuring Spirits. Texts and Traditions of Medieval Ritual Magic*. Gloucestershire, 1998. 46., 160.; vö. Veenstra: *The Holy Almandel*, id. mű.

¹⁰⁴ Veenstra: *The Holy Almandel*, 205–206.

¹⁰⁵ Weill-Parot, Nicholas: *Les „images astrologiques” au Moyen Age et à la Renaissance. Spéculation intellectuelle et pratiques magiques (XIIe–XVe siècle)*. Paris, 2002. 52–62.

¹⁰⁶ Pingree, David: *Picatrix. The Latin Version*. London, 1986.; Weill-Parot: *Les „images astrologiques”*, 57–58., 95., 127–38.; Boudet: *Entre science et nigromance*, 187–197.

¹⁰⁷ Egy friss magyarul olvasható áttekintés e kérdésben: Láng, Benedek: *Mágia a középkorban*. Budapest, 2007.

¹⁰⁸ *Sir Gawain and the Green Knight*, 625–632 sorok. Magyar ford.: Vajda Miklós: *Sir Gawain és a zöld lovag*. Budapest, 1960. 26.; Derrickson, Ann: *The Pentangle: Guiding Star for the Gawain-Poet Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 11. (1980) Article 2.

középkori kereszténység számára ő is reménytelenül ellentmondásos figura volt. Mint a francia/amerikai középkorkutató, Philippe Buc megfogalmazta: a király „oxymoron” (*roi oxymore*): egyszerre „hatalmas”, „dicsőséges”, „bölc”, „kegyes” és „kegyetlen”, „félelmetes” vagy „tehetetlen” és „esendő”¹⁰⁹ – csakúgy, mint Salamon.

GÁBOR KLANICZAY

The Ambivalent Model of Solomon for Royal Sainthood and Royal Wisdom

The paper first describes an early medieval ideal with lasting popularity: the cult of Solomon as a biblical model for kingship, and above all for royal wisdom. Starting with Carolingian “mirrors for princes”, it follows the evolution and late medieval triumph of this model and elaborates upon two late medieval examples: the cult of St. Louis of France and Robert the Wise of Naples. The second part of the study points out, however, that the historical development of this model was not a linear evolution but one that was hindered, throughout the Middle Ages, by several detours. Two examples are presented: the history of the “unwise” King Solomon of Hungary, who – despite the fact that the cult of Solomonic wisdom had also been present in 11th-century Hungary thanks to Saint Stephen's *Admonishments* to his son Emeric – himself did not live up to this model, and lost his kingdom to his cousins. The ambivalent late medieval cult of his person as a saint also portrays him rather as a loser – this type is analyzed in the context of the models of royal sainthood. In the final part, the ambivalence of Solomon's medieval image is described by tracing the “esoteric”, “dark” aspects of his wisdom, his alleged magical expertise, his familiarity with and mastery over the demons and his dubious fame in medieval magical literature.

¹⁰⁹ Buc: *Pouvoir royal*, 696.

KOSZTA LÁSZLÓ

Remeték a 11. századi Magyarországon

A magyar krisztianizáció a 11. század folyamán viszonylag gyorsan megtörtént, és egy meglehetősen szilárd, jól tagolt egyházszervezet jött létre. A 11. század közepéig tíz egyházmegye alakult és közülük kettő érsekségként működött Magyarországon. A monasztikus egyházszervezet is létrejött. Szent István alatt 1038-ig hat bencés férfi monostor¹ és egy apácaközösséget alapítottak,² és legalább két bazilita monostor³ létezése is bizonyított. A 12. század elején már 12 egyházmegye⁴ és legalább 27 bencés közösség,⁵ továbbá hét bizánci monostor⁶ működött az országban. A korabeli cseh és különösen a lengyel egyházzal összehasonlítva a magyar egyházszervezet átfogóbb, jobban kiépített és szilárdabb volt a 11. században.

A 11. századi bencés monostorokról viszonylag szép számú forrás maradt ránk. Több bencés monostor alapítólevele – részben ugyan interpolálva – ránk maradt,⁷ és a 11. század végéről is nem egy bencés monostor vagyonának összeírása megőrződött.⁸ A szerzetesség remete irányvonaláról azonban jóval kevesebb az információnk, és azok is inkább a 11. század első felére vonatkoznak. Felvetődik a kérdés, hogy a korai és már jól szervezett magyar egyházban milyen szerepet játszottak a remeték. Érdeemes megvizsgálni a magyar kereszténység remete hagyományait, amelyek nemcsak a korai magyar vallási élet bemutatása

¹ Pannonhalma, Pécsvárad, Zobor, Bakonybél, Zalavár, Csanád. Csóka, J. Lajos: *Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn*. München, 1980. 39–44.

² Apácavásárhely (Somlyóvásárhely). Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 2000. 327.

³ Veszprémvölgy és Oroszlámos. Moravcsik Gyula: *Görögnyelvű monostorok Szent István korában*. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára I. Szerk. Serédi Justinián. Budapest, 1938. 405–418.

⁴ A 12. század első évtizedében jött létre a 12. magyar egyházmegye, a nyitrai püspökség, és megszerzésével lezárult az ország területén az epizkopális egyházszervezet kiépítése. Ezt követően már csak a peremterületeken jöttek létre új, missziós jellegű püspökségek.

⁵ Kristó Gyula: *Tatárjárás előtti bencés monostorainkról*. Századok, 138. (2004) 404–405.

⁶ Görög rítusú monostorok: Veszprémvölgy (női), Marosvár, később Oroszlámosra áthelyezve, Penetele, Szávaszentdemeter, Visegrád, Tihany-Oroszkő, Zebegény. Moravcsik: *Görögnyelvű monostorok*, 405–422.

⁷ Például Pannonhalma 1001.: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. Ed. Györffy György. Budapest, 1992. 39–41.; Pécsvárad, 1015: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 72–80., Tihany, 1055: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 149–152., Zselicszentjakab, 1061: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 171–174., Százd, 1067: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 183–185., Garamszentbenedek, 1075: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 213–218., Somogyvár, 1091: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 267–268.

⁸ Bakonybélé interpoláltan: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 250–251., Pannonhalma 1093 körül: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 299–301.

szempontjából fontosak, hanem azért is, hogy megtudhassuk, a remete tradíciók, illetve azok esetleges hiánya miként befolyásolta a későbbiekben a remeterendek magyarországi megtelepedését.

Feltűnő, hogy 11. századi forrásainkban alig hallunk remetékről. Ez azért is figyelmet érdemel, mert a monasztikus szerzetességről viszonylag sokat tudunk ebben az időszakban. Elsősorban a 11. század végén keletkezett hagiografikus forrásokban fordulnak elő remeték.⁹ Magyarázhatjuk a rájuk utaló források hiányát azzal, hogy a remeték a társadalomból való kivonulással, amely életük alapját jelentette, eleve távol kerültek az írásbeliségtől. A feltűnő forráshiány azonban nem okolható kizárólag ezzel. Jelezheti azt is, hogy a remeteség nem játszott meghatározó szerepet a korai magyar szerzetesség történetében. A 11–12. századi zsinati határozatok egyetlen egy említést sem tesznek a remeteségekről.¹⁰

A 11. század első felében az alakuló magyar kereszténységre természetesen hatott a remeteség. Sőt a formálódó magyar szerzetesség több területről is kapott ilyen inspirációkat. Köztudott, hogy a magyar krisztianizációban, főleg a korai időszakban a német birodalmi egyháznak milyen jelentős szerepe volt. A német szerzetesség is betagozódott a 10. század közepén kialakuló birodalmi egyházi rendszerbe. Egyfajta feladatmegosztás jött létre a német világi és a monasztikus egyházszervezet között. A kormányzásban a püspökségek és a káptalanok jelentősége növekedett az ezredfordulóra, míg a monostorok liturgikus szolgáltatokkal és a *memoria* területén kaptak elsősorban szerepet ebben a rendszerben. A birodalmi egyház és benne a szerzetesség feladata a *servitium regis* volt, és már ebből kifolyólag sem kerülhetett a remeteség előtérbe a német egyházban. Alig ismerünk a 11. századból

⁹ Szent István nagyobbik legendája és annak kibővítése, a Hartvik-féle István-legendá említést tesz Günter német remete magyarországi látogatásáról és a Nyitra környékén élő Zoerard-András, Benedek remetéről, valamint Szent Gellértől: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. Ed. Szentpétery Imre. Budapest, 1938. 382., 388., 411., 422. A nagyobbik Gellért-legendá Szent Gellért bakonybéli remeteségét említi: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 488–489.; Zoerard-András és Benedek életéről részletesen beszámol a 11. század második felében keletkezett legendájuk: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 357–361.; Szent László 12. század végén keletkezett legendája szól Gellért, Zoerard-András és Benedek szentté avatásáról: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 521. Szent Gellért *Deliberatiójában* több alkalommal szereplő, Gellérttel kapcsolatot tartó András presbytert a szöveget kiadó és fordító Karácsonyi János és Szegfű László azonosnak tartja Zoerard-András remetével: *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclisiae episcopi supra hymnum trium pverorum*. Ed. Karácsonyi, Béla – Szegfű, László. Szeged, 1999. XI., 520., 570., 660. A 11. századi elemeket is tartalmazó, 14. század közepén összeállított krónikakompozíció említést tesz Gellért remeteskedéséről. A krónika szerint Vác város neve is egy a 11. században a környéken élő remete nevéből alakult ki: *Scriptores rerum Hungaricarum* I. 341., 388. Györfy György valós személynek tartja Vác (Wach) nevű remetét. Nevében a német Wazo nevet látja. III. Ottó egyik káplánja viselte ezt a nevet, amely alapján Györfy azt feltételezi, hogy Vác személyében Romualdhoz, Günterhez és Gellérthez hasonló, udvari kapcsolatokkal rendelkező remetét kell látnunk. Györfy: *István király*, 328. Valószínűbbnek tartom azonban, hogy a krónika a középkorban oly gyakori tudálékos etimologizálástól vezetve igyekezett megmagyarázni Vác nevét, ezért egy nem létező remetét tett meg a település névadójául. Későbbi, legendásnak tartható hagyomány szerint Salamon magyar király (1063–1074), miután megfosztották trónjától, és kiszabadult a börtönből, előbb a besenyők közé ment, majd az Istriai-félszigeten, Pola város közelében élt remeteként, és halála után szentként tisztelték. Rokay, Péter: *Salamon és Pola*. Újvidék, 1990.; Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-ház uralkodói*. Budapest, 1996. 95–97.

¹⁰ Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. 156–209.

német területen remeteközösségeket.¹¹ Ha a gyakorlatban nem is, de a hagyományok szintjén jelen volt a remete tradíció a német területeken. A birodalmi szerzetesség 10–11. századi reformja a gorzei monostorból indult ki. A 10. században az újjáalapításakor Gorze szoros kapcsolatba került a dél-itáliai remetemozgalommal. Egy Metz környékéről származó nemes, Vandières-i János elfordulva a világi élettől, szerzetesként akart élni, de nem talált a környéken megfelelő monostort, ezért Itáliába zarándokolt, Monte Garganóra. Az út során Nápoly közelében megismerte a bazilita szerzetesek szigorú, aszketikus életét. Hazatérve Mosel közelében egyik társával, Einold touli főesperessel egy barlangban húzódott meg, ahol a dél-itáliai remeték példáját követve kívántak élni. Az éghajlat azonban meghíúsította terveiket. A két remete ezért vissza akart térni Itáliába, hogy Beneventóban telepedjen le. A metz-i püspök azonban visszatartotta őket, és 933-ban megbízta a két remetét az elhagyott gorzei monostor megújításával. Gorzében János és Einold a bazilita szerzetesi életideálnak megfelelő szigorú életvitelt vezetett be, majd görög szerzeteseket is befogadtak a közösségbe. Gorze ettől kezdve példaadó szerepet játszott a szigorú aszkézis megvalósításában, kiemelt helyet kapott a szerzetesek életében az éjszakai istentisztelet, a kemény kétkézi munka. A szerzeteseknek minden nap részt kellett venniük a fizikai munkában. A baziliták gyakorlatának megfelelően ez a kolostori élet központi parancsa lett.¹² Gorzén kívül több más lotharingiai egyházi központot is ért görög hatás. A görög szerzetesek nyugatra költözésének csúcspontját a 10. század jelentette, amikor a görögök elsősorban a lotharingiai zónában bukkannak fel (Toul, Trier, Lüttich, Burtscheid, Köln). Szívesen fogadták őket, de nem elsősorban tudományukra voltak kíváncsiak, hanem ősi szerzetesi életformájuk után érdeklődtek.¹³ Így a Gorzéból kiinduló lotharingiai szerzetesi megújulásra erős hatást gyakorolt a remetesség, és az onnan tovább terjedő reform ideáitól nem állt messze ez az életmód. A gorzei-lotharingiai reformot a Trier melletti St. Maximin monostor közvetítette a német birodalmi szerzetesség irányába.¹⁴ A birodalom nyugati területeiről már a 10. század harmadik harmadában átkerült a reform a délnémet területre. A közvetítő

¹¹ Az itáliai remetemozgalom egyik vezetője, Romuald jó kapcsolatokat tartott III. Ottóval, ennek ellenére nem tudunk arról, hogy kezdeményezte volna remetesség alapítását német területen. A Romuald köréhez tartozó Querfurti Brunó, miután visszatért Itáliából, Szászországban nem remetességet, hanem káptalant alapított, majd keleten folytatott térítést. Remetékéről német területen elsősorban a *necrologiumok* utalásaiból értesülünk. Grundmann, Herbert: *Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter (10–12. Jahrhundert)*. Archiv für Kulturgeschichte, 45. (1963) 62–64.

¹² Miracula SS. Glodensindis et Gorgonii. Ed. Pertz, Georgius Henricus. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores IV*. Hannover, 1981. 246–247. (cap. 26.); Pfeffer, Klaus: *Der heilige Günter von Niederaltaich*. In: *Bavaria Sancta II*. Hg. Schwaiger, Georg. Regensburg, 1971. 98–99.; Parisse, Michel: *Die Entstehung des mittelalterlichen Lothringens*. In: *Lothringen – Geschichte eines Grenzlandes*. Hrsg. Parisse, Michel. Saarbrücken, 1984. 141–142.; Hausberger, Karl: *Das Bistum Regensburg als Kulturlandschaft*. In: *1250 Jahre Kunst und Kultur im Bistum Regensburg*. Hrsg. Morsbach, Peter. München, 1989. 180.; Eickhoff, Ekkehard: *Basilianer und Ottonen*. Historisches Jahrbuch, 114. (1994) 39–41.

¹³ Michel, Anton: *Der kirchliche Wechselverkehr zwischen West und Ost vor dem verschärften Schisma des Kerullarios (1054)*. Ostkirchliche Studien, 1. (1952) 145–146.; Berschin, Walter: *Griechisch-lateinisches Mittelalter*. München, 1980. 229–230.; Wurzel, Thomas: *Die Reichsabtei Burscheid*. Aachen, 1984. 11–15., 26–27.; Hannick, Christian: *Kirche und Orthodoxie im 10. Jahrhundert*. In: *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens II*. Hrsg. Euw, Anton – Schreiner, Peter. Köln, 1991. 28.

¹⁴ Bauerreiss, Romuald: *Kirchengeschichte Bayerns II*. St. Ottilien, 1973. 16.; Eickhoff: *Basilianer und Ottonen*, 41.

Szent Wolfgang regensburgi püspök (972–994), aki korábban egy ideig a trieri dómiskola vezetője volt. 974-ben pedig a St. Maximin-kolostorból Regensburgba hívta Ramwoldot, és röviddel ezután megtette a Szent Emmerám-monostor apátjává. A bajor monostor nemcsak apátot kapott Trierből, hanem ezzel együtt átvette a trieri *consuetudót* is, a Gorzéból kiinduló reformmal együtt. A Lotharingiából Trier közvetítésével átkerült reform délnémet központja a regensburgi Szent Emmerám-monostor lett, és innen terjedt tovább az a bajor szerzetesség körében.¹⁵ A folyamat következő állomása 982-ben a salzburgi Szent Péter bencés monostor megreformálása volt.¹⁶ A 10. század utolsó éveiben a Duna mellett fekvő Niederaltaich is csatlakozott a reformhoz. Ez a kolostor Szent Wolfgang regensburgi püspök közreműködésével először Einsiedelnből kapott apátot, elindítva a közösség reformját. A megújulás Gotthard apát alatt (996–1022) folytatódott. Gotthard Salzburgban tanult, fiatal korában már erős hajlamot érzett az askézis iránt, és gyűjtötte is az ilyen jellegű irodalmat. Gotthardot szoros kapcsolatok fűzték Wolfgang püspökhöz és a regensburgi Emmerám-kolostorhoz.¹⁷ Vezetése alatt Niederaltaich önálló reformközponttá alakult, melynek hatása jóval túlmutatott a délnémet területen, és elérte Szászországot, Dél-Itáliát, Cseh- és Magyarországot.¹⁸

A szigorú askézist hirdető és komoly remete hagyományokkal rendelkező lotharingiai reform bajor közvetítéssel Magyarországra is eljutott,¹⁹ elsősorban a regensburgi Szent Emmerám monostor, a salzburgi Szent Péter-apátság és Niederaltaich révén. Gizella és István 990-es évek közepére tehető házasságát követően több évtizeden keresztül a magyar államiség és az egyházszerzet kialakításában meghatározó volt a bajor kapcsolat. A lotharingiai reform jegyében megreformált bajor szerzetesség és a magyar egyház kapcsolata is igen intenzív lehetett a 11. század első évtizedeiben. A regensburgi Szent Emmerám-monostorból az ottani apát megbízásából Esztergomba érkezett Arnolf szerzetes, ahol antifónákat írt Szent Emmerám tiszteletére, és azokat megtaníttatta az esztergomi szerzetesekkel és papokkal.²⁰ A Szent Emmerám-monostor magyar kapcsolatait mutatja, hogy *necrologium*ába bejegyezték Péter magyar királyt (1038–1041 és 1044–1046) is.²¹ A salz-

¹⁵ Schwaiger, Georg: *Der heilige Bischof Wolfgang von Regensburg*. In: Regensburg und Böhmen. Hrsg. Schwaiger, Georg – Stabler, Josef. Regensburg, 1972. 41–54.; Bauerreiss: *Kirchengeschichte Bayerns* II. 15–52.; Schwaiger, Georg: *Die Benediktiner im Bistum Regensburg*. In: Klöster und Orden im Bistum Regensburg. Hrsg. Schwaiger, Georg – Mai, Peter. Regensburg, 1978. 17.; Klose, Josef: *St. Wolfgang als Mönch und die Einführung der Gorzer Reform in Bayern*. In: Regensburg und Böhmen. Hrsg. Schwaiger, Georg – Stabler, Josef. Regensburg, 1972. 76–78.

¹⁶ Hermann, Karl-Friedrich: *Geschichte der Erzabtei St. Peter zu Salzburg I. Frühgeschichte 696–1193*. Salzburg, 1996. 113–125.

¹⁷ Stadtmüller, Georg – Pfister, Bonifaz: *Geschichte der Abtei Niederaltaich 741–1971*. Augsburg, 1971. 100–105.; Klose: *St. Wolfgang als Mönch und die Einführung der Gorzer Reform in Bayern*, 73–75., 79–82.

¹⁸ Stadtmüller: *Geschichte der Abtei Niederaltaich*, 122–129.; *Handbuch der bayerischen Geschichte* I. (Das alte Bayern). Hg. Spindler, Max. München, 1981.² 474.

¹⁹ A lotharingiai egyház közvetlen hatásával is számolhatunk a 11. század elejétől, különösen az 1030-as évektől. Ezt bizonyítja, hogy a korai magyar egyház liturgiájában sok a Lotharingiából származó elem. Radó Polikárp: *A magyar liturgia eredete a XI. században*. Vigilia, 22. (1957) 391–399.; Váczy Péter: *A korai magyar történet néhány kérdéséről*. Századok, 92. (1958) 267–271.

²⁰ *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* IV. Ed. Pertz, Georgius Henricus. Hannover, 1981. 547.; Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungariae* I. 308–310.

²¹ „Petrus rex Vngarior(um)” *Das Martyrolog-Necrolog von St. Emmeram zu Regensburg*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Libri memoriales et necrologia. Nova series* III. Hg. Freise, Eckhard – Geuenich, Dieter – Wollasch, Joachim. Hannover, 1986. 205.

burgi Szent Péter bencés monostor is kapcsolatokkal rendelkezett Magyarországgal. Az 1004-ben kezdett *necrologium*ának bejegyzése szerint megemlékeztek Szent István királyról és feleségéről, Gizelláról.²² Szent Gellért remete, majd csanádi püspök *Deliberatio* című munkáját pedig a salzburgi bencés Isingrim kérésére írta, akit *carissimus frater*nek nevezett. A *Deliberatio*ról fennmaradt másolat is Salzburgban készült a 11. század végén.²³ Nideraltaichból 1030 előtt,²⁴ talán még az 1010-es évek végén monostort alapítottak Magyarországon, Bakonybélben. Az új monostor német kapcsolatait bizonyítja, hogy nem messze Veszprémtől, Gizella királyné rezidenciájától jött létre, és védőszentje Nideraltaich patrónusa, Szent Móric lett. Altaich magyar kapcsolatait talán legjobban az *Annales Altahenses maiores* bizonyítja. A monostor évkönyve különösen jól informált a magyar eseményekről, és így a 11. század közepén a magyar történelem egyik legfontosabb forrása lett ez az évkönyv.²⁵ Nyitra környékén bizonyosan erős volt a bajor egyház, azon belül is a szerzetesség hatása, amit jól mutat, hogy a nyitrai templom Szent Emmerám patrocíniuma és a zobori bencés monostor védőszentje Szent Hypolitus volt. Az Emmerám-titulus Regensburg, míg Szent Hypolitus a passauai püspökség St. Pölten-i magánmonostora irányából érkező támogatás bizonyítéka lehet.

Bakonybél alapításában meghatározó szerepe volt Günter altaichi szerzetesnek, aki a cseh–bajor határ közelében saját remetetelepet hozott létre.²⁶ A Szent István-legendák tanúsága szerint Günter remete nagy hatással és befolyással volt István királyra és Gizella ki-

²² „Stephanus rex ungarorum, Kysla regina eiusdem uxor.” In: Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg. Graz, 1974.; Hermann: *Geschichte der Erzabtei St. Peter zu Salzburg* I. 129–131.

²³ *Deliberatio Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi* X., 2–3., 184.

²⁴ A bakonybéli monostor alapítását a német–magyar kapcsolatok megromlása előtti időre, II. Konrád 1031-es hadjárata elé kell helyezni. Karácsonyi 1020 tájára datálta azt: Karácsonyi János: *Szent István király élete*. Budapest, 1904. 37.; *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* I–XII. Szerk. Erdélyi László. Budapest, 1902–1912. VIII. 11–26.; Pfeffer: *Der heilige Günter von Nideraltaich*, 109. és Csóka Gáspár: *Bakonybél*. In: Korai magyar történelmi lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994. 76. szerint 1018 táján; Hervay Levente: *A bencések és apátságaiak története a középkori Magyarországon*. In: *Paradisum plantavit*. Szerk. Takács Imre. Pannonhalmi, 2001. 479. 1030 körülre teszi létrejöttét. A monostor 1037-re datált alapítólevele későbbi hamisítvány. *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 113–119.

²⁵ *Annales Altahenses maiores*. Ed. Oefele, Edmundus. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum*. Hannover, 1891. 45–71.; a magyar vonatkozások: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I. Ed. Gombos, F. Albinus. Budapest, 1937. 99–104.; Stadtmüller: *Geschichte der Abtei Nideraltaich*, 129–130.

²⁶ Günter szász nemesi családból származott, de bizonyosan bajor rokonsággal is rendelkezett, így Gizella királynénak is rokona lehetett. Közel ötven évesen felhagyott a világi élettel, és egy római zarándokút után 1006-ban a nideraltaichi bencés monostor szerzetese lett. 1008-ban azonban elhagyta a monostort, és Godehard apát engedélyével a cseh–bajor határ közelében remeteként élt. A Rinchnachban létrehozott remetetelep templomát 1019-ben szentelte fel a passauai püspök. Günter haláláig, 1045-ig vezette a remeteközösséget. Günter a remeteség mellett aktív életet is élt. 1017-ben a liutizek között folytatott missziós tevékenységet. Jó kapcsolatokat alakított ki II. Henrik, II. Konrád és III. Henrik német uralkodókkal, valamint Szent István magyar királlyal és a cseh hercegekkel. Több alkalommal békéltető szerepet is vállalt a cseh–német konfliktusokban, így jelentős politikai befolyással rendelkezett. Remetetelepe hozzájárult ahhoz, hogy Bajorország és Csehország között egy új közlekedési útvonal alakult ki. Grundmann: *Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter*, 73–77.; Pfeffer: *Der heilige Günter von Nideraltaich*, 103–106.; Stadtmüller: *Geschichte der Abtei Nideraltaich*, 111–119. Hemmerle, Josef: *Mission und Klöster der bayerischen Benediktiner in Böhmen*. In: *Tausend Jahre Bistum Prag 973–1973*. Veröffentlichungen des Institutum Bohemicum Bd. I. München, 1974. 62–63.

rállyára.²⁷ A bajor szerzetesek a bajor származású királyné székvárosa, Veszprém közelében hozták létre a bakonybéli monostort, amely mellé bizonyosan Günter ösztönzésére remeteség is szerveződött. Günter tevékenysége révén így a formálódó magyar kereszténységet közvetlenül is érték remeteség felé ható inspirációk bajor területek felől.

A birodalmi egyház mellett Itália a másik terület, amelynek jelentős szerepe volt a magyar krisztianizációban. Ezen belül is elsősorban Rómát,²⁸ Velencét,²⁹ Ravennát³⁰ és Montecassinót³¹ kell kiemelni. Itália területén élnek voltak a latin és a keleti kereszténység kapcsolatai. Az arab előretörést követően sok keleti szerzetes menekült Dél- és Közép-Itáliába. Rómában is több bazilita monostor működött az ezredfordulón.³² A görög remeték tekintélyét bizonyítja Nilus szerepe, aki nagy hatással volt Szent Adalbertre és tanítványaira, valamint III. Ottó császárra.³³ Itália a keleti kereszténység remetehagyományainak közvetítésében így kiemelkedő szerepet játszott. A 11. század eleji szerzetesi reformmozgalom ún. itáliai irányzata a keleti remeték életvitelének adaptálásával, aszketikus életformájának figyelembevételével kívánta megreformálni a bencés rendet. A reform vezéralakja Szent Romuald volt. Céljuk a monasztikus és a remete hagyományok egyesítése, a monostor és a remeteség funkcionális összekapcsolása. A Ravenna melletti pereumi monostor mellé remete telepet létesítettek, és a monasztikus életformát felkészítésnek gondolták a szigorú

²⁷ Legenda S. Stephani regis maior. *Scriptores rerum Hungaricarum*. II. 388.

²⁸ A Pápaság mellett az Aventinus dombon álló Szent Alexius és Bonifác monostor szerepét kell kiemelni, ahol Rómában tartózkodása alatt Szent Adalbert tanítványjaival élt, majd Querfurti Brunó is tagja volt ennek a kolostornak. Az Adalbert tanítványoknak az ezredfordulón nagy szerepe volt a magyar egyházszervezet kialakításában. A római kapcsolatok fontosságát mutatja, hogy Szent István egy szállóházat hozott létre itt. A római alapításról a nagyobb István-legendá tesz említést. *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 386. Szent Alexius és Bonifác-kolostornak komoly görög kapcsolatai voltak. Van olyan nézet, amely szerint benne együtt éltek görög és latin szerzetesek, így az innen Magyarországra kerülő szerzetesek jól ismerték a görög szerzetesek életformáját. A római monostorra lásd például. Wenskus, Reinhard: *Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Brunus von Querfurt*. Münster–Köln, 1956. 146.; Bosl, Karl: *Das Kloster San Alessio auf dem Aventin zu Rom*. In: Beiträge zur Südosteuropa-Forschung. Hrsg. Beck, Hans-Georg. München, 1970. 20–25.; Eickhoff: *Basilianer und Ottonen*, 31–33.; Fried, Johannes: *Gnesen – Aachen – Rom*. In: Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Hrsg. Borgolte, Michael. Berlin, 2002. 236–237., 252.; Huschner, Wolfgang: *Transalpine Kommunikation im Mittelalter*. Hannover, 2003. 497.; Bogyay, Tamás: *Břevnov és a magyar misszió*. In: Kelet-Közép-Európa szentje. Adalbert. Budapest, 1994. 199.; Györfly: *István király*, 79.

²⁹ Az Árpádok és az Orseolo család között dinasztikus kapcsolat jött létre. István egyik leánytestvére Orseolo Ottó doge felesége lett, a házasságból született Orseolo Péter, aki 1038-ban Szent Istvánt követte a magyar trónon. Velencéből érkezett Magyarországra Szent Gellért is.

³⁰ 13. századi okleveles említése van annak, hogy Szent István Ravennában is szállóházat hozott létre. Györfly: *István király*, 303–304.

³¹ Az első magyar bencés monostor, a pannonhalmi apátság kiváltságai Montecassino privilégiumait követik. Szent István élete végén innen kért szerzeteseket egy újabb magyar bencés monostor alapításához. Csóka: *Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn*, 41.; Avagliano, Fausto OSB.: *Montecassino e Pannonhalma*. In: Mille anni di storia dell' arcidiocesi di Pannonhalma. Cur. Pál, József–Somorjai, Ádám. Roma–Pannonhalma, 1997. 161–163.; Györfly: *István király*, 305.

³² Michel, Anton: *Die griechischen Klostersiedlungen zu Rom bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts*. In: Ostkirchliche Studien, 1. (1952) 32–45.; Eickhoff: *Basilianer und Ottonen*, 26–28.; Eickhoff, Ekkehard: *Kaiser Otto III*. Stuttgart, 1999. 55.

³³ Berschin: *Griechisch-lateinisches Mittelalter*, 229.; Eickhoff: *Basilianer und Ottonen*, 15–16., 29–31.

remeteéletre. A monasztikus életet a remeteség előkészítésének, egyfajta felkészülésnek tekintették, a súlypont a szigorú aszketikus remete életformára került. Így Pereumban a szerzetesek egy ideig együtt éltek a monostorban, majd kiköltöztek a különálló, de a monostor közelében fekvő celláikba. Megmaradtak azonban az időnkénti közös liturgikus gyakorlatok, a közös zsolozsmázás és a közös ünnepi étkezések rítusai.³⁴ A pereumi monostor felépítése szinte előképe volt a karthausi kolostorok szerkezetének.

Szent Romuald pereumi remetái nagyon hamar kapcsolatot találtak a magyar krisztianizációval. 1001 áprilisában személyesen Romuald is részt vett azon a ravennai zsinaton, amelyen III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa jóváhagyta az önálló magyar érseki tartomány létrehozását, az esztergomi érsekség megalapítását. Romualddal együtt öt remete volt jelen az eseményen Pereumból, köztük Querfurti Brunó.³⁵

A pereumi remeteközösséget III. Ottó tudatosan kívánta a keleti misszióba bekapcsolni. Ezt mutatja, hogy ösztönzésére és személyes jelenlétében Szent Adalbert tiszteletére szentelték fel 1001 novemberében a monostor új templomát.³⁶ Egyes vélemények szerint III. Ottó Közép-Európa számára missziós kolostorra kívánta átalakítani Pereumot.³⁷ Röviddel a templomszentelés után Querfurti Brunó és Beneventói Benedek vezetésével megindult a lengyel misszió, és öt remetét küldtek Lengyelországba.³⁸ A lengyel–német háború kirobbanása megakadályozta azonban a térítést. Querfurti Brunó nem tudott Lengyelországba utazni, helyette II. Henrik császár és Szent István ösztönzésére két alkalommal hosszabb ideig Magyarországon térített.³⁹ Így az ezredforduló után néhány évvel a pereumi remeték missziós tevékenységet folytattak Magyarországon. Önálló magyar remetekolostor létrehozásáról nincs tudomásunk, de talán ezzel a misszióval hozhatók valamilyen kapcsolatba a Nyitra környéki remeték, Zoerard-András és tanítványa, Benedek. A két remete életéről szóló legenda⁴⁰ nyilvánvalóvá teszi, hogy ők Szent Romuald szigorú aszketikus felfogása szerint éltek. Legendájuk egyértelműen a kamalduli reformirányzat felé mutat.⁴¹ A Querfurti Brunó-féle lengyel és a magyar térítés között kapcsolat is sejthető. A mártírhálált

³⁴ Voigt, Heinrich: *Brun von Querfurt. Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer*. Stuttgart, 1907. 38–46.

³⁵ „Romualdus abbas et eremita, Guilielmus presbiter et eremita, Johannes presbiter et eremita, et alius Johannes monachus similiter et eremita, Bonifacio eremita ...” *Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser* II/1–2. Berlin, 1956. 2 828–829.; *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 20–21.; *Regesta imperii* II/3. *Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto III.* Hrsg. Böhmer, Johann Friedrich–Neubearb. Uhlirz, Matilde. Graz–Köln, 1956. 796–797.; Wolter, Heinz: *Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056*. Paderborn, 1988. 197–200.

³⁶ Benz, Karl Josef: *Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchenweihe unter Teilnahme der deutschen Herrscher im hohen Mittelalter*. Kallmünz, 1975. 83.

³⁷ Swinarski, Ursula: *Herrscher mit Heiligen*. Bern, 1991. 134–138.

³⁸ Trawkowski, Stanislaw: *Die Eremiten in Polen am Anfang des 11. Jahrhunderts*. In: Svatý Vojtěch čechové a Evropa. Red. Třeštík, Dušan – Žemlička, Josef. Prag, 1998. 168–172.

³⁹ Voigt: *Brun von Querfurt*, 75–85., 98–103., Swinarski: *Herrscher mit Heiligen*, 137–138.

⁴⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 357–361.

⁴¹ Pražák, Richard: *A Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései*. Irodalomtörténeti Közlemények, 84. (1980) 393–408.; Pražák, Richard: *A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről*. Történelmi Szemle, 25. (1982) 449–450.

halt öt testvér lengyel remeteségében élt egy magyar novícius,⁴² Zoerard-Andrást pedig, aki a Lengyelország felé futó út közelében élt, lengyel származásának tartja legendája.⁴³ Querfurti Brunó tevékenysége nyomán a magyar krisztianizációba is bekapcsolódtak az itáliai remeték. Brunó mártírhalála után, annak példájától ösztönözve⁴⁴ Romuald személyesen kívánt Magyarországon téríteni. Romualdot ebben betegsége ugyan végül megakadályozta, de Petrus Damiani szerint Pereumból két, 12–12 remetéből álló missziós csapatot küldtek Magyarországra.⁴⁵ Így az ezredforduló utáni első két évtizedben folyamatosan igazolni tudjuk az itáliai remeték részvételét a magyar krisztianizációban.

Az itáliai remetehagyományok közvetítője volt a Velencéből Magyarországra érkező Szent Gellért is. Róla tudjuk, hogy csanádi püspökké tétele előtt 1023-tól hét éven keresztül Bakonybélben remetéskedett. Püspökként sem lett hűtlen a remeteséghez, székvárosa közelében cellát épített magának, ahová elvonulhatott.⁴⁶

A birodalmi egyház és Észak-Itália mellett a harmadik terület, ahonnan remetemotivációk érték az alakuló magyar szerzetességet, a bizánci kereszténység volt. Magyarország a latin és a görög rítusú kereszténység érintkezési pontján helyezkedett el. Ebből következően igen jelentős volt a 11. században, sőt részben egészen a 12. század végéig a bizánci kereszténység hatása Magyarországon.⁴⁷ Több bizánci rítusú bazilita női és férfi monostor jött létre a 11. században, amelyek a 13. század elejéig háborítatlanul működtek az országban.⁴⁸ Írásos forrásunk nincs ugyan a keleti rítusú remeték megtelepedéséről, de régészeti kutatások bizonyítják, hogy a görög monostorokon kívül bizánci remetetelepek is léteztek a 11. században Magyarországon. Két keleti remeteközösség maradványait ismerjük régészeti leletek alapján. Az egyik barlangkolostor a Balaton mellett a Tihanyi-félszigeten a Füredi-öböl felé eső részén (Oroszkó) jött létre,⁴⁹ a másik pedig a Dunakanyarban, Zebegényben a

⁴² Vita quinque fratrum eremitarum. Vita vel passio Benedicti et Johannis sociorumque suorum actore Brunone Querfurtensis. In: *Monumenta Poloniae Historica*. Series nova IV/3. Red. Karwasińska, Jadwiga. Warszawa, 1973. 29. fejezet; Voigt: *Brun von Querfurt*, 118.

⁴³ *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 357. Újabban felvetődött a szakirodalomban, hogy Zoerard-András nem lengyel származású lenne, hanem az Isztriai-félszigetről, Pola városából került volna Magyarországra. A remete kapcsolatát a Romuald-féle szerzetesi reformmal ez a felvetés sem vonta kétségbe. Boba, Imre: *Saint Andreas-Zoerard: Pole or an Istriian?* Ungarn-Jahrbuch, 7. (1976) 65–71.; a remeték lengyel származását erősíti véleményem szerint, hogy annak az útnak a közelében remetéskedtek, amely Lengyelországgal kötötte össze Magyarországot. A környéken korabeli lengyel exportcikkek nagy számban kerültek elő. Mesterházy Károly: *Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez*. Századok, 127. (1993) 456.; Mesterházy Károly: *Lengyel-magyar kapcsolatok a 10–11. században*. Századok, 138. (2004) 380–401.

⁴⁴ Wenskus: *Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt*, 134–135.

⁴⁵ Romuald visszafordulása ellenére tizenheten eljutottak a magyarok közé téríteni. Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* III. 2573.

⁴⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 480., 488., 492.; a püspöki székhelye melletti remeteségről az ún. kisebbik Gellért-legendát tájékoztat: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 475.

⁴⁷ A bizánci kereszténység magyarországi jelenlétére összefoglalóan: Moravesik, Gyula: *Byzantium and the Magyars*. Budapest, 1970. 102–119.; Moravesik, Gyula: *The role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*. In: Moravesik Gyula: *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 326–340. vagy *The American Slavic and East European Review*, 6. (1947) 134–151.

⁴⁸ A monostorok felsorolását lásd a 6. jegyzetben. Moravesik: *Byzantium and the Magyars*, 114–115.

⁴⁹ Dornyay Béla: *Ásatás a tihanyi Barátlakások közt 1942-ben*. Balatoni Szemle, 1. (1942) 212–220.; Csemegi József: *A tihanyi barlanglakások*. Archaeologiai Értesítő, 7–9. (1946–1948) 396–407.; Komjáthy Miklós: *A tihanyi alapítólevél problémái*. Levéltári Közlemények, 26. (1955) –47.;

Szent Mihály-hegyen.⁵⁰ Mindkét remetetelep alapítója I. András király volt a 11. század közepén. András király (1046–1060) Kijevben nevelkedett, a keleti rítus szerint keresztelték meg, felesége is Kijevből érkezett,⁵¹ így bizonyos, hogy az általa alapított remeteközösségek is erről a területről kerültek Magyarországra.

A 11. századi magyar remeteség ugyan három különböző, egymástól földrajzilag is távol eső területről kapott ösztönzést, de az ezen vidékekről érkező inspirációk nagyon hasonlóknak tűnnek, és így könnyen összekapcsolódhattak. A birodalmi egyháztól a gorzei reformon keresztül vagy Ravenna környékéről érkező hatások eredendően Dél-Itália felé, a keleti rítusú remeték irányába mutatnak. Természetesen a keleti hagyományok szerepe fokozottan igaz a Kijevből érkező remetékre. A három különböző irány így alap gondolataiban nagyon közel áll egymáshoz, hasonló ösztönzéseket adott, és segítette a különböző területről érkező remeték kapcsolatteremtését Magyarországon.

Jellemzője a 11. századi magyar remeteségnek továbbá, hogy nagyon szorosan kapcsolódtak egy-egy monasztikus közösséghez. A Nyitra és a Vág folyók vidékén élő Zoerard-András és Benedek a zobori bencés monostor tagja⁵² voltak, és legendájuk szerint Zoboron kívül a pannonhalmi monostorral is kapcsolatban álltak.⁵³ Gellért remetesége is egy monasztikus közösség, a bakonybéli kolostor mellett jött létre.⁵⁴ A zebegényi remetetelep a Duna túlsó partján álló visegrádi Szent András bazilita monostorhoz tartozhatott.⁵⁵ A tihanyi barlangkolostortól alig néhány száz méterre volt a tihanyi bencés apátság.⁵⁶ A két, a Vág folyó mentén élő remete legendája azt is sejteti, hogy a remeteközösségek élmezését, különösen télen, a vele kapcsolatot tartó monostorból biztosították.⁵⁷ Minden 11. századi is-

Uzsoki András: *A tihanyi Árpád-kori remetetelep régészeti kutatása*. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2. (1990) 35–41.

⁵⁰ Csemegi: *A tihanyi barlanglakások*, 401.; *Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás*. Magyar Régészeti Topográfia IX. Szerk. Torma István. Budapest, 1993. 225–228.

⁵¹ *Lexikon des Mittelalters* I. Zürich, 1980. 601–602. (Györffy György); Kristó–Makk: *Az Árpád-ház uralkodói*, 68–76.

⁵² A két remete, mielőtt elvonult volna, a Nyitra melletti zobori apátság szerzetese volt. Zoerard a szerzetesi fogadalomtétel alkalmával vette fel az András nevet. *Scriptores rerum Hungaricarum* I. 357.

⁵³ Zoerard-András és Benedek többször megfordult Pannonhalmán. Benedek az ilyen látogatások alkalmával beszámolt mesterének, Zoerard-Andrásnak életéről. Az ezen elbeszélésekből származó ismereteket Mór pécsi püspök, egykori pannonhalmi bencés hasznosította a két szentről készített legendájában. *Scriptores rerum Hungaricarum* I. 357–359.

⁵⁴ *Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* VIII. 20–23.

⁵⁵ A remetetelep, barlangkolostor tíz helyiségből (korábban Csemegi kilencet említett) állt, közülük hat lakóbarlang volt. A barlangok két szinten, egymás fölött helyezkedtek el a Dunára néző sziklafalban. Az alsó szinten egy háromhajós sziklába vájt terem lehetett a telep temploma. A remeteközösség tagjainak száma nem lehetett nagy, valószínűleg hat szerzetes élhetett ott. A remetetelep elhelyezkedése és tájba illesztése feltűnő hasonlóságot mutat a tihanyi remeteközösség kialakításával. Csemegi: *A tihanyi barlanglakások*, 400–401.; *Pest megye régészeti topográfiája* IX. 225–228.; H. Tóth Imre: *Sázava – Visegrad – Kijev*. In: Magyarok és szlávok. Szerk. Fejér Ádám – H. Tóth Imre. Szeged, 1993. 3–7.; F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2000. 75.

⁵⁶ Csemegi: *A tihanyi barlanglakások*, 398–400.; Uzsoki: *A tihanyi Árpád-kori remetetelep*, 37–41

⁵⁷ A legenda szerint a zobori apát küldött élelmet Zoerard-Andrásnak, mégpedig a nagybőjt idején negyven diót. A legendás elbeszélés a kapcsolattartás emlékét őrizhette meg. *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 358.; a Rinchnachban remetéskedő Günter is kapott élelmiszert Niederaltaichból. 1011/1012 telén a nagy havazás miatt tíz napig élelem nélkül maradt Günter, de végül eljutott

mert remeteség így közvetlen kapcsolatban állt egy monasztikus közösséggel, így az eremita és a monasztikus életforma szorosan összefonódott.

Figyelemreméltó, hogy az egy-egy ismert remete, illetve remetetelep a korabeli kereszténység más területe felé mutat, mint a vele kapcsolatban álló monasztikus közösség. Bakonybél a német birodalmi egyházhoz tartozó Niederaltaichból alapították,⁵⁸ a közelében remeteként élő Gellért pedig Itáliából, Velencéből került Magyarországra. Míg a Nyitra vidékén élő remeték életformája a Romuald-féle irányzattal, tehát Pereummal, Ravennával hozható kapcsolatba, addig a zobori bencés apátság a passzai püspökség magánmonostoraként működő St. Pölten-i bencés apátság közreműködése nyomán jött létre.⁵⁹ A Kijevből származható tihanyi remeteközösség szomszédja egy francia kapcsolatokkal rendelkező bencés monostor volt.⁶⁰ A zebegényi barlangkolostor és a közelében lévő visegrádi monostor orientációja viszont azonos, mindkettő a keleti kereszténység irányába mutat.

A remeteségek és a monostorok kapcsolatrendszere mutatja, hogy a birodalmi egyházból, Észak-Itáliából vagy Kijevből érkező remeteinspirációk gyökerei közösek voltak, a keleti rítusú remeték szigorú aszketikus életfelfogása hatott rájuk meghatározóan, így nem jelentett gondot egy Velencéből érkezett remete és egy délnémet alapítású monostor együttműködése. Ezeket a kapcsolatokat segítette, hogy a különböző területekről érkező hatások, egyházi személyek összefogása általában is jellemezte a 11. század eleji magyar krisztianizációt.

A 11. századi magyar remeték – úgy tűnik – nem egyedül, nem teljesen magányosan éltek, hanem kisebb telepek alakulhattak ki. A régészek feltárta két barlangkolostor esetében ez szépen igazolható. Tihanyban négy cellacsoport különíthető el,⁶¹ Zebegényben pedig tíz barlangüreget figyeltek meg, amelyek közül hat lakóbarlang volt.⁶² Tudjuk, hogy a remetesködő Szent Gellértnek volt egy Mór nevű társa, aki végül Marosvára is elkísérte őt, és

hozzá az Altaichból kiküldött két szerzetes. Pfeffer: *Der heilige Günter von Niederaltaich*, 104–106.

⁵⁸ *Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VIII.* 11–20.; *Handbuch der bayerischen Geschichte* I. 474.

⁵⁹ Mezey László: *Deákság és Európa*. Budapest, 1979. 99.

⁶⁰ A francia kapcsolatokat mutatja, hogy a bencés apátság védőszentje Szent Anianus, Orléans egykori püspöke lett, akinek tisztelete II. Róbert francia király ösztönzésére 1029-ben történt *translatiója* nyomán különösen felerősödött. *Lexikon des Mittelalters* I. Zürich, 1980. 644.; *Lexikon für Theologie und Kirche* I. Freiburg, 1993.³ 678. A monostor alapítása valószínűleg összefüggésben lehet Hugó clunyi apát néhány évvel korábbi magyarországi tartózkodásával. Jotsaldus: *Vita Odilonis*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XV/2*. Hannover, 1963. 816.; Kohnle, Armin: *Abt Hugo von Cluny (1049–1109)*. Sigmaringen, 1993. 292.; Diener, Hermann: *Das Itinerar des Abtes Hugo von Cluny*. In: *Neue Forschungen über Cluny und die Cluniacenser*. Hrsg. Tellenbach, Gerd. Freiburg, 1959. 357–359., 407.; Csóka: *Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn*, 77.

⁶¹ A sziklaomlások miatt mára már nem állapíthatók meg a remetetelep pontos méretei. Csemegi, aki csak a barlangok két csoportját ismerte fel, úgy tartotta, hogy öt remete élhetett a telepen. Csemegi: *A tihanyi barlanglakások*, 398–402. Az újabb ásatások nyomán már négy cellacsoportot figyeltek meg egymástól 70 méternyi távolságban. A kápolnának gondolt barlang mérete 28 m², a refektóriumnak és munkaszobának tartott helyiség 40 m²-es volt, és ennek alapján gondolják úgy, hogy a telepen akár 24 remete is élhetett. Uzsoki: *A tihanyi Árpád-kori remetetelep*, 1990. 37–41. Véleményem szerint a 11–12. századi magyar monostorok nagyságát ismerve 24 remete egyidejű feltételezése Tihanyban túlzottnak tűnik.

⁶² Csemegi: *A tihanyi barlanglakások*, 400–402.; *Pest megye régészeti topográfiája IX.* 225–228.

szerepet vállalt az új püspökség megszervezésben,⁶³ majd Gellért mártírhalála (1046) után ő lett az egyházmegye vezetője.⁶⁴ Ezzel az 1030-ban létrehozott csanádi egyházmegye első két főpapja korábban egy ideig remeteként élt. Zoerard-András sem egyedül élt, hanem ismerjük mártírhalált halt társát, Benedeket.⁶⁵

Pereummal kapcsolatban említettem, hogy a 11. századi remeteség nem jelentett teljes elvonulást,⁶⁶ kivonulást a társadalomból, hanem gyakran összekapcsolódott az apostoli életformával. A leendő térítő szerzetes a remeteségében mintegy felkészült a misszióra, az egyházszervező munkára és az életút végén Krisztusért vállalt mártírhalálra.⁶⁷ A Bakonybél alapításában szerepet vállaló Günter esetében is igazolható a remeteség és a misszió kapcsolata. Günter személyesen bekapcsolódott a liuticsek térítésébe az Elba vidékén,⁶⁸ de nem kizárt, hogy magyarországi utazásainak is voltak ilyen motivációi. Legszebb példa erre azonban Querfurti Brunó életútja. Az egykori remete Szent Adalbert példáját követve többéves, szinte egész Közép- és Kelet-Európát érintő misszió után elnyerte a mártíromság koronáját.⁶⁹ Hasonló céllal indult útnak Magyarországra Romuald is huszonnégy társával.⁷⁰ Gellért is remetéskedett, majd a Maros vidékén térített, új püspökséget szervezett, végül püspökként szenvedett mártírhalált. Úgy tűnik, készült a halálra, és az idős, püspökké lett szerzetes-remete szinte provokálta a rátámadó pogányokat, mint azt a nagyobbik Gellért-legenda szemléletesen bemutatja.⁷¹ Zoerard-András és Benedek térítő tevékenységéről nincs adatunk, de mobilitásukat alátámasztja András feltételezett kapcsolattartása Szent Gellérttel,⁷² valamint Benedek gyakori pannonhalmi látogatásai.⁷³ Mindezek bizonyítják, hogy a 11. század első felében a remeteség Magyarországon sem csupán magányos istenkeresést, befelé fordulást és szigorú aszketikus életet jelentett, hanem gyakran összekapcsolódott a misszióval, az aktív szerepvállalással, az apostoli munkával. A mártíromságot az

⁶³ Mór bakonybéli remetészkedését a kisebb Gellért-legenda említi: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 472. Mór marosvári tevékenységét és püspökségéről a nagyobb Gellért-legenda számol be: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 495., 503.

⁶⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 503.; Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története az alapítástól a tatárjárásig (1030–1242)* Makó, 1930. 83–87.; Juhász, Kálmán: *Das Tschanaad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter*. Münster, 1930. 77. Van olyan vélemény, amely szerint maga Günter is remetészkedett Bakonybél mellett. Pfeffer: *Der heilige Günter von Niederaltaich*, 109.

⁶⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 357.

⁶⁶ A calabriai bazilita remeték életét a hegyekbe való elvonulás jellemezte, de ők sem zárkóztak el a világtól. Vándorutakat tettek Rómába, a Szentföldre, Görögországba stb. Minden korabeli, a szerzetességről szóló vitában visszatérő elem a remeték mobilitása. Eickhoff: *Basilianer und Ottonen*, 34–35. Günter sem tartotta magát a „*stabilitas loci*” előírásához. Grundmann: *Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter*, 74–77.

⁶⁷ Sydow, Jürgen: *Probleme der Camaldulensischen Ostmission*. In: Heidenmission und Kreuzzuggedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters. Hg. Beumann, Helmut. Darmstadt, 1973. 2 151–153.

⁶⁸ Pfeffer, Klaus: *Der heilige Günter von Niederaltaich*, 109.; Stadtmüller: *Geschichte der Abtei Niederaltaich*, 115.

⁶⁹ Brunó missziójának területi kiterjedésére: Wenskus: *Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt*, 144–145., 191–192.

⁷⁰ A Krisztusért vállalt halál vágya is szerepet játszott Romuald tanítványainak magyarországi térítésében. Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungariae* III. 2573., Sydow: *Probleme der Camaldulensischen Ostmission*, 152–153.

⁷¹ *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 489–504.

⁷² *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi* X. 520., 570., 660.

⁷³ *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 357–358.

apostoli élet megkoronázásának tartották, de azt nem idő előtt akarták elérni, hanem csak a sikeres térítés után, mintegy kiérdemelve, a missziós életpálya lezárásaként. Ezt mutatja Querfurti Brunó és Szent Gellért halála, valamint Romuald visszafordulása után Pereumból Magyarországra érkező remeték története.

A 11. század elején élt remeték tisztelete a század második felében már kimutatható. A Nyitra vidékén élő remetéket még személyesen ismerő Mór pécsi püspök megírta legendájukat.⁷⁴ Kultuszukat a nyitrai hercegek, különösen Géza bizonyosan támogatták.⁷⁵ 1083-ban Szent László király Szent Gellért mellett Zoerard-Andrást és Benedeket is szentté avatatta. Az 1083-ban kanonizált öt szent – Szent István király, Szent Imre herceg, Szent Gellért, Szent Zoerard-András és Benedek – közül így három kapcsolatban állt a remete életformával. Ennek ellenére a 11–12. század fordulóján kibontakozó magyar egyházi reform, amely a korszak törvényhozásában, zsinati döntéseiben fogható meg, nem támogatta a remete életformát. Zoerard-András és Benedek szentté avatásában sem a remete életforma követendő példaként való fölfogását kell látnunk, hanem a hercegből királlyá lett két uralkodó, Géza és Szent László irántuk megnyilvánuló személyes tiszteletét kell a kanonizációjukban keresni. Hercegeként mindketten szorosan kötődtek a hercegség központjában álló nyitrai Szent Emmerán székesegyházhoz, a hercegség szakrális központjához, ahol a két szent remete sírja is volt. Az 1048 táján megszülető, az ország területének egyharmadát kitevő hercegség (*ducatus*) vezetője, a herceg (*dux*) azzal is kifejezni kívánta, hogy hatalma egyenrangú a királyéval, hogy az uralkodókhöz hasonló reprezentációt folytatott. Ezt szakrális téren is meg kívánták jeleníteni. Felkarolták a hercegség központjában, Nyitrán álló templomot, és támogatták az ott eltemetett két remete kibontakozó tiszteletét. Így a két szent aszketikus, elvonuló életformájának megbecsülése mellett kultuszuk kibontakozásában az is szerepet játszott, hogy életük és kialakuló tiszteletük a hercegség területéhez, annak központjához kapcsolódott. Hozzájárultak a hercegi hatalom szakrális alátámasztásához.

A remeteség és a hercegség kapcsolatának még egy dimenziója volt. A szinte lakatlan területen élő, de az egyházi hierarchiával kapcsolatot tartó remeték a magyar egyház és rajta keresztül a magyar állam fennhatóságát is megjelenítették a peremvidéken. Ez pedig szinte funkcionálisan összekapcsolta a remetéket és a hercegséget. A hercegség 1048 körül jött létre, és egyik feladata volt, hogy az államhatalmat képviselje az ország gyéren lakott peremterületén, segítse az egyházi és a világi igazgatás kiépítését⁷⁶ és természetesen a határvédelmet. A 11. század közepén, második felében nem tudunk arról, hogy a hercegség területén működött volna remetetelep, de I. Géza és Szent László hercegek, majd királyok Zoerard-András és Benedek irányában megfigyelhető tiszteletének lehettek ilyen ösztönzői is.

A 11–12. század fordulóján az egyházi reformhoz kapcsolódva átfogó törvényalkotói tevékenység figyelhető meg az országban. Jelentős zsinatokat tartottak, így 1092-ben Szabolcsban vagy a 12. század első évtizedében Esztergomban. Az új egyházi törvények igyekeztek átfogni, szabályozni a magyar egyházat és intézményrendszerét. A szerzetesség helyzete, a püspökökhöz való viszonya, így az egyházszervezetben elfoglalt helye is rendezésre került. Az új zsinati határozatok azonban hallgatnak a remetékről. Ezek a döntések a mo-

⁷⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 357–361.

⁷⁵ Géza nyitrai herceg a támogatta a két szentként tisztelt remete kultuszát és Mór pécsi püspöktől megszerezte Benedek egyik ereklyéjét, vezeklővének felét. *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 360.

⁷⁶ Kristó Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Budapest, 1974. 40–107.

nasztikus életformát támogatták. Az I. esztergomi zsinat 37. cikkelye előírta, hogy a bencés regulát kövesse minden szerzetes.⁷⁷ A 41. cikkely pedig azt hangoztatta: ha valakinek szerzetesi ruhája van, vagy lépjen monostorba, vagy veszítse el ruházatát, és tartson vezeklést.⁷⁸ Ezek a határozatok nyilvánvalóvá teszik, hogy a Kálmán királyhoz és környezetéhez tartozó főpapokhoz köthető reform, amely a 12. század végéig meghatározta a magyar egyház fejlődését, nem preferálta a remete életformát. Mindezt bizonyítja az is, hogy a két nyitrai szent remete kultusza lokális maradt.⁷⁹ Nem telepedtek meg továbbá a 12. században a frissen létrejött remeterendek sem Magyarországon. Így nem véletlen, hogy nem tudunk a karthausziak megtelepedési kísérletéről sem ebben az időben. A két bazilita remetetelep a régészeti megfigyelések szerint ugyanakkor tovább működött.⁸⁰ Sokatmondó azonban, hogy csupán egyetlen írásos forrásunk van a 12. századi Magyarországon a remetéskedésről.⁸¹ II. Béla király az 1130-as években jóváhagyja András remetének, a volt veszprémi prépostnak a pannonhalmi monostor számára tett adományát.⁸² Ám András remetése nyilvánvalóan kapcsolatban lehetett Pannonhalmával. A remetéségek, ha egyáltalán működtek, nem lehettek jelentősek, bennük csak ideiglenesen élhettek szerzetesek, s csak a monasztikus életforma kiegészítéseként kaptak szerepet. Ezek a kis telepek szorosan egy-egy bencés monostorhoz kötődtek, azok felügyelete alatt álltak, és így önállósággal sem rendelkeztek. Az utóbbi körülmény is szerepet játszott abban, hogy a birtokjogi jellegű okleveles anyagban hiába keressük őket.

Összességében elmondható, hogy a 11. század elején a magyar kereszténység megismerkedett a remete hagyományokkal, de a 11. század második felétől nem támogatták az uralkodók és a magyar egyház vezetői ezt a szerzetesi életformát. A magyar szerzetesség szinte kizárólag – néhány premontrai prépostságot leszámítva – monasztikus jellegű volt a 12. század végéig. A remeték aszketikus életvitelük marginálisan lehetett jelen a 12. századi magyar vallásosságban. A remete életforma magyarországi gyökereit számba vevő 16. századi pálos rendi krónika sem tudott a 11–12. században jelentős eremita hagyományokat felsorolni.⁸³ Remeteségekről a 13. század első feléből van újra tudomásunk, elsősorban a Mecsek, a Pilis és a Zempléni-hegységekben, illetve a Balatontól északra fekvő hegyekben. A 13. század elején létrejött remetetelepek a monasztikus egyházaktól függetlenül szerveződtek meg, amit a Pécs melletti Ürög-hegyen és a Pilisben élő remeték példája mutat. A remete életforma előtérbe kerülését a 13. század negyvenes éveiben jelzi a karthausiak betelepítési kísérlete Ercsiben,⁸⁴ a vilhelmita rend megjelenése,⁸⁵ különösen pedig a magyar

⁷⁷ Závodszy: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények*, 202.

⁷⁸ Závodszy: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények*, 202.

⁷⁹ Sólmos Szilveszter: *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*. Budapest, 1996. 57.

⁸⁰ A tihanyi barlangmonostort valamikor a 12. század folyamán vagy a 13. század elején a baziliták feladták, és ezután a telep a tihanyi bencés monostor perjelségeként működött tovább. Uzsoki: *A tihanyi Árpád-kori remetetelep*, 36.; Zebegény működésére: *Pest megye régészeti topográfiája IX.* 227.

⁸¹ Annak ellenére feltűnő ez a forráshiány, hogy a remete életforma magától értetődően megkövetelte a kivonulást a társadalomból, és így az írásbeliség hatókörébe sem igen kerültek az így élő szerzetesek.

⁸² *Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I.* 595.

⁸³ Gyöngyösi, Gregorius: *Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli primi eremitaе*. Ed. Hervey L. Franciscus. Budapest, 1988. 35–36.

⁸⁴ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I.* Ed. Theiner, Augustinus. Romae, 1859. 164.; Entz Géza: *Az ercsi bencés monostor*. Művészettörténeti Értesítő, 14. (1965) 241.

alapítású pálos remeterend létrejötté.⁸⁶ Mindez jól jelzi a magyar társadalomban és a vallá-
sosságban bekövetkező átalakulásokat.

LÁSZLÓ KOSZTA

Hermits in 11th-century Hungary

In the first half of the 11th century, Hungarian monasticism, which was just about to take shape, was subject to influences from many parts of Europe: by German, Italian and Kievan eremitism. It is widely known that the church of the Holy Roman Empire played an important part in the development of the Hungarian church system and monasticism. The Lotharingian monastic reform reached Hungary through Bavarian monasteries. As far as Italy is concerned, after 1004 Bruno of Querfurt visited Hungary twice trying to convert the population. He set out on his mission from the colony of hermits in Pereum. In the second decade of the 11th century, a group of hermits was sent to Hungary by Saint Romuald. The hermits living in the vicinity of Nyitra, just like St. Gellért, who had come from Venice, followed the Italian eremitic tradition.

The third direction from where eremitic life received incentives was the territory of Byzantine Christianity, and most of all Kiev, which provided the population for two hermit colonies in Hungary under Andrew I.

Even though eremitism in Hungary were inspired by three different regions in the first half of the 11th century, these were easily connected. It is a characteristic feature of 11th-century Hungarian eremitism that it was always closely connected to monastic communities. In the neighborhood of the monasteries, the hermits did not live alone, in solitude but rather smaller hermit colonies were formed. Complete seclusion was not part of eremitism in 11th-century Hungary, and it was often connected to proselytism and church organization as well as apostolic life.

The veneration of hermits living at the beginning of the 11th century is noticeable as early as the second half of the century. Three of them were even canonized in 1083. In spite of this, by the end of the 11th century almost nothing was heard of the presence of eremitic life in Hungary. Even those two hermits, who had lived in the vicinity of Nyitra, were not canonized because of their ascetic life but rather because Saint Ladislaus held them in high esteem. The Hungarian church reform of the early 12th century did not support eremitic life, it exclusively meant to propagate monastic communities. The consequences, marked by the foundation of the eremitic order of the Pauline Fathers, became noticeable from the beginning of the 13th century.

⁸⁵ Koszta László: *Vilhelmiták*. In: Korai magyar történelmi lexikon, 730.

⁸⁶ Sarbak, Gábor: *Entstehung und Frühgeschichte des Ordens der Pauliner*. Zeitschrift für Kirchengeschichte, 99. (1988) 93–101.

E. KOVÁCS PÉTER

Zsigmond császár Gubbióban*

Florio Banfi a „*Ricordi ungheresi in Italia*”-ban említést tett egy gubbiói feliratról. A szöveget a San Girolamo konventben található egyik harangra vésték, melyet Agusto és Secundo de Perugia készített 1434-ben, emlékeztetve a császári koronázásra, valamint arra, hogy Zsigmond útba ejtette Gubbiót. Az Umbria és Magyarország kapcsolatával is foglalkozó szerző 1951-ben néhány sorban újból megemlítette a császári utazást, de bővebben ekkor sem írt a gubbiói napokról.¹

Az umbriai kisváros képe ennek ellenére élénken él a magyar kultúrában, és ez nem a már régen elpusztult harangnak vagy Florio Banfinak, legkevésbé pedig Zsigmond császárnak köszönhető, hanem egy írónak. Szerb Antal munkájának megjelenése óta az Itáliába látogató magyarok, ha tehetik, elmennek Gubbióba, és megpróbálják rekonstruálni az ott történeteket.²

A városba jóval Szerb Antal hősei előtt egy alkalommal több száz magyar is ellátogatott, amikor 1433 kora őszén Zsigmond német-római császár és magyar király átvonult Umbrián. A magyar és a nemzetközi történeti irodalomban gyakorlatilag ismeretlen a gubbiói tartózkodás, annak ellenére, hogy számos alkalommal összeállították Zsigmond *itineráriumát*.³ Annak, hogy Gubbio nem szerepel a császári itineráriumban, elsődlegesen módszertani oka van. Az *itineráriumok*at úgy készítik, hogy megnézik az utazás során kiállított oklevelek dátumát, ezeket sorrendbe helyezik, és már ismerjük is az útvonalat.⁴ En-

* A tanulmány az OTKA (K 63445) támogatásával készült.

¹ ANNO. DOMINI. MCCCCXXXIV. HOC. OPUS. FECERUNT. FRATRES. AVGVSTINVS. ET. SECUNDVS. DE. PERVSIA. TEMPORE. QUO. DOMINVS. COMES. GVIDANTONIVS. VRBINI. ERAT. DOMINVS. EVGVBI. QUO. TEMPORE. DOMINVS. IMPERATOR. REX. ROMANORVM. FVIT. CORONATUS. ET. TRANSIT. PER. EVGVBIUM. Florio Banfi: *Umbri in Ungheria*. Perugia, 1951. In: Bollettino della Deputazione de Storia Patria per l'Umbria. Vol. XLVIII. 5–95. 27. Banfi, Florio: *Ricordi Ungheresi in Italia. Edizione aggiornata*. Ed. Sárközy Péter. Roma–Szeged, 2005. 119–120. Banfi a következő munka ismeretében vette fel gyűjtésébe Gubbiót: Cenci, Pio: *Le iscrizioni medievali e della Rinascenza di Gubbio e suo territorio*. Perugia, 1914. 41.

² Szerb Antal: *Utas és holdvilág*. Budapest, 1937. Olasz kiadása: *Il viaggiatore e il chiaro di luna*. Fordította: Bruno Ventavoli. Roma, 1996.

³ Legújabbban: Hoensch, Jörg K.: *Kaiser Sigmund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*. München, 1996. 628–629. Magyar részről a legteljesebb összeállítás: Engel Pál–C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438) Itineraria Sigismundi regis imperatoris-que (1382–1437), Mariae (1382–1395) et Barbarae (1405–1438) reginarum consortium eiusdem, necnon Elizabeth reginae (1382–1386), relictæ Ludovici I regis*. (Subsidia ad historiam mediæ aevi Hungariæ inquirendam 1.) Budapest, 2005.

⁴ Erre elődleges forrásként a *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund (Vierte Abteilung. 1431–1433*. Hrsg. von Herrmann Herre. Gotha, 1906.) 10. kötetét szokták használni.

nek a nagyon logikus módszernek egyetlen baja van. Az utazó megfordulhatott olyan helyen is, ahol éppen nem adott ki oklevelet, vagy ha kiállított is iratokat, azok nem maradtak fenn, vagy éppen a kutató nem ismerte.⁵ Ez történt Zsigmond és Gubbio esetében is, hiszen mai ismereteink szerint a császártól gubbiói datálással nem maradt fenn oklevél, így Gubbio nem is került be az amúgy nagyon gondosan összeállított *itineráriumok*ba. Meg kell jegyezni, hogy más városok is kimaradtak, elsősorban a fent említett ok miatt. Ilyen például Cesena, amelyről biztosan tudjuk, hogy a császár megfordult ott, amikor Riminit elhagyva Ravenna felé haladt, mégpedig 1433. szeptember 5-én.⁶

A gubbiói tartózkodás feltárása annak köszönhető, hogy a császár utazásának rekonstruálásakor nem az eddig alkalmazott módszert követtem, hanem a sokkal időigényesebb, de számomra érdekesebb (és valljuk be, kellemesebb) megoldást választottam. Személyesen elmentem valamennyi olyan helyre, ahol Zsigmond megfordult, elolvastam a korabeli krónikákat, és ha volt, akkor a helyi levéltárakban előkerestem a császár utazására vonatkozó dokumentumokat is. Az, hogy módszerem nem csak kellemes, hanem a kutatás szempontjából eredményes is, arra az egyik példa a gubbiói napok felfedezése. A császár *itineráriumában* fel van tüntetve, hogy Zsigmond 1433. augusztus 26. és 29. között Perugiában tartózkodott.⁷ A városban folytatott kutatásaim során a kezembe akadt Antonio dei Veghi krónikája, amelyben a szerző leírta, hogy Zsigmond a Porta San Antoniön keresztül elhagyta Perugiát, a várostól nem messze található Ponte di Pattolónál szállt meg, és 29-én Gubbio felé vonult.⁸ (A Ponte Pattolo Perugiától északra fekszik, egy kis vár található ott, a Tevere folyó nyugati partjánál.)⁹ A krónikás adatát átvette a város neves történetírója, Pompeo Pellini is.¹⁰

Zsigmond 1431 novemberétől 1433 októberéig Itáliában tartózkodott. Utazását a szakirodalom *Romfahrt*nak nevezi, ami azt jelenti, hogy a császár apjához IV. Károly német-római császárhoz hasonlóan nemcsak a császári címet szerezte meg, hanem azt is elérte, hogy megkoronázása Rómában, a pápa által történjen.¹¹ Erre hosszas diplomáciai egyeztetések után, 1433. május 31-én került sor. Ez után Zsigmond elhagyta Rómát, és visszaindult a birodalom irányába. Ennek az útnak volt az egyik állomása Gubbio.

⁵ Csak egy példa: Zsigmondot 1413-as utazása során július 22-én Bolzanóban (Bozen) találjuk. Ott eltöltött néhány napot, és az oklevelek tanúsága szerint augusztus 1-jéig itt is marad, majd a hónap harmadik napján már Meranóban (Meran) van. Hoensch: *Kaiser Sigmund*, 624. Az Archivio di Stato di Bolzano azonban őriz egy oklevelet, amelyből tudjuk, hogy Zsigmond július 28-án Bressanoneben (Brixen) van. Ez derül ki okleveléből, amiben Uldarcus bressanonei (brixeni) püspököt megerősíti vagyonában. Az oklevél szövege világos: a püspök „in civitate Brixienſi personaliter ad nostram maiestatis presentiam” megjelent. Pergamene dell’Archivio Vescovile di Bressanone. Laddula 31. 4. A/1305. 14013. 07. 28. Brixen. (A püspökség levéltári anyagának egy részét Bolzanóban őrzik.)

⁶ Zazzeri, Raimondo: *Storia di Cesena dalla sua origine fino ai tempi di Cesare Borgia*. Cesena, 1890. 287. Valamennyi település felsorolásától, ahol megfordult a császár, és a szakirodalom nem jegyzi, most eltekintenek.

⁷ Hoensch: *Kaiser Sigmund*, 628. A pontos dátum augusztus 25.

⁸ Fabretti, Ariodante: *Cronache della città di Perugia*. Vol. II. 1398–1561. Torino, 1888. Ebben: *Diario di Antonio dei Veghi dall’anno 1425 al 1494*. 12.

⁹ Grohmann, Alberto: *Città e territorio tra Medioevo ed età moderna*. (Perugia, sec. XIII–XVI.) Perugia, 1981. II. k. Il territorio. 952.

¹⁰ *Dell’historia di Perugia*. Opera del P. Pompeo Pellini. Parte seconda. Venezia, 1664. (Historiae Urbium et Regionum Italiae Rariores XV. 2.) 358. Természetesen valamennyi levéltári forrást is átnéztem, de ezekben nem utaltak a gubbiói utazásra.

¹¹ A Romfahrt: Hoensch: *Kaiser Sigmund*, 371–399.

Gubbio 1384. március 30-ig önálló városnak számított, de ezen a napon elvesztette autonómiáját, ugyanis Antonio di Montefeltro, Urbino ura fennhatósága alá került. Egy 1345-ben készült családoszeírás szerint a város négy kerületből állt. A San Martinóban 1348, a San Giulianóban 1200, a San Andreában 1072, míg a San Pietróban 1526 családot számoltak össze. Abban az esetben, ha ezt az 5146 családot familiánként öttel szorozzuk meg, akkor is 25 780 lakossal számolhatunk.¹² Hozzá kell tenni, hogy az ezt követő pestisjárvány minden bizonnyal rengeteg áldozatot szedett a sűrűn lakott városban, nem tartom valószínűnek, hogy közel száz év alatt a populáció elérte volna az 1345-ös lakosság számot.

Amikor Zsigmond hazatérésének útvonalát megtervezték, két alapvető szempontot vettek figyelembe: minél kevesebbe kerüljön, és olyan területen vezessen az út, ahol szövetségesei uralkodnak. Nem véletlen tehát, hogy a Pápai Állam fennhatósága alá tartozó umbriai városokon keresztül vonult kíséretével a birodalom irányába. Gubbiónban ekkor Guidantonio di Montefeltro, Urbino ura képviselte a pápai hatalmat.¹³ A másik igen fontos kritériumnak is megfelelt a város: ők állták valamennyi költséget.

Arról, hogy a császár Gubbión keresztül vonul tovább, ahogy a kíséret mozgásáról is Guidantonio assisi ágense, Giovanni Battista tájékoztatta a gubbioiakat, Pietro de Schiavoniát megbízva a hír átadásával. Ekkor már tudták, hogy a császár Perugiába megy, majd utána Gubbioba.¹⁴ A város augusztusban Antonello di Urbinót küldte egy emberével Assisibe, hogy tovább pontosítsák a részleteket.¹⁵ Ez a két adat arra utal, hogy Zsigmond Foligno után, ahová augusztus 21-én érkezett meg, és 23-án délután hagyhatta el a várost, útba ejtette Assisit is, majd a hónap 25. napján bevonult Perugiába.¹⁶ Gubbiónban itt, a már említett Giovanni Battista mellett, aki együtt utazott a császári kísérettel, az urbinói követ, Riccardo de Mutiliana képviselte, és mivel rendszeres kapcsolatban álltak a várossal, Gubbiónak elég ideje maradt a felkészülésre.¹⁷

A bevonulás koreográfiáját, a neves gubbioi festőre, Ottaviano Martini Nellire bízta. Nelli 1375 körül született Gubbiónban. Munkássága Umbriához köthető. 1400-ban már Perugiában dolgozott. Szülővárosában, a Santa Maria Nuova templomban megfestette a *Madonna del Belvedere*t. 1417 és 1420 között Urbinóban tevékenykedett, két évvel később már Assisiben találjuk. 1424-ben Folignóban megfestette a Trinci család kápolnáját. 1424 és 1433 között újból Urbinóban dolgozott, elkészítve a Santa Croce templom freskóit. (Ez a munkája egy tűzvész folyamán sajnos elpusztult.) Bizonyos, hogy Nelli 1433 tavaszán visszatért Gubbioba, és minden bizonnyal örült a testhezálló megbízásnak, no meg persze a fizetésnek is.¹⁸

¹² Lucarelli, Oderigi: *Memorie di quida storica di Gubbio*. Città di Castello, 1888. 73. 88.

¹³ Menichetti, Pier Luigi: *Storia di Gubbio dalle origini all'Unità d'Italia*. I. Perugia, 1987. 165–181. 1404. 04. 29 és 1443 02. 20. között állt a város élén.

¹⁴ Archivio di Stato di Gubbio (ASG) Camerlengato 19. k. 18 v.

¹⁵ ASG Camerlengato 19. k. 19 r.

¹⁶ *Memoriale di Pietruccio di Giacomo degli Unti da Foligno (1414–1440)*. In: *Fragmenta Fulinitatis Historiae*. A cura di Michele Falci-Pulignani. (Rerum Italicarum Scriptores. Tomo XXVI. Parte II. Bologna, 1933. 33. A munka eredetije elveszett, a szerzőről tudjuk, hogy 1438-ban a város priorja volt. Pellini szerint 22-én érkezett Folignóba. Pellini: *Dell'istoria di Perugia*, 357. Veghi ezt a napot 23-ára tette krónikájában. Mivel a folignói krónikás (Pietruccio di Giacomo degli Unti da Foligno) személyesen jelen volt, az ő dátumát fogadom el. A perugiai bevonulás napjára: Fabaretti: *Cronache*, 11. Pellini: *Dell'istoria di Perugia*, 357.

¹⁷ ASG Camerlengato 19. k. 19 r.

¹⁸ Bonfatti, Luigi: *Memorie originali riguardanti Ottaviano Nelli pittore Eugubino*. Foligno, 1873. 24. A San Pietro negyedben lett konzul: *magister Tavianus Martini pictor*ként említve. Valamint:

Zsigmond és az itáliai városok „találkozásakor” nem egyedülálló, hogy neves művészeket vonnak be a szervezésbe. Vasari szerint Zsigmond római bevonulásához a baldachint Donatello készítette.¹⁹ Spoletóban (1433. augusztus 21.) akkor indították be először a Giovanni Buono spoletói építész által renovált piactéri kutat (600 forintnyi értékben), amikor Zsigmond a városba érkezett.²⁰

A források szerint Nelli a bevonulás napjára (augusztus 30.) a császár, IV. Jenő pápa, Guidantonio de Montefeltro és a város címereit, valamint egyéb címereket is megfestett, szám szerint 24-et. Selymet (tafota) is beszerettek, minden bizonnyal annak a 17 lándzsának a díszítéséhez is felhasználtak belőle, amelyeket erre az alkalomra vettek. Egy baldachint is előkészítettek, ehhez rudat, pisai kötelet és durvább minőségű papírt vásároltak. A szerkezetet hordozó személyek vadonatúj kesztyűt viseltek, amelyből 49 párat rendeltek, a kaptak kalapokat is.²¹ Zsigmond *Romfahrtja* idején a császári bevonulások ezen elengedhetetlen kellékeiről majdnem minden itáliai elbeszélő forrásban szó esik, ahol a császár megfordult.²² Csak egy példa: perugiai bevonulásánál (1433. augusztus 25.) a leírások egy nagyon gazdagon díszített, aranyozott brokáttal fedett baldachint említenek.²³ Gubbióban ez a szerkezet elég nagy lehetett. Figyelembe véve, hogy a rúdtartók valószínűleg váltották egymást, a 49 pár kesztyű arra utal, hogy a kesztyűkből mások is kaphattak (lándzsavívők), vagy akár arra is, hogy a baldachin jelentős építmény volt.

Pontosan nem tudjuk, hogy Zsigmondot hány ember kísérte Gubbióba. A *Romfahrt* idején a források általában 1000 és 1500 közötti létszámra utalnak. Sajnos annak ellenére, hogy az itáliai krónikákban általában megemlítik a császári kíséret létszámát, a pontos adatokat nem ismerjük. A legmegbízhatóbbnak tűnő adatot Sienából, Tommaso Fecini krónikájából ismerjük, amely 1532 lovas sorol fel, azt is megjelölve, hogy kinek a szolgálatában álltak.²⁴ Az azonban bizonyos, hogy a csapat összetétele és létszáma állandóan változhatott, új emberek érkeztek, mások pedig visszatértek hazájukba.²⁵

Gubbióban nem a városban helyezték el őket, hiszen ennyi embert nem is tudtak volna vendégül látni a polgárok házaiban. Erre nem is volt szükség, hiszen Zsigmondék csak egy napot és egy éjszakát töltöttek itt, a kíséret inkább a város mellett táborozott.²⁶ A csapat egy olyan területen várakozott, amelyet a *via publica*, Suppolino di Pierreale birtoka, a San Pietro apátság földje, amely egykoron Matteo Manni birtoka volt, valamint a Mistrale folyó

Bonfatti, Luigi: *Elogi e documenti riguardanti Ottaviano di Martino Nelli pittore Eugubino*. Foligno, 1873. 3–28.

¹⁹ A szövegben, a „*l'onoratissimo apparato*” áll, ez valószínűleg a baldachin lehetett. Giorgio Vasari: *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori*. Con nuove annotazioni e commenti di Gaetano Milanesi. Vol. II. Firenze, 1872. 419. Más adattal eddig sajnos nem találkoztam, ami megerősítené a szerző feltevését. A pápai számadáskönyvek átnézése sem hozott eredményt, Donatello 1433. tavaszán nem szerepel a kifizetések jegyzékében.

²⁰ Sansi, Achille: *Storia del comune di Spoleto dal secolo XII al XVII*. Parte 1. Foligno, 1879. 310.

²¹ Függelék: 2. sz. Menichetti: *Storia di Gubbio*, 174.

²² A bevonulásokra: Cardente, Giovanni: *I trionfi nel primo Rinascimento*. Torino, 1963. Valamint: Kohler, Alfred: *Kaiserikonographie und Reichsemblematik*. In: *Bilder des Reiches*. Irseer Schriften 4. 1997. Hrsg. von Rainer A. Müller. 165–198.

²³ Pellini: *Dell'istoria di Perugia*, 358. Minden bizonnyal a málhában hordtak magukkal egy „úti baldachint.” Gubbióban erre nem volt szükség, de bizonyos részeit Cagliiban készítették.

²⁴ *Cronache Senesi*. A cura di Alessandro Lisini e Fabio Iacometti. Bologna, 1931. *Rerum Italicarum Scriptores* 15/6. *Cronaca Senese di Tommaso Fecini (1431–1479)*. 844–845.

²⁵ E. Kovács Péter: *Corvin János házassága és a magyar diplomácia*. Századok, 137. (2003) 955–971.

²⁶ ASG Riformanza 23. k. 52 v–53.r. Menichetti: *Storia di Gubbio*, 179–180.

határolt.²⁷ A császári kíséret elszállásolását a város csak a fent említett módon tudta megoldani. A 15. század első felében ugyan négy *locandáról* tudunk Gubbióban. (1412: *Hospitium Gilii* és a *Hospitium Stelle*, valamint a *Hospitium Saraceni de Fauce*. 1416: *Hospitium Santi Marci*.),²⁸ ám ezek természetesen képtelenek lettek volna ennyi embert vendégül látni.

A császárnak és kíséretének az ellátása nem kis terhet rótt a városra. Zsigmondot és a főurakat a *Palazzo del Popolo*ban látták vendégül, míg a többieknek a szálláshelyükre szálították az ételmezt. Az előkelőségek 6 ürüt, 4 borjút, 1 bárányt, különböző fajta húsokat, 84 csirkét, 8 libát és 2 libra fenyőmagos süteményt fogyasztottak el.²⁹ Azt, hogy kik és hányan vettek részt a lakomán, nem tudjuk. A császár és Urbino első embere természetesen ott voltak, kíséretükkel együtt. A város is képviseltette magát, a legfontosabb tisztviselők (*gonfaloniere*, *consoli* stb.), még ha akartak volna, akkor sem maradhattak volna otthon. A bevonulás „látványtervezőjét” is nagy valószínűséggel meghívták, és minden bizonnyal helyet kaphatott az előkelőségek asztalánál a gubbiói püspök, Francesco Billi is.³⁰ Elképzelhetőnek tartom, hogy az urbinói és a város szolgálatában is álló Iohannes de Ungaria is jelen lehetett, akit Gubbio számadáskönyvében 1433-ban csatlósként (*satellis*) említenek, ám bizonyára nem a császári asztalnál, hanem kint a mezőn, a katonák között.³¹ A császár fehér és vörös borokat kapott ajándékba a várostól. Ezekről csak azt tudjuk, hogy különböző fajtájúak voltak.³² Sajnos a menüt nem ismerjük, de az alapanyagokat látva biztosak lehetünk, hogy az umbriai konyha remekait készítették el a szakácsok.³³ Más kérdés, hogy a malacfejből, bélből, pacalból, malacfarokból, disznólábból készült helyi specialitáshoz, a *roba cotta alla eugubinához* mit szólhattak a vendégek.³⁴

Gubbióban azt is feljegyezték, hogy a császár egyik kísérője, Bartolo di Signa (Segna) Perugiában megbetegedett, és neki a város költségén négy libra és kilenc uncia őrölt ánzist küldtek, amelyet a 15. század első felében gyomorpanaszokra használtak. Könnyű kalácsot is kapott, valamint különböző gyertyákat.³⁵ A forrás nem említi, hogy mi lehetett a betegség kiváltó oka, de annyit tudunk, hogy 1433. augusztus 26-án a város főterén hatalmas ünnepséget szerveztek a császár és kíséretének tiszteletére, ahol egész nap táncoltak, mulattak, ettek és ittak az utazók. (Talán nem véletlen, hogy Zsigmond másnap egészen estig ki sem mozdult a szobájából, igaz, utána újból táncolni ment.)³⁶ Frangepán Bertalan, mert róla van szó, minden bizonnyal meggyógyult, hiszen a tersáci ág őstét 1445-ben a győri püspök-

²⁷ ASG Fondo Armani I. B. 5–7. 36 r. Menichetti 1987. 174. Augusztus 30-án érkeztek, másnap már tovább is mentek.

²⁸ Menichetti, Pier Luigi: *Le corporazioni delle arti e mestieri medievali a Gubbio*. Città di Castello, 1980. 187. 1456-ból a *Hospitium Campene-ra* van adat. Uo. 187.

²⁹ Függelék: 2. sz. Menichetti: *Storia di Gubbio*, 175.

³⁰ Pesci, Umberto: *I vescovi di Gubbio*. Perugia, 1918. 94–96. Francesco Billi 1404 és 1446 között volt a város püspöke és egyben a San Pietro kolostor apátja.

³¹ ASG Camerlengato 19. k. 18 v.

³² ASG Camerlengato 19. k. 25 v. 1433. Egy hosszabb felsorolásban utalnak erre, sokan kaptak a borokból, így Zsigmond is. A hercegi udvarnak és a herceg stipendáriusainak osztották szét.

³³ Valli, Emilia: *La cucina umbra*. In: 300 ricette tradizionali. Roma, 2003. (La cucina regionale italiana 20.)

³⁴ Valli: *La cucina umbra*, 162.

³⁵ Függelék: 1. sz. Menichetti: *Storia di Gubbio*, 175.

³⁶ Pellini: *Dell'istoria di Perugia*, 358.

ség kormányzójának nevezték ki, és egészen 1458-ig vannak róla adataink.³⁷ Ezek szerint Zsigmond római kíséretének a tagja volt, de nem találjuk azok között, akik a császár emberei közül kérelemmel fordultak a pápai udvarhoz.³⁸ Frangepán nem láthatta Gubbión, ellenben a *roba cotta alla eugubinát* sem kellett megkóstolnia, és ha a perugiai napjaira gondolunk, nem valószínű, hogy egészen Magyarorszáig egy falatot is hajlandó volt enni az itáliai konyha remekeiből. A gyógyulás után Frangepán csatlakozott a császári kísérethez, hiszen 1433. szeptember 22-én Mantovában azok között a tanúk között találjuk, akik jelen voltak a hercegnek adott kiváltságlevél megfogalmazásakor.³⁹

A függelékben közölt számadásokból sajnos nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy mennyibe is került a városnak Zsigmond és kísérete ellátása. Egyrészt azért, mert a bejegyzésekből nem derül ki, hogy valójában azt a ruhát, amit megvettek, vagy a palota javítását, és sorolhatnám a példákat, kifejezetten a látogatás tiszteletére rendelték-e meg, vagy amúgy is meg akarták vásárolni vagy ki akarták javítani. A kiadások bizonyára beépültek a város költségvetésébe, s csak néhány alkalommal említették meg, hogy a tételek a császár látogatásával kapcsolatosak.⁴⁰ Csak annyit mondhatunk biztosan, hogy a betegek ellátásának, valamint a bevonulás és a lakoma költségei ismertek, ám azok is csak hozzávetőlegesen. Ezek Frangepán esetében 8 líra, 18 soldus és 8 dénárba, míg az ünnepek 240 líra, 14 solidus és 4 dénárba kerültek.⁴¹

Az előrelátóbbak ügyesen kihasználták a nagyszámú kíséret ellátásának az előnyeit, és arra is választ kapunk, milyen egyéb módon oldotta meg a város az élelmezést. Nannes (alias) Pennone, aki a híres zsoldosvezér, Niccolò Piccinino kapitány trombitása volt, 1443. szeptember 7-én engedélyt kapott, hogy saját költségén egy tavernát nyisson. Ez együtt járt azzal is, hogy bort, húst, halat, kenyeret és egyéb dolgokat árulhatott, és nem kellett a *gabellát* sem fizetnie. A kiváltság oka az volt, hogy az említett földjén lakott 1433-ban a császár.⁴² Gubbio város tanácsa Oddantonio de Montefeltro urbinói herceg levelére (1443. szeptember 4.) lett ennyire engedékeny, aki parancsba adta a kedvezményt.⁴³ Nem lehetnek kétségeink, hogy a kérelmezőnek sokba került a császári csapat szállásolása, de úgy tűnik, megérte a befektetés.

³⁷ Menchetti: *Storia di Gubbio*, 175. Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. II. 77.

³⁸ Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei*. II. k. Budapest, 1938. 1025. sz. 1448 04. 06. 260.; Csukovits Enikő: *Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete)*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998. 11–35.

³⁹ Du Mont, Jean: *Corps Universel Diplomatique du droit des Gens*. Tome II. Partie II. Amsterdam, 1726. 271. 1433. 09. 22. Mantova. Zsigmond császár oklevele. A tanúk között: Stefanus comes Segnie et Modrusie.

⁴⁰ A követek esetében csak három alkalommal említették, hogy a császári látogatás ügye a feladatuk, de minden bizonnyal más alkalommal is megbízták őket, hogy erről közvetítsenek. ASG Camerlengato 19. k. 18 v. 19 r.

⁴¹ Lásd: a függelékben.

⁴² „... *personaliter allodiavit et requievit et demoravit moram, que traxit per medietatem unius diei et unam noctem in supradicta possessione et petio terreni supra posita et confinata.*” ASG Riformanza 23. k. 52 v – 53 r. Menchetti: *Storia di Gubbio*, 181. A föld határait fentebb megadtam.

⁴³ Oddantonióra: *Lucarelli*, 96–97. Ő az első, akit az urbinói hercegeként nevezhetünk, hiszen 1443 áprilisában kapta meg azt a kiváltságot IV. Jenő pápától. Alig tizennyolc évesen került hatalomra, és tizenhét hónap után megölték egy felkelésben. Egyesek szerint a zavargásokat Sigismondo Malatesta szervezte, hogy megszerezze a hatalmat. Számítása nem vált be, mert Guidantonio házasságon kívül született fia, Federico (1442–1482) vette át a város vezetését.

Zsigmondot és kíséretét 1433. szeptember 1-jén már Urbinóban találjuk.⁴⁴ Ezen a napon Gubbióban, a *Sala Magna*ban a *Generalis Consilio* ülésén, már meg sem említik, hogy a német-római császár a városban járt.⁴⁵ Csak az utólagos kifizetések és a San Girolamo harangja emlékeztettek az augusztus végi napokra.⁴⁶ Itáliában már akkor is sokkal fontosabb volt a regionális érdek és érték, mint a nagypolitika. „Olaszországban tulajdonképpen egészen mindegy, kik vannak uralmon, és milyen eszmék nevében kormányozzák a népet. A politika csak a felszín érinti, a nép, a vegetatív, tengerszerű olasz nép csodás passzivitással hordozza hátán a változó időt, és nem vállal közösséget nagyszerű történelmével.”⁴⁷

FÜGGELÉK⁴⁸

1433.

1. sz. Iohanni, domini Melchioris de Eugubio, aromatario, pro rebus infrascriptis, ab eo emptis, magnifico domini vicarii infrascripti,⁴⁹ tam largiendi comiti Bartolo de Signia, de consocialibus domini imperatoris, qui remanserat Perusii infirmus in redditum imperatoris ad partes suas. Imprimis pro quatuor libris et novem untiis anasorum confectorum. Ad rationem novem b.⁵⁰ pro libra. – L. quatro. S. quinque e d. quinque. Item pro duabus statulis – S. duodecim. Et pro uno⁵¹ parte tortularum, ponderis novem librarum ad rationem quatuor b. pro libra – L. tres et s. duodecim. Et pro una libra candelarum – S. novem. Summa L. otto. S. decem et otto et d. sey. Videlizet fl. duos ad rationem quatraviginta b. pro fl. Valent. L. 8. S. 18. D. 6.⁵²

2. sz. Stefano de Trinciavelis⁵³ predicto, quas solvit secundum scriptam per eum porrectam manu sua scripsit et subscripsit manu domini Iohannis vicarii et domini Luce⁵⁴ de mensis augusti et setembris⁵⁵ preteritis in adcessu domini imperatoris. Imprimis pro sexdecim untiis et septem octavis siritis, videlizet tafata grande, emptis a maestro Dionisii⁵⁶ de Eugubio ad rationem 30 b. pro uncia. Summa L. XXV. S. sex. Item pro decem et septem lancis emptis a Iohanne Antonio, frater Bartolomey aromatario, ad rationem novem b. pro quolibet pezo. Et pro astis pro baldachino dictis domini imperatoris. – L. septem. S. tridecim.

⁴⁴ Augusztus 30-án el kellett hagyniuk Gubbiót.

⁴⁵ ASG Riformanza 21. k. 105 r. (Új számozás.) 1433 09. 01.

⁴⁶ ASG Fondo Armani I. B. 5–7. 35. v. 1433 09. 04. Amikor Zsigmond Gubbióban volt, a város „pedales septem” rendelt. ASG Camerlengo 20. k. 33. v. 1434. 02. 23. Melchior Iohannes Sabbénak 7 forintot fizettek ki, aki 5 zsák étellel vitt a császári kíséretnek.

⁴⁷ Szerb Antal: *Utas és holdvilág*. Budapest, Kilencedik kiadás. 201.

⁴⁸ Itt közlöm a város számadáskönyvében található, Zsigmond német-római császár gubbiói tartózkodására vonatkozó bejegyzéseket.

⁴⁹ Recte: magnifico domino vicario infrascrito vagy magnifici domini vicarii infrascripti.

⁵⁰ Ebben az időben használták Gubbióban ezt a pénzegységet (*bolognino*), valamint a *piccolót*. Cavicchi, Andrea: *Le monete del Ducato d'Urbino da Guidantonio di Montefeltro a Francesco Maria II Della Rovere*. Urbino, 2004. 32–33.

⁵¹ Recte: una.

⁵² ASG Camerlengato 19. k. 25 r.

⁵³ Stefanus Trinciavellis de Fiorentina. A hercegség *revisor generalisa*. ASG Camerlengato 19. k. 27. r.

⁵⁴ Luca de Eugubino. Urbinói kancellár. ASG Camerlengato 19. k. 27 r. 28 v.

⁵⁵ Sic!

⁵⁶ Recte: Dionisio.

Item quadraginta novem paribus quantorum sive ceroterarum pro adestratoribus et pillis, qui tulerunt baldachinum. In totum L. duodecim. Item pro corda pisana et carta dastraccio, empta ab Antonio Iohanne, et pro corda empta a Ser. Bartolomeo, Ser. Nicholay.⁵⁷ – S. novem. D. duos. Item quos solvit magistro Taviano⁵⁸ pro pictura armorum domini imperatoris, domini nostri pape, illustrissimi domini nostri e comunis Eugubini etc. in 24 soleis. – L. quatuor et s. duos. Item eidem, pro factura baldachini et preparatis ipsus, qui fuit missus Callium.⁵⁹ – L. unam et s. sex. Item quos asservit solvisse, mitto beccacio pro pullis consignatis Benedicto spenditori. – L. duas et s. tridecim. Item quos solvit, mitto Iohanni filio dicti, mitti pro parte denariorum, quos habere debebat. Pro sex casratis et quatuor vitulis et uno agnello et pro carnibus ab eo emptis, de qua est informatur Benedictus supradictus. – L. quadraginta septem et s. tres. Item pro pullis 84 et paperes 8, emptis Fabriano et Gualdi Nucery et incunctis castelli consigniati supradicto Ser. Benedicto. L. decem et octo. S. tridecim. Item pro duabus libris penochiati, pro quadam collactis, factis in palatio dominorum gonfalonis et consulum per ipsos et per quamplures cives. – A. undecim. Summa intotum et ideo fl. sexaginta, b. septem et d. quatuor. Valent L. 240. S. 14. D. 4.⁶⁰

Rövidítések:

A.	Antiquus	Fl.	Florenus
B.	Bolognino	L.	Lira
D.	Denarius	S.	Soldus

PÉTER E. KOVÁCS

Emperor Sigismund in Gubbio

Sigismund was crowned emperor in Rome on May 31, 1433. Then he left Rome to return to the empire. One of the places where he stopped during this journey (*Romfahrt*) was Gubbio. Despite the fact that Sigismund's itinerary has been reconstructed many times, his stay in Gubbio is practically unknown in both Hungarian and international literature, which is mostly attributable to methodological reasons. The reconstruction of an itinerary usually starts with checking the dates of the charters issued during the journey. But the traveler could have turned up at places where he did not issue any charters at all, or even if he did those may have not survived or remained unknown. This is what happened in the case of Sigismund and Gubbio.

Using previously unexplored sources, town chronicles, account books and correspondence, the paper describes the entry and the provision of the new emperor and his suite, including the costs which were fully covered by the town. Other aspects of the visit are also discussed, including commissions to various artists and craftsmen, feasts and merrymakings as well as the diseases members of the entourage suffered from partly as a result of these.

The paper ends with the publication of the records from the town account books concerning the visit of Holy Roman Emperor Sigismund.

⁵⁷ Recte: Nicolao.

⁵⁸ Ottaviano Martini Nelli gubbiói festő.

⁵⁹ Cagli.

⁶⁰ ASG Camerlengato 19. k. 27 v.- 28 r.

FALVAY DÁVID

Szent Erzsébet, Szent Vilma és a magyar királyi származás mint toposz Itáliában*

Amint azt jól tudjuk, az európai uralkodóházak számos tagját tisztelték szentként a középkorban. Arra azonban André Vauchez hívja fel a figyelmet, hogy sok esetben a szentek legendáiban előforduló uralkodói származás nem életrajzi adat, hanem a legendaírók fantáziájának eredménye. Sőt, megfogalmazása szerint ez szinte automatikusan így történt, amennyiben egy szentként tisztelt emberről nem álltak rendelkezésre pontos adatok: „... amikor egy olyan személyről, akit kultuszban részesítettek, nem álltak rendelkezésre információk, és szükségesnek látszott, hogy életrajzzal lássák el, a legendákban szinte mindig előkelő vagy egyenesen királyi származást tulajdonítottak neki.” A jeles francia történész példaként Nürnbergi Sebaldus esetét említi, aki a 11. században élt remeteként, s akinek személye körül a következő évszázadok során Nürnbergben élénk kultusz alakult ki. Egy 14. századi, tiszteletére írt himnuszban megjelenik a „*de stirpe regali natus*” megjelölés, míg az 1380 körül írt életrajzában már kifejezetten Dánia királyának fiaként mutatják be.¹ Itt tehát egy konkrét példán keresztül (amelyet Vauchez egy általános folyamat illusztrációjának szánt) azt láthatjuk, hogy a 14. századi legendaírók minden alap nélkül kreálnak királyi származást a szenteknek. Azt is érdekes megfigyelni, hogy a királyi eredet e hagyományban egy a kereszténység perifériáján fekvő királysághoz köti a kultuszban részesített szentet.

Témánk szempontjából e hagiográfiai mechanizmus megértése jó kiindulópontként szolgál annak vizsgálatára, hogy speciálisan a magyar (illetve közép-európai) királyi származás miképpen szolgált ilyen jellegű fiktív uralkodói származás kialakításához nyugat-európai hagyományok esetében. E tanulmányban néhány olyan példát mutatok be röviden, ahol a nyugati irodalom a magyar királyi eredetet használta igen ismert történetekben. Először Szent Márton legendájáról ejtek szót, majd röviden a Berta-monda hasonló magyar vonatkozásait mutatom be, végül pedig kitérek a nyugati irodalom egyik legelterjedtebb mondájára, az üldözött-ártatlan nő történetére, amelynek számos változatában a főszereplő magyar királylány, illetve királyné, s annak egy ágára, a csak olaszul terjedő Vilma-mon-

* Köszönettel tartozom Klaniczay Gábornak és Marina Benedettinek, akik a kutatás során nagyban segítettek munkámat, valamint Kovács Zsuzsának, Pajorin Klárának és Seláf Leventének, akik a kéziratot elolvasták, és hasznos megjegyzésekkel segítettek. A Vilma-legenda kéziratának feltárását 2002-ben végeztem Rómában, Velencében és Nápolyban a Klebersberg Kunó kutatási ösztöndíj, valamint 2005–2006-ban Firenzében a MÖB államközi ösztöndíja támogatásával, amiért ezúton is szeretném hálámat kifejezni.

¹ „... lorsque on ne savait rien sur la vie d'un personnage qui faisait l'objet d'un culte et qu'on éprouvait le besoin de le doter d'une biographie, on lui attribuait presque toujours dans les légendes une ascendance illustre, voire même royale” Vauchez, André: *Saints, prophètes, et visionnaires. Le pouvoir surnaturel au Moyen Age*. Paris, 1999. 68, n. 2.

dára. Végezetül pedig szót ejtek Árpád-házi Szent Erzsébetről (1207–1231, kanonizálták 1235-ben), egy valódi királylány-szentről, aki ráadásul egy sor közép-európai királylánynak és királynénak szolgált példaul.

Tours-i Szent Márton egyike a legismertebb szenteknek. Mint legelső életrajzírója, Sulpicius Severus leírásából tudjuk: „*Igitur Martinus Sabaria Pannoniarum oppido oriundus fuit[...]. Pater eius miles primum, post tribunus militum fuit.*”² Tehát mint láttuk, Szent Márton esetében egy konkrét biográfiai adat áll rendelkezésünkre, amely arról tudósít, hogy a híres szent Pannóniában, Savaria (a mai Szombathely) városában született. Ezt az adatot szinte minden Márton-legenda átveszi valamilyen formában. Hogy csak egy példát említsünk, a késő-középkor legelterjedtebb legenda-gyűjteménye, a *Legenda Aurea* is e szavakkal kezdi Szent Márton életének bemutatását: „*Martinus Sabaria Pannoniarum oppido oriundus est.*”³

Király Ilona (és részben Eckhardt Sándor) foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy milyen átváltozásokon ment keresztül a különböző hagiográfiai munkákban ez az információ. Király Ilona tanulmányában számos latin és francia nyelvű mű elemzésén keresztül mutatja be, hogy ez az egyszerű információ a különböző szövegváltozatokban hogyan színesedett és torzult el: először a szent genealógiájában jelenik meg egy bizonyos Florius hun király – aki egyébként több középkori alkotásban is előfordul –, majd a későbbi változatokban Márton apja szerepel királyként, s végül maga a szent is uralkodóként jelenik meg. Ráadásul a hun király-motívum átalakul magyar királyi származássá, és így válik – egy 15. századi francia misztériumjátékban – Szent Márton pannóniai katona-gyerekből magyar királyfivá, sőt királlyá, sőt még arról is hírt kapunk, hogy „a magyarok ekkor muzulmánok voltak”.⁴ Láttuk tehát, hogy a kora-középkor egyik leghíresebb szentje esetében azt az egyszerű információt, hogy Pannóniában született, s édesapja katona volt, miképpen színezte ki és alakította át a középkor folyamán a vallásos irodalom. Azt is érdemes megfigyelni, hogy e királyi motívumhoz hozzátartozik azon aspektus is, hogy a főszereplő szent egy távoli, pogány nép királya, amely pontosan az ő szentsége által tér át a keresztény hitre.

A Berta-monda egy másik olyan hagyomány, amelyet abból a szempontból szeretnék röviden megvizsgálni, hogy a magyar királyi eredet miképpen jelenik meg a középkori irodalomban. A monda a késő-középkor egyik legnépszerűbb *chanson de geste*-je, amely számos nyelven (francia, olasz, német, spanyol) fennmaradt. Ez a mű nagy valószínűséggel a 12. században íródott Franciaországban. A történet narratívája alapján az üldözött ártatlan nő monda-családdhoz tartozik, s Pippin frank királynak Bertával kötött házasságát, valamint Nagy Károly születését meséli el.⁵

A mi szempontunkból ez a hagyomány azért érdekes, mivel számos változatban Berta nem más, mint magyar királylány, s ráadásul édesapját Floriusnak nevezik, ugyanúgy, mint az előző hagyományban Szent Márton királyi nagyapját, illetve apját.⁶ Király Ilona kísérelte

² PL XX., col. 1020. és Sulpicius Severus: *Vita Martini*. Éd.: Jacques Fontaine. Sources Chrétiennes 133, Paris, 1967; magyarul Vanyó László (szerk.): *A III–IV. századi szentjei*. Budapest, 1999. 151–210.

³ „CLXII De sancto Martino” In: Iacopo da Varazze. *Legenda Aurea*. Edizione critica a cura di Giovanni Maggioni. Firenze, 1998. 1133.

⁴ Király Ilona: *Szent Márton magyar király legendája*. Budapest, 1929. 32–33.; vö. Eckhardt, Alexandre: *Les Sept Dormants, Berthe aux grands pieds et la Manekien*. In: uő.: *De Sicambria à Sans-Souci: Histoires et légendes Franco-Hongroises*. Paris, 1943. 94–96.

⁵ Eckhardt: *De Sicambria à Sans-Souci*, 91–104.; vö. Karl Lajos: *A Berta-monda*. Budapest, 1909.

⁶ „Chronique Saintongaise” idézi: Eckhardt: *De Sicambria à Sans-Souci*, 97.

meg a két hagyomány egymáshoz való viszonyát tisztázni, s arra a megállapításra jutott, hogy Berta magyar királyi származása Szent Márton legendájának hatására került a Bertamondába.⁷

Fejtegetésünk szempontjából azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a középkor egyik legnépszerűbb uralkodójához, a szentként is tisztelt Nagy Károlyhoz kapcsolódó irodalmi hagyományokban találkozunk széles körben elterjedt magyar királyi eredettel. Ráadásul a Bertamonda tanúsága szerint maga Nagy Károly egyik nagyapja lett volna magyar király.

A Berta-monda, mint említettük, kapcsolatba hozható az úgynevezett üldözött-ártatlan nő mondájával, amelynek alapja feltehetően az arab-perzsa meseirodalomból került át nyugatra. Az üldözött-ártatlan nő mondája egyike a nyugati irodalom egyik legszélesebb körben elterjedt történeteinek.⁸ A monda különböző változataiban közös elem, hogy egy asszonyt férje rokonai (főként sógora, általában bosszúból, mivel az asszony nem enged a csábításnak) hamisan megvádolnak, ami miatt többször menekülnie kell, ám sok kaland után, a történet végére kiderül ártatlansága, s a hamis vádlók elnyerik büntetésüket. A történet a 12. században jelenik meg a nyugati irodalomban, s igen hamar széles körben elterjed: több mint kétszázhatvan változatát ismerik a kutatók. E mondakör legújabb összehasonlító elemzése Nancy B. Black nevéhez fűződik, aki főképpen az angol és francia változatokra koncentrálna publikálta monográfiáját, amely jó általános áttekintést ad, ám az olasz variánsokat szinte teljesen figyelmen kívül hagyja.⁹ A monda egyik ága – az egyes variánsokban eltérő mértékben ugyan – hagiográfiai színezetet öltött. A mese hagiográfikus változatainak legismertebb verziója Gautier de Coinci Mária-csodái között olvasható.¹⁰ Az üldözött asszony neve változik a különféle változatokban. A mi témánk szempontjából azért érdemes ezt a hagyományt felidézni, mivel számos változatban császárné, illetve királyné (vagy királylány) az üldözött asszony, s jó néhány szövegvariánsban egyenesen magyar királylány, olykor magyar királyné.¹¹

Az üldözött-ártatlan nő mondájának egyik speciális ága még közvetlenebbül kapcsolódik témánkhoz, hiszen Szent Vilma (Santa Guglielma, Guielma vagy Guglielmina) története egyrészt kizárólag Itáliában terjedt el, másrészt e szövegek legnagyobb részében Vilma magyar királylány, s a történetben Szűz Mária is fontos szerephez jut. A történet az üldözött-ártatlan nő mondáját tartalmazza, annak is a Mária-csodákkal bővített változatát. Szent Vilma legendája legalább tizenöt 14–15. századi kéziratban,¹² három ősnymtatványban, il-

⁷ Király: *Szent Márton*, 82–85.

⁸ A történet talán legismertebb variánsa Chaucer Canterbury-meséiben olvasható „*Man of Law's Tale*” címen. Erről lásd például Benson, David C.: *Poetic Variety in the Man of Law's and the Clerk's Tales*. In: *Chaucer's Religious Tales*. Ed. by David C. Benson – Elizabeth Robertson. Chaucer Studies, 15. Cambridge, 1990.

⁹ Black, Nancy B.: *Medieval Narratives of Accused Queens*. Gainesville, 2003.

¹⁰ A mondának ebben az ágában Szűz Mária segíti csodáival a főszereplőt. Gautier de Coinci: *Le miracles de Notre Dame*. I., xviii–xxx, vol 3, pp. 303–459.; vö. „The Empress of Rome” In: Black: *Medieval Narratives*, 20–36.

¹¹ Gautier-nál azonban hiányzik a magyar eredet. Karl Lajos: *Erzsébet és az üldözött ártatlan nő mondája*. Budapest, 1908.

¹² Négy kézirat található a velencei Biblioteca Marcianában: IT. V. 35 (5590); IT. V. 68 (5619) és IT. V. 41. (5615), Ms Lat. XIV,247 (4715), egy a velencei Museo Correr-ben: Ms Cicogna 2242, egy a padovai Biblioteca Universitariában: MS 2011, három a firenzei Biblioteca Nazionale Centralében: Ms Panciatichi 66 [64- IV, 16], Ms Palatino 131 [611- E, 5,9,82], Ms Palatino 132 [90.- E,5,7,31], egy a Ferrarai Biblioteca Comunale Ariosteában: Ms.I. 181, egy az oxfordi Bodleian Libraryban: Canon. Ital.215 (s.c. 20267), egy a Párizsi Nemzeti könyvtárban: Fonds Italiens 665 és egy Mün-

letve két régi nyomtatványban maradt ránk,¹³ s modern kiadás is készült a szövegből. Antonia Pulci a 15. század végén pedig egy széles körben ismert *sacra rappresentazione*-t írt a történetből.¹⁴ Külön filológiai érdekesség, hogy Budapesten is található egy 19. századi kivonatos másolat belőle, amely Jankovich Miklós számára készült, feltehetően az egyik velencei kézirat alapján.¹⁵

Szent Vilma legendájával magyar részről Karl Lajos és Katona Lajos foglalkoztak a 20. század első felében, valamint az utóbbi években Kovács Zsuzsa és jómagam kezdtünk el újra e kérdés iránt érdeklődni.¹⁶ Ezenkívül a 19. századtól az elmúlt évtizedekig visszatérően, röviden kitérnek e hagyományra azok a kutatók, akik Milánói Guglielma (†1282) kultuszát vizsgálják.¹⁷ Anna Pullia írt 2005-ben a Firenzei Tudományegyetemen szakdolgozatot a témából, amelyben szintén összekapcsolja Milánói Guglielma és Szent Vilma alakját. A legújabb tanulmány pedig, amely Milánói Guglielma esetét és a Vilma-legendát összeköti, Barbara Newman nevéhez fűződik, aki roppant meggyőzően mutatja ki az elítélt kultusz továbbélését, változásait és annak 14–15. századi politikai vetületeit.¹⁸

chenben: Ms München, Bayerische Staatsbibliothek, Ital.205. Mindazonáltal valószínűleg több kézirat is létezik még kisebb olasz könyvtárakban, illetve más országokban. Tudomásom szerint Kovács Zsuzsa készült egy katalógus összeállítására, akinek a kéziratokat illető pontosító megjegyzéseit ezúton szeretném megköszönni.

A legenda kézíratait utoljára Anna Pullia vizsgálta: *Due Guglielme per una drammaturga: Guglielma d'Ungheria e Guglielma la Boema nell'ottica teatrale di Antonia Pulci*. Università degli Studi di Firenze, 2003–2004 (kéziratot szakdolgozat), 30–43. Köszönöm a szerzőnek, hogy a szöveget a rendelkezésemre bocsátotta.

¹³ *Sancta Ghuglielma imperatrice di Roma*. Roma, Eucharius Silber, ca. 1500; *Guglielmina: Regina d'Ungheria*. Venezia, Giovanni e Gregorio de Gregori, c. 1485; Bibl. Nazionale di Napoli: *Leggenda di S. Guglielma Imperatrice di Roma*. Venezia, Manfredus de Bonellis de Monteferrato, c. 1489; *Istoria della Serenissima Regina di Polonia. (Guglielma). é. n., k. n. 16. sz. Biblioteca Tivur-ziana di Milano*; Ferrari, Andrea: *Breve relazione della vita d S. Guglielma, figlia del re d'Inghilterra e regina d'Ungheria*. Como, n.p., 1642.

¹⁴ E szöveg számos kéziratban és régi nyomtatványban maradt fenn, Anna Pullia, nem kevesebb, mint 33 kiadását sorolja fel 1490 és 1640 között: *Due Guglielme*, 89–92. Modern kiadása: Antonia Pulci: *La rappresentazione di Santa Guglielma*. In: *Sacre rappresentazioni fiorentine del Quattrocento*, ed.: Giovanni Ponte. Milano, 1974. 69–98.; angol fordítása: Cook, James Wyatt, (ed.): *Florentine Drama for Convent and Festival*. Chicago, 1997.

¹⁵ *La compasionevole hystoria de la beata Guielma Regina de Ongaria per lo venerabile homomiser Andrea Bon, abbate de sancto Gregorio de Venetia*. Országos Széchényi Könyvtár. FOL. ITAL. 37.

¹⁶ Karl: *Erzsébet*; Katona Lajos: *Egy magyar vonatkozású olasz legenda*. Egyetemes Filológiai Közöny, 33. (1909); Falvay Dávid: *Santa Guglielma, regina d'Ungheria: Culto di una pseudo-santa d'Ungheria in Italia*. In: *Nuova Corvina. Rivista di Italianistica*, 9. (2001); uő.: *A Lady Wandering in Faraway Land: The Central European Queen/princess motif in Italian Heretical Cults*. In: *Annual of Medieval Studies at CEU* 8 (2002), 157–179. Kovács Zsuzsa: *Szent Vilma (Guglielma) antifóniája*. In: *A Stollwerk: Stoll Béla 70. születésnapjára*. Budapest, 2008, 52–55. Kovács egyébként nem fogadja el a két hagyomány összekapcsolását.

¹⁷ Caffi, Michele: *Dell'Abbazia di Chiaravalle in Lombardia: Iscrizioni e Monumenti. Aggiuntavi la storia dell'eretica Gulielmina Boema*. Milano, 1843. 110–111. Benedetti, Marina: *Io non son Dio: Guglielma di Milano e i Figli dello Spirito santo*. Milano, 1998. 25., n 34; Costa, Patrizia M.: *Guglielma la Boema: L' "eretica" di Chiaravalle: Uno scorcio di vita religiosa Milanese nel secolo XIII*. Milano, 1985. 147–149.

¹⁸ Anna Pullia: *Due Guglielme*. Newman, Barbara: *The Heretic Saint: Guglielma of Bohemia, Milan and Brunate*. *Church History*, 74:1 (March 2005). 1–38.

Milánói Guglielma esetében ugyancsak a közép-európai királylány toposz egy megnyilvánulását érhetjük tetten. Igaz, hogy itt nem a hagiográfiában, hanem az inkvizíciós eljárás által közvetített spontán népi vallásosságban jelenik meg e motívum, de talán éppen ezért még jobban mutatja e motívum erősségét. Milánói Guglielma a 13. század második felében élt Milánóban, ahol valóságos élő szentként tisztelték. 1281/1282-es halála után kultusza tovább erősödött, és heterodox elemekkel bővült. Követőit (akiket guglielmitáknak, vagy vilhelmitáknak nevez a szakirodalom) 1300–1301-ben perbe fogta az inkvizíció, s az egész mozgalmat elítélte, miután több guglielmitát kivégeztek.¹⁹ A guglielmita mozgalom eretneksége abban érhető tetten, hogy Guglielmáról mint a Szentlélek női inkarnációjáról beszéltek, szó esik állítólagos stigmatizációjáról, s arról is hírt kapunk, hogy egyik híve, Maifreda vezetésével új, spirituális jellegű, női vezetésű egyházat készültek létrehozni. Nehéz eldönteni ugyan, hogy ezen elemek mennyiben köszönhetőek az inkvizíciós eljárás torzító hatásának, ám témánk szempontjából az is hasonlóan jól megmutatja a kor spiritualitásának jellegét, amit az inkvizítorok gondoltak az ilyen jellegű vallási jelenségekről.²⁰

Ugyancsak a jogi eljárás fennmaradt jegyzőkönyvében esik szó a témánk szempontjából legfontosabb kultuszlelemről, jelesül arról, hogy több követője szilárdan meg volt győződve arról, hogy Guglielma nem más, mint cseh királylány. Sőt egyikük, Andrea Saramita úgy vall, hogy ő Guglielma halála után elzarándokolt Csehországba, hogy Guglielma szüleit megtalálja. Leginkább ezen információ alapján több kutató tényként fogadta el Guglielma cseh királyi származását,²¹ s emiatt a Guglielma (la) Boema elnevezés is igen elterjedt. Barbara Newman fentebb már idézett tanulmányában nem foglal ugyan egyértelműen állást a kérdésben, ám úgy tűnik, hajlik arra, hogy elfogadja ezt az azonosítást.²² Többek között arra a valóban zavarba ejtő problémára hívja fel a figyelmet, hogy miért is vallotta volna a mozgalom egyik vezetője, a később kivégzett Andrea Saramita, hogy személyesen, Csehországban győződött meg Guglielma valódi királyi származásáról: „... *ipse Andreas ivit usque ad regem Boemie et invenit regem mortuum et invenit quod ita erat.*”²³ E vallomást egy másik személy, Mirano da Garbagnate is megerősítette, aki – saját bevallása szerint – elkísérte Andreát útján. Ráadásul a per fennmaradt dokumentumaiból úgy tűnik, az inkvizítorokat nem különösebben érdekelte Guglielma állítólagos származása – mivel a doktrinális és egyházszerkezeti gyanúkra koncentráltak²⁴ –, így azt sem kell feltételeznünk, hogy e kérdésben a hatóság jól ismert torzító mechanizmusával, illetve kínvallatás alkalmazásával adták volna Saramita szájába ezt az információt.

A legutóbbi Guglielma-monográfia szerzője, Marina Benedetti azonban igen meggyőzően azt állapítja meg, hogy „... életéről egy bizonyos adat áll rendelkezésünkre, mégpedig az,

¹⁹ Benedetti, Marina (ed.): *Milano 1300: I processi inquisitori contro le devote e i devoti di santa Guglielma*. Milano, 1999. Vö. Falvay Dávid: *A guglielmiták inkvizíciós pere 1300-ból*. In: Fons: Forráskutatás és Történeti Segédtudományok 8 (2001/1) 1. sz. 135–137.

²⁰ „Gli atti inquisitoriali qui sono anche testi agiografivi. L’impalcatura biografica che ne deriva rimane esile: può essere capovolta, smonata, ricostruita.” Benedetti: *Io non sono Dio*, 24.

²¹ Muraro, Luisa: *Guglielma e Maifreda: Storia di un’eresia femminista*. Milano, 1985.; Costa: *Guglielma la Boema*; Lundt, Bea: *Eine Vergessene Premyslidenprinzessin: Neu Fragen und Forschungsergebnisse*. Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Böhmisches Länder, 31. (1990) 260–269.

²² Newman: *The Heretic Saint*, különösen 9–10.

²³ *Milano 1300*, 58/104–105.

²⁴ Andrea szavai után az inkvizítorok következő kérdése már arra irányul, hogy nem Guglielma szentté avatását kívánták-e Csehországban elérni, és más részletre nem voltak kíváncsiak. *Milano 1300*, 58/110–114.

hogyan Milánóban tartózkodott. A cseh származás, úgy tűnik, hagiográfiai adatként rögzül.²⁵ Véleményem szerint Benedetti érvelése tűnik valószínűbbnek, hiszen igaz ugyan, hogy nincs okunk kételkedni abban, hogy Guglielma követői valóban azt hitték, cseh királylány volt az általuk tisztelt személy, sőt még az is elképzelhető, hogy e – Newman szavaival – „hosszú és költséges útra” valóban vállalkoztak, ám mindez nem mond ellent Benedetti megállapításának. Andrea Saramita, Maifreda da Pirovano és a többi guglielmita ugyanis számos más olyan dologban hitt mély meggyőződéssel, amely mai szemmel eléggé valószínűtlennek tűnik, és amely ráadásul még veszélyes is volt számukra. Ugyancsak Andrea vallomásából tudjuk, hogy Guglielma pontosan Püünkösdkor született volna, s ezt az információt Newman is egyértelműen a Guglielmának tulajdonított teológiai fantáziák világába sorolja (ne feledjük: Guglielmát a Szentlélekkel azonosítják követői). Andrea és Maifreda ráadásul egy olyan hitért – Guglielma isteni mivolta – amely mai tudományos, „objektív” szemmel nonszensz, a kor vallási aspektusából tekintve pedig egyértelmű eretnekség, nem-hogy egy farszto utazást vállaltak, hanem az életüket áldozták fel. Ez utóbbi meggyőződést – amennyire a per vallomásaiból kivehető – ráadásul maga az érintett igyekezett határozottan cáfolni, hiszen ismerjük Guglielma sokszor idézett szavait: „Menjete, én nem vagyok Isten!”²⁶ Önmagában az a tény tehát, hogy követői Guglielma életével kapcsolatban valamilyen erősen hittek, és hogy e hitért komoly áldozatokra is vállalkoztak, nem jelenti, hogy azt tényként kell elfogadnunk. A cseh származást bizonyító egyéb közvetlen forrás pedig, tudtommal, nem került elő.²⁷ A királyi eredet pedig, mint azt kimutatni igyekszünk e tanulmányban is, valójában szinte automatikus hagiográfiai toposz a késő-középkori Európában, s különösen gyakran alkalmazzák közép-európai eredettel kombinálva.

Ugyanígy értelemben beszél Guglielma feltételezett cseh királylány voltáról Klaniczay Gábor is, aki szerint e kultusz azt mutatja meg, hogy „a távolról jött királylány mítosza jól illeszkedett Itáliában a szentekről alkotott elképzelésekbe.”²⁸ Ez esetben pedig a távolról jött királylány nem csupán közép-európai eredetet jelent, hanem, ha nem is közvetlenül, de szintén magyar származást, ugyanis Guglielma e hagiográfiai motívum szerint Árpád-házi Erzsébet unokatestvére lett volna.

A Guglielma név átvételén túl az is mutatja, hogy valóban Milánói Guglielma kultuszának emlékezete hatására került a Vilma (Guglielma) név Itáliában az üldözött ártatlan nő mondájába, hogy rendelkezésünkre áll egy francia krónika a 14. század elejéről, amely milánói elbeszélésre alapozva Guglielmáról mint angol szűzről beszél (míg Milánói Guglielmáról tudjuk, hogy gyermekével érkezik Milánóba), s mint látni fogjuk, ezen információk Szent Vilma fő attribútumai is.²⁹

²⁵ „... un dato certo della sua esistenza è la permanenza e Milano. L'origine boema sembrerebbe affermarsi come dato agiografico.” Benedetti: *Io non sono Dio*, 28.

²⁶ „Ite, ego non sum deus.” *Milano 1300*, 102/875.

²⁷ Newman több olyan hipotézist is megfogalmaz, amelyekkel magyarázhatnánk Guglielma cseh származását: esetleg törvénytelen gyermek volt, ezért nincs róla hivatalos forrásunk, Itáliába mehetett férjhez, s megözvegyülése után került Milánóba. Azonban ezek újabb adat felbukkanásáig csupán spekulációnak tekinthetők. Newman: *The Heretic Saint*, 9–10.

²⁸ Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest, 2000. 297.

²⁹ „Praecedenti Anno venit de Anglia virgo decora, pariterque facunda, dicens Spiritum Sanctum incarnatum in redemptionem Mulierum. Et baptizavit Mulieres in nomine Patris, et Filii et Sui. Quae mortua ducta fuit in Mediolanum, et cremata: cuius cineres Frater Johannes de Vissemburc se vidisse referet.” *Annales Colmarienses maiores*. In: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, XVII, Hannover, 1963. 226.

Barbara Newman tanulmánya járult hozzá leginkább ahhoz, hogy megértsük, miképpen válhatott az eretnek Milánói Guglielmából az angol királylány, magyar királyné Szent Vilma. Ő mutatja ki ugyanis azt a korábban kevésbé ismert tényt, hogy a Guglielmakultuszhoz igen sok szállal kötődik a milánói Visconti-család, amely a 14. század elején a város ura, és amely ekkor vívja küzdelmeit a Della Torre-családdal és a pápával. Az 1300-as perben elítélt, illetve vád alá vont személyek közül többen közvetlen kapcsolatban álltak Matteo Viscontival, így maga Maifreda da Pirovano is. Ráadásul 1322-ben a Visconti család ellen is folyik egy politikai indíttatású inkvizíciós eljárás, melynek során – egyéb vádak között – többször is a család tagjainak szemére hányják, hogy kapcsolódtak a guglielmitákhoz, illetve, hogy megpróbálták az abban elítélt személyeket megmenteni, sőt még azt is megemlíti, hogy Galeazzo Viscontit is penitenciára ítélték volna az 1300-as perben.³⁰ Newman tanulmányában igen meggyőzően mutatja ki, hogy a Szent Vilma kultusz fennmaradt tárgyi emlékei, egy többször is idézett 15. századi tarokk-kártya lap, valamint a Milánótól nem messze fekvő Brunatében mind a mai napig élő Szent Vilma-kultusz, s főleg annak legkorábbi emléke, egy szintén 15. századi freskó szintén a Visconti-családhoz köthetők valamilyen módon.³¹ Így tehát Newman kimutatta, hogy „a hiányzó láncszem” az eretnek Milánói Guglielma és Szent Vilma kultusza között nem más, mint a Visconti-család.

A Szent Vilma történet a legtöbb változatban ugyancsak az üldözött-ártatlan nő mondájának narrációját követi. Vilma, az angol király leánya szentként él apja udvarában, amikor a magyar király, akihez eljutott a híre, feleségül kéri, és kapja őt. Ám Vilma a házasságban is megőrzi szüzességét, és igen erényes és vallásos életet él. Férje fivére megkísérli elcsábítani, azonban természetesen kudarcot vall, ezért bosszúból hamisan megvádolja Vilmát a férje előtt. A szentéletű asszonyt halálra ítélik, ám csodálatos módon – Szűz Mária segítségével – sikerült megszöknie. Menekülés közben rangrejtve találkozik a francia királlyal, akire olyan mély benyomást tesz a menekülő asszony, hogy felkéri kisfia nevelőjének. A francia udvarban is hasonló jelenet zajlik le, mint korábban Magyarországon, ám itt a király udvarmestere szerepel csábítóként. Bosszúból az udvarmester meggyilkolja a kisfiút, s a gyanút Vilmára tereli, akit megint elítélnék, s megint szöknie kell. Hajón menekül, ahol újabb kalandok és a Szent Szűz újabb közbejárása után megérkezik egy ismeretlen földre, ahol egy kolostorba fogadják be. Itt is igen erényes életet él, s csodák is fűződnek nevéhez. Híre elterjed az egész világban, s a magyar és a francia király, egymástól függetlenül elzarándokolnak a kolostorba, hogy Vilma közbejárását kérjék az időközben halálosan megbetegedett két bűnös gyógyulása érdekében. Vilma a történet végén leleplezi magát, a két uralkodó bűnbocsánatot gyakorol, az asszony megbocsát nekik is, a bűnösöknek is, s visszatér Magyarországra, ahol híres szentként él tovább.

Ez a történet magja, amely nagyjából ugyanebben a formában szerepel a különböző változatokban. Fontosnak tartom kiemelni a legenda mesés jellegét (ezért is inkább hagiográfiai regényként definiálhatnánk),³² valamint azt az ehhez kapcsolódó jellegzetességet, hogy

³⁰ André-Michel, Robert: *Le procès de Matteo et de Galeazzo Visconti*. In: *Mélanges d'histoire et d'archéologie*. Paris, 1926. 149–206. Idézi: Newman: *The Heretic Saint*, 17–23.

³¹ A valószínűleg Maifredát ábrázoló kártyalap a milánói Brera-képtárban mindmáig látható ún. Visconti-Sforza tarokkból való, míg a brunatei templom Guglielma-oltárképe abból az időből származik, amikor Boldog Maddalena Albrizzi volt az apátnő (15. század közepe), aki köztudomásúan jó, szinte baráti kapcsolatban állt az utolsó Visconti-sarjval, a szintén mélyen vallásos Bianca Maria Visconti (1424–1468) úrnővel. Newman: *The Heretic Saint*, 27–34.

³² E műfaj terjedéséhez lásd: Cazelles, Brigitte (ed.): *The Lady as Saint: A Collection of French Hagiographic Romances of the Thirteenth Century*. Philadelphia, 1991. 3–88.

a történet alig tartalmaz konkrét információkat: Vilma nevén, valamint Anglia, Magyarország és Franciaország megemlézésén kívül nem találunk semmiféle konkrét adatot, személy- vagy földrajzi nevet.³³

Témánk szempontjából mindenképpen le kell szögeznünk, hogy Szent Vilma története szorososan követi az üldözött-ártatlan nő mondájának narratíváját, s e történetben is alapvetően fontos Magyarország szerepe, bár mint láttuk, itt a főszereplő a magyar király felesége, nem pedig leánya. Ennek talán az lehet az oka, hogy a történet cselekményében a férjhez és annak rokonaihoz fűződő viszony sokkal hangsúlyosabb, mint az eredeti származás (hiszen az alapvető konfliktust az jelenti, hogy férje rokonai elűzik az asszonyt), s talán ez okozhatja a magyar motívum áttevődését a gyermekkorról a házasság idejére.

Az is figyelemreméltó, hogy Szent Vilma történetében, ugyanúgy, mint a fentebb idézett Szent Márton-misztériumjátékban a magyarok mint pogány, újonnan megtérített nép jelennek meg, hiszen a Vilma-legenda kezdősorai így szólnak: „*Nel tempo che novamente seran convertiti gli Ongari alla fede cristiana.*” Érdekes párhuzam lehet, hogy egy korábbi (13. század végi), Árpád-házi Szent Erzsébet rózsacsodájának egyik változatát felelevenítő prédikációjában Thomas de Chartres francia prédikátor Erzsébetről mint „*filia regis pagani*” beszél,³⁴ míg egy 14. századi Mária-csodagyűjteményben ugyanazt a híres rózsacsodát – igaz, Erzsébet neve említése nélkül – egy szaracén királylány történeteként olvassuk.³⁵ Valamint megemlíthetjük a szintén Itáliában terjedő Attila-legendát, amelyben a rettegett pogány uralkodó Magyarország királyaként jelenik meg, s több olasz szövegben, például egy 15. századi velencei krónikában vele kapcsolatban is olvashatjuk a *figlio del re d'Ongaria* toposzt.³⁶ Ugyancsak elterjedt legenda volt a magyar királyfiból lett aquileai pátriárka története, amelynek szintén több olasz változata is fennmaradt.³⁷

Az az érzésünk alakulhat ki e Magyarország-képpel kapcsolatban, hogy itt romantikus, a kereszténység periferián található félbarbár, pogány, félig keleti nép szinonimájaként kerül a magyar eredet ezekbe a történetekbe, s mint ilyent inkább romantikus toposzként foghatjuk fel, mintsem történeti adatnak. Lucien Bezard ezt a romantikus Magyarország képet ekként foglalta össze: „Szóval nem kell több valóságot keresni ebben a költői Ma-

³³ Létezik két olyan variáns, amelyekben Vilma nem magyar királyné, hanem római császárné illetve lengyel királyné: Bib. Nazionale di Napoli: *Leggenda di S. Guglielma Imperatrice di Roma*; Biblioteca Tivulziana di Milano: *Istoria della Serenissima Regina di Polonia. (Guglielma)*. é. n. h. n. 16. sz. Valamint a történet legkésőbbi fennmaradt változatában megjelölik a magyar király nevét is, és egy évszámot is közölnek. Erre alább részletesen kitérünk még.

³⁴ Idézi Klaniczay: *Az uralkodók*, 290.

³⁵ Duccio di Gano: *I Miracoli della Vergine*. Biblioteca Apostolica Vaticana: Cod. Barb. Lat. 4032, f. 25, Biblioteca Nazionale di Firenze, Cod. Magl. XXXVIII. 61, f. 29. vö. Gripkey, Mary Vincentine S.C.L.: *Mary Legends in Italian Manuscripts in the Major Libraries of Italy*. Mediaeval Studies, 15. (1953) 20.

³⁶ Domonkos, György: *Riferimenti ungheresi in una cronaca veneziana anonima del secolo XV*. In: Antonio Sciacovelli (ed.): *Con dottrina e con volere insieme: Saggi, studi e scritti vai dedicati a Béla Hoffman*. Szombathely, 2006. 173–177. Számos egyéb olyan késő-középkori, Velence-környéki krónikáról is tudunk, amely Attilát a magyar királyi családdal hozza összefüggésbe: Erről lásd: Jászay, Magda: *Callimaco Esperiente e il parallelo Mattia Corvino – Attila*. In: Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe. Ed. by Tibor Klaniczay – József Jankovics, Budapest, 1994. 151–164. Attiláról általában: Bauml, Franz H. – Birnbaum, Marianna, D.: *Attila, The Man and his Image*. Los Angeles–Budapest, 1993.

³⁷ Seláf Levente: *Egy exemplum változatai. A magyar királyfi mint Mária jegyese és az aquileiai patriárka* (megjelenés előtt). Köszönöm a szerzőnek, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta.

gyarországban, mint azokban a fantasztikus városokban, melyek a lenyugvó naptól meg-aranyozott felhők közepett tűnnek fel néha.”³⁸

Azonban e kétségtelen romantikus kép mellett e hagiográfiai-irodalmi motívumok folyamatos kölcsönhatásban állnak a Magyarországról és a közép-európai régióról meglévő realisabb képpel, amelynek szintén láthatjuk nyomait e művekben. Király Ilona és Eckhardt Sándor véleménye szerint e kettős Magyarország-kép oka, hogy egyrészt a nyugat képzetrendszerében (*imaginaire*)³⁹ és irodalmi műveiben élénken él a pogány, kalandozó magyarok emléke, ám ugyanakkor Magyarország nyugati kereszténységbe történő betagozódása, a keresztes hadjáratok, a zarándoklatok és a kereskedelmi-politikai kapcsolatok hatására kialakult egy reális információkon alapuló kép is hazánkról.⁴⁰

Eckhardt Sándor egy másik tanulmányában egy konkrét filológiai példát hoz is arra nézvést, hogy a mesés-legendás történetekbe miképpen kerülhetnek realisabb információk Magyarországról.⁴¹ Az üldözött-ártatlan nő mondájának egyik altípusa a *Levágott kezű lány története*. E legenda egyik prózai, francia nyelvű (pikárd dialektusban íródott) változatában nem csupán arról olvashatunk, hogy a hősnő magyar királylány, hanem konkrét történeti adatokat is találunk. Ezen variáns szerzőjét név szerint is megjelöli az azóta megromgálódott torinói kézirat: Jean Wauqelin flandriai kompilátor jegyzi a történetnek ezt a változatát, aki többek között Jó Fülöp burgundi herceg udvarában élt 1452-ben bekövetkezett haláláig. E szövegben a magyar királylányt a helyette elégetett bábura utalva *La Manekine*-nek nevezik (ez a variáns elterjedt címe is), különben pedig a *Joiie* nevet viseli. Wauqelin forrását ő maga jelöli meg: Philippe de Remi, sire Beaumanoir ugyanezt a címet viselő verses regényét ültette át prózába.

Wauqelin változatában nem csupán az üldözött nő nevét találjuk meg, hanem azt is, hogy apját, a magyar királyt Salamonnak hívják, aki 1075 körül uralkodott, háborúban állt Henrik német császárral, a magyarok harmadik keresztény királya volt (István és Péter után), s feleségét Gizellának hívták. Ezen információk, ha nem is pontosak, de mindenképpen a 11. századi magyar történelem valamelyes ismeretéről tanúskodnak. A mű közvetlen forrásából, a fentebb említett verses változathoz azonban mindezen információk hiányoznak. Eckhardt azonban idézi Wauqelin szavait, amelyekből pontosan kiderül, mi módon kerültek e történeti információk szövegébe, ugyanis először ő is csupán annyit közöl, hogy „*ung roy en la terre de Hongherie,*” majd, mielőtt rátérne arra, hogy e király ki is, volt ezt írja: „*... l'ay peult ymager par autres histoires ...*”⁴² Itt tehát egyértelműen tetten érhetjük, ahogy egy széles körben terjedő mesés történet egyik késői, 15. századi változatában a kompilátor annak érzi szükségét, hogy konkrétabb és realisabb adatokkal „színeze ki” a romantikus történetet, s az is kiderül, hogy ehhez más forrásokat használt. Sőt még azt is megtudjuk, hogy miért akart Wauqelin pontosabb történeti háttérrel adni a hagiográfiai regénynek, hiszen utószavából kiderül, hogy művét Jehan de Croy úrnak szánta, aki családját az Árpád-háztól származtatta.⁴³

³⁸ Bezard, Lucien: *Magyarország az ó-francia eposzban*. Egyetemi Philológiai közlöny, 30. (1906) 333.

³⁹ A képzetrendszer – *imaginaire* fogalmához lásd Le Goff, Jacques: *L'imaginaire médiéval*. Paris, 1985.

⁴⁰ Király: *Szent Márton*, 91.; vö. Eckhardt: *De Sicambria*, 73–96.

⁴¹ Eckhardt Sándor: *Salamon király lányának históriája*. Magyar Könyvszemle, 33. (1926) 24–30.

⁴² „ahogy el tudtam gondolni más történetek nyomán.” idézi Eckhardt: *Salamon király*, 27–28.

⁴³ Eckhardt azt is megjegyzi, hogy ezen információk forrása egy ismeretlen, németpárti krónika vagy történeti mű lehetett, s hozzáteszi, hogy azért jelölte meg Salamont mint konkrét uralkodót a

Hasonló folyamatot érhetünk tetten Szent Vilma legendájának egyik 15. századi velencei kéziratában is.⁴⁴ E kéziratban a történet pontosan ugyanazt a változatot követi, mint a többi, fentebb ismertetett verzióban, azzal a különbséggel, hogy a szöveg elején a magyarok királyára utaló, „*re de quello reame*” szöveg fölé egy valamivel későbbi kézírás utólag odairta: „*Stephano*”, ahol pedig arról szól a szöveg, hogy feleséget kerestek a királynak, s eljutottak Angliába, az „*Engelterra*” szót ugyanez a kéz áthúzta, s a margóra azt írta: „*Saxonia*”, s ahol pedig Vilma apjáról, az angol királyról esik szó, fölé biggyeszti: „*Ottone*”.⁴⁵ Itt is világos, hogy ezen utólagos magyarázó, illetve pontosító megjegyzések miért kerülhettek a szövegbe. Egyrészt a történet – fentebb már idézett – incipitje: „*Nel tempo che novamente seran convertiti gli Ongari alla fede cristiana*”, valamint az a tény, hogy a Vilma név olasz formája (e változatban *Guielma*) némiképp hasonlít Szent István feleségének, Gizellának nevére, sarkallhatta arra a kódex egyik olvasóját, hogy „pontosabb történeti háttérrel” adjon a legendának. Noha ilyen információkat tartalmazó Szent Vilma legendát nem ismerünk, könnyen elképzelhetjük, hogy ha e kódexet továbbmásolták volna, ezek a hozzátett információk az alapszöveg részévé válhattak volna.

Valószínűleg ezzel a mechanizmussal magyarázhatjuk azt is, miképpen kerülhetett a Vilma-monda legkésőbbi ismert változatába, az 1642-es Ferrari-féle kiadásba néhány további konkrét személyes adat, mégpedig a lényegében változtatás nélkül közölt legenda első mondatába: „*Conuertito il Rè d’Ongaria, chiamato Theodo alla fede di Giesù Christo l’anno della reparatione del genere humano 795,; 24. di Papa Adriano Primo, e 28. di Carlo Magno Imperator del Mondo, per l’esempio di Telerico Rè de Bulgari, che da Costantinopoli ritornò Battezzato.*”⁴⁶

Annál is valószínűbbnek tűnik mindez, mivel Ferrari könyve bevezetőjében leírja, hogy kezébe akadt egy „kis könyvecske” Szent Vilmáról, amit úgy ítél meg, hogy hasznos lenne szélesebb körben megismertetni, ám amikor az egyházi hatóságokhoz fordult engedélyért, azok „elégtelennek ítélték a történet hitelességét”, ezért hogy nagyobb hitelt adjon neki, felkért egy domonkos atyát, Giovanni Maria Castellót (akit 1641-ben bíborosnak neveztek ki), hogy kutasson Vilma legendája után a Vatikáni Könyvtárban. Castello atya pedig fellelt egy másik szöveget, amely „lényegében ugyanolyan módon írja le a történetet”, mint az által közölni kívánt könyvecske.⁴⁷ Azt ugyan nem írja a szerző, hogy mennyiben módosított a történeten, de a fenti két példa – Salamon király Wauqelin-él, illetve a velencei Vilma-kézirat „pontosításai” – alapján valószínűleg tűnik, hogy a tudós domonkos fellelhetett számára a Vatikánban olyan forrásokat, amelyek „hitelesebb történeti háttérrel” biztosítottak e szép legendának.

E két konkrét esetet azért volt érdemes felidézni, hogy megértsük azt a folyamatot, ahogyan a regényes történetekben előforduló mesés és minden történeti alapot nélkülöző magyar királyi eredetet utólag látják el a konkrétan Magyarországra utaló információkkal. Érdemes tehát leszögezni, hogy a pontosabb, realisabb adatok nem feltétlenül jelente-

kompilátor, mivel a történet verses eredetijében utalás történik Orbán pápára, akit valószínűleg II. Orbánnal azonosított (1088–1099) Eckhardt: *Salamon király*, 28–29.; vö. Black: *Medieval Narratives*, 62–65.

⁴⁴ *Leggenda di S. Guglielma, regina d’Ungheria*. In: *Vite di alcuni santi e sante in volgare*. Biblioteca Marciana IT. V. 68. ff. 84–110v.

⁴⁵ Uo., f. 84.

⁴⁶ Ferrari: *Breve Relatione*, 10. Köszönettel tartozom Kovács Zsuzsának, aki ezt a szöveget, amelyet korábban csak hivatkozásokból ismertem, a rendelkezésemre bocsátotta.

⁴⁷ Ferrari: *Breve Relatione*, 9–10.

nek korábbi avagy autentikusabb változatot, ellenkezőleg, e példák azt mutatják, hogy egyértelműen utólag tesznek hozzá az eredeti toposzszerű megfogalmazáshoz újabb adalékokat.

Sajátosan ötvöződik e kettős kép a hagiográfiában, hiszen a Magyarországról és a régióból származó szentek egyre terjedő hírneve egyrészt valódi történeti alapú információkat integrált a nyugati irodalomba, ugyanakkor éppen a hagiográfia műfaji sajátosságai miatt, pontosan a lelki épülést szolgáló egyszerű motívumok hatottak a legjobban a jámbor olvasókra.

Külön érdekes megfigyelni, hogy Karl Lajos véleménye szerint Berta, valamint általában az üldözött-ártatlan nő (és így többek között Szent Vilma) magyar királyi származása éppen Árpád-házi Szent Erzsébet hagiográfiájának hatására terjedt el. Karl fejtegetései abban foglalhatók össze, hogy egyrészt kimutatja, hogy a magyar királylány motívum nem kerülhetett a történetbe a 13. század közepét, tehát az Erzsébet kultuszának fellendülését megelőző időszakban, másrészt emellett érvel, hogy Árpád-házi Szent Erzsébet olyannyira népszerű volt a 13. században, hogy az ő ismertsége „terjesztette el” a vallási irodalomban a magyar királylány toposzt.⁴⁸

Erzsébet biográfiai forrásaiban valóban találunk arra vonatkozó utalásokat, hogy Erzsébetet, ha nem is üldözték, de mindenképpen megkísérelték férje rokonai kismizmizni örökségéből: legautentikusabbnak tekintett életrajzában, a *Négy szolgáló vallomásában* (*Libellus de dictis quatuor ancillarum*) a következőt olvashatjuk: „Miután férje meghalt, Boldog Erzsébetnek egy ideig nem engedték meg, hogy a férjétől rámaradt javakat használhassa, mivel férjének fivére megakadályozta ebben.” S szó esik arról is, hogy ennek következtében a szó szoros értelmében nyomorgott. Caesarius Heisterbacensis szintén 13. századi legendája pedig egyenesen „alávaló kiűzésről” és „üldöztetésről” számol be férje fiverei részéről.⁴⁹ Ez az életrajzi adat az, amely alapján Karl Lajos úgy érvel, hogy ezt kapcsolhaták össze a népszerű mondával, és ez az alapja annak a motívumnak, hogy a főszereplő magyar királylány, illetve királyné.

Mindez roppant fontos témánk szempontjából, hiszen azt láthatjuk, hogy széles körben elterjedt irodalmi hagyományokban találkozunk azzal az attribúcióval, hogy a főszereplő magyar királylány vagy királyfi. A kutatók véleménye szerint ez a motívum, mint láttuk, egyrészt Szent Márton pannóniai származásából fejlődött ki, másrészt pontosan Árpád-házi Szent Erzsébet élettörténetének egyes elemei hatottak rá.

Azt is érdemes megemlíteni, hogy e hagyományok egy részében, főképp az üldözött-ártatlan nő történetében a magyar királylány toposz könnyedén kapcsolódik különböző nevet viselő főszereplőkhöz, illetve eredetileg névtelenül álló történetekhez. Ugyanazt az alaptörténet megtaláljuk hol Berta, hol Joiie, hol Vilma magyar királylány vagy királyné neve alatt (sőt Olympia és Costanza és még más magyar királylány vagy királyné is előfordul, mint üldözött nő), más verziókban pedig ugyanabban a történetben az ugyanazt a Szent Vilma nevet viselő főszereplő nem magyar, hanem római, avagy lengyel királynőként tűnik fel. Mindez azért érdekes számunkra, mert ezen keresztül megérthetjük azt az irodalmi mechanizmust, hogy egy alaptörténet (itt az ártatlan üldözött nő), egy attribútum (a magyar királyi eredet) és egy főszereplő-név egymástól függetlenül bukkannak fel, és szinte véletlenszerűen kapcsolódnak össze.

⁴⁸ Karl: *A Berta-monda* és Karl: *Erzsébet*, id. mű.

⁴⁹ J. Horváth Tamás – Szabó Irén (szerk.): *Magyarország virága: 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről*. Középkori keresztény írók 3. Budapest, 2001. 174., 221–222.; vö. Sz. Jónás Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet*. 2. kiadás. Budapest, 1997. 74–75.

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy valódi magyar királylány-szentek esetében is megfigyelhetünk hasonló motívumokat, ami azt is mutatja, hogy a mesés toposz és a valódi biográfia kölcsönösen és dinamikusan hatnak egymásra. Szent Erzsébet itáliai hagiográfiájában is fellelhetünk olyan „idegen” kultuszjeleket, amelyeket részben e mechanizmus alapján kapcsolnak nevéhez. Ilyen eset az itáliai eredetű Mária-revelációk könyve, amely feltehetően a 14. század elején született, s amely olyan látomásokat tartalmaz, amelyben a főszereplő előtt Szűz Mária, olykor János Evangélista, s végül maga Krisztus jelenik meg. Noha korábban többen megkísérelték e művet más középkori Erzsébet nevű szerzőknek tulajdonítani, a mű véleményem szerint eredetileg névtelenül íródott, ám igen hamar Szent Erzsébet nevéhez kapcsolták, s a 14–15. században már az ő hagiográfiája részeként terjedt, a latin és olasz változatok mellett más nyelveken is. A mű fontosságát jelzi, hogy hosszú részleteket idéz belőle a középkor egyik legnépszerűbb alkotása, a *Meditationes Vitae Christi* is.⁵⁰

Hasonló példát idézhetünk fel Árpád-házi Szent Margit esetében is, akit a 14–15. századi Itáliában stigmatizáltként tiszteltek, s részben ugyanazon olasz nyelvű kéziratokban kapcsolnak nevéhez egy *Egyszerű lelkek tükre* című traktátust, amelynek valódi szerzője Marguerite Porete vallon begina volt, akit e művéért 1310-ben kivégeztek. Ebben az esetben az azonosítás alapja – a névazonosságon túl, illetve amellett, hogy a valódi szerző nevét nem lehetett feltüntetni – feltehetően az is lehetett, hogy Porete művének elején egy névtelen, távolról jött királylány történetét idézi exemplumként.⁵¹

Természetesen ezekben az esetekben nem csupán véletlenszerű kapcsolatról beszélhetünk, hiszen ezek az új motívumok hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar szentek tisztelete jobban illeszkedjen 14–15. századi megváltozott vallási milióbe, hiszen – ahogyan arra Klaniczay Gábor rámutatott – az itáliai női vallásosság új, 13–14. századi modellje által meghatározott spirituális környezetben a közép-európai szent életű hercegnők eredeti élet-szentsége, a *sancta simplicitas* már nem volt elég korszerű, „egyre kevésbé adott elégséges támaszt a közép-európai hercegnő-szentek jól megalapozott 13. századi hírnevének további

⁵⁰ Livarius Oliger: *Revelationes B. Elisabeth. Disquisitio critica una cum textibus latino et catalanensi*. Antonianum, 1. (1926) 14–83.; Barrat, Alexandra: *The Revelations of St. Elizabeth of Hungary: Problems of Attribution*. The Library, sixth series, 14. (1992) 1–11.; McNamer, Sarah: *The Two middle English translations of the Revelations of St. Elizabeth of Hungary: Ed. from Cambridge University Library MS Hh.i. 11 and Wynkyn de Worde's printed text of 1493*. Heidelberg, 1996.; Tímár Kálmán: *Árpád-házi Szent Erzsébet látomásai*. Religio, (1909) 580., 594., 611.; Klaniczay: *Az uralkodók*, 290–292.; Falvay, Dávid: *Le rivelazioni di Santa Elisabetta d'Ungheria*. In: *Annuario 2002–2004: Conferenze e convegni – Roma, 2005*, 248–263. Uő.: *„Elisabetta, divota della vergine Maria: Árpád-házi Szent Erzsébet itáliai kultuszának sajátosságai*.” In: Szörényi László – Takács József (szerk.): *Serta Jimmyaca: Emlékkönyv Kelemen János 60. születésnapjára*. Budapest, 2004. 101–110.

⁵¹ Guarnieri, Romana: *Il movimento del Libero Spirito: I) Dalle origini al secolo XVI. II) Il 'Miroir des simples ames' di M. Porete III) Appendici*. Archivio italiano per la storia della pietá, 4. (1965) 351–708.; Banfi, Florio: *Specchio delle anime semplici dalla Beata Margarita d'Ungheria scripto Memorie Dominicane*, 57. (1940) 3–10., 133–140.; Klaniczay Tibor: *A Margit-legendák történetének revíziója*. In: Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*. Budapest, 1994. 70–72.; Klaniczay Gábor: *Képek és legendák Árpád-házi Szent Margit stigmatizációjáról*. In: *Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. Kiállítás a Keresztény Múzeumban*. Esztergom, 2000. 36–54.; Deák Viktória Hedvig: *Szent Margit és a domonkos hagiográfia*. Budapest, 2005.; Falvay, Dávid: *Il libro della beata Margherita*. Nuova Corvina. Rivista di Italianistica, 5. (1999) 35–46.; uő.: *Marguerite Porete, az Egyszerű lelkek tükre és annak magyar vonatkozásai*. Aetas, 17. évf. (2002) 4. sz. 155–162.

ápolásához Itáliában.” E kultuszok ápolása azonban egyrészt a koldulórendeknek is érdekében állt, hiszen e királynők az ő dicsőségüket is terjesztették, másrészt pedig a 14. században a szentkultusz a dinasztikus propaganda részévé vált, így konkrét politikai érdekek is fűződtek tiszteletükhöz a 14. századi Itáliában, például a nápolyi Anjouk részéről.⁵²

Éppen ennek köszönhetően figyelhető meg egy olyan hagiográfiai folyamat, amelyben a közép-európai női szentek kultusza a 14. századtól kezdve fokozatosan „hozzáidomul” az itáliai környezethez. Királyi eredetük fontos attribútummá válik: paradox módon, szinte elmentésen e női szentek életében megfogalmazott törekvéseitől, itt a szentség egyik bizonyítéka lett a ragyogó királyi származás.⁵³

DÁVID FALVAY

Saint Elizabeth, Saint Guglielma and the Hungarian Royal Origin as a Topos in Italy

The paper describes how fictional Hungarian dynastic origin was ascribed to saints in Italian literature in the 13–16th centuries. As André Vauchez pointed out, the royal origin of a saint is often a literary-hagiographic fiction; the article analyzes some Italian case studies in order to understand this mechanism. The basis of Hungarian dynastic descent can be found in Saint Martin’s Pannonian origin and in the cult of the saints of the Árpád dynasty, primarily Saint Elizabeth of Hungary (1207–1231).

In the case of Guglielma, fictional Central European origin plays a double part. On the one hand, Guglielma of Milan (+1281/82) was believed to be a Bohemian princess (and cousin of Elizabeth of Hungary), on the other, literary tradition later mixed up her name and some of her attributes with those of the innocently accused queen in the well-known legend (the Saint Guglielma legend). Barbara Newman recently investigated the connection between the two traditions, emphasizing the role of the Visconti family. The paper makes an attempt to demonstrate that the Bohemian origin of Guglielma of Milan is most probably a mere hagiographic topos and that some of the details in certain versions of the Saint Guglielma legend were added later (in the 15–17th century) to the text, and have no historical basis whatsoever.

⁵² Klaniczay Gábor: „A dinasztikus szentkultusz mint propaganda (Az Anjou-Luxemburgi szintézis).” In: uő.: *Az uralkodók*, 240–302.

⁵³ Klaniczay, *Az uralkodók*, 288.

H. TÓTH IMRE

Bizánc és Róma között

„Információrobbanás” és „paradigmaváltás” Bulgáriában (886–970)

Az utóbbi évtizedek tudományfilozófiai és tudománytörténeti irodalmában két új operációs fogalmat dolgoztak ki: az információrobbanás és a paradigma-váltás fogalmát. A továbbiakban kísérletet teszünk ezek alkalmazására a 9–10. századi Bulgária kulturális és vallási életének legfontosabb jelenségeit vizsgálva.

Az információrobbanás fogalmát B. V. Szapunov¹ nyomán a következőképpen foglalhatjuk össze: információrobbanás bizonyos ismeretek rendszerének gyors, főleg két-három nemzedék alatt történő felváltását értjük egy új ismerethalmazzal, amely egy adott közösség politikai, kulturális, vallási, eszmei fejlődésére döntő hatást gyakorol.

A 885-ben Bulgáriában végbemenő információrobbanás leírásakor távol kell magunkat tartani attól a csalóka elképzeléstől, hogy a felváltásra kerülő információs-rendszer alacsonyabb szintű lett volna bármely tekintetben az újnál. A protobolgár, szláv, esetleg hellenizált trák ismeretrendszer – ahogyan a fennmaradt építészeti, ötvösművészeti, mitikus és költészeti emlékei bizonyítják – nem volt alacsonyabb rendű az új információrendszerénél, hanem más volt, amelyet egy az egyben nem lehetett hivatalosan összekapcsolni a zsidó-keresztény és a szír, illetve a hellenizált görög információrendszerrel. (Más kérdés, hogy a népi vallásosság talaján létrejött egy sajátos, ma is élő szinkretizmus, de ezzel most nem kívánunk foglalkozni.)²

Bulgáriában az új információrendszer megjelenésének előfeltételeit a külpolitikai helyzet alakulása idézte elő. 864-ben Bulgária a frankokkal szövetségben meg akarta támadni a vele szomszédos Moráviát, amit lehetetlenné tett az abban az évben jelentkező száraz időjárás és ennek következtében fellépő terméshiány. Ugyanakkor Morávia szövetségese, a Bizánci Birodalom támadással fenyegette Bulgáriát. Borisz bolgár fejedelem csak úgy tudta megmenteni országát és hatalmát, hogy felvette a kereszténység bizánci változatát. Ennek jelentőségét az is növelte, hogy Borisz megkeresztelkedésekor (865) maga a császár, III. Mihály lett a fejedelem keresztatyja. Ezért Borisz is a Mihály nevet kapta a kereszttségben. Borisz-Mihály hamarosan rájött arra, hogy a bizánci misszió a birodalom érdekeit képviseli. Ugyanakkor szerette volna, ha a bolgár egyház bizonyos függetlenséget kaphatna. A fejedelem tett is bizonyos lépéseket ennek elérésére. Photios patriarcha fontosnak tartotta megismertetni a bolgár uralkodót az új hit legfontosabb tanításaival. Ezért hosszú levelet intézett hozzá 866-ban. Kapcsolatuk során azonban az egyházfő nem vetette fel a bolgár egyház autokefáliájának kérdését, és nem ordinált érseket Bulgáriába. Ebből kifolyólag Borisz-Mihály belátta, hogy nem számíthat a továbbiakban a bizánci egyházra. Ezért – miután

¹ Szapunov, B. V.: *Knyiga v Rossziji v XI–XIII vv.* Moszkva, 1978. 13.

² Seignobos, Ch.: *Az európai élet fejlődése.* Budapest, év nélkül, 47.

a bizánci térítőket visszaküldte Konstantinápolyba – Német Lajossal, illetve I. Miklós római pápával próbálkozott célját elérni.

A kereszténység felvétele a bolgároknál egy sor új problémát vetett fel. Az uralkodó ezeket százhat pontban összefoglalva elküldte a pápának, aki gondosan tanulmányozta a felvetett kérdéseket, és részletes választ adott rájuk (*Responsa Nicolae Papae I ad Consulta Bulgarorum*). A bolgár egyház önállóságának kérdését illetően Borisz-Mihály nem kapott kielégítő választ Rómából.

Mindezek után az uralkodó felismerte, hogy se a császár, se a pápa támogatására nem számíthat. Ezért eltávolította a latin papság képviselőit Bulgáriából, és újra Bizánchoz fordult, ahol ezúttal támogatásra talált. A 870. évi konstantinápolyi zsinaton Péter bojár, Borisz-Mihály követe bejelentette, hogy a bolgár egyház Bizánchoz csatlakozik. Ignatios patriarcha – a bolgár fél kívánságára – érseket, szerzeteseket, papokat, görög szertartáskönyveket küldött az ottani egyházi élet fellendítésére.

Így ötévnyi ingadozás után Bizánc és Róma között (865–870) Bulgária véglegesen a konstantinápolyi patriarcha iurisdikciója alá került, ami együtt járt a bizánci kultúrkörbe történő bekapcsolódással, továbbá előidézte a bolgár információrobbanást. Az új információrendszer hordozója a görög nyelv és a görög írásbeliség volt, bár esetenként a latin és a szláv, örmény hatás is fellelhető.

A bolgár állam 870-ben végül is a konstantinápolyi pátriárkátus szupremáciáját ismerte el. Ennek következményeként az első érsek, Ioszif jelentős számú missziós papság kíséretében a legszükségesebb liturgikus irodalommal ellátva elindult Bulgáriába. Az első meglepetés már bolgár földön érte a térítőket. Ahogyan Ohridi Theophylaktos előadja Ohridi Szt. Kelemenről írt legendájában (*Legenda Bulgarica*), a szláv és a bolgár nép nem értette meg az idegen nyelvű szövegeket. Az ohridi érsek két alkalommal is utal arra, hogy a bolgár papok nehezen értik a görögül írt szövegeket, mert a szövegeket csak olvasni tudják.³ Ez kényszerítette Konstantin-Cirill és Metód tanítványokat, hogy bolgár-szláv nyelvű szövegeket hozzanak létre, illetve lefordítsák a liturgia gyakorlásához szükséges szövegeket.

Borisz bolgár uralkodó is felismerte annak szükségességét, hogy alattvalói megértsék a görög könyveket, és komoly intézkedéseket hozott ennek elérése céljából. Az első és talán a legkorábbi az volt, hogy bolgár ifjakat küldött Konstantinápolyba a görög nyelv és irodalom elsajátítására. Photios patriarcha 878-ban Arseninos tudós szerzeteshez írt levelében megemlíti, hogy ajánlólevéllel elküldi hozzá azokat a bolgár ifjakat, akik az igazság fénye felé indulnak el, hogy tudós szerzetessé váljanak. Arseninos válaszában megígéri, hogy elvezeti bolgár tanítványait a filozófus életre.⁴ A levélváltásból kiderül, hogy a bolgár uralkodó arra törekedett, hogy művelt, görögben jártas szerzeteseket képeztesse ki a császárvárosban, hogy ezek a tanult szerzetesek a leendő bolgár klérus tanítóivá váljanak. Borisz másik próbálkozása a bolgár klérus megteremtésére és a görög liturgia bolgáruul való megszólaltatására az volt, hogy Kelemen, Naumot és Angelárijt befogadta Bulgáriába, és a bolgár egyház és művelődés szolgálatába állította őket 866 után. Ehhez a tudós táborhoz csatlakoztak azok a morvaországi klerikusok, akiket a morvák velencei gályákra adtak el rabszolgának, és akiket a császár váltott ki, gondoskodva megélhetésükről, jövedelmükről. Természetes, hogy más Metód-tanítványok is csatlakoztak a moráviai menekültekhez. Így számuk jelentősen megnövekedett. Ide sorolható a két ifjú tudós, akit Metód konstantinápolyi látogatásakor a liturgikus irodalom szláv forrásaival együtt a bizánci fővárosban hagyott. Ezek

³ Ohridszki, Teofilakt: *Prosztrannoto zsitie na sv. Kliment Ohridszki*, Prevod: A. Milev, Szofija, 1961. 72.; 107.

⁴ Zlatarszki, V.: *Isztorija na bálgarszkata dárzsava prez szrednite vekove*. I/2, Szofija, 225.

egyike lehetett Preszlávi Konstantin, a későbbi püspök. Lehetséges, hogy a későbbi uralkodó Simeon, akit atyja eredetileg egyházi pályára szánt, más bolgár ifjakkal együtt a bizánci fővárosban sajátította el a görög nyelvet, és ismerte meg a bizánci kultúrát. A szláv liturgikus nyelv használói és a fordítók legfontosabb feladata az egyházi létesítmények: templomok, székesegyházak, kolostorok szláv nyelvű liturgikus könyvekkel való ellátása volt. Ez óriási feladatot jelentett a 9–10. században a bulgáriai írástudók számára.

B. V. Szapunov kísérletet tett a 10–11. századi orosz templomok és kolostorok könyvszükségletének meghatározására. Fontosabb megállapításai közül kiemeljük a következőket: Egy egyszerű, parafialisnak nevezhető templomban 8 szerkönyv használata volt előírva. [aprakosz evangélium, aprakosz-aposztol, euchológion, zoltároskönyv, böjti triodion, ünnepi triodion, általános mineja]. A nagyobb templomokban a szükséges könyvek száma elérte a 26 darabot. A kolostorok könyvállománya több mint 26 darab volt.⁵

Próbáljuk meg most meghatározni a 10. századi Bulgária minimális templomokkal, kolostorokkal való ellátottságát.

Uralkodása alatt Borisz Mihály 7 székesegyházat építtetett. (7×26 könyv.)

A régi fővárosban, Pliszkában a belső várban 30 templomról és egy Borisz által épített hatalmas kolostorról tudunk.⁶ (30×26 könyv + egy kolostor 30 könyv.)

Ohrid: Szt. Panteleimon kolostor (kb. 30 könyv); a székesegyház (kb. 26 könyv), 2 templom (kb. 16 könyv);

Preszlav [893–971 között]: 8 kolostor (kb. 8×30 könyv), 12 templom (12×8 = 96 könyv);

Ravna: 1 kolostor (kb. 30 kézirat nagy *scriptorium*, a könyvtermelés nyomaival. Az írás ismeretéről tanúskodik az itt talált 350 felirat. A kolostoregyütttest 880 körül építette Borisz, és a benne működő *scriptorium* a bolgár egyház könyvigényét volt hivatott kielégíteni.⁷

A korai óbolgár feliratok lelőhelyei között tartják számon Biblját, Aszent, Krepcsát, Murfatlart, Mirceavrodát, Pärvomájt, Pet Magilit, Gigent, Golest, Hagios-Germanost, Kránt. Ha itt csak a legszükségesebb könyvállományt vesszük is számításba, akkor az itt lévő kultuszhelyeken 88 kézirattal kell számolnunk.

Eddigi számításaink alapján a felsorolt kultuszhelyeken kb. 1362 kéziratos könyv meglétét kell feltételeznünk. Nem vettük figyelembe Simeon uralkodó bizonyára jelentős magánkönyvtárát és más egyházi és világi kiválóságok könyvgyűjteményeit. Természetes, hogy a feltételezett kéziratok száma csak hozzávetőleges, hiszen a kiindulásul szolgáló adatok (a templomok és a kolostorok száma) korántsem tekinthetők teljesnek. Valószínű, hogy a feltételezett mennyiségnél jóval több könyv volt az egyházi intézmények és magánosok birtokában. A középkori kolostorok könyvállománya gyakran igen jelentős volt. A reichenauai kolostor 822-ben 416, a sankt-galleni a 9. században 362, illetve 428 kódexet, Bobbio a 10. században 665, Regensburg a 10. században 513 kódexet birtokolt.⁸ Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a kódexek gyakran több művet tartalmaztak. Magyarországi példára is hivatkozhatunk: I. László király 272 könyvvel gyarapította a pannonhal-

⁵ Szapunov: *Knyiga v Rossziji v XI–XIII vv.*, 70–71.

⁶ Popkonsztantinov, K. – Kronsteiner, O.: *Sztarobalgarszki nadpisi*. Altbulgarische Inschriften, év nélkül, Bécs, 144.

⁷ Popkonsztantinov, K. – Kosztova, R.: *Szkriptorijat v ravenszkija monasztir: oste vednâzs za ukraszata na sztarobalgarszkite râkopiszi ot IX–XV*. In: Szrednovekovna hrisztianszkata Evropa: Iztok i Zapad. Red. Kolegija: V. Gjuzelev, A. Miltenova, Szofija, 2002. 719–720., 721.

⁸ Fináczy E.: *A középkori nevelés története*. Budapest, 1926.

mi bencés kolostor könyvtárát.⁹ A felsorolt analógiák alapján megállapítható, hogy a fontosabb bulgáriai kolostorok kéziratainak száma a becsült mennyiségnél jóval nagyobb volt.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján tudjuk, hogy a „pogány” protobolgár állam gazdag írásbeliséggel rendelkezett, amelyet a görög betűkkel, ritkábban rúnairással rögzített feliratok képviselnek. Protobolgár feliratoknak azokat a bolgár írott emlékeket nevezzük, amelyeket görög, illetve óbolgár nyelven rögzítettek, és amelyeket az I. bolgár állam protobolgár szakaszában és a protobolgárok hozták létre az állam ügyeinek intézésére. Ezek az egyébként értékes feliratok megbízható információkat tartalmaznak a bolgár állam legkülönbözőbb szegmenseire vonatkozólag.¹⁰ Volt azonban egy fogyatékoságuk: a lakosság nagy tömegét magába foglaló szlávok számára ugyanolyan érthetetlenek voltak, mint a görög nyelvű könyvek. A protobolgár feliratok nem segítették elő az államot alkotó etnikumok egységesülését, sőt késleltették azt.

Borisz fejedelem – többi kortársához méltó – zsenialitása abban nyilvánult meg, hogy felismerte azt a szerepet, amelyet az új hit az egységes etnikumú bolgár állam létrehozásában játszhat. Ez volt az egyik alapmotívuma a bolgár uralkodó kereszténység iránti vonzalmának. Az egységesülésre való törekvés jelentős lépése volt a preszlávi népgyűlés határozata (893) arról, hogy a bolgár állam és az egyház nyelve óbolgár legyen.

A bolgár kultúrtörténet nagy vívmánya éppen a népnyelven létrejött bolgár szláv írásbeliség létrehozása volt, amely rendkívüli erőfeszítéseket kívánt a fiatal bolgár egyháztól. Amint láttuk, körülbelül másfél ezer kézíratos könyv kellett a bolgár egyház szükségleteinek kielégítésére. Ezt a mennyiséget csak igen jelentős számú írástudó állíthatta elő. Forrásaink a szláv liturgiát gyakorló klerikusok számára vonatkozóan is tartalmaznak utalásokat.

Ohridi Theophylaktos előadja, hogy Metód halálakor Moráviában 200 szláv liturgiát végző klerikus volt.¹¹ Ugyancsak Ohridi Theophylaktos érsek tesz említést arról, hogy Ohridi Szt. Kelemen hét éven át 300 tanítványt nevelt a bolgár egyház számára: ez 2100 klerikust jelentett, akik különféle egyházi rendekbe (lektorok, diakónusok, aldiakónusok, papok) tartoztak.¹² Úgy tűnik, hogy Kelemen más egyházmegyék papjainak neveléséről is gondoskodott, akik számát az ohridi érsek 3500 főre becsülte.¹³ Ohridi Theophylaktos közléseinek megbízhatóságában aligha kételkedhetünk – a tények beszélnek híradása hitelességéről –, valóban nagy számú másolóra volt szükség ahhoz, hogy a bolgár egyházat ellássák a szükséges számú liturgikus könyvvel.

A könyvmásolás a *scriptorok* bejegyzése szerint felelősségteljes, üdvösségszerző, de nehéz fizikai munka is volt, amely áldozatot kívánt a másolótól. Arra is tudunk következtetni, hogy milyen tempóban folyt a másolói tevékenység. Az 1056–1057-ben Osztromir novgorodi helytartó számára Grigorij diakónus és munkatársai segítségével pompás, valószínűleg kelet-bolgár eredetű másolt evangélium utószava alapján következtethetünk a másolói tevékenység tempójára. A 294 levélnyi (588 oldalnyi) szöveget a korabeli bizánci időszámítás szerint 6564. október 20-án kezdték el másolni, és 6565. május 12-én fejezték be. A másolás tehát 19 hónapot vett igénybe, azaz 570 napot. A terjedelem és másolási idő aránya alapján megállapítható, hogy a naponta másolt szöveg körülbelül 1-2 oldal lehetett. A nagyszámú egyházi ünnep miatt a feltételezettnél jóval kevesebb idő állt a másolók rendelkezésére. Természetesen sürgős esetekben a munka tempója is felgyorsult.

⁹ Varjú J.: *A magyar szellemi művelődés története*. Debrecen, 1907. 19.

¹⁰ Besevliev, V.: *Pârvobâlgarszki nadpiszi*. Szofija, 1979. 19.

¹¹ Ohridszki: *Prosztranoto zsitie nasv*, 84.

¹² Ohridszki: *Prosztranoto zsitie nasv*, 55

¹³ Zlatarszki: *Isztorija*, 103.

Az elmondottakból levonhatjuk azt a következtetést, hogy a középkor legfontosabb információs forrása a kódex. Az információs folyamat legfontosabb tényezője a *scriptor*, illetve a könyvpítésben résztvevő klerikusok voltak. Úgy tűnik, hogy a *scriptort* igyekeztek megbecsülni. Ez abban is kifejezésre jut, hogy Borisz fejedelem testvére, Doks és fia, Tudor Dokszo is könyvmásoló szerzetesek voltak. Valószínűleg Tudor Dokszo és Simeon által építtetett és díszesen felszerelt Aranytemplom, illetve Körtemplom szerzetese volt, aki az általa másolt szöveg utószavában megemlékezett a nemes és hithű bolgár fejedelem, Borisz haláláról. Egyébként két terjedelmes mű is tanúskodik másolói tevékenységéről. A könyvek másolása nemcsak felelősségteljes munka volt, de olyan tevékenység is, amely magas fokú szervezettséget is kívánt. A rendelkezésünkre álló adatok szerint ezt a felelősségteljes munkát maga Konstantin-Cirill, illetve Metód közvetlen tanítványai irányították, akik kellő gyakorlatot szereztek ebben a munkában. A fordítókat, *scriptorok*at gyakran szerzetestársaik, illetve a bolgár uralkodó biztatta, lelkesítette a fordítás vagy a másolás elvégzésére. Simeon fejedelem biztatására fogott neki Grigorij presbiter az Ótestamentum fordításához, Joan Ekzarh pedig Doks szerzetesnek, Borisz fejedelem testvéreinek biztatására Ioannes Damaskenos a *Hit forrása* című műve egyes részleteinek óbolgárra való átültetéséhez.

Az új zsidó-keresztény, szír, hellén kultúra és művészet legjobb hagyományait hordozó információözon a bolgár állam minden szegmensét felölelte. A kolostorok nemcsak a lelki és szellemi élet központjai voltak, hanem jelentős ipari, művészeti és mezőgazdasági ismeretek forrásainak bizonyultak.¹⁴ Tuzlaláka, Avradaka, Preszlávban a Patlejn kolostor és a Körtemplom jelentős művészeti tevékenység központjává lett; itt készítették a híres fehér kerámiát, amellyel a templomokat, a kolostorok falait díszítették.¹⁵

A sajátos protobolgár kőművesség emlékeihez társultak a bizánci és kis-ázsiai építészeti hagyományokra támaszkodó kisebb-nagyobb méretű kolostorok, templomok, amelyek közül itt csak a Borisz számára épített pliszikai kolostort vagy a preszlávi Aranytemplomot, illetve Körtemplomot említjük meg a hozzájuk csatlakozó épületegyüttessel, meg a már említett korábbi ravnait.

A szellemi horizont hatalmas kitérülését is maga után vonta az információrobbanás. A szellemi és anyagi fellendülés lelke, mozgatója a bolgár uralkodó, Borisz Mihály volt, majd Simeon vette kezébe az ügyek intézését. Az ún. Szvjatoszlav-gyűjteményben fennmaradt *panegyrikos* szerint, amely Simeon tiszteletére készült, az uralkodó mint szorgos méh gyűjti egybe az Írás minden virágát, hogy édes mézét terjessze előkelői között, hogy felvilágosítsa vele elméjüket.¹⁶ A könyvek szeretete miatt új Ptolemaiosznak is lehetne nevezni, mert felvilágosító tevékenységével évszázadokon keresztül el nem hervadó koszorút szerzett magának. Az uralkodót, akit görögös műveltsége és görögben való jártassága miatt félgörögnek (*semi graecus*) nevezték kortársai, maga állt a fordító mozgalom élére, amikor részt vett egy Aranyszájú Szent János műveiből készült gyűjtemény, az *Aranyszájú fordításában és összeállításában*, hangsúlyozva, hogy a Szentírás tanulmányozása mellett a legtöbb testi és lelki gyönyörűséget Aranyszájú Szent János művei jelentették számára.¹⁷ Simeon az új kultúrát, hitet, világnézetet, műveltséget nem külső szemlélőként értékelte, ha-

¹⁴ Totev, T.: *Preszlavszkita monasztiri, srednista na hudozsesztven zsvot prez IX-X vek*. Szofija, 2000. 14.

¹⁵ Totev: *Preszlavszkita monasztiri*, 9–10.

¹⁶ Dinekov, P. – Kuev, K. – Petkanova, D.: *Hrisztomatija po sztarobalgarszkata literatura*. Szofija, 1967. 131–132.

¹⁷ Dinekov–Kuev–Petkanova: *Hrisztomatija*, 92.

nem annak lényegétől áthatva tudta irányítani az információrobbanás főbb mozzanatait és munkatársait. Különösen népszerűek voltak a bizánci mintára készített gyűjtemények, amelyek egy szerző több művét tartalmazták, vagy több szerző műveiből készült olvasókönyvek voltak.

Ezek közül a már említett *Aranyszólam* mellett a legnevezetesebb az a *Gyűjtemény* volt, amelyet Simeon részére állítottak össze. Mivel eredetije elveszett, a Szvjatoszlav orosz fejedelem részére 1073-ban készült másolat alapján ítélnünk a korabeli enciklopédiának tekinthető műről.

Itt csupán két részletre hívjuk fel a figyelmet. A *Gyűjtemény* tartalmazza – többek között – az 5–6. században alkotó Georgios Chiroboskos bizánci grammatikus és egyetemi oktató költői alakzatokról írt művének óbolgár fordítását. A szerző 27 költői alakzatot írt le és jellemzett művében. A bizánci szöveg lefordítása alapvető módon hozzájárult az óbolgár irodalmi terminológia kialakításához. Ilyen műszavak fordulnak elő szövegében: *изобилие* „pleonazmus”, *повторение*, *прѣоувелчение* „hyperbola”, *притча* „parabola”, *олницетворение* „prosopopei”, *пример* „paradigma”, *послеловне* stb. A taláalomra kiválasztott *terminus technicusok* ma is a szaknyelv fontos elemét képezik.¹⁸

Szeretnénk hangsúlyozni azt a tapasztalatunkat, hogy talán a filozófus Szent Konstantinra visszamenő hagyomány alapján az óbolgár fordítások jelentős százalékát képezik a bizánci filozófiai szakirodalmi fordítások. A már említett Simeon-Gyűjtemény egyik része Rajtui Theodoros (570–638) püspök filozófiai traktatusának fordítása. A szövegben alapvető filozófiai fogalmak óbolgár visszaadásával találkozunk.¹⁹ Néhány példát emlíünk a szakszókincséből: *быти* 'létezik', *бытне* 'lét', *вещь* 'dolog, tárgy; anyag', *видимо* 'látható', *видъ* 'speciális, fajta', *вина* 'ok, causa', *въ себе* 'önmagában', a létezés terminusa, *въздохъ* 'levegő', *вънѣшнии* 'külső', *глубина* 'mélység', *дългота* 'hosszúság', *добро* 'jó', *кѣство* 'természet', *качество* 'minőség', *моцно* 'lehetséges', *мѣсто* 'hely, helyzet', *начало* 'kezdet, őselv, princípium', *слово* 'logosz', *сжцтек* 'létező', *тъждѣство* 'azonosság'.²⁰

A filozófiatörténészek a szláv filozófiai terminológia korai eredetével kapcsolatban hangsúlyozzák, hogy annak kezdetei majd fél évszázaddal megelőzik a klasszikus német filozófiai terminológia kialakulását (Notker Balbulus fordításai Arisztotelésztől).²¹ A Simeoni korszak nagy fordítói teljesítményének tekinthető Joan Ekzarh tevékenysége, aki Ioannés Damaskénosnak az arisztotelészi logikára épülő művének két részét, a *Dialektikát* és a *Theológiát* óbolgárra fordítva jelentős mértékben gazdagította a szláv filozófiai nyelvét és ismereteit.²² Nem kevésbé fontos, hogy lefordította óbolgárra a *Hexameron* című gyűjteményt (*Sesztodnev*). A mű a bibliai teremtéstörténet alapján alapvető enciklopedikus ismereteket közöl az emberről és az őt körülvevő világról. Joan Ekzarh több szerzőtől kölcsönözte anyagát, fölhasználva Melethios (10. sz.), Nagy Szt. Vazul (330–379), Aranyszájú Szt. János (357–407), Severianus de Gabala (†408 után), Ioannés Chrysostomos (†407), Krétai Theodoros (393–460) hasonló tárgyú műveit. Az óbolgár olvasó számára ez a fordítás valójában sajátos enciklopédiát képviselt, amelyből az önmagára és a világra vonatkozó ismereteit összegezte, segítségével kitágítva a létező és megismerhető világra és a benne önmagára vonatkozó ismeretei körét.

¹⁸ *Szimeonov szbornik*. Redaktor: P. Dinekov. Szofija, 1999. 237–240.

¹⁹ Pejčsev, V.: *Filoszofszkijat traktat v Szimeonovija szbornik*. Szofija, 1977. 32., 39.

²⁰ Pejčsev: *Filoszofszkijat traktat*, 96–100.

²¹ Pejčsev: *Filoszofszkijat traktat*, 100.

²² Csolova, C. Blagoeva: *Esztesztveno-naucsnite znaniya v Srednovekovna Bâlgarija*. Szofija, 1988. 17–18.

Végül még egy fontos információs mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet. Részben a Konstantin-Cirille visszamenő hagyomány (próza előszó az evangélium fordításához), részben Joan Ekzarh fordítói gyakorlata alapján, amelyet más óbolgár fordítók – például Joan Prezviter – tevékenysége is elmélyített, kialakult egy bibliai hagyományra támaszkodó fordításelméleti koncepció, amelynek lényege az, hogy a szó szerinti fordítás helyett az értelem szerű fordításra kell törekedniük az óbolgár írástudóknak. Joan Ekzarh fordítása előszavában előadja, hogy Ioannes Damaskenos: *Az ismeret forrása* c. művének igaz hitről szóló részét Doks szerzetes tanácsára fordította le óbolgárra. Ioannes Damaskenos említett művének ez a része *Dialektika* címen vált ismertté Joan Ekzarh fordításában. A mű átültetése rendkívül nehéz feladat elé állította a fordítót, mert meg kellett alkotni a görög műszavak óbolgár megfelelőit. Ezzel a fordítással a tudós bolgár fordító megalkotta az óbolgár nyelv elvont szókincsének a filozófiai, logikai fogalmak jelölésére használt elemeit. A fordító előtt álló feladat nagyságát illusztrálандó idézzük Joan Ekzarh fordításából a filozófia definícióját: „A filozófia a létező dolog megismerése, amennyiben az létezik, azaz létezők természetének ismerete, tehát a filozófia az isteni és emberi dolgok ismerete, amennyiben láthatók vagy láthatatlanok. Továbbá a filozófia a halál begyakorlása az akarat és a természet által. A filozófia minden művészet kezdete. Általa találunk ki minden művészetet és tudományt.”²³

A már említett *Sesztodnev* esetében is hangsúlyozni kell a fordítónak az óbolgár tudományos nyelv megteremtésére irányuló tevékenységének fontosságát. A szöveg bonyolultságát és a fordító által leküzdendő nehézségeket az alábbi példával kívánjuk szemléltetni. Az óbolgár *Sesztodnev* a görög előképeknek megfelelően homiliákból épül fel. A hatodik az ember teremtésével foglalkozik. Ennek kapcsán alapvető ismereteket olvashatunk az ember fiziológiai, lelki és szellemi tulajdonságáról: „az emberi léleknek két tartó ereje van: az ítélet és az ész. Az ítélet egyébként az az értelmesebb lelkierő, amely a megfelelő és illő felemelkedéssel és fejlődéssel kitalálja a keresett igaz dolgokat. Ezért mondta Platón [a következőket]: az ítélet magának a léleknek belső elmélkedése, amely nyilvánvalóvá teszi a kiemelő gondolkodó lelkierőt. Az pedig, amely hang által jön ki [a lélekből] az ajkakon áthaladva, a szó. Az ész az a lelki tevékenység, amely minden távolságtól függetlenül és gyorsan megragadja a valóban létező dolgok természetét.”²⁴ Az idézet azért is fontos, mert óbolgár nyelven először érinti a lelki tevékenység és a beszéd (szó) létrejöttének mechanizmusát.

A *Sesztodnev* az antik tudomány eredményeinek a keresztény eszmeiséggel, hittel való egybekapcsolásának céljával jött létre. A fő hangsúly a filozófiára, a természettudományokra esik,²⁵ amelyeket a kereszténység alapelvei szerint világosít meg a szerző (a fordító) kortársai előtt. Joan Ekzarh műve joggal tekinthető a középkori Bulgária olyan megnyilvánulásának, amely egyedülálló jellegű a középkori szláv művelődéstörténet számára.

Az óbolgár információrobbanás legfontosabb mozzanatainak egyike a nyelvi és filológiai ismeretek megjelenése és elterjedése, ami Konstantin-Cirill és Metód működésével hozható kapcsolatba, de már a 9. században komoly eredmények figyelhetők meg. Erről tanúskodik egy kiváló filológiai ismeretekkel rendelkező, ismeretlen bolgár szerzőnek – Hrabăr Szerzetesnek a *Betűkről* írott tanulmánya.²⁶ A rendkívül rövid, de lényeges információkat

²³ Weiher, E.: *Die Dialektik des Johannes von Damascenus in kirchenslavischen Übersetzung*. Weisbaden, 1969. 18–20.

²⁴ Ekzarh, Ioan: *Sesztodnev*. Szofija, 1984. 255.

²⁵ Csolova: *Esztesztveno-naucsните Znanija*, 17.

²⁶ Dinekov, P. – Kuev, K. – Petkanova, D.: *Hrisztomatija po sztarobalgarszkata literatura*. Szofija, 1967. 142.

tartalmazó értekezést a szerző a szláv írásbeliség apológiájának szánta.²⁷ Művében szembeállt az úgynevezett triglosszia híveivel, akik szerint a liturgia nyelve csak a héber (arámi), a görög és a latin nyelv lehet, és ennek megfelelően csak ezen nyelvek írásrendszere való Istentől. Hrabăr kifejti, hogy a szláv írásbeliség nem egy ember alkotása, hanem Isten akaratából jött létre. Bebizonyítja, hogy a szláv írásrendszert az Isten által küldött Szent Konstantin (Cirill) (és Metód) alkotta meg. A szerző apológiájában röviden több kérdésre is kitér, amelyek szintén érintik a szláv írásbeliséget. Hrabăr a következő kérdésekkel foglalkozik:

A szláv írásbeliség rövid története a kezdetektől Konstantin-Cirillre és Metódra vezethető vissza.

Az emberiség közös nyelve a babilóni torony építéséig nyúlik vissza. Az ősnelv – a kor felfogása szerint – a szír (arám), amelyet Isten büntetésként különböző nyelvekre osztott szét. E felfogás értelmében minden nép kapott valamilyen adományt: a görögök a grammatikai, stilisztikai ismereteket és a filozófiát.

A görög ábécé a föníciaiból jött létre, amely eredetileg 16 betűből állt, és kiváló görög tudósok bővítették a betűk számát 38-ra. Ezzel szemben a szláv írásrendszert egy Istentől küldött szent férfiú hozta létre egyszerre. Ez a tény mutatja fölényét a görög ábécével szemben.

Megadja a szláv írásbeliség feltalálásának időpontját: A világ teremtésétől számított 6563. év (= 855–863. év). Eme dátum értelmezése körül a mai napig folynak viták a szláv filológusok körében.

Hrabăr kitűnő fonetikai ismeretekkel rendelkezett: felismerte a szláv fonémarendszernek a görögtől való eltérését a fonémákban, amelyek a görög betűkkel visszaadhatatlanok. Észrevette a szláv „a” fonéma nyitott ejtését – példaként. Mindez arra vall, miszerint Hrabăr jól ismerte a bizánci filológiai hagyományokat, és kitűnően fel is használta azokat a szláv írásbeliség védelmére. Művének megírására az óbolgár irodalom úgynevezett aranykorában került sor, amikor tudós szerzetesek és papok, sőt maga az uralkodó, Simeon is a bizánci, illetve bizánci közvetítésű ismeretek bolgárra való lefordításán munkálkodtak.

Az információs forradalom sajátosságait áttekintve fontos mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet, amely nagy befolyással volt a korszak és a későbbi korok információcseréjére: a fordításelmélet kialakulására, aminek rendkívüli szerepe volt az óbolgár írásbeliség történetében. Részben a Konstantin-Cirillre visszamenő hagyomány, részben Joan Ekzarh fordítói tevékenységének eredményeként, amelyet más óbolgár fordítók, például Joan Prezviter tevékenysége is elmélyített, kialakult egy bibliai hagyományra, elsősorban Pál apostol megállapításaira támaszkodó fordításelméleti koncepció, amelynek lényege az, hogy a fordítóknak a szó szerinti fordítás helyett az értelemszerű, értelmes, érthető fordításra kell törekedniük. Bár ezt a törekvést sok esetben a szó szerinti fordítás elve korlátozta, mégis komoly eredményekhez vezetett az óbolgár írástudók között. Ezt az elvet hangsúlyozta Joan Prezviter is, aki Remete Szent Antal, illetve Szent Pankratios legendáját fordította le. Fordításához mellékelte utószavában hangsúlyozta, hogy a szó szerinti fordítástól eltekintve azon gyötrődött, hogy a fordítandó szöveg értelmét adja vissza.²⁸

A felvázolt folyamatok eredményeként jelent meg Bulgáriában a sokszínű egyházi és világi irodalom. Bizánci s ókeresztény hagyomány alapján jött létre az egyházi szónoklattan, a homiletika, amelyet a kor szinte minden jelentős tudósa művelt. Kliment Ohridszki kitűnő szónoklataiban megörökíti Konstantin Filozófus (Konstantin-Cirill) emlékét, továbbá

²⁷ Kuev, K.: *Csernorizec Hrabăr*. Szofija, 1980. 11.

²⁸ Dinekov–Kuev–Petkanova: *Hrisztomatija*, 142.

dicső szónoklatot ír Konstantinról és Metódról. Joan Ekzarh nem csupán fordítóként, de egyházi szónokként és költőként is jelentős alkotásokat hagyott az utókorra. Valószínű, hogy ő a szerzője egy Simeon uralkodó tiszteletére írt panegyrikosnak. Konstantin Preszlavszki egy Tanító-evangéliumot fordított le, amelyben egy önálló homília is fennmaradt. Költői tevékenységét őrzi az ún. *Ábécés ima*. Valószínűleg Borisz-Mihály uralkodó történelem iránti érdeklődésének kielégítésére készült a *Történelmek* című rövid világtörténeti áttekintés. Ebben az időben különösen fellendült a himnuszköltészet, ami a bizánci irodalom csúcspontját képezte. Ezen a téren a legtöbbet alkotó óbolgár szerző a sokoldalú Kliment Ohridszki, akinek ilyen irányú tevékenységét K. Popkonsztantinov fedezte fel. Az eddig csak irodalmi szervezőként és tanítóként ismert Szt. Naum ismeretlen himnuszát S. Kozsuharov publikálta.²⁹

Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a jelzett korszakban a történelmi eseményekhez kapcsolódva Bulgáriában létrejött információrobbanás jelentős eredménye az óbolgár irodalom aranykora, ami óriási hatást gyakorolt az ortodox szlávság és a románok irodalmának kialakulására.

Mielőtt a paradigmaváltás jelenségeivel foglalkoznánk, megemlítjük, hogy Thomas S. Kuhn felfogásában a paradigma elsősorban az ismeretszerzés (felfedezés) vizsgálatára irányuló fogalom.³⁰ Valójában az a mód, ahogyan a dolgokra tekintünk: közös feltevések, hiedelmek, dogmák, konvenciók, elméletek készlete.³¹ Ebben a felfogásban a paradigma tulajdonképpen szemléletmód, amely az emberi megismerő tevékenységet irányítja; a dolgok olyan irányú szemlélete, amely megszabja, hogy milyen szabályokhoz, eljárásokhoz, technikákhoz forduljunk valamely irányban kifejtett tevékenységünk során. Ha egy paradigma nem hozza meg a várt új eredményt, akkor másikat kell alkalmazni.³² Kuhn eredeti koncepciójától eltérően a paradigma szélesebb fogalom, amely az életnek szinte minden területére kiterjed, ezért jelentősége túlnő a tudományfilozófián, és kultúrtörténeti fogalomná válik. Tudománytörténeti szempontból megválaszolható kérdés az, hogy a paradigma milyen viszonyban áll a szellemtörténészek által a megismerési folyamat részeit alkotó korszakkal, az általános és egyetemes kultúrszellemmel, a történeti kultúrszellemmel, amelyek az emberi megismerő tevékenységet irányítják.³³ További vizsgálódásaink során – Kuhn eredeti koncepciójától eltérve – a paradigma fogalmát és a paradigmaváltás fogalmát kultúrtörténeti szempontból alkalmazzuk.

Esetünkben a paradigmaváltás fogalmát a következő példával szemléltetjük. Az I. bolgár állam 893 előtti történetének fontos emléke Georgiosznak, Bulgária érsekének ólompecsétje, amelynek felirata görögül készült. A legrégebbi bolgár nyelvű epigráfiai anyag T. Totev szerint Georgij Szinkel [synkellos] óbolgár nyelvű pecsétje. A két emlék egy paradigmaváltás példája: a korábban hivatalos görög nyelvet a preszlávi népgyűlés határozatának megfelelően kiszorította a használatból az élő, beszélt óbolgár nyelv, amely az állam lakosságának nagy többsége számára érthető volt, ellentétben a korábban használt, illetve még használatban előforduló göröggel.

²⁹ Kozsuharov, Szt.: *Peszenoto tvorcsesztvo na sztarobalgarszkija knizsovník Naum Ohridszki*. Literaturna isztorija, 12. (1984) 3–19.

³⁰ Kuhn, T. S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel, Budapest, 2000. 36–38.

³¹ Sardar, Z.: *Thomas Kuhn és a tudományos háborúk*. Ford. Balatoni B., Budapest, é. n. 77.

³² Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*, 249.

³³ Joó T.: *A korszak mint történetfilozófiai kategória*. In: Joó Tibor: *Történetfilozófia és metafizika*. Budapest, 2001. 86.

A paradigma-váltások történetében rendkívül fontos szerepet játszott a preszlavi népgyűlés, amely az óbolgár nyelvet az állam és az egyház életében hivatalossá téve messzemenően elősegítette a lakosság egységesülését. A határozat érintette a preszlavi fejedelmi, majd cári kancelláriát is, amely kezdetben görögül adta ki az uralkodó pecsétjeit, majd áttért a szláv, mégpedig az új szláv írás, a cirillika használatára, amint erről Péter cár pecsétjének Pliszkában talált felirata tanúskodik. A Péter elődjei által, sőt önmaga és felesége által használt görög nyelvű szöveget felváltotta az óbolgár nyelvű, amely a kortársaknak öntudatosan óbolgárul adta tudtul a pecsét kiállítójának méltóságát: **ПЕТР ЦАРЬ БЛЪ-Г[АРОМ]**.³⁴

A pecséttan szakemberei a 969 előtti évekből származtatják keletkezését, és kapcsolatba hozzák kialakítását a cirillika elterjedésével. Péter cár óbolgár pecsétje azzal a szándékkal készült, hogy a nem bolgár uralkodók számára bolgárul hozza tudomásra az uralkodó cári tekintélyét. A protobolgár és az óbolgár epigráfiai anyag nagy nyelvhasználati tarkaságról tanúskodik: a protobolgár, illetve a görög nyelvű anyag mellett ismerünk görög-, óbolgár, görög-protobolgár, latin nyelvű epigráfiai feliratokat. Ez a tarkaság az új írásrendszer és az óbolgár nyelv kötelező használata eredményeként átadja helyét az óbolgár nyelvű, főleg cirillikával lejegyzett feliratoknak. Ennek a folyamatnak az egyik legbeszédesebb példája a magas rangú Mosztics hadvezér (*csergobülja*) sírfelirata, amely már óbolgár nyelven készült.

A hivatalos nyelvhasználat a nyelvi egységesülés irányába mozdult el, ami az állam elsőrendű és működésének előfeltétele volt. A nyelvi egységesülést az új írásrendszer, a cirillika bevezetése tette lehetővé.

A szláv írásbeliség megjelenéséig a bolgár állam hivatalos nyelve a görög volt: a protobolgár feliratokat – két kivételtől eltekintve – görögül írták, görög betűkkel.³⁵ Ezek a feliratok a bolgár kánok kancelláriájában készültek, és tudós, görögben jártas írnokok írták azokat beszélt görög nyelven. A kereszténység megjelenését követően, főleg 886 után megjelennek a szláv írásrendszerrel rögzített szövegek. Először a glagolicával rögzített szövegek terjedtek el. Csakhamar felváltotta ezt az írásrendszert egy sajátos, óbolgár talajon keletkezett ábécé, a cirillica, amely olyan nagy szerephez jutott a bolgár írásbeliségben.³⁶

A glagolica bulgáriai használatának is megvan a története. Valószínű, hogy Konstantin és Metód tanítványai, Ohridi Kelemen, Naum (és mások is) a glagolicának egy régebbi pannóniai változatát terjesztették el, azután hamarosan kialakult egy másik változat is, amelyet a fiatalabb írástudó nemzedék használt, és elsősorban a fővárosban terjedt el. Kétségtelen, hogy a glagolita írást nemcsak Ohridban és a környékén használták, de ismerték Bulgária északkeleti részében is.³⁷

Valószínűleg Preszlávban, Simeon környezetében és az ő támogatására alakult ki a szláv írásbeliség új változata, a cirillika. A paleoszlavisztika egyik fontos és eldöntetlen kérdése, hogy kinek a személyéhez köthető az új írás megalkotása, ha ugyan valóban egy személy hozta létre, és nem fokozatosan alakult ki. Itt bőven van lehetőség hipotézisek felállítására. Ohridi Szent Kelemen Legendájának egyik helyére hivatkozva A. Milev arra a feltételezésre

³⁴ Jordanov, I.: *Pecsatite na preszlavszkite vladeteli (893–971)*. Szofija, 1993. 15–16., 35.

³⁵ Besevliev: *Pârvobâlgarszki nadpiszi*, 9, 81.

³⁶ Jordanov, I.: *Pecsatite na preszlavszkite vladeteli (893–971)*. Szofija, 1993. 15–16., 35.

³⁷ Velcseva, B.: *Szv. Kliment i glagolicata. Kirilo-Metodievski Sztudii*, 13. Szofija, 2000. 83–84.

jutott, hogy az új írásrendszer megalkotója Kelemen volt, azonban ez a források alapján nem nyert teljes bizonyítást, és csak a hipotézisek szintjén maradt.³⁸

Nem világos a cirillica megalkotásának éve, de az új írás nyelvjárási alapjainak kérdése sem tekinthető megoldottnak. Az új írásrendszer megalkotása aktuális, időszerű feladat volt. Erről tanúskodik gyors elterjedése a kódexekben és a feliratos anyagokon.

A cirill-írás elterjedése biztosította az óbolgár írásbeliség egységét, bár a rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy – a középkori viszonyoknak megfelelően – az óbolgár emlékek nyelve sohasem volt teljesen egységes. A grafikai-ortográfiai jegyek és a szókincs sajátosságai az óbolgár szövegekben kisebb-nagyobb nyelvjárási különbségek jelenlétéről tanúskodnak. Az elmondottak illusztrálására megemlítjük, hogy a ránk maradt óbolgár szövegekben a szókincs két eleme nyilvánul meg: egyrészt az ohrídi (nyugatbolgár) eredetű szavak: *дрьколь* „bot”, *драсель* „régí, használt, ócska”, *животъ* „élet”, *жрътва* „áldozat”, *искони* „kezdettől fogva”, *съньмъ* „zsinagóga, imaház, összejövetei hely”, *шюи* „bal”, másrészt pedig a preszláviai: *токъ* „áradat, folyam”, *наслѣдие* „örökség”, *жръдь* „bot, vessző”, *жизнь* „élet”.³⁹ Ez a különbség olyan lényeges volt, hogy fellelhető még az óbolgár szövegekről készült későbbi, más területeken keletkezett másolatokban is. Ennek ellenére a nyelvi különbségek sohasem voltak olyan erősek, hogy veszélyeztették volna az óbolgár nyelv egységét, illetve nehezítették volna az óbolgár szövegek elfogadását.

A paradigmaváltás egyik fontos megnyilvánulása volt a rítus orientációjának megváltoztatása. Az óbolgár ószláv egyház történetében a rítusok változása, felcserélődése ismert folyamat, amely a moráviai misszióból veszi kezdetét. Moráviában, ahová Raszisztzláv fejedelem kérésére III. Mihály császár a testvéreket missziós útra küldte, korábban Itáliából, Bizánctól és a frankok közül érkeztek, akik, mivel nem a szlávok nyelvén tanítottak, nem tudták megértetni a morvákkal az Írás értelmét. Konstantin, Metód és tanítványaik a nép számára érthető nyelven végezték a térítő munkát. Ennek során figyelembe vették a már korábban kialakult liturgikus hagyományt, azaz a római és bizánci liturgia elterjedését. Konstantin és Metód moráviai missziójában a latin rítusú hagyományt is felhasználta. Ennek bizonyítékát az ún. *Kijevi lapok* nevén ismert nyelvemlék szolgáltatja. A *Kijevi lapok* eredetije a morva keresztények számára készült liturgikus szöveg (*sacramentarium*), amely egy olyan latin nyelvű miserend, amelyet Szent Péter liturgiájának neveztek. Ezt a szertartásrendet az itáliai és Adria-menti görög egyházakban és Rómában is használták. Szent Péter liturgiája valójában összekötő kapocs a keleti és nyugati liturgia között.⁴⁰ Természetesen más latin szövegekből is készültek fordítások. Ilyen az *Euchologium Sinaiticum* nevén ismert imagyűjtemény, amely több *protográf*ból (pl. egyházi formula, temetési szertartás) összeállított eredeti gyűjtemény. Az a körülmény, hogy latin szövegekről is készültek fordítások, e gyűjtemény moráviai eredetével magyarázható, amit megerősítenek a szöveg ún. morvaizmusai is. Ismeretes, hogy 866 és 870 között Borisz-Mihály bolgár uralkodó Rómával is kapcsolatban állott azért, hogy a pápától püspököket (érseket) kapjon a bolgár egyház élére. Ez alatt az idő alatt római misszionáriusok is tevékenykedtek Bulgáriában (Formosus, Gauderich, Ermanrich stb.), ami a nyugati rítus gyakorlásának feltételezését lehetővé teszi. Kiváló példa erre a rávnai kolostorból ismert görög és óbolgár nyelvű felirat, amely Római Szent Kelemen pápa (88–97) emlékét őrzi. Latin szöveg – érdekes módon – Konstantin *Prológusi legendájából* is ismeretes, ahol II. Hadrián pápa eredetileg

³⁸ Bojadzsiev, A.: *Szv. Kliment i kirilicata, Kirilo-Methodievszki Sztudii, kn. 13*. Szofija, 2000 88., 89–91.

³⁹ Cejtlin, R. M.: *Lekszika drevnyebolgarszkih rukopiszej*. Szofija, 1986. 84.

⁴⁰ Cejtlin, R. M.: *Lekszika drevnyebolgarszkih rukopiszej*, 84.

latinul fogalmazott, Rasztiszlávhoz, Szvjatoplukhoz és Kocelhez írt és Metód érseki ordinációjáról szóló bullájának óbolgár nyelvű fordítását olvashatjuk.

Amikor Péter bojár a konstantinápolyi VIII. egyetemes zsinaton (870. március 4.) ki-nyilatkoztatta Bulgária csatlakozását a konstantinápolyi patriárkátushoz, a latin liturgia hí-vei elhagyták Bulgáriát. A Bizáncból érkezett bolgár érsek, Ioszif (Sztefan) és az őt kísérő görög püspökök természetesen a keleti egyház liturgiáját tették kötelezővé Bulgáriában. Ioszif (Sztefan) érsekkel együtt görög püspökök is érkeztek Bulgáriába, amelyet a császártól küldött szerzetesek serege árasztott el. Az érsek megérkezésével párhuzamosan létrejöttek az egyes püspökségek is. Mindez magával vonta a liturgia megváltozását, a bizánci, ortodox liturgia vált uralkodóvá. Bizánci mintára szervezték át a bolgár egyházat, és létrehozták szintén bizánci mintára az érsekség kancelláriáját. Kialakult a *szinkel* (synkellos) tisztsége, aki az érsek helyettese volt az egyházi szervezetben. Georgij Szinkel pecsétje (9–10. sz.) ta-lán a legrégebbi bolgár nyelvű szfragisztikai emlék. Reprezentáns tanúbizonysága a rítus terén végbement paradigmaváltásnak az, hogy Joan Ekzarh Damaszkuszi Szent János *A hit forrása* (Πηγη σωτηρίας) című trilógiájának két részét lefordította óbolgárra, és ezzel megte-remtette az ortodoxia nemzeti nyelvű alapjait. A rítusváltás eredményeként a bizánci, illet-ve a keleti rítushoz tartozó szerzők műveinek jelentős mértékű elterjedése figyelhető meg, amelyek az óbolgárra történő fordítások révén az ortodox szlávok egyetemes kulturális és vallási műveltségének alkotó elemévé váltak.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy az információrobbanás, illetve a paradigmaváltások eredményeként 886 és 970 között kialakult a sajátos óbolgár politikai, kulturális, gazdasági és vallási egység, amely a bolgár állam jellegzetes jegyeit magában foglalta. Ez az egység olyan termékeny és életerős folyamatokat indukált, amelyek megőrizték sajátos bolgár-szláv jellegüket napjainkig. Ugyanakkor jelentősen befolyásolták az ortodox szlávok és ro-mánok liturgiáját, liturgikus nyelvét és kultúráját is. Nem véletlen, hogy az óbolgár iroda-lom példaképként szolgáló alkotásai Bulgária tragikus eseményekkel terhelt történelme kö-vetkeztében az ortodox szlávok, elsősorban a keleti szlávság kulturális közvetítésének kö-szönhetően maradtak az utókorra.

IMRE H. TÓTH

Information Explosion and Paradigm Shift in Bulgaria (885–970)

The two technical terms mentioned in the title and appearing frequently in the literature are used in the paper to describe the fundamental changes Bulgaria went through between 885 and 970. Due to the information explosion Bulgaria joined a new cultural and religious community via Christianization. Slavic literacy and Slavic language liturgy made Bulgaria a source of religious and cultural mission (for the Orthodox Slavs and Romanians). The information explosion was completed by paradigm shifts, which finalized the special properties of Bulgarian cultural and religious life. As a consequence of these two processes, the special features of the Bulgarian *ethnos* as well as its administration emerged. As a result, cultural and religious traditions were created, which enabled the Bulgarians to preserve their national and cultural identity throughout their history.

NEMERKÉNYI ELŐD

A latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon

*Centrum és periféria**

A jelen áttekintés célja annak bemutatása, hogy a latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon megfelelő kutatási területet jelent a centrum és periféria kérdéskörének vizsgálatához a középkori latin filológia szempontjából. A kutatás háttérében a klasszika-filológia és a középkortudomány találkozása, azaz a középkori latin nyelv és a klasszikus hagyomány középkori továbbélésének tanulmányozása áll – ez volt a kiindulópontja *Latin klasszikusok a középkori Magyarországon: 11. század* című doktori disszertációnak. E címadás csaknem minden szóválasztása értékes kritikai észrevételek tárgya lett, nevezetesen: először is a latin szerzőket együtt érdemes tárgyalni a görög szerzőkkel; másodsor a klasszikus szerzőket együtt érdemes tárgyalni a patrisztikus szerzőkkel; harmadszor Magyarországot együtt érdemes tárgyalni Közép-Európával; negyedszer végül a 11. századot együtt érdemes tárgyalni a 12. századdal. Minden egyes észrevétel teljesen megváltoztatta volna a disszertáció jellegét, úgyhogy annak szemlélete végül mégis szűkített maradt, címe pedig változatlan.¹ A disszertációból készülő könyv megírása során azonban hamar kiderült, hogy ezek az észrevételek általában hasznosak, és a téma számos jelentős vonatkozása még kidolgozásra vár. Ezért a jelen áttekintés kiindulópontja a doktori disszertáció fő tételle: a latin klasszikusok erősebb hatást gyakoroltak a latin írásbeliség kialakulására a középkori Magyarországon, mint azt korábban feltételezték. E tétel következtetéseinek vizsgálata lehetővé teszi ideiglenes feltételezések átgondolását és új összehasonlító módszerek alapos kipróbálását a közép-európai forrásanyag bevonásával. Másrészt a latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon olyan elsődleges forrásanyagot szolgáltat, amely megfelelő a centrum és periféria kölcsönös kapcsolatának vizsgálatához a középkori latin filológia, továbbá a klasszika-filológia és a középkortudomány szempontjából is. A klasszika-filológus szerint: „A római birodalmon kívülről érkezők számára a latin nyelv mindig ide-

* A jelen áttekintés *A latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon* című posztdoktori kutatásra támaszkodik – lásd Nemerkenyi Előd: *Latin Classics in Medieval Hungary: Eleventh Century*. Debrecen–Budapest, 2004–, és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok posztdoktori konferenciájára készült (Pannon Egyetem – Keszthely, 2006). A kutatás során a szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös Collegium és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok Do48508. számú posztdoktori támogatásában részesült.

¹ Lásd Nemerkenyi Előd: *Latin Classics in Medieval Hungary: Eleventh Century – Doctoral Dissertation Abstract*. In: Szende Katalin – Rasson, Judith A. (eds.): *Annual of Medieval Studies at CEU*. Budapest, 2005. 288–289.

gennek tűnt.² A középkorkutató szerint: „Már a 11. században az Ottók, a Capetingek, a magyarok, az itáliaiak és a dánok monarchiáinak azon kísérletei, hogy korábbi hagyományokhoz kapcsolódjanak, éppen a folyamatosság hiányát jelzik, ami ellen az új politikai elitek küzdöttek.”³

A latin nyelv és a népnyelvek kapcsolata, a kéziratos kultúra megjelenése,⁴ valamint a királyi és az egyházi igazgatás szerepe mellett különös figyelmet érdemel a szóbeliség és írásbeliség kérdésköre. *Szent Zoerard és Benedek legendája*, Mór pécsi püspök 1064 utánra keltezett munkája azt mutatja, hogy a szóbeli és az írásbeli közlés módja Magyarországon is illeszkedett a nyugati irodalmi eszközökhöz: *Ibique quanta contritione cordis et corporis maceratione affligeret, ex relatione sui discipuli beati Benedicti secum conuersantis que audiui paucis literis commandare decreui. Ego quidem Maurus nunc Deo miserante episcopus, tunc autem puer scolasticus uirum bonum uidi, sed que esset eius conuersatio, non uisu, sed auditu percepí. Ad nostrum ergo monasterium in honorem beati pontificis Martini consecratum cum iam dictus monachus Benedictus sepe uenisset, mihi hec, que sequuntur, de eius uita uenerabili narrauit.* („És hogy ott mekkora lelki gyötrellemmel s micsoda testi kínzással sanyargatta magát, olyasformában határoztam el kevés szóval írásba önteni, amint azt vele volt tanítványának, Boldog Benedeknek a beszámolójából hallottam. Mert ugyan én, Mór – ki most Isten kegyelméből püspök vagyok – láttam egykor, még mint tanulógyerek, a jó férfiút, ám arról, hogy valójában milyen is volt életvitele, nem szemtanúként, hanem csak hallomásból szereztem tudomást. A mi Szent Márton püspök tiszteletére szentelt monostorunkat tudniillik midőn a már mondott Benedek szerzetes sűrűn felkereste, nekem ő beszélt el az itt következőket ennek tiszteletet érdemlő életéről.”)⁵

Míg a középpontban a latin írásbeliség középkori magyarországi kialakulásának kezdeti szakasza, vagyis a 11. század áll, szükség van további források bevonására is, amelyek a doktori disszertációban nem kerültek részletes elemzésre: oklevelek, törvények, történeti és hagiográfiai írások, továbbá liturgikus szövegek. Mint a gyakorlati írásbeliség termékei,⁶ az

² Hexter, Ralph: *Latinitas in the Middle Ages: Horizons and Perspectives*. Helios, vol. 14. (1987) no. 2. 73. Lásd még Kürbis, Brygida: *Slavisch, Lateinisch und Griechisch: An der Schwelle der lateinischen Schriftkultur in Polen*. *Mittellateinisches Jahrbuch*, 24–25. (1989–1990) 235–248.; Adamska, Anna: *The Introduction of Writing in Central Europe (Poland, Hungary and Bohemia)*. In: Mostert, Marco (ed.): *New Approaches to Medieval Communication*. Turnhout, 1999. 165–190.; Mews, Constant J.: *Manuscripts in Polish Libraries Copied before 1200 and the Expansion of Latin Christendom in the Eleventh and Twelfth Centuries*. *Scriptorium*, vol. 56. (2002) no. 1. 80–118.

³ Geary, Patrick J.: *Monastic Memory and the Mutation of the Year Thousand*. In: Farmer, Sharon – Rosenwein, Barbara H. (eds.): *Monks and Nuns, Saints and Outcasts: Religion in Medieval Society – Essays in Honor of Lester K. Little*. Ithaca–London, 2000. 25.

⁴ Lásd Nemerikényi Előd: *Medieval Glosses in MS Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 6211*. *Acta Mediaevalia*, 17. (2004) 247–252.

⁵ *Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti martiris*. Rec.: Madzsar Imre. In: Szentpétery Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. 2. Budapest, 1938. 357–358.; Kristó Gyula (ed.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999. 230–231. (Almási Tibor fordítása).

⁶ Lásd Györffy György: *Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert*. *Archiv für Diplomatik*, 30. (1984) 88–96.; Adamska, Anna: „From Memory to Written Record” in the Periphery of Medieval Latinitas: The Case of Poland in the Eleventh and Twelfth Centuries. In: Heidecker, Karl (ed.): *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*. Turnhout, 2000. 83–

oklevelek erősen tükrözik a nyugati minták hatását. A pannonhalmi bencés apátság Szent István király által 1002-ben kiadott eredeti alapítólevele 12. századi interpolált másolatának paleográfiai vonásai a III. Ottó császár kancelláriája által kiadott oklevelek tulajdonságait tükrözik.⁷ A pécsváradi bencés apátság Szent István király által 1015-ben kiadott alapítólevelének 13. századi interpolált másolata formula-szakaszainak szövegpárhuzamai III. Ottó és II. Henrik császárok okleveleiben fordulnak elő.⁸ A királyi törvények Karoling előzményekről árulkodnak.⁹

A történeti írások, például az évkönyvek műfaja szintén nyugati hatást mutat. A *Pozsonyi évkönyvek*, amely 997 és 1203 között készült és az úgynevezett Pray-kódexben maradt fenn, a következő bejegyzést tartalmazza az 1047-es évnél: *Interficiuntur episcopi Gerardus et Modestus et Petrus rex cum dolo obcecatur et Andreas rex eleuatur.* („Megölik Gellért és Modesztus püspököket, és Péter királyt csellel megvakítják, és András királyá emelik.”)¹⁰ A szenvedő igealakoknak ez a gyakori előfordulása jelenik meg az évkönyvek nyugati hagyományában. Az *Altaichi évkönyvek* hasonló bejegyzést tartalmaz az 1046-os évnél: *Dum autem hec aguntur, recidiua coniuratio in Ungarico regno contra Petrum regem oritur... Pontifices etiam terrae illius pene omnes hac sunt tempestate prostrati, necnon cum clericis monachorum nonnulli; omnes ergo perseuerantes in fide trucidabantur miserabili crudelitate.* („Amíg ezek történtek, a Magyar Királyságban Péter király ellen ismét összeesküvés szerveződött ... Annak a földnek szinte összes főpapja abban a veszedelmes időben elpusztult, hasonlóan a papokkal együtt számos szerzetes is, a hűségükben megmaradókat tehát szörnyű kegyetlenséggel lemészárolták.”)¹¹ A hagiográfiai írások a nyugati hagiográfia stilisztikai eszközeit veszik át. Hartvik püspök, aki maga szintén nyugati volt, Magyarországon írta *Szent István király legendáját* 1100 körül. Nyugati iskolázását tükrözi Priscianus latin nyelvtanára utaló hivatkozása a Könyves Kálmán királynak szóló ajánlásban: *Incepturus opus, domine mi rex inclite, quod michi uestro regali precepto de uita beati regis Stephani potentialiter iniunxisti, diu rebellem ingenioli mei perpressus sum*

100.; Hunyadi, Zsolt: *Signs of Conversion in Early Medieval Charters.* In: Armstrong, Guyda – Wood, Ian N. (ed.): *Christianizing Peoples and Converting Individuals.* Turnhout, 2000. 105–113.

⁷ Lásd Érszegi Géza: *Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani–filológiai kommentár).* In: Takács Imre (ed.): *Mons Sacer 996–1996: Pannonhalma 1000 éve*, vol. 1. Pannonhalma, 1996. 47–89.; Thoroczky Gábor: *La storiografia del diploma di Pannonhalma di Santo Stephano.* In: Pál József–Somorjai Ádám (eds.): *Mille anni di storia dell’Arciabazia di Pannonhalma.* Roma–Pannonhalma, 1997. 39–82.

⁸ Györffy György (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima*, vol. 1, *Ab anno 1000 usque ad annum 1131.* Budapest, 1992. 63–80. Lásd Kristó Gyula: *Szent István pécsváradi okleveléről.* In: Piti Ferenc–Szabados György (szerk.): *Magyaroknak eleiről: Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* Szeged, 2000. 307–321.

⁹ Györffy György–Bartonek Emma (szerk.): *Szent István törvényeinek XII. századi kézirat az Admonti kódexben (Hasonmás kiadás).* Budapest, 1988. Lásd még Hamza Gábor: *Die Gesetzgebung Stephans des Heiligen und Europa.* Ungarn–Jahrbuch, 22. (1995–1996) 27–34.

¹⁰ *Annales Posonienses.* Rec.: Madzsar Imre. In: Szentpétery Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. 1. Budapest, 1937. 124.; Kristó: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 356. (Kristó Gyula fordítása). Lásd Bartonek Emma: *Codices manu scripti Latini*, vol. 1. *Codices Latini mediæ aevi.* Budapest, 1940. 1–5.; Radó Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Budapest, 1973. 40–76.

¹¹ *Annales Altaehenses maiores*, ed. Edmund Oefele. In: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis recusi.* Hannover, 1891. 42–43.; Kristó: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 255–256. (Makk Ferenc fordítása).

inscitiam ob hoc presertim, quod Priscianus auctor artis grammaticae, medullitus mihi notus olim, longe digressus, faciem suam quasi caligine quadam circumflumam mihi decrepito iam facit obscurissimam. („Uram, dicső királyom! Midőn hozzáfogtam a boldogságos István király életéről szóló munkámhoz, amelyet királyi rendelkezések reám hatalommal kirótt, csekélyke tehetségem lázadó oktalansága miatt jó ideig küszködnöm kellett, kiváltképp mivel a nyelvtudós szerző, Priscianus, akit hajdanában velejéig ismertem, messzire távozott tőlem, s mintha vénségemre valamiféle ködbe burkolózott volna, elhomályosította előttem arcát.”)¹²

A liturgikus szövegek a nyugati hatások különféle csatornáiról árulkodnak Lotharingia, Itália és Bajorország felől.¹³ A bajorországi liturgikus hatás egyik példája jelenik meg St. Emmeram-i Arnold írásában, aki regensburgi bencés szerzetesként meglátogatta Anastasius esztergomi érseket Magyarországon 1030 körül. Látogatása alkalmával Arnold néhány antifónát készített Szent Emmeram tiszteletére, amelyek rögtön bekerültek az esztergomi székesegyház liturgikus rendjébe: *Erat quedam necessitas pro qua in Pannoniam me direxerat meus abbas ... Apud quem sex ebdomadas manens, memoriae sanctissimi patroni antiphonas aliquantas cum responsoriis composui, non tam fretus ingenio quam dedito laudibus martiris animo. Has prefatus episcopus monachos et clericos suos fecit discere, et in ecclesia die ipsius natali publice celebrare ... Is cum beati Emmerammi ueterem illum et uiciatum legeret librum, materiam probauit cum sententiis ...* („Valami elkerülhetetlen szükségszerűség miatt Pannóniába rendelt engem apátom ... Nála hat hétig maradván a legszentebb védőszent emlékezetére néhány antifónát szereztem reszponzóriumokkal, nem annyira képességeimre, mint inkább a vértanú dicséreteinek szentelt lelkemre támaszkodva. Ezeket az említett főpásztor megtaníttatta szerzeteseinek és papjainak, és a székesegyházban annak születésnapján előadatta ... Ő, miután elolvasta Szent Emmerám eme régi és hibákkal teli könyvét, igaznak nyilvánította annak anyagát a szentenciákkal együtt ...”)¹⁴

¹² Hartvik: *Legenda sancti Stephani regis*. Rec.: Bartoniek Emma. In: Szentpétery Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. 2. Budapest, 1938. 401.; Kristó: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 317. (Kisdi Klára fordítása). Lásd Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954. 34., 37.; Klaniczay Gábor–Madas Edit: *La Hongrie*. In: Philippart, Guy (ed.): *Hagiographies: Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550*, vol. 2. Turnhout, 1996. 103–160.; Berend Nóra: *Hartvik, Life of King Stephen of Hungary*. In: Head, Thomas (ed.): *Medieval Hagiography: An Anthology*. New York–London, 2000. 375–398.; Thoroczkay Gábor: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*. In: Piti–Szabados: *Magyaroknak eleiről*, 569–591.

¹³ Lásd Strittmatter, Anselm: *Liturgical Manuscripts Preserved in Hungarian Libraries: A Survey of Sacramentaries, Missals, Lectionaries*. *Traditio*, 19. (1963). 487–507.; Török József: *Influenze lotaringe sulla liturgia dell'Europa centrale intorno all'anno Mille*. In: Caprioli, Adriano–Vaccaro, Luciano (eds.): *Storia religiosa dell'Ungheria*. Milano, 1992. 89–101.; Holl Béla: *Spiritualitas minorum ultramontanorum: Sulla poesia medievale liturgica in Ungheria e sul suo riflesso europeo*. In: *Storia religiosa dell'Ungheria*, 123–137.

¹⁴ Hiley, David (ed.): *Historia Sancti Emmerammi Arnoldi Vohburgensis circa 1030*. Ottawa, 1996. XX.; Kristó: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 171–173. (Thoroczkay Gábor fordítása). Lásd Veszprémy László: *Anastasius esztergomi érsek műveltségéről*. *Magyar Könyvszemle*, 101. évf. (1985) 2. sz. 137–141.; Veszprémy László: *On the Margins of Book and Charter Palaeography: The Dating of Some Hungarian Manuscripts from the Eleventh to the Thirteenth Century*. In: Gervers, Michael (ed.): *Dating Undated Medieval Charters*. Woodbridge–Budapest, 2000. 193–205.

A vonatkozó magyar paleográfiai és kodikológiai kutatás természetéből adódóan e források viszonylag elhanyagolt vonásaira érdemes összpontosítani. A szövegelemzéseknek a középkori latin nyelv olyan jellegzetes elemeit kell vizsgálniuk, mint a „szabályos” cicerói latintól (és a korabeli nyugat-európai szövegektől) való eltérések a stilisztikai, lexikai és nyelvtani (alaktani, mondattani) jellegzetességek,¹⁵ valamint a prózarím és a prózaritmus tekintetében. Ez a filológiai megközelítés olyan intézmények jobb megismeréséhez is hozzájárul, mint a királyi udvar,¹⁶ illetve a székesegyházak¹⁷ és kolostorok iskolái és könyvtárai.¹⁸ Összességében a túlnyomórészt töredékes forrásanyag ellenére¹⁹ megállapítható, hogy a latin írásbeliség középkori magyarországi kialakulásának módszeres filológiai vizsgálata segít tisztázni a szerény képzettségű *litterati* és a művelt irodalmi elit kapcsolatát, meghatározni a nyugati latin kultúra befogadásának, importjának és exportjának különböző csatornáit, valamint megválaszolni a következő általános kérdést: az újonnan keresztény hitre tért területeken a latin írásbeliség kialakulásának elsődleges forrásai miképpen járulhatnak hozzá a centrum és periféria elméletének alkalmazásához a középkori latin nyelv tanulmányozásában? Megkérdőjelezve a centrum és periféria mesterséges elválasztásának hagyományos módszereit, már az eddigiek alapján is megelőlegezhető, hogy a földrajz vagy akár az irodalmi minőség alapján történő elválasztás önmagában elégtelen. Következésképpen a centrum és periféria kifejezéseket óvatosan kell használni, nehogy az elsődleges forrásanyag áldozatul essék a modern kutatás mégoly hosszú múltra is visszatekintő hagyományainak – ugyanis a helyi körülményektől függetlenül az importáló periféria mindig azt fogadja be, amit az exportáló centrum kínálni tud. A latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon tehát valóban megfelelő kutatási területet jelent a centrum és periféria kérdéskörének vizsgálatához a középkori latin filológia szempontjából.

¹⁵ Lásd Nemerkenyi Előd: *Ancient Rhetoric and the Deliberatio of Bishop Gerard of Csanád*. *Journal of Medieval Latin*, 14. (2004) 118–127.; Nemerkenyi Előd: *Cicero in Medieval Hungary*. *Filologia Mediolatina*, 13. (2006) 187–197.

¹⁶ Lásd Havas László: *La naissance de la littérature hongroise en latin (Entre la civilisation byzantine et la culture latine occidentale)*. *Camoenae Hungaricae*, 1. (2004) 7–50.; Nemerkenyi Előd: *The Religious Ruler in the Admonitions of King Saint Stephen of Hungary*. In: Al-Azmeh, Aziz – Bak János (eds.): *Monotheistic Kingship: The Medieval Variants*. Budapest, 2004. 231–247.; Szovák Kornél: *Egy kódex két tanulsága*. In: Horváth László – Laczkó Krisztina – Mayer Gyula – Takács László (eds.): *Genesisia: Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest, 2004. 145–167.

¹⁷ Lásd Nemerkenyi Előd: *Latin nyelvtan a székesegyházi iskolában: Fulbert, Bonipert és egy elveszett Priscianus-kézirat*. *Aetas*, 17. évf. (2002) 4. sz. 77–88.; Nemerkenyi Előd: *Cathedral Libraries in Medieval Hungary*. *Library History*, vol. 20. (2004) no. 1. 7–17.

¹⁸ Lásd Csóka J. Lajos: *I benedettini e l'inizio dei rapporti letterari italo-ungheresi*. In: Horányi Mátyás – Klaniczay Tibor (eds.): *Italia ed Ungheria: Dieci secoli di rapporti letterari*. Budapest, 1967. 9–27.; Nemerkenyi Előd: *Latin Classics in Pannonhalma in the Eleventh Century*. *Philobiblon*, 8–9. (2003–2004) 512–524.

¹⁹ Lásd Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, vol. 3. *Adatok elveszett kötetekről*. Budapest, 1994. 9–21.

BARTKÓ JÁNOS

„Disztinkciók” Hugues de Saint-Cher (†1263) evangéliumi prédikációiban

„*Consolatur enim nos Dominus cum nobis ostendit
quod dolor quem sustinemus in hoc mundo:*

– *Est brevis [...]*

– *Omnibus communis [...]*

– *A pena eterna immunis”*

(Sermo 12,2)

„*És megvigasztal minket az Úr, midőn megmutat-
ja, hogy az e világon elszenvedett fájdalom:*

– *Rövid [...]*

– *Közös [...]*

– *Megkímél az örök kárhozattól.”*

(12. prédikáció)

A középkori egyházi értelmiség egyik fontos célja volt, hogy hatékony segédeszközt nyújtson a prédikátoroknak beszédek elkészítéséhez. A 13. századi francia domonkos szerzetes, Hugues de Saint-Cher (†1263) ilyen segédeszköz – egy prédikációmodell-gyűjtemény – szerzője volt. A művet elemezve elsősorban a prédikációk belső struktúráját vizsgáljuk, mivel meggyőződésünk, hogy a disztinkcióra épülő logikus felépítés – mely a század második felében rohamosan elterjedt a prédikáció-irodalomban – meghatározó eleme volt az új típusú prédikációnak.¹

A vizsgált evangéliumi prédikációgyűjtemény² belső struktúráját nagyrészt (90%-ban) egy bibliamagyarázatokban alkalmazott technika – a *distinctio*³ – prédikációkra történő

¹ Az új típusú prédikációról lásd: Bériou, Nicole: *L'avènement des maîtres de la Parole. La prédication à Paris au XIIIe siècle*. 2 vol. Paris, 1998.

² A kéziratok ismertetése és a latin prédikációk átírata doktori tézisemben található. (Bartkó, János: *Un instrument de travail dominicain pour les prédicateurs du XIIIe siècle. Les Sermones de evangelis dominicalibus de Hugues de Saint-Cher*. Edition et étude. Université Lumière, Lyon II.)

³ A disztinkció (*distinctio*) egy a középkori bibliamagyarázatokban alkalmazott technika, mely felsorolja és megkülönbözteti (disztinkció!) egy adott bibliai terminus különböző jelentéseit. Ezt a technikát a 12. század végétől a prédikációkban is használták, ahol már nem egy adott bibliai kifejezés különböző jelentéseit különítik el, hanem egy terminushoz valamilyen logika szerint (lásd a jelen tanulmányt) hozzákapcsolnak legalább három elemet, amint a fenti mottó is példázza. (Az e világi fájdalom három tulajdonsága, hogy rövid ideig tart, embertársainkkal közösen szenvedjük el, és megmenekülünk általa az örök kárhozattól.) (Egy disztinkció Hugues de Saint-Cher 12. prédikációjában.)

adaptálása adja. Ezen túl a prédikációkban található disztinkciók tipológiai vizsgálata bizonyítja, hogy azok a prédikációkban strukturáló funkciót töltenek be.

Hugues de Saint-Cher – aki kedvelte a logikus, strukturált gondolkodást – megtalálta a disztinkciókban a gondolatai kifejezésére leginkább alkalmas formát. Meggyőződésünk, hogy amikor Hugues de Saint-Cher a disztinkciót választotta rendező elvként, egyszerűen világos, logikus rendszert akart teremteni, hogy ez a „skolasztikus” logika megkönnyíthesse a jövőbeli prédikátorok munkáját.

Hugues de Saint-Cher (*Hugo a Sacto Caro*) a domonkos értelmiség első generációjához tartozott.⁴ Életében három különböző tevékenységet találunk: tanuló-oktató, domonkos szerzetes, illetve bíboros is volt. Ez a három tevékenység három különböző közegehez kötötte: a párizsi egyetemhez, a domonkos kolostorhoz, illetve Rómához. Hugues de Saint-Cher a második domonkos szerzetes volt, aki a párizsi egyetemen tanított (1230–1235). A rendbe történő belépése után (1225) jelentős karriert futott be: francia tartományfőnök volt két ízben (1227–1230 és 1236–1244), két megbízatása között pedig a párizsi szent Jakab kolostor priorja (1233–1236), és a párizsi egyetemen tanított. Bár 1244-ben bíborossá választották, mindvégig megőrizte kapcsolatát a domonkos renddel.

Hugues de Saint-Cher nevét híres biblíamagyarázatának (*Postillae in Bibliam*) köszönhetően ismerjük, pedig több prédikációmodell-gyűjteményt is írt (*Sermones de evangeliis domonicalibus*, *Sermones de epistolis dominicalibus*, *Sermones de evangeliis et epistolis dominicarum*).⁵ Tanulmányunk tárgya az első prédikáció-gyűjtemény, melynek témáját evangéliumi passzusok adják. Ez a kollekció 126 prédikációt tartalmaz, és a teljes liturgikus évet felöleli egyenlőtlenül elosztva a vasárnapok között. (Egy adott evangéliumi passzus 2–4 prédikáció témáját adja.)

A prédikációkat három kézirat alapján tanulmányoztam (Mazarine 1026, Paris BN lat. 15946 és Paris BN lat. 3498).⁶

A disztinkció mint a prédikációk rendező elve

Már a disztinkciók számaránya is mutatja, hogy milyen fontos szerepet töltött be Hugues de Saint-Cher prédikációiban: körülbelül 500 disztinkciót találunk a vizsgált 126 prédikációban, azaz átlagosan 4 disztinkció szentbeszédenként. Természetesen ez a szám nagy eltéréseket takar: egyes prédikációkban tíznél is több disztinkció van, másokban egy sincs. Ráadásul a disztinkciók valódi jelentősége nem mennyiségükben rejlik, hanem a prédikációkban betöltött strukturáló funkciójukban.

Hugues de Saint-Cher prédikációinak sémája nem mindenben egyezik meg az *Artes praedicandi* művekben javasoltakkal⁷: általában négy részre osztja prédikációit (ez egy átlag), szemben a hagyományos hármas felosztással. Hugues de Saint-Cher prédikációinak sémája legtöbbször egyszerű: egy tipikus prédikáció három, négy vagy öt részre van bontva (*divisio*), és mindegyik rész egy-egy disztinkció, melynek három-öt tagja van.

⁴ Hugues de Saint-Cher életéről lásd: Bagliani, A. Paravicini: *Cardinali di Curia e 'familiae' cardinalizie dal 1227 al 1254*. 2 vol. Padova, 1972.

⁵ Schneyer leírása alapján 302 prédikációt tulajdonítunk Hugues de Saint-Cher-nek. (Schneyer, J.-B.: *Repertorium der Lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150–1350*. Münster Westfalen, Aschendorff, 1969–80, 11 vol., Hugues de Saint Cher: vol. VII. p. 758–777.)

⁶ A kéziratok ismertetését lásd a fent említett doktori értekezésemben.

⁷ Charland, Th.-M. (éd): *Artes praedicandi. Contribution à l'histoire de la rhétorique au Moyen Age*. (Publication de l'Institut d'Études médiévales d'Ottawa, VII), Paris–Ottawa, 1936. 150–152.

A prédikációk felépítése (*plan*) két fő típusnak felel meg, ezeket megtaláljuk a későbbi 13. századi prédikációkban is⁸: Egyrészt – gyakran – a szerző részekre bontja a témát szolgáló evangéliumi idézetet (ez a *divisio* meghatározza a prédikáció szerkezetét), majd egyenként kifejti a *divisio* minden elemét (*dilatatio*). Másrészt a szerző kiemelhet a szentírás-részletből egy vagy több kifejezést, és részletesen kifejtheti azokat (*dilatatio*).

Minden esetben az Hugues de Saint-Cher által használt módszerek közös jellemzője, hogy a szerző a kifejtés (*dilatatio*) elsődleges eszközének a disztinkciókat választja. A disztinkciók prédikációkban betöltött meghatározó szerepét ráadásul tovább hangsúlyozza a szentbeszéd rövidített, időnként töredékes formája. Prédikációi természetesen rendelkeznek témával, de hiányzik a bevezetés, a *captatio benevolentiae*, és a szerző a konklúzióra sem fordít figyelmet. A legtöbb vizsgált prédikáció-modell csupán disztinkciók sorozata, melyet autoritások kísérnek megerősítés (*confirmatio*) gyanánt. A prédikációk gyakran rövidített, csonka formát öltenek, a kifejtés (*dilatatio*) egy sor esetleg egymásba fonódó disztinkcióra szorítkozik, kiegészítve néhány morális vagy allegorikus magyarázattal.

A disztinkciónak szánt meghatározó szerep arra késztet, hogy megvizsgáljuk, mennyiben új Hugues de Saint-Cher módszere: milyen mértékben lehet neki tulajdonítani e technika prédikációkban történő alkalmazását.

Természetesen nem Hugues de Saint-Cher találta fel a disztinkciót. Ha arra keressük a választ, hogy miért tűntek fel a 12. század végén a disztinkciókat tartalmazó gyűjteményes kötetek, egyértelmű kapcsolatot találunk a disztinkció-kötetek nagyarányú elterjedése és a prédikáció növekvő fontossága között. Louis-Jacques Bataillon többször hangsúlyozta a disztinkciók (mint exegézis-technika) és a prédikációk közötti kapcsolatot: „A *distinctio* egyike azon újításoknak, melyeket a 12. századvég egyházi, elsősorban párizsi köreinek az igehirdetés iránti megújult érdeklődésének köszönhetünk.”⁹

Bár Hugues de Saint-Cher szisztematikusan alkalmazta a disztinkció technikáját prédikáció-modelleiben, ő maga soha nem írt disztinkció-gyűjteményeket, ellentétben számos elődjével (Pierre le Chantre, Pierre de Poitiers, Stephen Langton, Cremonai Prepositinus). Hugues de Saint-Cher esetében első ízben fordult elő, hogy a disztinkciók nem tematikus rendben helyezkednek el, hanem prédikációkba foglalva, melyek eleve meghatározzák a gyűjtemény liturgiai évnek megfelelő rendben történő elrendezését. Így a disztinkciók működése a prédikációk szolgálatába állított eszközként válik olvashatóvá. Ráadásul, érdemes megjegyezni, hogy ez a kezdeményezés egy domonkos testvértől ered, akinek elsődleges feladata a prédikáció volt.

Hugues de Saint-Cher prédikáció-modelljeinek tehát jelentőségük van a disztinkciók diakronikus történetében is. Bár az ő prédikációiban nem a disztinkciók adják a gyűjtemény rendező elvét, mégis a kötet egészében jelen vannak, és nagy számuk jelzi, milyen jelentőséggel bírtak az ő esetében – és talán a kortárs prédikátoroknál is – mint prédikációkban alkalmazható technikák.

⁸ Lásd: Bériou, N.: *Les sermons latins après 1200*. In: Kienzle, B. M.: *The Sermons* (Typologie des Sources du Moyen Age Occidental, fasc. 81–83); Turnhout, Brepols, 2000. 363–447.

⁹ Bataillon, L.-J.: *L'agir humain d'après les distinctions bibliques du XIIIe siècle*. In: *L'homme et son univers au Moyen Age* (Actes du 7e Congrès de la S. I. E. P. M.) Paris, 1987. 776–790. 776.

A disztinkciók tipológiai vizsgálata Hugues de Saint-Cher evangéliumi prédikáció-gyűjteményében

Hugues de Saint-Chernél (miként a többi 13. századi prédikátornál is) a disztinkciók egy része teológiai és doktrinális kérdéseket mutat be meghatározott rendben, míg a disztinkciók egy másik része morális témájú, s a szerző gyakran szembeállítja a *jót* és a *rosszat*.

A teológiai kérdések bemutatásánál Hugues de Saint-Cher legtöbbször megelégszik a régóta elfogadott, kétségbe nem vont dogmák megemlékezésével. A teológiai tárgyú disztinkciók felsorolják az isteni személyek különböző attribútumait, vagy egy tárgy, egy fogalom vagy esemény különböző jellemzőit veszik számba.

Disztinkció formájában jelennek meg például a Szentháromság attribútumai (*Pater – potens, Filius – sapiens, Spiritus sanctus – benignus*) vagy az isteni attribútumok (*iustitia, sapientia, potentia*). A disztinkció-forma lehetőséget ad annak felsorolására, hogy miért tekinthető Isten az ember urának (a teremtés, a megváltás és a folyamatos gyámság miatt).

A disztinkció-formában kifejezett morális kérdések nagyobb számban fordulnak elő, mint a teológiai-doktrinális témák. Leggyakrabban a bűn jelenik meg a disztinkcióban, de a bűnbánat és a helyes emberi magatartás is jelentős helyet kap. Hugues de Saint-Cher szívesen használja a disztinkció-formát, hogy leírja a hívek kötelességeit, illetve követendő elveket nyújtson.

Hugues de Saint-Cher egy disztinkcióban a bűnt a kőhöz hasonlítja, mert mindkettő kemény, hideg és nehéz. Egy gyakran előforduló disztinkció szerint, ha az ember el akarja kerülni a bűnt, akkor szembe kell néznie annak nagyságával, sokaságával és tartósságával (*magnitudo, multitudo, vetustas*). A bűnök tipológiája, mely régi hagyományban gyökerezik, Hugues-nél is gyakori: minden bűnt gondolatban, szóban vagy cselekedetben lehet elkövetni (*peccata cogitationis, locutionis, operis*). Időnként ehhez a hármashoz Hugues de Saint-Cher hozzátesz egy negyediket, a szokást (*consuetudo*). Hugues szerint egyébként a bűnökhöz hasonlóan a jó cselekedeteket is háromféleképpen – gondolatban, szóban vagy cselekedetben – lehet megvalósítani.

A kompozíció szempontjából érdekes, hogy a bűnökre vonatkozó disztinkciók leggyakrabban három, négy vagy hét részből állnak (ez utóbbi a hét fő bűnnek felel meg).

Toposzok disztinkció formában

Hugues de Saint-Cher prédikációiban a teológiai és morális kérdések toposzként is megjelennek a disztinkciókban. Tökéletesen ismeri ezeket a megkövült formákat, melyeket a teológiai diskurzus törvényerőre emelt. Így (ismét a bűnnel kapcsolatban) a „*mundus – caro – diabolus*” toposz a három kísértést jelenti: az embernek a világ, a test és az ördög kísértésével szemben kell ellenállni. Ez a három kísértés párhuzamba hozható a három leginkább ostromozott bűnnel. Így Hugues de Saint-Cher emlékeztet arra, hogy a gőgös emberek az ördög tanítványai, a kapzsi a világ követői, míg a bujaságtól vezérelt emberek a testnek vannak alávetve. Pedig – állítja Hugues de Saint-Cher – létezik három gyógyír e három kísértésre: a szüzesség (a test ellen), a szegénység (a világ ellen) és az alázatosság (az ördög ellen).

Egy gyakori toposz az ember alapvető kapcsolatrendszerét vázolja fel: önmagával szemben, illetve Isten és embertársa felé (*erga se, erga Deum, erga proximum*). Hugues de Saint-Cher egy sor témát vezet vissza erre a referencia-rendszerre, mely minden emberi kapcsolatot meghatározott a középkorban. Így a három leggyakoribb bűnt is összefüggésbe hozza ezzel az alapvető kapcsolatrendszerrel: az ember bűnt követ el Isten ellen (gőg által), önmaga ellen (bujaság által) és embertársa ellen (kapzsisággal). Hugues de Saint-Cher

minden alkalmat megragad, hogy emlékeztessen erre az egyetemes viszonyrendszerre. Ezt a gyakori toposzt használja arra, hogy megmutassa az emberi szeretet három tárgyát (ön-maga, Isten és az embertársak). A szerző szerint a földi javaknak is e három szereplőt kell szolgálniuk.

Az *in corde, in ore, in opere* toposz általában a bűnbánat témájú disztinkció alapjául szolgál. Hugues de Saint-Cher rendszeresen emlékeztet arra, hogy a bűnbánat három lépésfoka a szívben történő megbánás, a szájjal történő megvallás és a jó cselekedetek végrehajtása (melynek jelképe a kéz). Az embertársak iránti szeretet kifejezésének három módját tehát három testrészünk jelképezi – a szív, a száj és a kéz –, de ugyanezen testrészek az igehirdetéssel is kapcsolatba hozhatók, ugyanis Hugues de Saint-Cher szerint az Igét meg kell őrizni a szívben, hirdetni kell a szájjal, és jó cselekedeteket kell végrehajtani a kézzel. Hugues de Saint-Cher más disztinkciókban is használja ezt a toposzt: az ember szívével, szájával és tetteivel hisz Istenben, ezzel a három testrészszel kell szeretnie embertársait is, de a tanítványok is ily módon (*corde, ore, opere*) imádkoztak Istenhez.

Hugues de Saint-Cher tehát előszeretettel használja a toposzokat disztinkciói megalkotásához. Prédikációiban gyakran találkozunk a *corde, ore, opere, az in se in Deum in proximum* vagy a *contra mundum, contra carnem, contra diabolum* toposzokkal, melyeket változatosan használ fel különböző témáihoz.

A disztinkciók néhány gyakori formája

A morális témájú disztinkciók leggyakrabban kötelességeikre emlékeztetik a hallgatóságot, követendő utasításokat adnak. A helyes magatartás tanítása gyakran szentencia-szerű hangnemmél jár együtt. Ezeket a disztinkciókat ilyen mondatok vezetik be: „*Necessaria est cuiuslibet peccatori ut [...]*” vagy „*Quilibet debet facere (tria) [...]*” Ilyen formulákkal Hugues nagyon eltérő morális kötelességeket sorol fel, például: az üdvözülés eléréséhez az embernek sírnia kell ...; minden bűnbánónak el kell érnie három lépcsőfokot ...; mindenkinek ajándékot kell vinnie Istennek ...; a bűnösöknek meg kell bánniuk bűneiket ...; mindenkinek három dologtól kell félnie és három dolgot kell remélnie ...; a bűnösöknek emlékezniük kell bűneikre ...; az embereknek kötelességeik vannak társaik felé ...; mindenkinek ki kell békülnie testvérével ...

E disztinkciók alapját általában egy bibliai téma aktualizálása szolgáltatja. Így egy konkrét bibliai esemény (történeti jelentés) érvényességi körét a hallgatóságra is kiterjeszti (egy spirituális jelentés). Ezeket az alkalmazásokat gyakran vezetik be a következő kifejezések: „*Sic et tu ...*”, vagy: „*Cum omnis Christi actio nostra sit instructio/lectio*”. Ezen szentenciák közös tulajdonsága, hogy általánosak, minden emberhez (*quilibet*) szólnak.

Ezen erkölcsi előírások egyik változata disztinkció formában pontosítja, miként kell egy cselekedetet végrehajtani. A határozói bővítmények gyakorisága arra utal, hogy Hugues de Saint-Cher kedvelte ezt a formát. Disztinkcióinak tagjai gyakran határozószókból állnak, ilyen a *celeriter, humiliter, lacrimabiliter* hármas, mely például azt jelzi, miként kell a bűnösnek Jézushoz közeledni. Ugyanígy a *libenter, festinanter, letanter* disztinkciót használja a szerző annak jellemzésére, miként fogadja Jézus a bűnösöket, de ezzel írja le Jézus mennybemenetelét, az újtára induló prédikátort, illetve a jó cselekedeteket is, melyeket mindenkinek hasonlóan (*szabadon, tüstént, örömmel*) kell teljesíteni.

Hugues de Saint-Cher másik disztinkció-típusa az emberi kötelességek különböző okait taglalja. Ezekben a disztinkciókban felsorolja, hogy miért kell az embernek követni Jézus példáját, miért kell elkerülni a bűnöket, elszenvedni és emlékezetbe vésni a Passiót, bűnbánatot tartani, illetve követni Jézust.

A disztinkciók tipológiai vizsgálata

Hugues de Saint-Cher disztinkcióinak tipológiai vizsgálatakor azt tapasztaljuk, hogy a disztinkciók többsége mellérendelésre épül (ok, okozat, cél, modalitás), és a szerző ezeket az elemeket halmozza fel. Ez a struktúra semleges és általános.

Gyakran előfordul, hogy ellentétekre épül a disztinkció, s az ellentét előfordulhat egy disztinkción belül vagy két disztinkció között. Ilyen az örök élet és az örök kárhozat jellemzőinek disztinkció formában történő bemutatása. Hasonló oppozíció van a szüzesség–szegénység–alázatosság hármasa és a test–földi világ–ördög hármasa között.

A disztinkciók egy másik típusának belső struktúráját a fokozás adja. Hugues de Saint-Cher gyakran alkalmazza ezt a típust. Például az Istenhez való közeledés fokozatait tárgyalva azt írja, hogy egyesek nemcsak nem keresik Istent, hanem menekülnek előle, mások keresik, de nem találják, megint mások keresik, megtalálják, de nem őrzik meg, végül vannak, akik keresik, megtalálják és gondosan megőrzik. Egy másik disztinkcióban arról hallunk, hogy a bűnök keserűek, keserűbbek vagy nagyon keserűek annak megfelelően, hogy gondolatlanul, szóval vagy cselekedettel követi el őket az ember. Ugyanígy az igaz emberek halála jó, jobb vagy még jobb, míg a bűnösök halála rossz, rosszabb vagy még rosszabb. Fokozást találunk abban is, ahogy Isten az emberhez szól: belső sugallattal, prédikációval vagy nehézségek előidézésével.

Hugues de Saint-Cher disztinkciói gyakran épülnek a körülmények logikájára, illetve egy cselekmény modalitásaira. Például a *Factum est post triduum* (Lc. II. 46) prédikációban a szerző az egész beszédet négy disztinkció köré építi, melyek a bibliai passzus körülményeit vizsgálják: a szülők keresik a gyermek Jézust, aki egy zsinagógában tanít. A kompozíció fő elemei – *quid, quomodo, quando, ubi* – a cselekmény négy modalitása, mely négy disztinkciót alkot a prédikációban. Hasonló elv szerint a *Cum turbe irruent ad Iesum* (Lc. V. 1.) prédikációban Hugues de Saint-Cher a cselekmény (a tömeg Jézus felé közeledik) körülményeit vizsgálja disztinkció formájában: *Qui venit?, Quomodo venit?, Per quam viam veniunt?, Ad quem veniunt? ...*

Sok disztinkció hasonlatra épül, ahol a disztinkció elemeinek az a szerepük, hogy alátámasszák vagy pontosítsák a hasonlatot. Hugues de Saint-Cher például két ízben is hangoztatja, hogy Isten jobban szereti az embert, mint anya a fiát, testvér a testvért vagy férj a feleségét. A legtöbb hasonlatot a bűn témája adja. Hugues de Saint-Cher a bűnt a leprához hasonlítja, a bűnöst a halálhoz vagy a vízfejű emberhez, a bűnös ember életét pedig az éjszakához. A hívő embert gyermekhez, máshol kígyóhoz hasonlítja, a Genezárreti-tó e világot jelenti, míg a hajó a bűnbánatot. A szerző szerint Jézus prédikátorhoz, orvoshoz és szegényhez hasonlatos, máshol vezetőhöz, nagy tiszteletű doktorhoz és segítőhöz. A Szentlélek is vigasztalóként, doktorként és segítőként jön, a papok pedig vigasztalók, ügyvédek és orvosok.

Hugues de Saint-Cher felettébb kedvelt egy sajátos eljárást: különböző elemeket kombinál egy disztinkción belül. Általában Hugues azért alkalmazza ezt a technikát, hogy különböző kategóriákba sorolja az embereket. Például egy bibliai idézet (*Non turbetur cor vestrum*, Io. XIV. 27) alkalmat ad a szerzőnek a „*turbetur*” kifejezés variációinak leírására. Miután Hugues de Saint-Cher emlékeztet arra, hogy Jézus békét hagyott a szívek nyugtalansága helyett, pontosan leír – disztinkció formájában – négy embertípust (a „lelkében zavartnak lenni” és a „másokat zavarni” elemek kombinációira alapozva). A szerző szerint egyesek zavartak lelkükben anélkül, hogy embertársaikat zavarnák, mások belső zavartság nélkül társaikat zavarják, ismét mások lelkükben zavartak, és embertársaikat is zavarják, végül vannak, akik nem zavartak lelkükben és társaikat sem zavarják. Egy másik disztink-

ció szerint az emberek három fához hasonlítanak: a szilfa, amely virágot hoz, de nincs termése, a képmutató emberekhez hasonlít, akiknek jó híruk van mások előtt, de létük nem gyümölcsöző. A fügefa, mely gyümölcsöt hoz anélkül, hogy virága lenne, azokhoz az emberekhez hasonlatos, akik maguknak hoznak gyümölcsöt anélkül, hogy jó hírnevük lenne. Végül az olajfa, amely termést is és virágot is hoz, egyesíti magában a két jó tulajdonságot. (Itt a „virág” és „gyümölcs” elemek három variációját láttuk a lehetséges négy közül.) Egy másik disztinkcióban Hugues hasonlóképpen jár el, amikor a megdicsőülés (*exultatio*) és a megaláztatás kombinációit mutatja be.

E logikai eljárás gyakori használata alátámasztja több kutató véleményét, akik szerint Hugues de Saint-Cher kora teológiájához leginkább a már meglévő doktrínák logikus bemutatásával járult hozzá. Ezzel áll összhangban a fent említett logikai kategóriákon alapuló eljárás alkalmazása prédikációiban. Véleményünk szerint már a disztinkciók nagyarányú jelenléte is Hugues de Saint-Cher logikus, rendezett kategóriákhoz való ragaszkodását mutatja.

Végül említsünk néhány ritka eljárást. Ilyen például, mikor az ember öt érzéke (*visus, auditus, odoratus, gustus, tactus*) vagy a négy elem (*terra aqua, aer, ignis*) egy disztinkció elemeiként szerepelnek. Hasonlóképp időnként bibliai idézetek terminusai is lehetnek disztinkciók kiindulópontjai.

Louis-Jacques Bataillon hangsúlyozta, hogy egy középkori magiszter számára exegézis és prédikáció szorosan kötődnek egymáshoz, egyik sem képzelhető el a másik nélkül. Hugues de Saint-Cher mindkét területen maradandót alkotott, híres bibliakommentárja (*Postillae in Bibliam*) és prédikációmodell-gyűjteménye erről tanúskodik. Szellemi képzése és annak fejlődése felveti azt a gondolatot, hogy a szerző – miközben a prédikáció gyakorlatához hozzájárul – abban gyümölcsözteti a bibliamagyarázatokból eredő ismereteit. Mint láttuk, már az első olvasás is egyértelművé teszi, hogy a prédikáció-modellek formája egy olyan exegézis technika – a disztinkció – nyomait viseli magán, mely a 13. században virágkorát élte.

Hugues de Saint-Cher elsőként használta prédikációiban tömegesen ezt az exegézis technikát. A disztinkciók száma nála éri el először azt a kritikus tömeget, mely immár strukturáló funkcióval ruházza fel a korábbi prédikációkban még jelentéktelen technikát. Esetében első ízben fordul elő, hogy a disztinkciók nem tematikus rendben helyezkednek el, hanem prédikációkba foglalva, amelyek eleve meghatározzák a gyűjtemény liturgiai éveknek megfelelő rendben történő elrendezését. Így a disztinkciók működése a prédikációk szolgálatába állított eszközként válik olvashatóvá.

MADAS EDIT

Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae

Egy középkori forrásterület rendszeres feltárásáról

1. Könyvkötő anyagként felhasznált kódexlapok – spontán létrejött töredékgyűjtemények

A pergamen mésszel kezelt, papírvékonyságúra hántott juh- vagy marhabőr. A belőle készült kódexek lapjai elnyúlhatatlannak voltak. Ha egy pergamen-kötet fölöslegessé vált – akár egy középkori liturgikus reform következtében, akár divatjamúlt, olvashatatlan betűformái miatt, akár a könyvnyomtatás szorította ki a használatból vagy a reformáció – kitűnő könyvkötő anyagként újra hasznosíthatták. A „beírt pergamen” (*membrana scripta*) évszázadokon át ingyen állt rendelkezésre a kolostori és káptalani könyvkötő műhelyek számára, de a városi könyvkötő is olcsón hozzájuthatott. Ennek köszönhető, hogy kódexekkel és régi könyvállománnyal rendelkező könyvtárak, régi iratokat őrző levéltárak Európa-szerte óriási mennyiségű másodlagosan felhasznált kódextöredéket őriznek máig „*in situ*”, vagyis kódexek és nyomtatványok előzéklapjai, kötéstáblái, bordacsíkok vagy aktafedelek formájában – általában minden nyilvántartás nélkül.

A 19. századtól, ha egy-egy töredékbe kötött könyvet restauráltak, a kötőanyagként felhasznált kódexlapokat lefejtették róluk, és mint értéktelen, de kidobni sajnált anyagot (*membrana disjuncta*) dobozban, ládában gyűjtögették a kéziratárakban. Magángyűjtő is akadt, aki ugyancsak olcsón juthatott bizonytalan eredetű pergamenlapokhoz, olykor az ezekből kivágott iniciálék, miniatúrák önálló életre is keltek, míg végül egy nagyobb könyvtár megvásárolta vagy megörökölte a sajátos egyveleget, s elhelyezte már meglévő töredékei között. Ilyen vegyes gyűjteménnyel is rendelkezik tehát a legtöbb nagyműtű könyv- vagy levéltár. Ezek a töredékgyűjtemények sok értékes anyagot is rejthettek: aki klasszikus szövegek vagy korai kódexek után kutatott rendszeresen, szívesen körülnézett az egyébként lebecsült tékákból. Így bukkant rá például Paul Lehmann, a híres német filológus és paleográfus 1938-as kutatóútja során az Országos Széchényi Könyvtár kódextöredékei között két jelentős 8. századi fragmentumra, Beda Venerabilis verses *Szent Cuthbert-életrajzá*nak két levelére, melyek a mű egyik legkorábbi kéziratából származnak, és a *Sacramentarium Gelasianum* egy Verona-környékén készült díszkódexének lapjaira.¹ A gazdag kódexállománnyal rendelkező könyvtárak – kapacitás hiányában, és tartva a nagy mennyiségű liturgikus anyagtól – szerte a világon általában ma is megelégszenek spontán létrejött töredékgyűjteményük könyvtári regisztrálásával és a töredékek hozzávetőleges meghatározásával. A legértékesebb töredékeket általában besorolják a teljes kódexek közé.² Kivétel számba

¹ Lehmann, Paul: *Mitteilungen aus Handschriften*. In: *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil. Hist. Abteilung*. Jahrgang 1938. Heft. 4. 4–6., 7–12.

² Bartoniek Emma is felvette a könyvtár akkor készülő kódexkatalógusába a Lehmann-féle töredékeket: *Codices Latini medii aevi*. (Catalogus bibliothecae Musei Nationalis Hungarici XII, Codices

megy Hermann Haukénak a Bajor Nemzeti Könyvtár kódextörédekeit tartalmazó leíró katalógusa: Münchenben az értékes töredékgyűjtemény iránt megmutatkozó folyamatos tudományos érdeklődés indokolta annak maradéktalan feldolgozását és publikálását.³

Olykor, teljesen váratlanul, valódi szenzációt jelentő fragmentumok bukkannak fel. Hazai viszonylatban ilyen a nyelvemlékkutatás hajnalán, 1863-ban felfedezett, ma Torunban őrzött, 14. század eleji, magyar nyelvű *Königsbergi Töredék*.⁴ De érdemes utalni a legutóbbira, az Országos Széchényi Könyvtár számára 1985-ben egy antikváriumtól megvásárolt három levélnyi, fiktív szerzőportrékkal illusztrált, 13. század végi Minnesang-fragmentumra is.⁵ A Vizkelety András által kiadott „Budapesti Töredéket” a germanisták az „évszázad felfedezéseként” üdvözölték, s a műfaj legkorábbi emlékei között tartják számon.⁶

2. Tervszerű kódextöredék-kutatás

Most azonban nem a véletlenszerűen létrejött fragmentum gyűjteményekről és a szerencsés felfedezésekről lesz szó, hanem egy olyan kutatási programról, mely a könyvkötésre felhasznált kódextöredékeket a hazai középkori művelődéstörténet fontos forrásterületeként aknázza ki. Egy ilyen programra ott van igazán szükség, ahol az egykori kódexállomány nagy része megsemmisült, s ott van lehetőség, ahol a rendelkezésre álló pergamenkötésekről feltételezhető, hogy ebből az elpusztult állományból származnak. A legjobb példát erre a hozzánk hasonlóan forrásszegény Svédország kínálja.

I. Gusztáv király (1523–1560), a modern Svédország megalapítója újjászervezte a közgazgatást és az adórendszert is. A királyi kincstár ettől kezdve a központi számadásokat rendszeresen beköztette. A kötőanyagot – körülbelül 1540 és 1630 között – a lutheranizmus államvallássá válásával megszűnt svéd kolostorok és más katolikus egyházi intézmények kódexei jelentették. A helyi számadásokat bekötte kérték be, ezek borítójául többnyire a helybéli plébániák liturgikus könyveinek lapjai szolgáltak. (Svédországhoz tartozott ekkor Finnország, s egy ideig Észtország és Lettország északi része is. A svéd fennhatóság megszűntével, 1809 után a finn területekről származó aktákat töredékestül átadták a finneknek.) A 19. század végén ismerték fel a kutatók, hogy a kamara levéltára milyen hihetetlenül gazdag forrásanyagot rejt a középkori svéd könyvkultúra rekonstruálásához. A Svéd Királyi Akadémia az 1930-as évektől szinte folyamatosan támogatta a Nemzeti Levéltárban elhelyezést nyert kódextöredékek feldolgozását. 2004-ben fejeződött be a katalógizálás, és készült el egy olyan adatbázis, mely 6000 kódexből származó 22 500 kódextöredék leírását és digitális képét tartalmazza. A 11. századtól a 16. század elejéig számos könyvműfajt átfogó anyag művelődéstörténeti szempontú értékelése évtizedekig tart még.⁷

manu scripti Latini I.) Budapest, 1940. Nr. 441, 442. A Széchényi Könyvtár kódextöredékgyűjteményéről Hajdú Helga készített részletező cédula-katalógust 1945 után.

³ Hauke, Hermann: *Katalog der lateinischen Fragmente der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Bd. I. Wiesbaden, 1994. Bd. II. Wiesbaden, 2001.

⁴ Vizkelety András: *A Königsbergi Töredék új lelőhelye*. Magyar Könyvszemle, 100. (1984) 330–334.

⁵ OSzK Cod. Germ. 92. Vizkelety, András – Wirth, Karl-August: *Funde zum Minnesang Blätter aus einer bebilderten Liederhandschrift*. In: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Tübingen), 107. (1985) 366–375.

⁶ Vizkelety, András: *„Das Budapester Fragment”*. In: Moser, Hugo – Tervooren, Helmut (Hg.): *Des Minnesangs Frühling*, Bd. 1: Texte (Mit Anhang. Mitherausgeber: Edwards, Cyrill W.), 38. Aufl. Stuttgart, 1988. 460–468.

⁷ *Medieval Book Fragments in Sweden*. An International Seminar in Stockholm 13–16 November 2003. Edited by Jan Brunius. Stockholm, 2005. (Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets

A svédországi példával Magyarországon egyetlen intézmény, a Soproni Levéltár állítható szerény párhuzamba, ahol a városi adminisztráció dokumentumai – egyedül az országban – a középkortól kezdve folyamatosan megvannak. A város az aktákat rendszeresen bekötötte, jó részüket, két évszázadon át, kódexlapokba. Házi Jenő, aki 1918 és 1950 között a levéltár gazdája volt, és az ugyancsak soproni származású liturgiaturténész, Radó Polikárp OSB (1899–1974) joggal feltételezték, hogy a kötetláblák Sopron és környéke középkori könyvkultúrájának emlékei. Házi az 1940-es években leválasztatta az aktákról a kódexlapokat, majd újrakötötte őket, a töredékeket pedig restaurálták, és egy 300 darabos gyűjteményt állítottak fel belőlük. Radó tartalmilag határozta meg a fragmentumokat, egy listát készítve róluk, s a több leveles *missale*-töredékeket rögtön fel is vette 1947-ben publikált liturgikus katalógusába.⁸ Bár a gyűjtemény részletes feldolgozására és művelődéstörténeti értékelésére akkor nem került sor, Házi és Radó hibátlan alapot vetett a hazai töredékkutatás számára. 1949-ben kezdték el lefejtetni a Soproni Levéltár héber töredékeit, a középkori soproni zsidóság kódexeinek maradványait.⁹ Scheiber Sándor a következő két évtizedben rendszeresen feldolgozta és publikálta az országban fellelt teljes héber töredékanyagot.¹⁰

3. Mezey László kutatási koncepciója és a Fragmenta codicum kutatócsoport megszervezése

Mezey Lászlót (1918–1984) Elias Avery Lowe professzor, az oxfordi *Codices Latini Antiquiores*-sorozat szerkesztője 1961-ben felkérte arra, hogy a nemzetközi érdeklődést keltett Lehmann-féle töredékeket¹¹ a sorozat számára kiadásra készítse elő. Mezey ekkor a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárának munkatársa volt, és nem sokkal korábban fedezte fel az említett Beda-töredék két további levelét. Az OSzK töredéke egy 1625-ben nyomtatott innsbrucki könyv kötése volt, ebbe a töredékbe viszont egy 1500 körüli római nyomtatványt kötöttek, mely a pozsonyi jezsuiták tulajdonosbejegyzésével,¹² az ő hagyatékukból került az Egyetemi Könyvtárba. Míg a két töredék egyenként csak azt árulta el magáról, hogy a 8–9. század fordulóján valamely ír vagy angolszász alapítású délnémet kolostorban (talán St. Gallenben) készült,¹³ a két egymástól távol eső helyen és időben nyomtatott „örzökönyv” ismeretében valószínűsíthető lett, hogy a pergamenkódex lapjait Pozsonyban hasz-

Akademiens Konferenser, No. 58) A finn töredékkutatás a svédországihoz hasonlóan igen jelentős, a liturgikus töredékek rendszeres kutatása már az 1910-es években megindult. Haapanen, Toivo: *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors. I. Missalia*. Helsingfors, 1922. A legutóbb megjelent katalógus-kötet: Taitto, Ilkka: *Catalogue of Medieval Manuscript Fragments in the Helsinki University Library. Fragmenta membranea IV: Antiphonaria*. 1. Text. 2. Plates. Helsinki, 2001. (Publications of the Helsinki University Library 67–68.)

⁸ Radó, Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae I. Libri liturgici manuscripti ad missam pertinentes*. Budapest, 1947. Újabb, bővített kiadása: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. (Adlab.) Ladislaus Mezey. Budapest, 1973.

⁹ Róth Ernő: *A Soproni Állami Levéltár héber kéziratairól*. Soproni Szemle, 10. (1956) 319–334.

¹⁰ Scheiber Sándor: *Középkori héber kéziratok Magyarország könyv- és levéltárainak bekötési tábláiban*. Magyar Könyvszemle, 78. (1962) 25–40.; uő.: *Héber kódexmaradványok magyarországi kötetláblákon. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája*. Budapest, 1969.

¹¹ Lásd az 1. sz. jegyzetet.

¹² „*Catalogo Collegii Posoniensis in scriptis 1672*”

¹³ A töredékek datálása és lokalizálása Lehmann és Mezey első közléséhez képest így módosult.

nálták fel a két könyv bekötésére a 17. század folyamán.¹⁴ A kézirat ebben az esetben a 11. században az esztergomi érseki székhely és a délnémet püspökségek/apátságok kapcsolatai útján kerülhetett Magyarországra, később ugyanis – nehezen olvasható *insularis* írása miatt – nem jelentett volna már szállításra érdemes, aktív olvasnivalót.¹⁵ Mezey közelről ismerte Radó Polikárp és Scheiber Sándor fragmentumokkal kapcsolatos munkálkodását, de a Beda-töredékek révén ismerte fel a fragmentum-kutatásban rejlő, a hazai és nemzetközi medievisztika számára egyaránt kamatoztatható óriási lehetőséget. Ettől kezdve komolyan foglalkoztatta a magyarországi latin kódextöredékek feltárásának terve, melynek konkrét előkészítésébe az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának elnökeként (1970-től) fogott.

A *Comité International de Paléographie Latine* 1972-ben Rómában tartott kongresszusán nemzetközi nyilvánosság előtt számolt be a „*Fragmenta Codicum in bibliotheca Hungariae*” kutatási program koncepciójáról. A feldolgozás szabályzatát a *Magyar Könyvszemle*ben közölte.¹⁶ Egy akadémiai kutatócsoport létrehozását tervezte, melynek székhelyéül az Eötvös Collegiumot választotta, ahol már két évvel korábban középkori irodalomtörténeti és paleográfiai szemináriumot hirdetett, tervszerűen hozzájárva a kézírattári tudományos utánpótlás és saját leendő munkatársai kineveléséhez. (Lelkesen és zavartalanul tanított itt élete végéig, nemcsak a kollégium tudományos presztizsét növelve, hanem valamennyi tanítványa elhelyezkedését is biztosítva.) A kutatócsoport megalapítására 1974-ben került sor az MTA, a Kulturális Minisztérium, az ELTE és az Eötvös Collégium együttműködésében. Ekkorra sikerült elvi megállapodást kötni a megcélzott könyvtárakkal, de még ennél is fontosabb volt a régi könyvek szakértőinek meggyőzése, akik a muzeális könyvekért aggódtak, nehogy eredeti kötésüktől megfosztva történeti értékükből veszítsenek. A program biztosította a könyvek restaurálását (egy részük igen rossz állapotban volt), jó minőségű újra kötését (a korban a kódexlapba való bekötés a legolcsóbb megoldás volt), s magát az újonnan felállított és katalógusban feldolgozott töredékgyűjteményt¹⁷ a könyvtár számára. Az egykori őrzőkönyvön a töredék katalógusszáma, a töredéken az őrzőkönyv jelzete garantálja, hogy csak fizikai értelemben válnak el egymástól.

A munka terepéül olyan könyvtárakat volt érdemes először kiválasztani, melyek régi könyvállománya a kora újkori Magyarországról származik. Azt is figyelembe kellett venni, hogy az ország belsejében a középkori kódexállomány a török időkben szinte teljesen elpusztult – jobb esetben a menekülők magukkal vitték könyveiket –, így a 16. század közepétől a 18. század első harmadáig főleg a hódoltságon kívüli területeken került sor a kódexek könyvkötő anyagként való felhasználására. A legjobb lehetőséget a kutatás elkezdésére az ELTE Egyetemi Könyvtár és a Központi Papnevelő Szeminárium (Budapest) kínálta. Az Egyetemi Könyvtár előzménye a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtára volt, melyet Oláh Miklós esztergomi érsek hozott létre 1561-ben. Ez 1635-ben a Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetem könyvtára lett, majd – miután Mária Terézia 1773-ban fel-

¹⁴ A pozsonyi jezsuita kollégiumot Pázmány Péter 1626-ban alapította.

¹⁵ Mezey László: *A budapesti Egyetemi Könyvtár VIII. századi Beda-töredéke*. Magyar Könyvszemle, 78. (1962) 18–24.; Lowe, A. E.: *Codices Latini Antiquiores. XI. (Hungary, Luxembourg etc.)* Oxford, 1966. Osnabrück 1982². Nr. 1589. Az Egyetemi Könyvtár töredék-katalógusában (lásd 26. jegyzet) U. Fr. l. m. 1.

¹⁶ Mezey László: *A Fragmenta Codicum szabályzata*. Magyar Könyvszemle, 89. (1973). 211–213.

¹⁷ A kutatócsoport az évek során az Egyetemi Könyvtár, a Központi Szeminárium, több esztergomi és győri könyvtár, valamint a soproni Evangélikus Konventi Könyvtár és a Lyceum állományát gyarapította önálló töredékgyűjteményekkel.

oszlatta a jezsuita rendet – a Magyar Királyi Egyetem Könyvtára. Az intézmény 1777-ben Nagyszombatból Budára, 1784-ben Pestre költözött, mai helyét 1876-ban foglalta el. A jezsuita rend feloszlata után az egykori rendházak könyveit jórészt az egyetemi könyvtárba irányították, s a II. József-féle rend- és kolostorfeloszlatások nyomán (1782 után) ugyancsak jelentős hazai kolostori anyaggal gyarapodott az állomány. A Központi Szeminárium könyvtárát 1806-ban alapították az Egyetemi Könyvtár teológiai anyagának duplumaiból, vagyis javarészt szintén a feloszlalt kolostorok könyveiből.

4. A kutatás módszere és az első eredmények

A kutatás módszere a lényegét illetően máig nem változott. Az anyaggyűjtés a könyvtárak raktáraiban kezdődött, ahonnan a kódexlapokba kötött könyvek a restaurátorműhelybe kerültek. A restaurátor leválasztotta a töredéket az őrzőkönyvről, és a restaurált kódextöredékkel, valamint a kötés alól kibontott tömítő anyaggal (kísérő anyag) együtt a tudományos feldolgozás rendelkezésére bocsátotta.

A töredékek „megfejtése” és a megfelelő művelődéstörténeti kontextusba illesztése a legbonyolultabb kodikológiai feladat elé állítja a kutatót. A fragmentum datálásánál és lokalizálásánál csak a néhány sornyi írásra, egy-egy iniciáléra s zenei töredékek esetében a notációra támaszkodhatunk.¹⁸ Ezzel párhuzamosan folyik a szöveg tartalmi meghatározása: a műfaj, a szerző és a mű azonosítása. A korai töredékek helyét a szövegtörténetben is fontos kijelölni. Mivel a jelen töredékkutatás elsődleges célja az, hogy a magyar művelődéstörténet számára tárjon fel új forrásokat, alapvető kérdés, hogy az egykori kódex ithon készült-e vagy sem. A válasz egyértelmű, ha a töredék egy magyar krónikából származik, vagy ha egy magyar szent *officium*-át tartalmazza. A tartalmi ismérvek mellett formai jegyek is tanúskodhatnak hazai eredetről, legfőként a magyar (zenei) notáció, melyet Szendrei Janka kutatásai tettek megfoghatóvá.¹⁹ A töredékek nagy része esetében azonban nem bizonyítható, hogy Magyarországon készült kódexből származnak, sőt ez gyakran ki is zárható. Ebből azonban nem következik az, hogy az eredeti kéziratok már a középkorban ne juthattak volna el Magyarországra. Egy részüket minden bizonnyal itt használták, a hazai művelődés részévé váltak, majd abból kihullva valamely kolostori vagy városi könyvkötő műhelyben végezték. Az egykori használat, illetve a könyvkötőanyagként való felhasználás helyéről egy kódextöredék önmagában nem mond semmit. Az őrzőkönyv, a kísérő anyag és a többi töredék segítségével viszont sok minden kideríthető a sorsáról. (Tudományos szempontból ezért értéktelenek az antikváriusoknál vásárolható, őrzőkönyvüktől megfosztott tucat-töredékek.) Ha az őrzőkönyv magyarországi nyomtatvány, ha a kísérőanyagban egy magyar címzettnek küldött boríték található vagy magyar nyelvű szöveg, ha több, Európa különböző pontjain nyomtatott könyvön ugyanannak a kódexnek a lapjai bukkannak fel, vagy ha jól ismerjük egy magyar tulajdonos (*possessor*) könyvkötési szokásait, biztosra vehető a hazai könyvkötő műhely, és nagyon valószínű az egykori kódex középkori hazai használata. Minden töredék esetében minden érvet mérlegelni és dokumentálni kell, mert a program hitelességének ez az egyik kulcsa.

¹⁸ A kutatócsoport kezdettől fogva szorosan együttműködött az MTA Zenetudományi Intézetével, Művészettörténeti Kutatócsoportjával, majd Intézetével és az Irodalomtudományi Intézettel.

¹⁹ Szendrei Janka: *A középkori magyar hangjegyrészesítés története*. Magyar Zene, 19. (1978) 130–143.; uő.: *A magyar notáció története*. Budapest, 1979. Kandidátusi disszertáció, kézirat.

A kutatás történeti és elvi jelentőségéről, módszereiről és az első négy év alatt felszínre került legfontosabb töredékekről Mezey László 1978-ban részletesen beszámolt.²⁰ A középkori eszme-, irodalom- és zenetörténet elsődleges forrásai a kódexek. Míg a szomszédos Ausztriában a kolostorok jó része ma is eredeti helyén áll, több száz középkori kéziratával együtt, addig a mai Magyarország területén található középkori hazai használatú latin kódexek száma összesen nem éri el a kétszázat.²¹ Mezey a középkori intézmények könyvszükségletéből következtetve, szerényen számolva, 55 000 (!) kötetre becsülte a középkori hazai könyvállományt. A kódextöredékek nem helyettesítik ugyan teljes értékűen az elpusztult kódexeket, a középkori Magyarországhoz köthető fragmentumok mégis tényszerűen bizonyítják egy-egy műfaj, ezen belül egy adott szerző és mű jelenlétét, egy stílus vagy eszmearamlat hazai recepcióját. Ennek jegyében elemzi Mezey a tanulmány harmadik fejezetében – lefegyverzően nagy erudícióval – a saját szövegahagyományuk szempontjából is nemzetközi jelentőségű töredékeket, s kapcsolja be őket a magyarok külföldi egyetemjárása, a hazai oktatás és jogszolgáltatás történetébe.²² A töredékkutatáson alapuló új eredményeket azonnal hasznosította a magyar irodalmi műveltség alapjait felvázoló nagymonográfiájában is.²³

A töredékfejtő és feldolgozó munka nagy lendülettel folyt tovább, az Egyetemi Könyvtár és Központi Szeminárium után Esztergomban, majd a győri gyűjteményekben, és megkezdődött a tájékozódás Sopronban is. A kutatócsoport három főfoglalkozású kutató és egy restaurátor mellett több külső munkatársat, szakértőt és technikai segéderőt (fotós, könyvkötő) foglalkoztatott.

Közben a töredék-kutatás más szálakon is megindult, két fontos forrásközlés is napvilágot látott. Körmeny Kinga Knauz Nándor (1831–1898) hagyatékából az MTA Könyvtára Kézirattárába került kódextöredékeket dolgozta fel, s ehhez kapcsolódóan kutatta az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsát.²⁴ Szendrei Janka alapos tanulmány kíséretében a hazai középkori zenei források jegyzékét tette közzé, köztük 655 kódextöredékét, melyek közül csupán 145 a biztosan külföldi eredetű, s ezeknél sem kizárt a középkori magyarországi használat.²⁵ Mindketten folyamatosan kapcsolatban voltak Mezey Lászlóval és maradtak később a Fragmenta-műhellyel.

²⁰ Mezey László: *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 30. (1978) 65–90.

²¹ A középkori Magyarország könyvállományából természetesen nemcsak a hazai könyvtárakban őrzött kódexeket ismerjük. Külföldre került kézírataink száma sokszorosan meghaladja az itthoniakét, a kódexek mellett pedig a középkor végén már fontos szerepet játszottak a nyomtatott könyvek is. A Csapodi Csaba által vezetett hungarica-kutatás és adatgyűjtés eredménye időközben hozzáférhetővé vált: Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Budapest, I: 1988., II: 1993. (Az MTA Könyvtárának Közleményei, Új sorozat 23, 31.)

²² A 20. jegyzetben idézett töredékek egy részének a jelzete a további feldolgozás során megváltozott, a könnyebb tájékozódás kedvéért félkövérrel megadom a végleges jelzeteket is: U[niversitatis] Fr[agmentum] l[atīnum] m[embranaceum] **23-27, 28**, (29→)**65, 59, 61**, (65→)**64**, (67→)**68**, (68→)**67**, (72→)**85**, (76→)**9**, S[eminarii] Fr. l. m. **1**, (2→)**49**, (7→)**146**, (10→)**6**, (12→)**7**.

²³ Mezey László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Budapest, 1979.

²⁴ Körmeny Kinga: *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Budapest, 1979. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, Új sorozat 7)

²⁵ Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1.)

Az Egyetemi Könyvtár első 300 töredékét tartalmazó latin nyelvű katalógus-kötet – hosszú nyomdai átfutás után – 1983-ban jelent meg.²⁶ A katalógusban minden töredék külső és tartalmi leírása mellett pontosan regisztrálva van az őrzőkönyv, annak tulajdonosa(i) és a kötés alól kibontott kísérő anyag. Külön rubrikában szerepel az egykori kódex kezelésének és használatának kérdése. Erre gyakran néhány soros jegyzet is kitér a tétel végén. Az kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy a rövid katalógustételek nem tükrözik a töredékekbe fektetett munkát, és hogy a jegyzetekbe komolyan dokumentált érvelés sem fér, így a kutatócsoport mind a kutatási tapasztalatokat, mind a konkrét eredményeket önálló tanulmányokban kívánta publikálni.

A következő év tavaszán Mezey László tragikusan elhunyt egy vonatbalesetben. A megőrző esemény a munka alapvetésének legnagyobb próbája volt. Az első tíz év eredményeinek ismeretében az Akadémia I. Osztálya támogatta a program folytatását, és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának munkatársát, Vízkelety Andrászt kérte fel a Kutatócsoport vezetésére. Ő tapasztalt kodikológusként elvállalta a töredékkutatás további irányítását. A bevezetőben említett *Budapesti Töredék*²⁷ nem sokkal ezután bukkant fel váratlanul, mintegy megpecsételve a döntését.

5. A munka folytatása

A *Fragmenta Codicum* kutatóhely adminisztratív szempontból az ELTE Régi Magyar, majd Latin Tanszékéhez tartozott, s pályázat útján mint tanszéki kutatócsoport (vagy annak része) nyert mindig újra akadémiai és egyéb (KKA, ATA, OTKA) támogatást. Székhelye 2000-ig folyamatosan az Eötvös Collegium volt (szakkollégiumi oktatás fejében). Vízkelety András az 1995–1998-as akadémiai ciklusra *Régi Magyarországi Könyvészeti Emlékek* címen nyújtott be pályázatot, melynek keretében a Fragmenta-csoport az *OSzK Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerkesztőségével került szorosabb adminisztratív és munkakapcsolatba. 2000-ben a Széchényi Könyvtár igazgatója magának a kutatócsoportnak is otthont adott a könyvtár kézirattára mellett.²⁸

Visszatérve a töredékekhez: a Központi Szeminárium kódextöredékeinek katalógusa Mezey László halálakor már majdnem készen volt, így az ő neve alatt jelent meg 1998-ban ugyancsak hosszas kiadói késlekedéssel.²⁹

²⁶ *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, recensuit Ladislaus Mezey cum sociis in opere Adriana Fodor, Editha Madas, Tünde Wehli, Iosepho Török, Paulo Timkovics, Gabriele Sarbak, Zoltano Falvy, Petro Erdő. Budapest–Wiesbaden, 1983.

²⁷ Lásd a 6. sz. jegyzetet.

²⁸ 2002-től a kutatócsoport vezetője a jelen tanulmány szerzője. Sarbak Gábor és Nobilisé Lauf Judit ugyancsak Mezey-tanítványok, tanulmányaik befejezése óta a csoport tudományos munkatársai, a töredékek restaurátora pedig szinte a kezdetek óta a 2007-ben Munkácsy-díjjal kitüntetett Szalai Veronika. A 2007–2011-es akadémiai ciklusra *Res libraria Hungariae* címen pályáztunk. A támogatás elnyerésével lehetőség nyílt a Fragmenta-műhely mellett egy 19. századi részleg felállítására is, és így az OSzK-ban az RMNY szerkesztőséggel együtt a magyar könyvtörténet egészének kutatására.

²⁹ *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii cleri Hungariae centralis*, recensuit Ladislaus Mezey cum sociis in opere Adriana Fodor, Editha Madas, Gabriele Sarbak, Tünde Wehli, Iuditha Lauf-Nobilis, Catharina Fülep, Ladislao Veszprémy, Zoltano Falvy, Walther Pass, Petro Erdő, Clara Boross. Budapest–Wiesbaden, 1988. (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/2.) A 400 körül élt Ticonius elveszett Apocalypsis-kommentárjának egy különösen értékes 9. századi töredéke (S. Fr. l. m. 1) a kötetben sajnálatosan Beatus a Liebana neve alatt jelent meg.

Az első kötet elismerő fogadtatása mellett egyfajta kételkedés is hangot kapott közben: voltak, akik nem tartották elég meggyőzőnek a töredékek egykori magyarországi használatára vonatkozó, olykor kevésbé dokumentált feltételezéseket, s az ezekből nagyvonalúan levont művelődéstörténeti konzekvenciákat.³⁰ A katalógus latin nyelve is hordozott nehézségeket az invenciózusan kreált, mégsem teljesen egyértelmű szakszavak és a számtalan rövidítés miatt. Vizkelety András 1985-ben új, német nyelvű leírási sémát javasolt, mely a további köteteket a leíró katalógus műfajához közelítette. Ezután a leírt adatokból levonható – többnyire több esélyes – következtetéseket csak jeleztük, tartózkodva olyan eredmények közlésétől, melyek tudományosan megalapozott kifejtését a katalógus műfaja nem tette lehetővé. Az önálló tanulmányok jelentősége ebben a szisztémában megnőtt. A *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae* sorozatcím is ekkor módosult *Fragmenta et codices ...* címre, hogy egész kódexeket leíró kötetek is megjelenhessenek a sorozatban.³¹ Szendrei Janka a notált töredékek zenetörténeti meghatározásával, Dobszay László a liturgikus töredékek lektorálásával járult hozzá a továbbiakban a katalógusok korrektségéhez.

Az esztergomi és győri gyűjteményekben lefejtett töredékek³² a két középkori egyház egykori kódexeit alig reprezentálják. Körmendy Kinga esztergomi könyvtörténeti kutatásai során kiderült, hogy amikor a káptalan 1543-ban a törökök elől Nagyszombatba menekült, csak okleveleit és liturgikus könyveit vitte magával.³³ Az egyszerű kódexek ekkor már nem képeztek valódi értéket. A kanonokok, ha saját könyveiket mentették, azok már nyomtatványok voltak. Győr középkori könyvkultúrája oly mértékben megsemmisült, hogy liturgiáját sem lehet rekonstruálni.³⁴ Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a két városban fellelt töredékek között ne lenne jónéhány hazai eredetű vagy használatú.

Ezzel szemben a soproni töredékek, mint arról korábban szó volt, a középkori Sopron és tágabb környéke kódexeiből származnak. A Levéltár már kész gyűjteményét újabb lefej-

Lásd Mezey László: *Egy korai karoling kódextöredék. (Ticonius in Apocalypsin?)* Magyar Könyvszemle, 92. (1976) 15–24.

³⁰ Kapitánffy István: *Dionysius Areopagita latin fordításának töredéke a Budapesti Egyetemi Könyvtárban.* Magyar Könyvszemle, 101. (1985) 133–137. (Az U. Fr. I. m. 9, 40, 50, 85, 109, 207, 260, 274 sz. töredékek magyarországi használatát cáfolja.)

³¹ Vizkelety András: *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben – Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im „Löwener Kodex“.* Budapest, 2004. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae IV.) Ugyancsak Vizkelety András szerkesztésében jelent meg az Országos Széchényi Könyvtár kódexkatalógusának második kötete, a sorozat VI. köteteként: *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi Nationalbibliothek (Cod. Lat 450–556).* Akadémiai Kiadó, OSzK, Budapest, 2007. (Akadémiai Nívódíj.) A következő években az egyházi könyvtárak kódexkatalógusait is sorozatunkban kívánjuk publikálni.

³² *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, hrg. v. András Vizkelety unter Mitwirkung v. Péter Erdő, Katalin Fülep, Judit Lauf-Nobilis, Edit Madas, Gábor Sarbak, Janka Szendrei, László Veszprémy, Tünde Wehli. Budapest–Wiesbaden, 1993. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II.) – *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*, hrg. Vizkelety András unter Mitwirkung v. Péter Erdő, Katalin Fülep, Judit Lauf-Nobilis, Edit Madas, Gábor Sarbak, Janka Szendrei, László Veszprémy. Budapest–Wiesbaden, 1998. (Fragmenta et codices III.)

³³ Körmendy Kinga: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése.* Magyar Könyvszemle, 107. (1991) 20–40.; uő.: *Kódexek, könyvek Esztergomban 1543 előtt.* Fennmaradt kötetek. In: „Lux Pannoniae” Esztergom az ezeréves kulturális metropolis. Esztergom, 2001. 109–127.

³⁴ A könyvpusztulásról lásd Horváth József „Zur Geschichte der Sammlungen” című tanulmányát a 31. jegyzetben idézett győri katalógushoz.

tésekkel egészítettük ki, s további két töredégyűjteményt állítottunk fel a koraujkorból származó evangélikus könyvtárak kötéstábláiból.³⁵ Szende Katalin komoly forráskutatást végzett az állományok történetét és a városi könyvkötési gyakorlatot illetően.³⁶ Míg más gyűjtemények töredékeinél legfeljebb a magyar könyvkötő műhelyt tudjuk megállapítani, de azt lokalizálni már nem, Sopronban több könyvkötő nevéhez sikerült konkrét töredékegyütteseket kötni. Ezt az anyagot érdemes tovább kutatni, mert feltételezhető, hogy a könyvkötők mellett a kódexek egykori birtokosai közül is azonosítani lehet néhányat.

A Fragmenta-műhely – egyházi könyvtárak kódexkatalógusai mellett – jelenleg az OSzK töredégyűjteményén dolgozik. Itt is gazdag a magyarországi használatú anyag, de a hazai eredet szinte kizárólag a notált liturgikus töredékekről állapítható meg. A töredékek jó része azonosíthatatlanul elvált az őrzőkönyvtől, másokat soha nem is használtak kötőanyagnak. Viszont a raktárak szinte beláthatatlan mennyiségű töredéket őriznek „*in situ*”. Ezek közül a magyarországi nyomtatványok és kéziratok kötéseit érdemes még mindenképpen feldolgozni. A távolabbi tervek között szerepel az Országos Levéltár anyagának feltárása, mint olyan kincsesbánya, ahol az akták maguk tanúskodnak hazai kötési helyükről.

A töredékkutatás harmincéves tapasztalatával a hátunk mögött természetesen részt kívánunk vállalni a töredékek művelődéstörténeti értékeléséből is. A katalógusok csupán a feldolgozott, hozzáférhetővé tett forrásanyagot tartalmazzák. A közeljövőben egy tanulmánygyűjteményben készülünk összefoglalni a rövid tétel-leírásokon túlmutató kutatási eredményeket, majd a tervezett magyar könyvtörténeti kézikönyv középkori és koraujkori köteteibe integrálni a jelentősen kibővült középkori forrásanyagot, s a pusztítva megőrző könyvkötő műhelyek nyersanyag-, kötőanyag-utánpótlásának konkrét körülményeit.

6. A 2006-ig öt katalóguskötetben publikált kódextöredékek összesítő táblázata

A legfontosabb töredékek rövid bemutatása helyett érdekesebbnek tűnt egy összesítő táblázatot szerkeszteni, mely gyors és pontos áttekintést ad a teljes anyagról, és a katalógusokban való tájékozódást a jövőben is segíti.

Egyes műfajok megjelenését vagy ugrásszerű növekedését az időrend érzékelteti legjobban. A táblázatot ezért a 8/9. század fordulójától a 15/16. század fordulójáig századokra osztottuk. A függőleges tengelyt a műfajok, a vízszintest a gyűjtemények jelentik. A metszéspontokon a töredékek katalógusszáma szerepel (amely általában azonos a könyvtári jelzetükkel is). A középkori Magyarországhoz (vagy legalábbis a magyarországi könyvkötőhöz) köthető töredékeket félkövérrel kiemeltük. A számok közötti kötőjel azt jelenti, hogy egy kódexnek több lapja került elő az adott gyűjteményben. A töredék száma mellett zárójelben szereplő szigla és szám azt jelzi, hogy az egykori kódex egy vagy több további lapját egy másik gyűjteményben sikerült azonosítani.

Az öt kötet 1280 kódextöredék leírását tartalmazza, ebből 609 a magyarországi könyvkötőműhelyben felhasznált töredék. *A 609 töredék 371 kódexből származik, ami nagy va-*

³⁵ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*, hrsg. von Edit Madas in Verbindung mit Judit Lauf, Gábor Sarbak, András Vizkelety, Unter Mitwirkung von Katalin Fülepp, Veronika Szalai, Janka Szendrei, Tünde Wehli. Budapest–Wiesbaden, 2006. (Fragmenta et codices in Bibliothecis Hungariae V.)

³⁶ Lásd az előző jegyzetben idézett katalógus bevezetését. Uő.: „*In geschribn pergament einbunden*”. *A könyvkötéshez felhasznált kódextöredékek társadalom- és kultúrtörténeti összefüggései Sopronban*. Magyar Könyvszemle, 123. (2007) 278–309.

lósínúséggel ennyi középkori hazai használatú kódexet is jelent. (Nem kizárt természetesen, hogy a könyvkötő külföldről hozatta be az olcsó kötőanyagot, de ha itthon ingyen hozzáfért, bizonyára nem tette.) Táblázatunkban csak azokat a töredékeket tüntettük fel (félkövérrel szedve) „magyarnak”, ahol a hazai kötést valami konkrétum igazolja. Az Egyetemi Könyvtár töredékkatalógusában 187 magyarországi használatúnak feltételezett töredékkel szemben csak 93 hazai kötést tudjuk dokumentálni, a Központi Szeminárium esetében 125 helyett 92-ét. A soproni oszlopban a félkövér töredékszám nem egyszerű „hazai használatot” jelent, hanem a várost magát és tág környékét, amely nyugat felé egészen Wiener Neustadtig érhetett. A jelzett 371 kódex szigorúan van mérve, bizonyára sokkal több számba vett kötéstábla került ki hazai műhelyből. Mezey ezzel a lehetőséggel számolt, amikor nem ragaszkodott kézzel fogható bizonyítékokhoz, ennek azonban az az ára, hogy bizonytalanná válnak a művelődéstörténeti következtetések is.

A táblázatot átnézve a legszembetűnőbb jelenség, hogy a 14. századtól a liturgikus töredékek dominálnak. Ennek egyik oka a papír térhódítása. Mivel a liturgikus könyveket hosszú használatra szánták, ezeket akkor is általában pergamenre írták, amikor a használati (nem reprezentatív célú) kódexek zömét már papírra másolták. A 15. század közepétől a nyomtatott könyvek megjelenése újabb arányeltolódáshoz vezetett, hiszen éppen a legkelelőbb könyveket nyomtatták ki, de ezeket könyvkötésre nem használták, legfeljebb tömítőanyagoknak. A zenei töredékek mellett a notálatlan liturgikus töredékeknek is érdemes azonban a forrásszegény hazai környezetben figyelmet szentelni. Sopronban például egy Passauhoz közel álló, de magyar szentekkel kiegészített regionális rítust sikerült rekonstruálni.³⁷

A töredékek által képviselt hazai használatú nem liturgikus kódexek száma 104 (ebből 43-at soproni könyvkötők vágtak szét). Az egykori több tízezerhez képest a néhány száz kódex nem tűnik soknak, tekintetbe véve, hogy a töredékek is ugyanolyan esetlegesen maradtak fenn, mint a teljes kódexek. A feltárt anyag mégis kézzel foghatóvá teszi számos fontos mű hazai meglétét, a rendszeres egyetemjárást, a természetfilozófiai és teológiai anyag magas színvonalát, az erős jogi érdeklődést stb.³⁸

A katalóguskötetek anyagát a fragmentumok fotóival és az eddig megjelent tanulmányokkal együtt honlapunkon is (www.fragmenta.oszk.hu) meg kívánjuk jelentetni.

³⁷ Nobilisiné Lauf Judit közöl róla tanulmányt a közeljövőben.

³⁸ A katalóguskötetek anyagát a fragmentumok fotóival és az eddig megjelent tanulmányokkal együtt készülünk kitenni honlapunkra is: www.fragmenta.oszk.hu.

TÁBLÁZAT

8/9–9. század

	Budapest, Egyetemi Kt. ³⁹ =U[niversi- tas] ⁴⁰ (300) ⁴¹	Budapest, Központi Papnevelő Intézet ⁴² =S[eminarium] (246)	Esztergom ⁴³ =E (155)	Győr ⁴⁴ =Gy (173)	Sopron ⁴⁵ =So (406)
Biblia	4			1	
Patrisztika	3	1			
Kánonjog	84	49			
Középkori teológia	2				
Hagiográfia	1(=OSzKCod 442)				

9/10–10. század

	Budapest, Egyetemi Kt. (300)	Budapest, Központi Papnevelő Intézet (246)	Esztergom (155)	Győr (173)	Sopron (406)
Patrisztika				6	
Liturgia	121				

10/11–11. század

	Budapest, Egyetemi Kt. (300)	Budapest, Központi Papnevelő Intézet (246)	Esztergom (155)	Győr (173)	Sopron (406)
Biblia	8, 12			2	
Patrisztika	5, 6, 7, 9, 10				
Kánonjog	85				
Hagiográfia	11				
Liturgia, zenei	292			92	
Liturgia	122, 123 , 151, 207, 208	185			

³⁹ Lásd a 26. jegyzetet.⁴⁰ Ezzel a szíglával hivatkozunk a gyűjteményre, illetve a katalógusra.⁴¹ Kerek zárójelbe az adott katalógusban leírt töredékek számát tettük.⁴² Lásd a 29. jegyzetet.⁴³ Lásd a 32. jegyzetet.⁴⁴ Lásd a 32. jegyzetet.⁴⁵ Lásd a 35. jegyzetet.

11/12–12. század

	Budapest, Egyetemi Kt. (300)	Budapest, Központi Papnevelő Intézet (246)	Esztergom (155)	Győr (173)	Sopron (406)
Biblia	12, 20, 21, 22		1, 2	3	
Patrisztika	13, 14–15, 16, 17(=S4), 18, 19	2k, 3, 4(=U17), 5	8, 9, 11, 12, 17	7	7, 10
Grammatika					46
Orvostudomány	107				
Kánonjog					68
Középkori teológia	23–27(=S6- 7), 67	6-7(=U23-27)	10, 13		8, 9
Sermones			29 (=Gy26)	26(=E29)	
Liturgia, zenei	209, 256, 213, 293, 294		63, 67, 85, 88	72	172, 203
Liturgia	124, 125, 152, 153, 163	151, 179, 180, 181, 186, 187, 189	107, 109, 116, 117, 126, 137	101, 110, 121, 126	209, 216, 254

12/13–13. század

	Budapest, Egyetemi Kt. (300)	Budapest, Központi Papnevelő Intézet (246)	Esztergom (155)	Győr (173)	Sopron (406)
Biblia		11			
Patrisztika	29	12	18		31
Grammatika	49	31	14, 51, 52		47
(Természet)filo- zófia	57, 59		57		60, 61
Asztronómia			55		
Historia		35			
Kánon- és civiljog	79, 80, 81–82, 83, 84, 86, 87 89–90(S64- 65), 93, 94– 95(=S63)	46, 47, 48k, 50, 51, 52, 53-55, 57p, 59, 63(=U94-95), 64-65k(=U89- 90)	39, 40	41, 42, 43, 44, 45, 46	66, 69, 70, 71
Orvostudomány	106, 108, 109, 110, 111	69			
Középkori teológia	28, 31, 61, 63, 64(=S37), 65, 66, 68, ch70, 71, 72–73, 74	8, 9, 10, 13, 37(=U64), 38, 39, 44	20	8, 9, 14, 20	11, 12
Hagiográfia					36
Sermones	30, 77				
Liturgia, zenei	210, 214, 215, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 274, 275, 276, 277, ng1033 295	71, 74, 104, 130, 131, 132		73, 91	125, 168, 204
Liturgia	133, 134, 159	152, 161, 162, 182, 190	118, 119	122, 123, 125	210, 211, 212, 217, 256- 258, 259, 260

13/14–14. század

	Budapest, Egyetemi Kt. (300)	Budapest, Központi Papnevelő Intézet (246)	Esztergom (155)	Győr (173)	Sopron (406)
Biblia	35, 37, 40	14, 15–16	3k		1, 2, 3, 4
Patrisztika	32, 39	17, 22	23, 25, 26	31	17, 19, 32
Grammatika	50, 51, 52, 53		52	35	
Klasszikus auktorok	56				
Természetfilo- zófia	58, 60(=S36)	36(=U60)		13(=MTA T27) , 14, 40	62, 63, 64, 65
Kánon- és civiljog	83, 84, 88, 91, 92, 96, 99, 100, 101, 103, 104, 105	56, 58, 60, 61, 62, 66, 67	41, 42, 43, 44, 45, 46	47, 48?(So74- 83) , 49, 50 , 51, 52	67, 72, 73, 74- 83, 84-88, 89- 95
Orvostudomány	112	70	58, 59, 60, 61, 62(=Gy39, So1156– 117)	38, 39(=E62, So1156– 117)	100, 101-106, 107-109, 110- 113, 114, 115- 117(=E62, Gy39)
Középkori teológia	41, 42 , 62, 76, 78	18, 24, 40, 41, 42-43 , 45	15, 16, 19, 21, 22, 24	10 , 11, 12, 15, 16, 17- 18, 19, 20, 21, 22, 23 , 24	13, 14 , 15, 16, 18, 20, 21, 22 , 23 , 24, 25-26
Hagiográfia	33, 38		36	33	37, 38, 39, 40
Sermones	36	19–20 , 21, 23	30, 31, 32	27, 28, 29, 30	33-34, 35
Egyéb	34				
Liturgika, zenei	211, 216 , 217, 218, 219, 253 , 265-266 , 267, 268 , 278, 279, 280	75, 76, 77, 78 , 79 , 80, 81 , 105 , 106, 107, 112, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 146	68, 69, 70 , 86 , 87, 89, 90 , 103, 104, 105	54, 71 , 74, 77, 93, 94 , 95	119, 126, 127 , 128 , 129, 130, 169, 173, 174, 175-177, 178- 179 , 180, 181, 195, 196, 197 , 205, 206
Liturgika	135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 154, 164, 165 , 166, 167, 168 , 169, 206	147 , 149, 153, 154, 155, 163, 164-165, 166 , 167, 168, 169 , 170 loch, 171, 191, 192, 193, 194 , 195, 196 , 197, 198 , 199, 246	108, 110, 111, 112 , 120, 121, 122, 127, 128 , 129, 130, 131	97 , 98, 99, 102, 103, 104, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 127, 128	213 , 218, 219 , 220, 221, 222- 224 , 225, 234 , 235-236 , 237, 238, 239, 240 241, 242, 252 , 261 , 163, 264 , 265, 271, 272 , 273-274, 275 , 276 , 277, 278, 279, 280

14/15–15/16. század

	Budapest, Egyetemi Kt. (300)	Budapest, Központi Papnevelő Intézet (246)	Esztergom (155)	Győr (173)	Sopron (406)
Biblia	45		4, 5, 6-7	4, 5	5-6
Patrisztika		27, 29			27, 29
Grammatika	54	30, 32, 33(=So48- 55), 34	54	36, 37	48-55(=S33), 56, 57
Klasszikus auktorok	55		53		58, 59
Asztronómia			56		
Kánon- és civiljog	97(=So96- 99), 98, 102	68	47-48	53	96-99(=U97)
Orvostudomány					118
Egyéb	113		49-50		
Középkori teológia	46, 47, 69^ő, 75	28	27, 28	25	28, 30
Hagiográfia	43, 44	25	37, 38	34	41, 42, 43, 44, 45
Sermones	48	26	33, 34, 35	32	
Liturgika, zenei	212, 220, 221, 222, 223-224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 269, 270, 271, 272, 273, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288-289, 290, 291, 296, 297, 298, trch 299, 300	72, 73, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 108, 109- 111, 113, 114- 117, 118-119, 120, 121, 122- 124, 125, 126, 127, 128, 129, 141, 142, 143, 144, 145	64-66, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82(Gy64- 68), 83, 84, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98(Gy85- 86, 90), 99, 100, 101, 102, 106	55, 56, 57t, 58, 59, 60, 61, 62^ő, 63, 64- 68(E82), 69, 70, 75, 76, 78, 79(So182- 184), 80, 81, 82-84, 85- 86(=E98), 87, 88-89, 90(=E98), 91, 92, 93, 94, 95, 96	120-122, 123, 124, 131, 132, 133, 134, 135- 141, 142-149 g1033, 150- 163, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 182- 184(=Gy79), 185, 186-189, 190-193, 194, 198, 199-200, 3201, 202, 207, 208
Liturgika	114, 115-119, 120, 126-130, 131t, 132, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189,	148, 150, 156, 157, 158, 159, 160, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 183, 184, 188, 200, 201, 202, 203, 204-205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225,	113, 114, 115, 123, 124, 125, 132, 133, 134, 135- 136, 137, 138, 139- 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155	100, 105, 106, 107, 108, 119, 120, 124, 129, 130, 131, 132- 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145- 148, 149, 150, 151, 152, 153,	214, 215, 226- 227, 228-230, 231, 232, 233, 243, 244-245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 255, 262, 266, 267, 268- 269, 270, 281- 295, 296, 297, 298, 299-306, 307-309, 310, 311-313, 314- 315, 316, 317- 324, 325, 326,

	190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205	226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239-240, 241, 242, 243, 244, 245		154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173	327, 328- 329, 330, 331-351, 352-360, 361, 362, 363, 364- 377, 378, 379, 380, 381-388, 389, 390-391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400- 401, 402, 403, 404, 405, 406
Magyarországi könyvkötőnél felhasznált töredékek száma (gyakran több lap egy kódexből):	93 töredék	92 töredék	50 töredék	49 töredék	325 töredék
Kötőanyagként felhasznált hazai használatú kódexek száma: ⁴⁶	79 kódex	73 kódex	46 kódex	39 kódex	145 kódex
U.a kódex lapjai több könyvtárban	6 db U=S 1 db U=So 1 db S=So 3 db E=Gy 1 db Gy=So 1 db E=Gy=So 1 db U=OSzK 1 db U=MTA				

⁴⁶ 13 kódex lapjai két vagy több könyvtárban is előfordulnak.

HORVÁTH EMŐKE

Iohannes Biclarensis krónikája

Bevezetés

A 6–7. századból kevés forrás maradt fenn az utókor számára, de ezen kevesek között kiemelkedő fontosságú Iohannes Biclarensis történeti beszámolója, melyből elsősorban az Ibériai-félszigetre, valamint Bizánra vonatkozóan kapunk tájékoztatást. A krónikát az is izgalmassá és egyedülállóná teszi, hogy szerzője a Mediterráneum e két, egymástól távoli helyszínén is élt, s ennek megfelelően munkájában két szempont is kitapintható.

Iohannes Biclarensis életéről csak töredékes adataink vannak. Egyik fő forrásunknak fiatalabb kortársát, Sevillai Izidort kell tekintenünk, aki életrajzi katalógusában külön fejezetet szentelt szerzőnknek.¹ Tőle tudjuk, hogy gót származásúként Lusitania Scallabis nevű helységében született.² Izidor szerint tizenhét évig élt Konstantinápolyban (kb. 559–576) – ahová latin és görög tanulmányai folytatása céljából utazott –, majd Hispániába visszatérve a katolikus klérus tagjaként üldöztetésben lesz része.³ Összesen tíz évet (kb. 576–586) töltött barcelonai száműzetésben, amely csak Leovigild király halála után ért véget. Ezt követően, valamikor 589 és 592 között Gerona püspöke lett, amit talán egyfajta jóvátételként interpretálhatunk Leovigild fia, Rekkared részéről az apjától elszenvedett üldöztetésekért.⁴ Krónikájának megírásához is ebben az időszakban kezdett hozzá.⁵ A mű a világtörténetírás igényével lép fel – a szerző ezért is említi elődeiként Caesareai Eusebiust, Szent Jeromost, Prosperust és Tunnunai Viktort –, de valójában csak huszonhárom év történetét (567–590) tárja elénk évkönyv jelleggel. Tömörsege és rövidege ellenére a toledói vizigót állam történetének legfontosabb időszakát mutatja be, azt a korszakot, amikor Leovigild megerősíti az uralkodói hatalmat, kiterjeszti a királyság területét, majdnem az egész félszigetet integrálva államába. Utóda, Rekkared idején pedig megtörténik a vizigótok áttérése az ortodoxiára.

¹ Sevillai Izidor: *De viris illustribus*. 44 (a továbbiakban: *De vir. ill.*) ed. Carmen Codoñer Merino, Salamanca, 1964.

² „... natione Gothus provinciae Lusitaniae Scallabi natus ...” (*De vir. ill.*, 44) Scallabis ma Santarem (Portugália).

³ „... hic cum esset adulescens Constantinopolim perrexit ibique Graeca et Latina eruditione nutritus septimo decimo annos ...” (*De vir. ill.*, 44). A mai történetírók körében nincs egyetértés Iohannes Biclarensis konstantinápolyi tartózkodásának időpontja kérdésében: hét és tizenhét év között ingadoznak a vélemények. A kérdésre lásd: Campos, Julio: *Juan de Biclario, obispo de Gerona, su vida y su obra*. Madrid, 1960. 17–25.; Collins, Roger: *Early Medieval Spain: Unity and Diversity, 400–1000*. New York, 1983. 42.

⁴ Az 589-ben tartott III. toledói zsinat aláírói között még Alicius szerepel mint geronai püspök, de a II. zaragozai zsinatnál már Iohannes Biclarensis nevét találjuk geronai püspökként. Vives: *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Barcelona-Madrid, 1963. 138., 155.

⁵ A mű legrészletesebb elemzése: Teillet, Suzanne: *Des goths à la nation gothique: les origines de l'idée de nation en occident du Ve au VIIe siècle*, Paris, 1984. 428–455.

Erre a meghatározó időszakra nézve Iohannes Biclarensis krónikája megkerülhetetlen, mert rajta kívül nem rendelkezünk igazán részletes forrással. Sevillai Izidor *Historia gothorum, vandalorum et suevorum* című munkája sokkal felületesebben tudósít az eseményekről.⁶

A kéziratot először Canisio adta ki 1600-ban Ingolstadtban, másodszer 1606-ban Leydenben jelent meg, a harmadik kiadás pedig két évvel később Frankfurtban látott napvilágot. Újabb szövegkiadásai közül ki kell emelni Enrique Flórezét, Theodor Mommsenét, a legújabb kritikai kiadás pedig Julio Campos nevéhez fűződik. A jelen fordítás Mommsen és Campos kiadása alapján készült.⁷

IOHANNES BICLARENSIS: KRÓNIKA

Ez idáig Victor,⁸ Afrika provincia Tunnuna egyházának püspöke vette számba az eltelt évek sorát, mi gondoskodtunk hozzátenni az utána következőket.

Eusebius,⁹ a caesareai egyház püspöke, Jeromos,¹⁰ az egész világon ismert pap, hasonlóképpen Prosperus,¹¹ a legvallásosabb férfiú, valamint Victor, az afrikai Tunnuna egyházának püspöke után, akik – úgy tűnik – a legnagyobb tömörséggel és körültekintéssel állították össze csaknem az összes nép történetét, és a felgyülemlett évek folyamát egészen napjainkig vezették, és megismertették velünk mindazt, ami a világban történt – mi tehát Jézus Krisztus Urunk segítségével tömör stílusban közvetíteni szándékoztunk az utókor számára az ismertetésre érdemes dolgokat, melyek a mi időnkben mentek végbe, és mely dolgokat részben magunk is szemünk tanúságával tapasztaltunk, részben pedig hiteles elbeszélések-ből ismertünk meg.

1. A tizenötödik indictióban,¹² amint mondják, meghalt Iustinianus, és unokaöccsét, az ifjabb Iustinust¹³ tették a rómaiak császárává.

⁶ A vizigót történetírásra magyarul lásd: Horváth Emőke: *A nyugati gót történetírás*. Aetas, 8. (1993) 1. sz. 14–27.; Sevillai Izidor műve magyarul: *A gótok, vandálok és szvévek története*. Ford., jegyz. Székely Melinda. Szeged, 1998.

⁷ *Iohannis abbatis Biclarensis Chronica*. Ed. Mommsen, Theodor, Monumenta Germaniae Historica., Auctores Antiquissimi XI. Berolini, 1894.; Flórez, Enrique: *España Sagrada*. tom. VI. Madrid, 2002. Új kiadása: Campos, Julio : *Juan de Bicláro obispo de Gerona, su vida, su obra*. Madrid 1960.

⁸ Victor Tunnunensis (?–kb. 567): egyházi író, történész, Tunnuna püspöke. Az 553-ban nesztoriánusként elítélt „*Három fejezet*” védelmezése miatt 555-ben Egyiptomba száműzték, majd 565-ben néhány társával együtt bebörtönözték. Élete végén írta meg krónikáját, amely a teremtéstől 556-ig beszél el az eseményekről. A mű jelentős része egyházi kérdésekkel foglalkozik. Sevillai Izidort követően munkája elvesztette népszerűségét.

⁹ Caesareai Eusebiosz (kb. 263–kb. 340)

¹⁰ Szent Jeromos (kb. 341–420)

¹¹ Aquitaniai Prosper kb. 390–kb. 460): Augustinus tanainak egyik leghívebb védelmezője. 440-ben a pápai kancelláriára került, és itt mérséklődött augustinusi fanatizmusa. Két verset írt 415 körül a barbárok galliai behatolásáról és egy Világtörténetet, amely a 412–455 közötti időszakra ad alapvető áttekintést.

¹² Indictio: tizenöt éves naptári ciklus, kezdőpontja a Kr. e. 3. év. A római adóösszeírással van összefüggésben, amelyet 15 évenként ellenőriztek. Az indictió ciklust 312–313 óta használták az időszámítás jelölésére, de nem volt nagyon elterjedt. Az indictió év kezdete területenként és korszakonként eltérő volt, ezért görög, Beda-féle és pápai indictióról beszélünk.

¹³ II. Iustinus (565–578) I. Iustinianus utóda, Sophia császárnéval uralkodott közösen.

2. Az ifjabb Iustinus, az ötvenharmadik római császár tizenegy évig uralkodott. Uralkodásának első évében Iustinus megsemmisítette mindazt, amit a chalcedoni zsinat¹⁴ ellen kiadtak, és bevezette a Konstantinápolyban összegyűlt százötven szentatya krédóját, amit dicséretesen elfogadtak a chalcedoni zsinaton, hogy minden katolikus templomban a Miatyánk előtt énekelje a nép.
3. Az örmény és az ibér¹⁵ népet, akik a hitet Krisztus apostolainak prédikációi hatására vették fel, Cosdroes perzsa császár¹⁶ a bálványok imadására kényszerítette, azok megtagadva ezt az istentelen rendelkezést, provinciájukkal együtt átadták magukat a rómaiaknak: ezzel megszegték a rómaiak és a perzsák közötti békeszerződést.

Az említett császár uralkodásának második évében [568]

1. A királyi városban¹⁷ Aetherius és Addaeus patríciusok, miközben inkább méreg, mint fegyver által, és orvosok révén halált akartak idézni Iustinusra, lelepleződtek, halálbüntetésre ítélték őket; az elsőt vadállatok falták fel, a második tűzben elégve pusztult el.
2. Iustinust, Germanus patrícius fiát, Iustinus császár unokatestvérét Sophia Augusta császárné párthívei Alexandriában megölték.
3. Ez idő tájt Athanagild, a gótok királya életét bevégezte Hispániában, és helyette Liuva vitte tovább a királyságot.

Iustinus császár uralkodásának harmadik évében [569]

1. A garamantok¹⁸ követek által sürgetve kérik, hogy Róma békéjéhez és a keresztény hithez csatlakozhassanak, mindkettőt mindjárt kieszközölik.
2. Theodorus afrikai *praefectus* a mórok¹⁹ megölték.
3. A macurriták népe²⁰ ez időben fogadta el Krisztus hitét.
4. Iustinus uralkodásának harmadik évében Leovigild,²¹ Liuva²² király testvére még bátyja életében Hispania Citerior²³ királyságába emeltetett. Gosuinthát, Athanagild²⁴ özvegyét veszi feleségül, és a gótok provinciáját – melynek területét különböző lázadások zsugorították – csodálatra méltón előző határaihoz igazítja.

Iustinus császár uralkodásának negyedik évében, ami Leovigild uralkodásának második éve [570]

1. Theocthistus, Africa provincia *magister milituma* a mórok által egy csatában legyőzve meghal.
2. Leovigild király feldúlta Bestetania vidékét és Malaca városát,²⁵ visszaverték katonáit, de győztesként tért vissza székhelyére.

¹⁴ Chalcedoni zsinat: a zsinat 451-ben ült össze, hogy a monofizitizmus problémáját megvitassa.

¹⁵ Iberia Caucasi, nem tévesztendő össze Hispánia területével.

¹⁶ I. Khoszran (531–579): szaszanida uralkodó.

¹⁷ azaz Konstantinápolyban.

¹⁸ garamantok: belső-líbiai berber törzs, központjuk Garama volt. Földműveléssel, marhatenyésztéssel és kereskedelemmel foglalkoztak. A garamantokról a Kr. e. 5. században a görögök már tudtak, a rómaiak Kr. e. 21–19-ben ütköztek össze velük először.

¹⁹ A mórok (mauri) Mauretania észak-afrikai római provinciájának lakói voltak.

²⁰ macurriták: észak-afrikai nép, a mai Algéria északi részén éltek.

²¹ Leovigild vizigót király (572–586).

²² Liuva vizigót király (567–568), 568-tól testvérevel, Leovigilddel társuralkodó 572-ig.

²³ római igazgatási egység az Ibériai-félszigeten, annak keleti felében.

²⁴ Athanagild (555–567) vizigót király

²⁵ Bastetania: a mai Baza környéke, a Málaga (Malaca) és Cartagena között fekvő terület.

3. Iustinus császár nevében Tiberius *comes excubitorum*²⁶ Thráciában²⁷ hadat viselt az avarok ellen, és győztesként tért vissza Konstantinápolyba.
4. Gallaecia²⁸ provinciában Theudemir²⁹ után Miro³⁰ lett a szvévek királya.

Iustinus uralkodásának ötödik évében, ami Leovigild uralkodásának harmadik éve [571]

1. Iustinus császár a perzsákat legyőzve római provinciává tette Armeniát és Iberiát.³¹ Vezérei révén háborúra készülődött a perzsa császár.
2. Amabilis afrikai *magister militum*ot a mórok meggyilkolták.
3. Leovigild király egy bizonyos Framidaneus árulása folytán az éj leple alatt elfoglalta a városok legerősebbikét, Asidoniát,³² és megöletvén a katonákat a várost a gótok joghatósága alá vetette.
4. A Servitanum monostor apátja, Donatus³³, a csodatévő nagy hírnévnek örvend.

Iustinus császár uralkodásának hatodik évében, ami Leovigild uralkodásának negyedik éve [572]

1. A gepidák királysága megszűnt, amikor a langobardok egy ütközetben felülkerekedtek. Kunimund király³⁴ a csatamezőn holtan terül el, és kincseit Trasarik, az ariánus szekta püspöke és Reptila,³⁵ a király unokája csorbítatlanul Konstantinápolyba vitte Iustinus császárnak.
2. Leovigild király éjjel bevette a gótokkal szemben már régóta lázadó Córdobát,³⁶ az ellenséget elpusztítva sajátjává tette a várost. A parasztok sokaságát megölve sok várost és erődöt a gótok uralma alá hajtott.
3. Miro, a szvévek királya háborút indít a runconok³⁷ ellen.
4. Domninus, Helna egyházának püspöke³⁸ nagy hírnévnek örvend.

²⁶ Comes excubitorum: római hivatali méltóság, a testőrség főparancsnoka.

²⁷ Thracia: történelmi terület, a Balkán-félsziget délkeleti tartománya. A terület őslakói a trákok voltak, de később számos nép igyekezett meghódítani ezt a vidéket.

²⁸ Hispania észak-nyugati részének közigazgatási egysége.

²⁹ Theudemir szvég király (559–570).

³⁰ Miro szvég király (570–583).

³¹ Armenia: Örményország, Kis-Ázsia északkeleti részén. Ibéria: a mai Grúzia keleti és középső területén létrejött Kartli királyság, mely igen korán, valószínűleg az örményekkel egy időben, 318-ban vette fel a kereszténységet. A perzsák igyekeztek fennhatóságukat kiterjeszteni erre a területre.

³² Asidonia (Assidonia): ma Medina Sidonia, város Andalúziában.

³³ Donatus: Afrikából Hispániába menekült szerzetes, Ildephonsus szerint (*De viris illustribus* 4.) hetven szerzetes társával és gazdag könyvtárával érkezett a félszigetre.

³⁴ Cunimundus vagy Kunimund (kb. 555–567): gepida király, Turisind király fia. Kunimund székhelye Sirmium volt, udvara hírnévre tett szert a germánok körében. Alboin langobard király meg akarta hódítani Pannonia Secundát, ezért megtámadta a gepidákat, és Sirmiumba szorította Kunimundot. Bizánci segítséggel Kunimund legyőzi Alboint (566). Kunimund nem teljesíti a bizánciaknak tett ígését (nem adja át Sirmiumot), ezért egyedül kell visszavernie a longobard–avar támadást. A források nem egységesek abban, hogy Alboin ölte-e meg Kunimundot.

³⁵ Reptila: csak Iohannes Biclaensistől maradt fenn említés róla, későbbi sorsáról semmit sem tudunk.

³⁶ Agila trónkövetelésétől kezdve (550) Córdoba a gót királyokkal ellenséges viszonyba került.

³⁷ ruccones: közelebről meg nem határozott népcsoport. Talán a Salamanca és Extremadura közötti terület őslakói voltak.

³⁸ Helna: ma Elne (Fro.), város a Pireneusokban.

Iustinus császár uralkodásának hetedik évében, ami Leovigild király uralkodásának ötödik éve [573]

1. Albóint, a langobardok királyát³⁹ a felesége pártján lévő hívei éjjel megölték, kincsei magával a királynéval együtt a római állam kezére kerültek, és a langobardok király és kincs nélkül maradtak.
2. Ez idő tájt Liuva király életét bevégzi, egész Hispania és Gallia Narbonensis Leovigild uralma és hatalma alatt egyesül.
3. Iustinus császárt egy súlyos betegség megrendítette, egyesek ezt a betegséget agyvérzésnek vélték, mások az ördögök művének tartották.
4. A királyi városban halálos ágyéklob járvány tör ki, melyben sok ezer embert láttunk meghalni.
5. Leovigild király Sabariába⁴⁰ hatolva a sappusok pusztulását okozza, és uralma alá helyezi a tartományt. Az elvesztett feleségétől származó két fiát, Hermenegildet és Rekka-redet társuralkodókká teszi.
6. A macurritáktól követek érkeznek Konstantinápolyba, akik elefánt- és giraffa agyarakat mint ajándékot ajánlanak fel Iustinus császárnak; a rómaiak barátjának állítják be magukat.
7. János után Benedeket⁴¹ szentelik a római egyház püspökévé: négy évig állt egyháza élén.
8. Masona, az emeritai egyház püspöke,⁴² hitünk nevezetes személye.

Iustinus nyolcadik évében, ami Leovigild hatodik éve [574]

1. A perzsák megszegik a rómaiakkal kötött békeszerződést, és csatát indítva legyőzik a nagyon jól erősített várost, Darast.⁴³ Miután sok római katonát levágtak, az említett várost beveszik, és elpusztítják azt.
2. Ekkoriban Leovigild király Cantabriába megy, megöli a tartományba tolokodókat, elfoglalja Amaiat,⁴⁴ erejüket legyőzi, és a tartományt saját fennhatósága alá visszavezeti.
3. Iustinus császár Tiberiust, akit fentebb *comes excubitorum*nak mondtunk, caesarrá teszi,⁴⁵ és nem sokkal ezután császári méltóságra emeli, és *princeps rei publicae* címen nevezi.
4. Ennek a Tiberius caesarnak az első napján az ágyéklob járvány alábbhagyott a királyi városban.

Iustinus kilencedik évében, ami Leovigild hetedik éve [575]

1. Cosdroes perzsa császár nagy sereggel nyomul előre, hogy a római határvidéket elpusztítsa. Tiberius Iustinianust a római sereg vezérének,⁴⁶ a keleti *magister militum*nak ne-

³⁹ Alboin (szül. 547 k.–megh. 572. május 28.): langobard király. A langobard–avar szövetség felmorzsolta a gepidákat, és az ütközőállam megszüntével avar támadástól tartva 568. április 2-án Alboin megkezdi Pannónia átadását az avaroknak, és népével Itáliába vonul, melynek nagyobb részét a 7. sz. elejére uralmuk alá hajtják.

⁴⁰ Sabaria: hispániai őslakosok területe, lokalizálása bizonytalan, általában a Zamora–Salamanca közötti területet értik alatta.

⁴¹ III. János pápa (561–574); I. Benedek pápa (575–579)

⁴² Masona: ortodox püspök, ellenségeskedését Leovigilddel a „*Vitas Sanctorum patrum Emeretensium*” című mű örökítette meg.

⁴³ Daras: város Észak-Mezopotámiában.

⁴⁴ Amaia vagy Amaya: Cantabria (a mai Burgos és Palencia tartományok északi része) fővárosa volt.

⁴⁵ Tiberius 574-ben lett császár Iustinus megromlott szellemi képességei miatt.

⁴⁶ Az eredeti szövegben a „dux” szerepel.

vezi ki vele szemben, aki fölkeszül a háborúra, és a Daras és Nizivios⁴⁷ közötti mezőkön heves csatába bocsátkozik. Nagyon erős népek harcoltak [Iustinianus] oldalán, akiket a barbárok nyelvén Herinannak neveznek. [Iustinianus] legyőzi az említett császárt, aki seregével együtt menekül, majd tábora ellen tör, és a győztes Iustinianus elpusztítja a perzsa tartományt. A zsákmányukat győzelmi menetként Konstantinápolyba irányítja: többek között huszonnégy elefántot, amelyek nagy látványosságot nyújtottak a rómaiaknak a királyi városban. A kincstár igen nagy hasznára eladták a rómaiak zsákmányát és a sok perzsát.

2. Leovigild király behatol az aregensei hegyekbe,⁴⁸ és Aspidiust, a terület urát feleségével, fiaival és vagyonával együtt foglyul ejti, a területet pedig uralma alá helyezi.
3. Aramundarus, szaracén király Konstantinápolyba érkezik, és a rokonaival, valamint a barbár föld adományaival Tiberius császár elé siet. Tiberius szívesen fogadta őt, és megengedte, hogy csodálatos ajándékokkal megrakottan hazájába visszatérjen.

Iustinus császár tizedik évében, ami Leovigild király nyolcadik éve [576]

1. Baduariust, Iustinus császár vejét Itáliában a langobardok egy csatában legyőzték. Nem sokkal ezután életét be is végezte ott.
2. Romanus magister militum, Anagastus patrícius fia élve elfogta a suanok⁴⁹ királyát, akit kincstárával, feleségével és fiaival együtt Konstantinápolyba vitt, tartományát pedig római uralom alá helyezte.
3. Leovigild király Gallaeciában a szvévek határait forgatja fel, de Miro király követei útján előterjesztett kérésére rövid békét engedélyez.
4. Thráciában a szklavinok⁵⁰ sok római várost lerohannak, és lakatlanul hagyják őket.
5. Az avarok a tengerpartot csalárd módon körülzárják, és a trák partszakasz veszélyessé válik a hajósok számára.
6. Benedek után az ifjabb Pelagius⁵¹ a római egyház felszentelt püspöke: tizenegy évig áll az élén.

[577]

1. Uralkodásának tizenegyedik évében Iustinus meghalt, és Tiberius egyedül birtokolta a hatalmat.
2. Tiberius, az ötvennegyedik római császár hat évig uralkodik.⁵²

Tehát Tiberius császár uralkodásának első évében, ami Leovigild király uralkodásának kilencedik éve [577]

1. Az avarok Thráciát dúlják, és a királyi várost a hosszú fal felől ostromolják.
2. Leovigild király Orospedába⁵³ hatol, a tartomány városait, várait elfoglalja, és saját tartományává teszi azt. Nem sokkal ezután a gótok leverték az itt fellázadt parasztokat, és ettől kezdve Orospedát teljes egészében a gótok birtokolták.

⁴⁷ Nizivios: város Észak-Mezopotámiában.

⁴⁸ Montes Aregenses: a hegység Galíciában, Orense mellett található.

⁴⁹ suanok: a Kaukázus hegyvidékén élő népcsoport.

⁵⁰ szklavinok: a Duna északi részén, a mai Románia területén élő szláv népcsoport.

⁵¹ I. Pelagius pápa (555–561)

⁵² Tiberius (578–582): bizánci császár.

⁵³ Orospeda: hispániai őslakosok által lakott terület Spanyolország déli részén, Cartagena környékén.

Tiberius császár második évében, ami Leovigild király tizedik éve [578]

1. Gennadius *magister militum* Afrikában pusztítja a mórokat. A csatában legyőzi az igen erős Garmul királyt, aki megölte a római hadsereg már korábban említett három vezérét, és kardjával leszúrja a királyt.
2. Tiberius Mauricius *comes excubitorum*ot nevezte ki keleti *magister militum*má, és a perzsák elleni harcra küldte.
3. Miután Leovigild király a körülötte lévő tyrannusokat megsemmisítette, és Hispania bitorlóit legyőzte, és nyugalomhoz jutván, saját népével letelepedett, és Celtiberiában⁵⁴ alapított egy várost, amelyet fia nevére Recopolisnak⁵⁵ neveznek. A várost csodálatos épületekkel ékesítette, úgy a városfalon belül, mint kívül, és az új város lakóinak kiváltságokat adományozott.
4. A rómaiak Itáliában a langobardok ellen szerencsétlen háborút viselnek.
5. János, az emeritai⁵⁶ egyház papja híres lett.

Tiberius császár harmadik évében, ami Leovigild király tizenegyedik éve [579]

1. Az avarokat kiűzték Thraciából, de azok Graecia és Pannonia egy részét elfoglalják.
2. Leovigild király fiához, Hermenegildhez Sisbert frank király⁵⁷ lányát adja feleségül, és a tartomány egy részét kormányzásra átengedi neki.
3. Miközben tehát Leovigild nyugodt békében uralkodik, egy családi viszály megzavarja az ellenfelek biztonságát. Még ugyanebben az évben fia, Hermenegild Gosuintha királyné párthíveinek támogatásával trónbitorlóvá lett, és Hispalis városában⁵⁸ lázadást szított, más városokat és erősségeket maga mellé állítva az apja ellen lázított. Ez a lázadás Hispania provinciában úgy a gótok, mint a rómaiak számára nagyobb rombolást okozott, mint egy külső támadás.
4. Novellus, Complutum⁵⁹ püspöke híres lett.

Tiberius negyedik évében, ami Leovigild király tizenkettedik éve [580]

1. Mauricius, a keleti *magister militum* a perzsák ellen háborút indít, és miután visszaveri a nagyszámú perzsa sereget, Keleten tölti a telet.
2. Leovigild király Toledo városában összehívja az ariánus szekta zsinatát, és a régi eretnekséget egy új eltévelyedéssel egészíti ki, mondván: azoknak, akik a római vallásból a mi igaz hitünkre térnek, nem kell megkeresztelkedniük, hanem csak kézrátétellel és az előírt áldozás által megtisztulnak, és dicsérik az Atya dicsőségét a Fiú által a Szentlélekben. Ilyen megtévesztés következtében a mieink közül sokan inkább a nagyravágás, semmint a belső ösztönzés folytán az ariánus tanra térnek át.

Tiberius ötödik évében, ami Leovigild tizenharmadik éve [581]

1. A langobardok Itáliában a saját nemzetségükből választanak maguknak királyt, név szerint Autharikot,⁶⁰ akinek idején a római katonákat mind lekaszabolják, és Itália területét a langobardok maguknak elfoglalják.

⁵⁴ Celtiberia: Aragón és Navarra között húzódó terület, ahol hispániai őslakosság élt.

⁵⁵ Recopolis: valószínűleg a Madridtól kb. 50 km-re fekvő Zorita de los Canes nevű hellyel azonosítható.

⁵⁶ Emerita: ma Mérida.

⁵⁷ Sisbert/Sigisbert: Austrasia frank királya (561–575)

⁵⁸ Sevilleában

⁵⁹ Complutum mai neve Alcalá de Henares.

⁶⁰ Authari (584–590)

2. A szklavinok népe Illyricumot és Thraciát dúlja.
3. Leovigild király Vasconia⁶¹ egy részét elfoglalja, és megalapítja azt a várost, amelyet Victoriacumnak nevezünk.⁶²
4. Tiberius császár Mauriciushoz, a keleti *magister militum*hoz adja feleségül a lányát.

Tiberius hatodik évében, ami Leovigild tizennegyedik éve [582]

1. Tiberius életét bevégezte, és helyette Mauriciust tették a rómaiak császárává.⁶³
2. Mauricius az ötvenötödik római császár [húsz évig uralkodik].
3. Leovigild király sereget gyűjt, hogy trónbitorló fiát legyőzze.

Tehát Mauricius császár uralkodásának első évében, ami Leovigild király uralkodásának tizenötödik éve [583]

1. Miután összegyűjtötte seregét, Leovigild király Hispalis városát ostromolja, lázadó fiát heves ostrommal bekeríti. Hermenegild segítségére Miro, a szvévek királya Hispalis bevételeére érkezik, ahol bevégezte életét. Fia, Eborik követte Gallaecia provinciában az uralkodásban. Eközben Leovigild király a fent említett várost előbb éheztetéssel, majd karddal, majd a Baetis⁶⁴ folyó bekerítésével teljesen romlásba dönti.

Mauricius császár második évében, ami Leovigild tizenhatodik éve [584]

1. Leovigild helyreállíttatja az ősi város, Italica⁶⁵ falait, ami a hispalisi nép számára nagy akadályt jelentett.
2. Ekkoriban Gallaeciában a szvévek királyságát Audeca⁶⁶ bitorolja, és Sisegutiát, Miro király özvegyét feleségül veszi. Eborikot megfosztja a királyságtól, és egy kolostorban szerzetessé teszi.
3. Leovigild király erőszakkal Hispalisba hatol, miután fia, Hermenegild római területre távozott. Beveszi azokat a városokat és várakat, amelyeket fia korábban már elfoglalt, és nem sokkal később említett fiát Córdoba városában elfogja, és a királyságtól megfosztva Valenciába száműzetésbe küldi.
4. Mauricius császár felfogadja a frankokat a langobardok ellen, ami nem kis kárt okozott mindkét népnek.
5. Eutropius,⁶⁷ a Servitanum monostor apátja, Szent Donatus tanítványa híres lett.

Mauricius harmadik évében, ami Leovigild tizenhetedik éve [585]

1. Mauricius vezérei révén háborút indít a perzsák ellen.
2. Leovigild király feldúlja Gallaeciát, az elfogott Audeca királyt megfosztja trónjától, a szvév népet, kincsét és földjét hatalma alá veti, Gallaeciát gót provinciává teszi.
3. Hermenegildet Tarraco⁶⁸ városában Sisbert megöli.
4. Mivel a frankok el akarják foglalni Gallia Narbonensist, sereggel vonulnak be erre a területre. Leovigild király a fiát, Rekkaredet küldte az ütközetbe, aki visszaverte a frankokat, és fenyegetésüktől megszabadította Gallia provinciát. Sok emberével bevesz két

⁶¹ Vasconia: a baszkok által lakott terület, Cantabria keleti része.

⁶² Victoriacum: valószínűleg a mai Vitoria.

⁶³ Maurikios (582–602): bizánci császár.

⁶⁴ Baetis: folyó Spanyolországban, mai neve Guadalquivir.

⁶⁵ Italica: város Spanyolország déli részén, Sevilla közelében.

⁶⁶ Audeca (584-585)

⁶⁷ Eutropius: a Cartagena melletti kolostor alapítója, 589 után Valencia püspöke. Két műve maradt ránk, az egyik a nyolc főbűnről, a másik a szerzetesi fegyelemről értekezik.

⁶⁸ Tarraco: ma Tarragona.

erősséget, az egyiket békével, a másikat fegyverrel. Azt a várat, amelyiket Ugernónak neveznek,⁶⁹ és nagyon biztonságosan helyezkedik el a Rhodanus folyó⁷⁰ partján, Rekkared király súlyos harcok közepette vette be, majd győztesként tért vissza apjához és országába.

5. Audeca pedig a királyságtól megfosztatva felvette a tonzurát, a papi hivatallal megtisztelve a királyság után; kétségtelen, hogy azért szenvedett, mert Eboric, a király fia helyett magát tette királlyá, és Pax Iulia városába⁷¹ száműzték.
6. Malarik magára véve a trónbitorlást [tyrannidem: zsarnoki hatalom] mintegy uralkodni akar Gallaeciában, de Leovigild király vezérei azonnal legyőzték, foglyul ejtették, és megkötözve Leovigildnek bemutatták.
7. Leander, a hispalisi egyház püspöke híres lett.⁷²

Mauricius császár negyedik évében, ami Leovigild király tizennyolcadik éve [586]

1. Autharik, a langobardok királya a rómaiakkal harcolva győz, és sok római katonát megölve Itália földjét elfoglalja.
2. Ebben az évben Leovigild király életét bevégezi, és fia, Rekkared nyugodtan veszi át a királyi hatalmat.

Mauricius, a rómaiak császáranak ötödik évében, ami Rekkared király uralkodásának szerencsésen első éve [587]

1. Mauricius a Tiberius császár lányától született fiát, Theodosiust caesarrá teszi.
2. Az ifjabb Pelagius meghalt, Gergely követi a római egyház püspökségében (tizenöt évig uralkodott).⁷³
3. A rómaiak a frankok segítségével megtámadják a langobardokat és hatalmuk alá vetik Itália provincia egy részét.
4. Sisbertet, Hermenegild gyilkosát igen rút halállal veszejtik el.
5. Rekkared uralkodása első évében, a tizedik hónapban katolikus lesz Isten segítségével; egy bölcs tanácskozás révén az ariánus szekta papjai felé közeledett és inkább ész, mint parancs által katolikus hitre térítette őket, valamint az egész gót és szvén népet visszavezette a keresztény egyház egységéhez és békéjéhez. Az ariánus szekták az isteni kegyelem által a keresztény tanításra térnek.
6. Desiderius frank vezért, aki meglehetősen ellenséges a gótokkal, Rekkared vezérei legyőzték, és sok frankkal együtt ő is a csatamezőn hal meg.
7. Rekkared király engesztelőleg visszaadja az elődei által elrabolt és a kincstárba helyezett javakat. Templomok, kolostorok alapítója és gazdagítója lesz.

⁶⁹ ma: Beaucaire, Franciaország.

⁷⁰ Rhodanus folyó: ma a Rhône nevet viseli.

⁷¹ Pax Iulia: ma Beja városa.

⁷² Leander (549–600): hispanorómai családból származó sevillai érsek, Sevillai Izidor testvére. Leander konstantinápolyi tartózkodása idején megismerkedett Gergely pápai apocrisiariusszal, a későbbi pápával, és 580-tól szoros kapcsolat állt fenn közöttük. Gergely Leandernek dedikálta Moraliáját, és másik műve, a Regula pastoralis is a sevillai érsek révén lett ismert Hispániában. 584-ben lett érsek, az 589-es toledói zsinat az ő elnöklésével ült össze, az itt elmondott megnyitó beszéde fennmaradt.

⁷³ I. (Nagy) Szt. Gergely pápa (590–604)

Mauricius hatodik évében, ami Rekkared második éve [588]

1. Néhányan az ariánusok közül, tudniillik Siuma püspök⁷⁴ és Segga, másokkal együtt a hatalmat akarják bitorolni, de lelepleződnek; bűnösségük bizonyítása után Siumát száműzetésbe küldték, Seggának levágták a kezét, és Gallaeciába száműzték.
2. Mauricius a fiát, Theodosiust, akit fentebb Caesarnak neveztünk, a rómaiak császárává teszi.⁷⁵

Mauricius hetedik évében, ami Rekkared harmadik éve [589]

1. Felfedték Uldida püspök Gosuintha királynéval Rekkared ellen szőtt összeesküvését, és azzal vádolták őket, hogy elutasítják a katolikus áldozást, amit keresztény formában csak látszatra tettek magukévá. Gonoszságukat az emberek tudomására hozták, Uldidát száműzetésre ítélték, Gosuintha pedig, aki a katolikusokkal mindig ellenséges volt, életét bevégezte.
2. A frank sereg, amelyet Gonteram király⁷⁶ Boso vezetése alatt küldött, Gallia Narbonensisbe érkezett, és a táborát Carcasum⁷⁷ városa mellett állították fel. Rekkared király Claudiust, a luzitán vezért küldte ellenük, aki ezen a helyen találkozott velük. Amikor a csata megkezdődött, a frankok elmenekültek, táborukat kifosztották, és a sereget a gótok megsemmisítették. Ismert, hogy ebben a harcban az isteni kegyelem és a katolikus hit – amit Rekkared király a gótokkal együtt híven felvett – szerepet játszott, mivel istenünknek nem nehéz a néhánynak a sok felett győzelmet biztosítani. Ugyanis tudjuk, hogy Claudius vezér alig háromszáz emberrel futamított meg csaknem hatvanezret, s nagy részüket karddal kaszabolták le. Nem érdemtelenül dicsérik mostanában az Urat, amiért ebben a csatában közbenjárt. Sok évvel ezelőtt hasonló dolog történt, amikor Gedeon vezér keze és háromszáz embere által az Isten népével ellenséges sok ezer madianita pusztult el.⁷⁸

Mauricius császár nyolcadik évében, ami Rekkared király negyedik éve [590]

1. Rekkared király rendeletére Toledóban összeült egész Hispania, Gallia és Gallaecia püspökeinek, szám szerint hetvenkettőnek a szent zsinata.⁷⁹ Ezen a zsinaton megjelent az említett legkeresztényibb Rekkared is, és átnyújtotta a püspököknek a saját megtérése történetét, és az egész papság és a gót nép hitvallását, amit egy könyvbe a maga kezével írt le, és ismertté tett mindent, ami az ortodox hit megvallására nézve fontos. A püspökök szent zsinata elrendelte, hogy ennek a könyvnek a szövegét csatolják a kánoni iratokhoz. A teljes zsinati tevékenység irányítása a sevillai egyház püspökének, Szent Leandernek és boldog Eutropiusnak, a Servitanum monostor apátjának a kezében volt. Az említett Rekkared király pedig, amint mondtuk, részt vett a szent zsinaton, felidézve

⁷⁴ Sunna Masona ortodox püspök ariánus ellenfele volt Méridában.

⁷⁵ Mauricius császár 597-ben egy súlyos betegség következtében írt végrendeletében idősebb fiára, Theodosiusra hagyta a birodalom keleti részét. Tiberius Itáliát és a nyugati szigeteket kapta, azonban Mauricius terve nem vált valóra, mert a hadsereg lázadása Phocast segítette hatalomra, a császári családot pedig megölték.

⁷⁶ Guntram/Gunthchramm: Burgundia frank királya (561–593).

⁷⁷ Ma: Carcassonne.

⁷⁸ Utalás a Bibliában szereplő midianiták legyőzésére: Bír. 7.

⁷⁹ III. toledói zsinat (589), Rekkared megtérése.

napjainkban a régi császárt, Constantinust,⁸⁰ akinek a jelenléte emelte a niceai zsinatot, vagy a legkeresztényibb császárt, Mauriciust, akinek a jelenlétében erősítették meg a chalcedoni zsinat aktáit. Nicea városában kezdődött ugyanis az ariánus eretnecség, amit itt is ítélték el,⁸¹ de gyökerestől nem irtottak ki; Chalcedonban⁸² azonban Nestorius⁸³ és Eutychest pártfogójukkal, Dioscorusszal és eretnecségeikkel együtt⁸⁴ elítélték. Ezen a toledói szent zsinaton Rekkared király parancsára Arius hitszegése – oly sok katolikus meggyilkolása és ártatlanok lemészárlása után – olyannyira kiirtatott gyökerestől, hogy nem fog még egyszer kisarjadni, és általános béke köszöntött be mindenhol az egyházban. Ez a gonosz eretnecség aszerint, ahogy írva van: „a kísértés az Úr házából indul”, Arius révén az alexandriai egyházból indult, és Szent Alexander, ugyanezen egyház püspöke által került nyilvánosságra. A niceai zsinaton, az idősebb Constantinus uralkodásának huszadik évében a jelenlévő kétszáztizennyolc püspök tanaival együtt elítélte Ariust. Ezek után az eretnecség nemcsak a keleti és a nyugati részeket fertőzte meg, de álnokságával behálózta a déli és az északi területeket és a szigeteket is.

Constantinus császár uralkodásának huszadik évétől tehát, amikor az ariánus eretnecség elkezdődött, Mauricius római császár uralkodásának nyolcadik évéig, ami Rekkared uralkodásának negyedik éve, kétszáznyolcvan év telt el, mely idő alatt a katolikus egyház az ariánus eretnecség támadása ellen küzdött, és az Úr támogatásával legyőzte ezt az eretnecséget, mert kősziklára alapították.

2. Ebben az időben, amikor a mindenható Isten az erőtlen eretnecségnek a mérgét elpusztította, és egyházának békéjét visszaállította, a perzsa császár felvette Krisztus hitét, és Mauricius császárral megerősítette a békét.⁸⁵
3. Az ortodox Rekkared tehát nyugalomban és békében uralkodott, amikor belső árulás lepleződött le. Egyik udvari embere ugyanis, az egyik provincia duxa, név szerint Argimundus, bitorlóként akarta a hatalmat megszerezni, és ha ez sikerül neki, Rekkaredet a királyságától és az életétől is megfosztotta volna. Az elvetemült szándék fondorkodásait felfedték, Argimundust elfogták és vasraverték. Miután társai bevallották bűnös összeesküvésüket, méltóképpen halállal büntették őket. Magát Argimundust, aki meg akarta szerezni a királyságot, először vesszőzés útján vallatták ki, majd csúfosan megkopasztották, ezután levágták a jobb kezét. Egy számaron parádézva körbevitték Toledóban, hogy mindenki okuljon belőle: a szolga ne akarjon az úr fölé nőni.

⁸⁰ Nagy Konstantin (Constantinus): római császár, 324–337 között egyeduralkodó, 330-ban Konstantinápolyba teszi át a székhelyét. 325-ben összehívja a niceai zsinatot, ahol Arius tanainak megvitatására került sor. A zsinat a császár részvételével ült össze.

⁸¹ a niceai zsinat 325-ben ült össze, hogy megvitassa Arius tanait.

⁸² a chalcedoni zsinat 451-ben ült össze. Az itt elfogadott krisztológiai dogma kimondta, hogy Krisztus tökéletes Isten és tökéletes ember, tehát mind Nestorius, mind a monofiziták tanítását elutasította.

⁸³ Nestorius (kb. 386–kb. 451): Konstantinápoly patriárkája volt 428–431-ig, nevéhez fűződik a nesztorianus eretnecség. Máriát nem ismerte el Istenszülőnek (Theotokosz), ezért az efezusi zsinat 431-ben elítélte, megfosztotta püspöki székétől. A nesztorianizmus a keleti keresztények körében terjedt el elsősorban.

⁸⁴ azaz a monofizitákat

⁸⁵ II. Khoszrau valóban szövetségre lépett Maurikiosszal és toleráns volt a keresztényekkel, de a keresztény vallást nem vette fel.

(Epilógus)

Összeszámlálva az éveket
Ádám-tól az özönvízig 2242 év;
az özönvíztől Ábrahámig 942 év;
Ábrahám-tól Jézus Krisztus Urunk megtestesüléséig 2015 év
Összesen 5199 év.

Fordította: HORVÁTH EMŐKE

SZÉKELY MELINDA

Plinius Indiáról

Plinius Maior (Kr. u. 23/24–79), római tudós és katona tevékeny életének jelentős részét a tudománynak szentelte. Számos művéből azonban csak a harminchét könyvből álló *Naturalis Historia*, az első átfogó latin nyelvű enciklopédia maradt fenn. A 3–6. könyvekben a szerző az emberről és környezetéről gyűjti össze kora tudáskincsét: a földrajzi leírások (folyókák, tavak, tengerek, éghajlat, növény- és állatvilág felsorolása) közben országok, népek történelme és kultúrája elevenedik meg. A 6. könyvben Plinius egy egész fejezetet szentelt Indiának és Srí Lankának, tükrözve, hogy a Kr. e. 1–Kr. u. 1. századokban a távoli Kelettel megélenkülő kereskedelmi kapcsolatok India felé fordították a figyelmet. A terület kiemelt fontosságát jelöli, hogy India és az Indiából képzett névalakok az egész műben több mint kétszázhuszszor fordulnak elő, míg például Egyiptomról csak ötvenkét bejegyzés készült.

India északnyugati részéről az első tudósítások a görög irodalomban már a Kr. e. 6. század során megjelennek. Ebből a századból maradtak fenn töredékek karyandai Skylax hadseregparancsnok munkáiból, hasonló jellegűek az 5–4. századi knidosi Ktésiasz perzsa udvari orvos műveiből maradt részletek. Nagy Sándor észak-indiai hadjárata (Kr. e. 327–324) tovább gazdagította a Nyugat irodalmi ismereteit Indiáról. Krétai Nearchos és astypalaiiai Onésikritos flottaparancsnok az indiai faunáról, flóráról, éghajlatról, földrajzról, etnográfiai és vallásról írtak feljegyzéseket. A korai hellénizmus idején Megasthenész készítette az ókor talán legmértvadás Indiáról szóló könyvét. A szerző Seleukida diplomata volt Pátaliputrában, az első indiai nagybirodalom fővárosában. A Kr. e. 3. század elején I. Antiochos Sótér ptalimai Daimachost, a Kr. e. 3. század közepén II. Ptolemaiosz Philadelphos Dionysioszt küldte követként Indiába, akik által a görög Nyugat két vagy három Maurja-uralkodóval tartott kapcsolatot, Megasthenész révén Csandraguptával, Daimachos és Dionysiosz révén Binduszarával és talán Asóka királlyal is.¹ Patroklész, I. Seleukosz Nikatör hajóhadának parancsnoka beutazta Belső-Ázsiát, Észak- és Dél-Indiát, valamint tudósított Srí Lankáról is. A hellénizmus fénykorától kezdve az Észak-Indiával való tengeri kereskedelem megélenkül. A hajózás megkönnyítésére a következő századokban logisztikai feljegyzések és kereskedelemmel kapcsolatos kézikönyvek kerültek forgalomba, ezek közül fennmaradt a Kr. u. 1. századi *Periplus Maris Erythraei*.² Jelentősek Diodorusz Siculus (Kr. e. 1. század) és kortársa, Alexander Polyhistor munkái (utóbbi Indiát kultúrtörténeti szempontból vizsgálta, de csak töredékek maradtak fenn művéből), valamint Strabón geográfiai műve. A római írók közül az Augustus-kori Pompeiusz Trogus és a filozófus Seneca írt Indiáról (*De situ Indiae*), az utóbbi munka azonban elveszett.

¹ Vö. Wojtilla Gyula: *A mesés India*. Budapest, 1998. 89–107.

² Casson, L.: *The Periplus Maris Erythraei*. Princeton, 1989. Magyarul: *A Vörös-tenger körülhajó-zása Alexandriától Indiáig*. Fordította, bevezette, az összekötő szövegeket és a jegyzeteket írta: W. Salgó Ágnes. AETAS, 11. (1996) 4. sz. 97–110.

A rómaiak és az indiaiak közötti első közvetlen kapcsolat északi közvetítéssel jött létre. A források alapján a Kr. e. 60-as években a kelta *boiusok* királya néhány indiait ajándékozott Q. Metellus Celernek, amikor az *consul*ként Galliában intézte üzleti ügyeit (Mela 3, 5, 44/45; 9, 90; Corn. Nep. frg. 47, Plin. 2, 67, 170; Mart. Cap. 6, 621). Arra a kérdésre, hogy honnan származtak ezek az emberek, a források különböző magyarázatot adnak. Plinius és Martianus Capella Nepos nyomán hajótörött indiai kereskedőknek nevezi őket. A szakirodalomban azonban máig vitatott kérdés az eredetük.³

A római irodalomban Augustus korától gyakori az Indiára történő utalás (Verg. *Aen.* 6, 792–795; 9, 30–32; Verg. *Georg.* 1, 56–57; 2, 116–117; 4, 292; Hor. *Ep.* 1, 1, 45–46; Liv. 37, 39, 13; Ov. *Metam.* 2, 248–249; 15, 413; Am. 2, 6, 1; *Trist.* 5, 3, 21–24). A Kr. u. 1. századból Seneca, Lucanus, Martialis, Statius, Iuvenalis, Valerius Maximus, Pomponius Mela, Curtius Rufus és Plinius Maior műveiben olvashatunk Indiáról. Az Augustus-kori források (RGDA 31, 1; Suet. *Aug.* 21, 6; Strab. 15, 1, 73) követi kapcsolatokra utalnak. Strabón leírja, hogy Nikolaos Damaskénos Antiokheában Augustushoz jövő indiai követekkel találkozott, akik állatbőrre írt görög nyelvű levelet és különleges ajándékokat hoztak Póros királytól (Strab. 15, 1, 73). Plinius *Naturalis Historia* című művében Claudius császársága alatt Taprobané szigetéről érkezett követekről tudósít (Plin. 6, 24, 84–91).

A távoli, keleti területekről egymásnak ellentmondó, megbízhatatlan adatok jutottak el a Birodalomba. Strabón Indiáról szóló beszámolójában óvatosságra int, mivel a terület nagyon messze van, és a rómaiak közül csak nagyon kevesen jutottak el oda. Úgy véli, hogy akik látták Indiát, azok is csak egyes részeit ismerték meg, és a legtöbben csak hallomásból beszélnek róla (Strab. 15, 1, 2).⁴ Műve egy másik részében kijelenti: azok, akik eddig Indiáról írtak, majdnem valamennyien füllentettek (Strab. 2, 1, 9). Plinius Strabónhoz hasonlóan hihetetlen adatokat is említ Indiáról (Plin. 6, 21, 59), egyes népeiről, növényi termékeiről, állatairól szinte mesés leírást adva (Plin. 6, 23, 79). Művének értéke azonban, hogy összegyűjtötte a görög–római munkákban elérhető adatokat, valamint felhasználta korának új, személyes tapasztalatokon nyugvó ismereteit, a követek és a kereskedők beszámolóit is, így rögzítve korának tudáskincsét. A *Naturalis Historia* jelentőségét mutatja, hogy a következő évszázadokban Plinius műve az Indiáról szóló leírások elsődleges forrásaként szolgált.

Plinius művének Indiára vonatkozó részletének fordítása a *Sammlung Tusculum* szövegkiadása alapján készült.⁵ A szöveg értelmezéséhez és a jegyzetekhez ezen kívül felhasználtam a *Budé*-sorozat megfelelő kötetét (André – Filliozat 1980) és Conte (1982) munkáját.⁶ A fordítás során a személyneveket, földrajzi neveket, mértékegységeket a szerző által használt latin alakjukban hagytam, a jegyzetben ezekhez magyarázatot fűztem. Köszönettel tartozom Gesztelyi Tamásnak és Tar Ibolyának a fordításhoz fűzött hasznos tanácsaikért.

³ Schwarz, F. F.: *Magna India Pliniana: Zur Berichtsweise in der naturalis historia*. Wiener Studien, 108. (1995) 445–446.; vö. Bengston, H.: Q. Caecilius Metellus Celer (cos. 60) und die Inder. *Historia*, 3. (1954) 229–236.

⁴ Vö. Puskás, Ildikó: *Strabo and his Sources on India*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Historica, 26. Budapest, 1993. 59–73.

⁵ C. Plinius Secundus d. A.: *Naturkunde. VI. Geographie: Asien*. Hg. von K. Brodersen. München, 1996.

⁶ Pline, L'Ancien: *Histoire Naturelle, Livre VI*, Texte établi, traduit et commenté par J. André et J. Filliozat. Paris, 1980.; Gaio Plinio Secundo: *Storia naturale*. Ed. (trad. e. note) G. B. Conte. Torino, 1982.

Plinius: *Naturalis Historia* 6, 21, 56 – 6, 23, 80.

6, 21, 56. De ahonnan már biztosan ismerik a népeket, ott emelkedik a *Hemodus*⁷ hegység, és ott kezdődik az indiaiak népe, amely nemcsak a Keleti-tengernél⁸ él, hanem a délinél is, amelyet mi Indiai-nak⁹ nevezünk. Az a rész, amely keletre néz, egyenes vonalban terjed a kanyarulatig; az Indiai-tengertől kezdve a hosszúsága 1875 mérföld,¹⁰ azután attól a helytől, ahonnan dél felé kanyarodik, *Eratosthenes*¹¹ szerint 2475 mérföld,¹² egészen az Indus folyóig,¹³ amely India nyugati határa.

57. Több szerző azonban az egész terület hosszát egy vitorlás hajóval tett 40 napi és éjszakai utazásban határozta meg, és északról dél felé 2850 mérföldben.¹⁴ *Agrippa*¹⁵ a hosszúságát 3300,¹⁶ a szélességét 1300 mérföldben¹⁷ adta meg. *Posidonius*¹⁸ meghatározta a méreteit északkelettől délkeletig, szembeállítva az északnyugattól délnyugatig mért Galliával, és megadta, hogy egész Indiában az uralkodó szél a *Favonius*¹⁹; így biztosan állította, hogy a szél nagyon egészségesé teszi a vidéket.

58. Ott más az égbolt, és másként kelnek fel a csillagok; kétszer van nyár, és kétszer aratnak évente,²⁰ közöttük van a tél; a passzátszelek²¹ miatt enyhe szellők fújnak, amikor

⁷ *Hemodus* – a Himálaja hegylánc keleti része; *Hemodes*, *Emodus* névalakokban is előfordul; a név jelentése: havas hegység.

⁸ Keleti-tenger – lat. *mare Eoum*, *oceanus Eous*; az ókori világszemlélet szerint a lakott világ keleti határa; vö. Plin. 6, 53; vö. Cat. 11, 2–4.

⁹ Indiai-tenger – lat. *mare Indicum*, *mare Meridianum*, *oceanus Indicus*; vö. Plin. 6, 33; Mela 3, 61: *India non Eoo tantum adposita pelago, sed et ei quod ad meridiem spectans Indicum diximus*; Solin. 52, 1; Mart. Cap. 6, 694.

¹⁰ A római mérföld (*mille passuum*) 1480 méter. 1875 mérföld – 2775 kilométer.

¹¹ *Eratosthenes* – Eratosthenész (Cyrene Kr. e. 282 k. – 202 k.) görög tudós, matematikus, geográfus. Földrajzi kérdésekben Anaximandrosra, Hékataiosra és Nagy Sándor hadjáratának kísérőire támaszkodott. Becslése eltér a korábban élt Megasthenész véleményétől. Ennek oka, hogy a szerzők különbözőképpen becsülték a *stadium/stadion* nagyságát (157,5–173,3 méter). Vö. Plin. 6, 3.

¹² 2475 mérföld – 3663 kilométer.

¹³ *Indus* – India leghosszabb folyama, a szanszkrit forrásokban *Szindhu* (jelentése 'folyó') a neve; erről a folyóról kapta India a nevét. Vö. Plin. 6, 48.

¹⁴ 2850 mérföld – 4218 kilométer. A kelet-nyugati kiterjedést ókori eszközökkel nem lehetett pontosan meghatározni, ezért inkább az utazás idejére vonatkozó adatokat használtak. Mela adata eltérő, nem 40, hanem 60 napot ad meg: *quantum per sexaginta dies noctesque velificantibus cursus est* (Mela 3, 61).

¹⁵ *Agrippa* – *Marcus Vipsanius Agrippa* (Kr. e. 64–63 – Kr. e. 12) római államférfi, Augustus kitűnő hadvezére és jó barátja. Íróként is működött, földrajzi kommentárjai jelentősek. A Római Birodalom általa vezetett felmérése szolgált alapul egy nyilvánosan felállított világtérképhez, amely a *Tabula Peutingeriana* mintája lett.

¹⁶ 3300 mérföld – 4884 kilométer.

¹⁷ 1300 mérföld – 1924 kilométer.

¹⁸ *Posidonius* – *Poseidonius*, Poseidónios (Syria, Kr. e. 135 k. – Athén, Kr. e. 51 k.) hellénisztikus filozófus, történetíró, geográfus és csillagász.

¹⁹ *Favonius* – enyhe nyugati szél; vö. Plin. 2, 121; Solin. 52, 1: *Favonii spiritu saluberrima ... Hanc Posidonius adversam Galliae statuit*.

²⁰ A rizst kétszer aratták, ezért gondolták úgy, hogy Indiában kétszer van nyár. Vö. Solin. 51, 1: *In anno bis aestatem habet, bis legit frugem, vice hiemis etesias patitur*; Mart. Cap. 6, 694: *salubris favonii vegetabilibus flabris vegetatur bisque frugem metit. Pro hieme etesias perfert*; Isid. Orig. 14, 3, 6: *Terra Indiae favonii spiritu saluberrima in anno bis metit fruges; vice hiemis etesias patitur*.

nálunk tél van, és a tenger hajózható.²² Annyi népe és városa van, hogy meg sem lehet számlálni valamennyit. Mindez nemcsak Nagy Sándor²³ serege és királyi utódai révén juttott tudomásunkra – *Seleucus*²⁴ és *Antiochus*,²⁵ valamint a hajóhaduk élén álló *Patrocles*²⁶ körülhajózták még a *Hyrcañiai*²⁷ és a Kaszpi-tengert is –, hanem más görög szerzők révén is, akik az indiai királyoknál tartózkodtak, így az ott élő népek erejéről is tudósítottak, mint *Megasthenes*²⁸ és *Dionysius*,²⁹ utóbbit *Philadelphus*³⁰ kifejezetten e célból küldte oda.

59. Azonban itt nincs helye aprólékos vizsgálatnak, annyira eltérőek és nehezen hihetőek az adatok.³¹ Nagy Sándor kísérői az általa legyőzött Indiáról azt írták, hogy 5000 városuk van, egyik sem kisebb Kósnál,³² és 9000 törzs él ott.³³ Azt állították, hogy India az összes szárazföld egyharmad részét kiteszi,³⁴ és hogy lakossága megszámlálhatatlan, ami nagyon valószínű feltételezés, mivel az indiaiak szinte az egyetlen nép, amely sohasem vándorolt a határokon túlra.³⁵ *Liber Patertől*³⁶ kezdve Nagy Sándorig 153 királyuk volt, 6451 évig és három hónapig uralkodtak.³⁷

²¹ Passzátszelek – lat. *etesiae, -arum* f; vö. Strab. 15, 1, 17; Arr. *Anab.* 6, 25, 4.

²² A rómaiak számára fontos megjegyzés, mivel a Mediterráneumban a téli hónapokban nem hajóztak.

²³ Nagy Sándor – Alexandros Megas (Pella, Kr. e. 356 – Babilon, Kr. e. 323) makedón király. Kr. e. 327-ben vezette hadjáratát Indiába, átkelt az Induson is. Kr. e. 325-ben csapatainak kimerültsége és zendülései végül visszatérésre kényszerítették. Vö. Solin. 52, 2: *Nam Alexandri Magni armis comperta et aliorum postmodum regum diligentia peragrata penitus cognitioni nostrae addicta est.*

²⁴ *Seleucus* – I. Seleukos Nikatör (Kr. e. 356 k. – Kr. e. 281/280), 305-től uralkodott. Nagy Sándor hadvezére, a Szeleukida Birodalom megalapítója. Az uralkodó aktív kapcsolatban állt a Maurjakkal, Megasthenés nevű követe rendszeresen megfordult Csandragupta udvarában. Vö. Plin. 6, 31.

²⁵ *Antiochus* – I. Antiochos Sótér (megmentő) (Kr. e. 324 – Kr. e. 261), szír király, I. Seleukos Nikatör fia.

²⁶ *Patrocles* – I. Seleukos Nikatör flottájának parancsnoka. Azt a megbízást kapta, hogy a Kaszpi-tenger partját térképezze fel. Kr. e. 285–282 között végighajózott a keleti parton, és talán elért az Oxus folyó torkolatáig is.

²⁷ *Hyrcañiai* tenger – lat. *mare Hyrcanium*, vagy más néven Kaszpi-tenger (*mare Caspium*); vö. Plin. 6, 15.

²⁸ *Megasthenes* – Megasthenés, ión származású etnográfus és geográfus, aki I. Seleukos Nikatör követeként Kr. e. 303 – Kr. e. 292 között többször megfordult Indiában Csandragupta udvarában. Indiké (Indiai történet) című munkája a Maurja-kor egyik legjobb forrása. Megasthenés műve Arrianos elsődleges forrása volt. Vö. Solin. 52, 3: *Megasthenes sane apud Indicos reges aliquantisper moratus res Indicas scripsit ut fidem, quam oculis subiecerat, memoriae daret. Dionysius quoque, et ipse a Philadelpho rege spectator missus gratis periclitandae veritatis paria prodidit.*

²⁹ *Dionysius* – II. Ptolemaios Philadelphos követe.

³⁰ *Philadelphus* – II. Ptolemaios Philadelphos (Kr. e. 285 – Kr. e. 246) egyiptomi uralkodó, aki követeiket küldött Indiába és fogadta az Asóka által küldött buddhista hittérítőket.

³¹ Vö. Strab. 15, 1, 2.

³² Vitatott adat. Detlefsen (1866) szerint: *MM minus*, ezt követi Rackham (1942). Detlefsen (1904) és Mayhoff (1906) szerint: *Coo minus*. André, Filliozat és a *Tusculum* az utóbbi változatot fogadták el. Vö. Strab. 15, 1, 3. A Kóshoz hasonlítás oka, hogy Nagy Sándor egyik görög útítárs szerzője ebből a városból származott.

³³ Vitatott adat. Egyes szövegkiadásokban kilenc törzs szerepel, Detlefsen (1866) kilencezer törzset javasol. André, Filliozat és a *Tusculum* az utóbbi véleményt fogadták el.

³⁴ Vö. Onésikritos (FGrHist 134 F 6); Arr. *Ind.* 3, 6.

³⁵ Vö. Arr. *Ind.* 9, 9.

60. A folyók csodálatosan nagyok.³⁸ Azt mesélik, hogy Nagy Sándor az Induson hajózva egy nap sem tett meg 600 *stadium*nál³⁹ kevesebbet, mégsem tudta elérni a folyó torkolatát csak öt hónap és néhány nap elteltével,⁴⁰ pedig bizonyos, hogy az Indus kisebb, mint a Gangesz.⁴¹ *Seneca*,⁴² aki a mi írónk közül beszámolót készített Indiáról, 60 folyót és 118 törzset írt le. Hasonló fáradságos munka lenne megszámlálni hegyeit is. Egy hosszú, folytonos láncot alkot az *Imavus*,⁴³ a *Hemodus*, a *Paropanisus*⁴⁴ és a *Caucasus*-hegy,⁴⁵ amelyekről az egész terület egy hatalmas, Egyiptomhoz hasonló síkságba lejt.

61. De, hogy a földrajzi leírásokat megértsük, Nagy Sándor nyomdokait kell követnünk. *Diognetus* és *Baeton*,⁴⁶ hadjáratának mérnökei azt írták, hogy a Kaszpi-kaputól⁴⁷ a *parthusok Hecatompylos*⁴⁸ városáig a távolság annyi mérföld, amennyit fentebb már elmondtunk.⁴⁹ Innen az *ariusok*⁵⁰ *Alexandria*⁵¹ nevű városáig, amelyet a király maga alapított, 575 mérföld,⁵² a *drangeusok*⁵³ *Prophthasia*⁵⁴ nevű városáig 199 mérföld,⁵⁵ az *arachosiusok*⁵⁶

³⁶ *Liber Pater* – a termékenység ősi latin istene, később azonosították *Bacchussal*. Bacchos vagy Dionysos a szőlő, a bor, a mámor istene a görög mitológiában, Zeus és Semelé fia. Diadalmenete egészen Indiáig vitte őt. Az Indiába érkezők a Siva tiszteletére rendezett ünnepeket, a vallási szertartásokban a mámor szerepét hasonlóknak látták a Bakkhanáliákhoz, és ezért úgy vélték, hogy Dionysos járt Indiában, ott meghonosította a szőlőt, a bortermelést. Vö. Plin. 6, 49.

³⁷ 153 király – vö. Megasthenés (FGrHist 715 F 14); Arr. *Ind.* 9, 9. Az évek száma történelmileg helytelen adat, talán Senecától származik; vö. Plin. 6, 60.

³⁸ Vö. Arr. *Ind.* 4, 13.

³⁹ A *stadium/stadium* görög hossz mérték, amely koronként, szerzőnként és területenként eltérő hosszúságot jelölt. A rómaiak, így Plinius is, 185 méterként használták. 600 *stadium* – 111 kilométer.

⁴⁰ Nagy Sándor Kr. e. 325. februártól júliusig hajózott az Induson.

⁴¹ Gangesz – a legszentebb folyó Indiában, szanszkrit *Gangá*. Plinius megállapítása téves, a Gangesz kétszáz kilométerrel rövidebb az Indusnál, de abban az időben a folyó igazi hosszúságát nem ismerhették.

⁴² *Seneca* – L. Annaeus Seneca (Kr. e. 4 – Kr. u. 65) római államférfi, filozófus és író. Indiáról készült munkája elveszett.

⁴³ *Imavus* – gör. *Imaos* (Arr. *Ind.* 2, 3), a régiéknél az India északi határán végighúzó hegység nyugati részét jelentette. Az *Imavus* és a *Hemodus* a mai Himálaja részei.

⁴⁴ *Paropanisus* – más néven *Paropamisus*, Belső-Ázsia hegysége, ma a Hindukus része; vö. Plin. 6, 48.

⁴⁵ *Caucasus* – az indiai Caucasus-hegység, ma a Hindukus része; vö. Plin. 6, 14.

⁴⁶ *Diognetus* és *Baeton* – Nagy Sándor felderítő csapatának tagjai. Jelentéseiket Strabón felhasználta földrajzi munkáiban, Eratosthenés is ismerte ezeket.

⁴⁷ Kaszpi-kapu – lat. *Caspiae portae*; az arméniai határhegység szorososa; vö. Plin. 6, 40.

⁴⁸ *Hecatompylos* – Parthia fővárosa, 1260 *stadiumra* (233 kilométer) északkeleti irányban a Kaszpi-kaputól. Görög neve onnan eredt, hogy sok országút találkozott a "száz-kapus" városnál, vö. Strab. 11, 514; Curt. Ruf. 6, 6; Plin. 6, 44.

⁴⁹ Vö. Plin. 6, 44.

⁵⁰ *Ariusok* – lat. *Arii*, a perzsa birodalom *Aria* nevű provinciájának lakói.

⁵¹ *Alexandria* – Nagy Sándor Kr. e. 330-ban alapította *Artakoanánál*; vö. Plin. 6, 93. Leggyakrabban *Alexandreia Areiós* néven emlegetik; ma Herat Afganisztánban.

⁵² 575 mérföld – 851 kilométer.

⁵³ *Drangeusok* – lat. *Drangae*. *Drangiana* (*Arianában* levő satrapia) lakói; vö. Plin. 6, 94.

⁵⁴ *Prophthasia* – város a *drangeusok* területén; vö. Strab. 11, 8, 9. Ma Farah Afganisztánban.

⁵⁵ 199 mérföld – 294,25 kilométer.

⁵⁶ *Arachosiusok* – *Arachosia* perzsa tartomány lakói.

városáig 565 mérföld,⁵⁷ *Ortopanus*ig⁵⁸ 175 mérföld,⁵⁹ és innen Nagy Sándor városáig⁶⁰ 50 mérföld⁶¹ a távolság.

62. Néhány példányban azonban eltérő számokat találunk.⁶² Erről a városról azt állítják, hogy közvetlenül a *Caucasus*-hegy lábánál fekszik; ettől a *Cophes* folyóig⁶³ és az indiaiak *Peucolatis*⁶⁴ városáig 237 mérföld⁶⁵ a távolság, onnan az Indus folyóig és *Taxilla*⁶⁶ városig 60 mérföld,⁶⁷ a híres *Hydaspes*⁶⁸ folyóig 120 mérföld,⁶⁹ a nem kevésbé nevezetes *Hypasis*⁷⁰ folyóig pedig 390 mérföld.⁷¹ Ez volt Nagy Sándor hadjáratainak a végpontja,⁷² bár átkelt a folyón, és oltárokat⁷³ állított a túlsó parton is. A király levelei összhangban állnak ezekkel a megállapításokkal.

63. A többi részről *Seleucus Nicator* felfedezőútjai⁷⁴ alapján értesülünk: a *Sydrus*ig⁷⁵ 169 mérföld,⁷⁶ a *Iomanes*⁷⁷ folyóig ugyanannyi – néhány példány 5 mérföldet⁷⁸ még hozzáad –, ezután a Gangeszig 112 és fél mérföld,⁷⁹ a *Rhodaphas*ig⁸⁰ 569 mérföld⁸¹ – mások 325 mérföldet⁸² adnak meg ehhez a távolsághoz –, *Callinipaza*⁸³ városáig 167 és fél mér-

⁵⁷ 565 mérföld – 836,25 kilométer.

⁵⁸ *Ortopanus* – vö. Strab. 11, 6, 91; Amm. Marc. 23, 6, 70 (*Ortopana*); nem teljesen azonosított hely a mai Shar-i-Ghululánál Kabul közelében.

⁵⁹ 175 mérföld – 259 kilométer.

⁶⁰ Nagy Sándor Kr. 330–329-ben alapította a várost; nem teljesen azonosított hely a Kaukázusnál. Vö. Arr. *Anab.* 3, 28, 4; Strab. 15, 2, 10; a mai Begramnál.

⁶¹ 50 mérföld – 74 kilométer.

⁶² Vö. Plin. 6, 61.

⁶³ *Cophes* – az Indus jobboldali mellékfolyói közül a legjelentősebb; vö. Arr. *Ind.* 1, 1 (*Kophen*); ma Kabul.

⁶⁴ *Peucolatis* – ókori kikötőhely; vö. Strab. 15, 1, 27 (*Peukolaitis*); Arr. *Anab.* 4, 22, 7 (*Peukelaotis*) és *Ind.* 1, 8 (*Peukolaitis*); Ptol. 7, 1, 44 (*Poklaeis*); valószínűleg a mai Peshawar közelében található.

⁶⁵ 237 mérföld – 350,75 kilométer.

⁶⁶ *Taxilla* – fontos gazdasági, kulturális központ észak-nyugat Indiában a kelet-nyugati kereskedelem útján. Vö. Strab. 15, 1, 17 (*Taxila*); ma Bir.

⁶⁷ 60 mérföld – 88,75 kilométer.

⁶⁸ *Hydaspes* – az Indus baloldali mellékfolyója; vö. Plin. 6, 71; Arr. *Anab.* 5, 3, 6 és *Ind.* 4, 9; Ptol. 7, 1, 26 (*Bidaspes*); ma Jhelum.

⁶⁹ 120 mérföld – 177,50 kilométer.

⁷⁰ *Hypasis* – a Sydrus jobboldali mellékfolyója, vö. Plin. 6, 71; 2, 183; Arr. *Ind.* 2, 8 (*Hyphasis*); Curt. *Ruf.* 9, 1, 35 (*Hypasis*); Ptol. 7, 1, 26 (*Bibasis*); ma Beas.

⁷¹ 390 mérföld – 577,25 kilométer.

⁷² Vö. Strab. 3, 5, 4 és 15, 1, 27.

⁷³ Vö. Plin. 6, 49; 6, 110; Curtius Rufus (9, 3, 19) azt állítja, hogy Nagy Sándor két oltárt állított itt, Diodorus (17, 95, 1) viszont két isten tiszteletére állított oltárt említ.

⁷⁴ I. Seleukos Nikátor Kr. e. 311–304 között járt ezen a területen. Vö. Strab. 15, 2, 9; Iustin. 15, 4.

⁷⁵ *Sydrus* – folyó Indiában, ma Sutlej.

⁷⁶ 169 mérföld – 250,25 kilométer.

⁷⁷ *Iomanes* – a Gangesz legnagyobb mellékfolyója; vö. Plin. 6, 69; 6, 73; Strab. 15, 1, 72 (*Oidanes*); Arr. *Ind.* 8, 5 (*Iobares*); Ptol. 7, 1, 29 és 42 (*Diamounas*); ma Yamuna.

⁷⁸ 5 mérföld – 7,5 kilométer.

⁷⁹ 112 és fél mérföld – 166,5 kilométer.

⁸⁰ *Rodaphas* – csak itt megnevezett folyó, nem azonosított.

⁸¹ 569 mérföld – 842,25 kilométer.

⁸² 325 mérföld – 481 kilométer.

⁸³ *Callinipaza* – csak itt említett város a Gangesz vidékén.

föld,⁸⁴ mások szerint 265 mérföld.⁸⁵ Ezután a *Iomanes* és a Gangesz összefolyásáig 625 mérföld⁸⁶ – a legtöbben hozzáadnak még 13 és fél mérföldet⁸⁷ –, *Palibothra*⁸⁸ városáig 425 mérföld,⁸⁹ és a Gangesz torkolatáig 637 és fél mérföld⁹⁰ a távolság.

64. Az említésre méltó törzsek a *Hemodus* hegységtől kezdve – amelynek a nyúlványát *Imaus*nak hívják, ez a helyi lakók nyelvén havasat jelent –, a következők: az *isarusok*, a *cosirusok*, az *izusok*, és a hegygerinceken a *chirotosagusok*,⁹¹ majd a *bragmaneusok*,⁹² a név számos törzset jelöl, közöttük a *mactocalingeusok*at is.⁹³ Folyóik a *Prinas*⁹⁴ és a *Cainnas*,⁹⁵ az utóbbi a Gangeszbe ömlik, mindkettő hajózható. A tengerhez legközelebb a *calingeusok*⁹⁶ népe él, és feljebb a *mandeusok*,⁹⁷ a *mallusok*,⁹⁸ hegyük a *Mallus*, területüket a Gangesz határolja.

6, 22, 65. Néhányan úgy tartják, hogy a Gangesz ismeretlen forrásból ered, mint a Nílus, és hogy a szomszédos területeket is ugyanolyan módon öntözi, de mások azt mondják, hogy a *Scythiai*-hegyekben ered;⁹⁹ 19 mellékfolyója van,¹⁰⁰ amelyek közül a már említettek kivül¹⁰¹ hajózható a *Crenacca*,¹⁰² az *Eramnombovas*,¹⁰³ a *Casuagus*¹⁰⁴ és a *Sonus*. Mások azt állítják, hogy nagy robajjal tör ki már a forrásainál,¹⁰⁵ és azután kőszirteken és sziklákön át zuhog alá, majd amint először egy szelíd síksághoz ér, megpihen egy tóban. Innen lassú áramlással folyik tovább, a legkeskenyebb részen 8 mérföld,¹⁰⁶ átlagosan 100 *sta-*

⁸⁴ 167 és fél mérföld – 248 kilométer.

⁸⁵ 265 mérföld – 392,25 kilométer.

⁸⁶ 625 mérföld – 925 kilométer. A *Iomanes* és a Gangesz összefolyása a mai Allahabad.

⁸⁷ 13 és fél mérföld – 20 kilométer.

⁸⁸ *Phalibothra* – a *prasiusok* fővárosa; vö. Plin. 6, 68; Strab. 15, 1, 36; Arr. *Ind.* 10, 5–7; szanszkrit Pátaliputra; a mai Patna.

⁸⁹ 425 mérföld – 629 kilométer.

⁹⁰ 637 és fél mérföld – 943,5 kilométer.

⁹¹ *Isarusok*, *cosirusok*, *izusok*, *chirotosagusok* – csak itt megnevezett törzsek.

⁹² *Bragmaneusok* – vö. Ptol. 7, 1, 74 (*Brachmanai mágoi*); Arr. *Anab.* 6, 7, 4.

⁹³ *Mactocalingeusok* – csak itt említett törzs.

⁹⁴ *Prinas* – csak itt megnevezett folyó, nem azonosított.

⁹⁵ *Cainnas* – a Gangesz hajózható mellékfolyója; vö. Arr. *Ind.* 4, 3; talán a mai Ken.

⁹⁶ *Calingeusok* – indiai törzs, fővárosuk *Pertalis*; vö. Plin. 6, 65.

⁹⁷ *Mandeusok* – csak itt említett indiai törzs; talán a Ptolemaios (7, 1, 72) által megnevezett *Mandalai*.

⁹⁸ *Mallusok* – indiai törzs, vö. Arr. *Ind.* 4, 10; 19, 8.

⁹⁹ Vö. Strab. 15, 1, 72; Mela 3, 68: *Ille multis fontibus in Hemodo monte conceptus; Solin. 52, 6: Gangen quidam fontibus incertis nasci et Nili modo exultare contendunt; alii volunt a Schyticis montibus exoriri; Mart. Cap. 6, 694, Isid. Orig. 13, 21, 8.*

¹⁰⁰ 19 mellékfolyó – vö. Arr. *Ind.* 4, 3–5, Megasthenés nyomán (17 mellékfolyó).

¹⁰¹ A már említettek – *Prinas* és *Cainnas* (Plin. 6, 64).

¹⁰² *Crenacca* – csak itt megnevezett, és nem azonosított mellékfolyó.

¹⁰³ *Eramnombovas* – vö. Arr. *Ind.* 4, 3 (*Erannoboas*); a Gangesz jelentős mellékfolyója *Palimbothra*-nál (szanszkrit Pátaliputra; ma Patna).

¹⁰⁴ *Casuagus* – folyó Indiában; vö. Arr. *Ind.* 4, 3 (*Kossoanos*); ma valószínűleg Kausiki.

¹⁰⁵ Vö. Arr. *Ind.* 4, 3; Mela 3, 68: *multis fontibus; Solin. 52, 6: fontibus incertis.*

¹⁰⁶ 8 mérföld – 11,75 kilométer; vö. Solin. 52, 7; Mart. Cap. 6, 694. Strabónnál 30 *stadium* szerepel – 5,55 kilométer (Strab. 15, 1, 35); Arrianosnál 100 *stadium* 18,5 kilométer (Arr. *Ind.* 4, 7). Strabón is megjegyzi, hogy a folyó szélességének és mélységének a mértéke „a hihetlenséggel határos”.

dium,¹⁰⁷ a mélysége sehol sem kevesebb 20 *passus*nál.¹⁰⁸ A folyótól legtávolabb élő törzs a *gangaridiai calingeusok*,¹⁰⁹ királyi székhelyüket *Pertalisknak*¹¹⁰ hívják.

66. Királyuknak 60 000 fős gyalogság, 1000 fős lovasság és 700 elefánt áll rendelkezésére mindig harcra készen.¹¹¹ India békésebb népei igen különböző életmódot folytatnak: egyesek a földet művelik, mások katonáskodnak, ismét mások áruikat elszállítják, és idegen árukkal térnek vissza.¹¹² A legkiválóbbak és a leggazdagabbak irányítják az állami ügyeket, ítéletet hirdetnek, és a királyokat tanácsaikkal segítik. Az ötödik rend azokból a nagy tiszteltben tartott, és majdnem isteneknek tekintett emberekből áll, akik életüket a tudományoknak szentelik; ők mindig önkéntes halállal fejezik be életüket, máglyán elégetve magukat.¹¹³ Ezeken kívül van még egy réteg, amely félig vad és a legnehezebb munkát végzi: az elefántvadászatot és az elefántok megszelídítését. Ettől a munkától a fentebb említett rendek távol tartják magukat. Az elefántokkal szántanak, terheket szállítanak, és az állattenyésztésük is főként ebből áll; az elefántokat használják háborúikban és határaik védelmére; az állatokat erejük, koruk és nagyságuk alapján választják ki a háborúra.¹¹⁴

67. A Gangeszben van egy nagy sziget, ahol egyetlen nép él, a *modogalingeusok*.¹¹⁵ Utánuk találhatók a *modubeusok*, a *molindeusok*, az *ubereusok*,¹¹⁶ azonos nevű pompás városukkal, a *modresseusok*, a *praetusok*, az *calisseusok*,¹¹⁷ a *sasurusok*,¹¹⁸ a *passaleusok*,¹¹⁹ a *colebeusok*, az *orumcoleusok*,¹²⁰ az *abalusok* és a *thaluteusok*.¹²¹ Ez utóbbi törzs

¹⁰⁷ 100 *stadium* – 18,5 kilométer; vö. Strab. 15, 1, 35 (Megasthenés nyomán).

¹⁰⁸ 20 *passus* – 28,5 méter; vö. Strab. 15, 1, 35).

¹⁰⁹ *Gangaridiai calingeusok* – vö. Plin. 6, 64; Ptol. 7, 1, 81.

¹¹⁰ *Pertalis* – a *calingeusok* fővárosa; valószínűleg a mai Dhauri.

¹¹¹ Vö. Solin. 52, 8: *Gangarides extimus est Indiae populus, cuius rex equites mille, elephantos septingentos, peditum sexaginta milia in apparatu belli habet*; Diod. Sic. 17, 93, 2.

¹¹² A különböző életmód említése Megasthenésre vezethető vissza (FGrHist 715 F 19 a (Arr. Ind. 11–12) és b (Strab. 15, 1, 39–41). Vö. Solin. 52, 9: *Indorum quidam agros exercent, militiam plurimam, merces alii; optimi ditissimique res publicas curant, reddunt iudicia, adsident regibus*.

¹¹³ Vö. Mela 3, 65: *At ubi senectus aut morbus incessit, procul a ceteris abeunt mortemque in solitudine nihil anxii expectant. Prudentiores et quibus ars studiumque sapientiae contingit non expectant eam, sed ingerendo semet ignibus laeti et cum gloria arcessunt*; Plinius itt valószínűleg Melát követi. Az önkéntes halál legismertebb példája Kalanos, aki Nagy Sándor szeme láttára vetette tűzbe magát; vö. Strab. 15, 1, 4; 68; Diod. Sic. 17, 107; Curt. Ruf. 8, 9, 31: *Unum agreste et horridum genus est, quod sapientes vocant. Apud eos occupare fati diem pulchrum; et vivos se cremari iubent, quibus aut segnis aetas aut incommoda valetudo est*; Solin. 52, 9: *Quietum (Pliniusnál quintum) ibi eminentissimae sapientiae genus est vita repletos incensis rogis mortem accersere*.

¹¹⁴ Az elefántokhoz lásd Strab. 11, 1, 42; Arr. Ind. 13–14; Solin. 52, 11: *Qui ferociori sectae se dediderunt et silvestres agunt vitam, elephantos venantur, quibus perdomitis ad mansuetudinem aut arant aut vehuntur*.

¹¹⁵ *Modogalingeusok* – csak itt említett nép és sziget; valószínűleg a Gangesz-deltánál és attól dél-nyugatra lakó *calingeusok* egy része; vö. Plin. 6, 64.

¹¹⁶ *Modubeusok*, *molindeusok*, *ubereusok* – csak itt megnevezett törzsek. Városaik: *Mutiba*, *Pulinda*, *Sabara*, vö. André – Filliozat 1980, 97.

¹¹⁷ *Modresseusok*, *praetusok*, *calisseusok* – csak itt említett törzsek.

¹¹⁸ *Sasurusok* – csak itt megnevezett törzs; valószínűleg a Ptolemaios által említett *Saisadai* (Ptol. 7, 2, 15).

¹¹⁹ *Passaleusok* – csak itt említett törzs; valószínűleg azonos a Ptolemaios által megnevezett *Passadai* törzsszel (Ptol. 7, 2, 15).

¹²⁰ *Colebeusok*, *orumcoleusok* – csak itt megnevezett törzsek; utóbbi valószínűleg azonos a Ptolemaios által megnevezett *Korandakaloi* (*Korankaloi*) törzsszel (Ptol. 7, 2, 15).

királya 50 000 fő gyalogságból, 4000 fő lovasságból és 4000 elefántból álló sereg felett rendelkezik. Még hatalmasabb az *andareusok* törzse,¹²² igen sok falujuk, valamint 30, falakkal és tornyokkal megerősített városuk van, királyuknak 100 000 fős gyalogságot, 2000 fős lovasságot és 1000 elefántot biztosítanak. Aranyban igen gazdag a *dardeusok*¹²³ vidéke, a *seteusoké*¹²⁴ pedig ezüstben is.

68. De nemcsak az itt lakó népek, hanem India összes népei közül hatalomban és dicsőségben kiemelkednek a *prasiusok*,¹²⁵ akiknek a legnagyobb és leggazdagabb városuk *Palibothra*,¹²⁶ e név nyomán egyesek magát a népet is *palibothrusoknak* hívják,¹²⁷ sőt a Gangesz egész vidékén lakó népeket szintén így nevezik. Királyuk 600 000 gyalogosból, 30 000 lovasból és 9000 elefántból álló állandó hadsereget tart fenn, s ebből mérhetetlen gazdagságára lehet következtetni.

69. Tőlük beljebb élnek a *monaedesek* és a *suarusok*,¹²⁸ akiknek a területén található a *Maleus*-hegy, ahol az árnyék télen észak felé, nyáron dél felé esik, 6 hónaponként váltakozva.¹²⁹ *Baeton*¹³⁰ szerint a Nagymedve csillagkép ezen a területen csak egyszer látható egy évben, és akkor is csak két héten át; *Megasthenes*¹³¹ pedig azt állítja, hogy ez a jelenség India több részén is tapasztalható.¹³² A déli területet az indiaiak *Dramasának* nevezik. A *Iomanes* folyó¹³³ a *palibothrusok*¹³⁴ területén keresztül folyik a Gangeszbe, *Methora*¹³⁵ és *Chrysobora*¹³⁶ városa között.

¹²¹ *Abalusok* és a *thaluteusok* – csak itt említett törzsek; utóbbi valószínűleg azonos a Ptolemaios által megnevezett *Tiladai* törzsszel (Ptol. 7, 2, 15).

¹²² *Andareusok* – csak itt megnevezett törzs a *prasiusok* birodalmának határán; vö. Plin. 6, 68. Valószínűleg az Andhrák, akik a Kr. e. 1. század közepétől a Kr. u. 3. századig az Indiában lévő egyik legnagyobb birodalmat hozták létre.

¹²³ *Dardeusok* – a Darada törzs Dardistan területén; a mai Afganisztánban; a *dardeusok* gazdagságáról ír Megasthenés (FGrHist 715 F 23 a = Arr. *Ind.* 15, 4–7, und b = Strab. 15, 1, 44; *Derdai*), aki az aranyásó hangyákról azt említi, amit Hérodotos a *Kaspayrosba* (ma Multan) való indusokról (3, 102–105). Vö. Plin. 11, 111: *Aurum hae* (sc. *Indicae formicae*) *cavernis egerunt terra in regione septentrionalium Indorum qui Dardae vocantur*; Mela 3, 62, Aelian. 16, 15.

¹²⁴ *Seteusok* – a törzs nem határozható meg biztosan, talán a Swat-völgy lakói (Ptol. 7, 1, 42).

¹²⁵ *Prasiusok* – Elő-India régi népe, amely Nagy Sándor idejében nagy hatalommal rendelkezett; vö. Strab. 15, 1, 36; Arr. *Ind.* 10, 5–7; Solin. 52, 12: *Prasia gens validissima. Palibothram urbem incolunt, unde quidam gentem ipsam palibothros nominaverunt. Quorum rex sexcenta milia peditem, equitum triginta milia, elephantorum octo milia omnibus diebus ad stipendium vocat.* Plinius idejében az *andareusok* (Andhrák) leigázták.

¹²⁶ *Palibothra* – ma Patna; vö. Plin. 6, 67.

¹²⁷ Vö. Strabón és Mela 3, 7.

¹²⁸ *Monaedesek*, *suarusok* – csak itt említett, nem azonosított törzsek; vö. Plin. 6, 94).

¹²⁹ Az adatok csak az Egenlítőnél elhelyezkedő hegyre vonatkozhatnak, amely azonban Indián nem megy keresztül; vö. Plin. 2, 184; André – Filliozat 1980, 99.

¹³⁰ *Baeton* – FgrHist 119 F 4; vö. Plin. 6, 61; Solin. 52, 13. *Septentriones in eo tractu in anno semel nec ultra quindecim dies parent, sicut auctor est Baeton, qui perhibet hoc in plurimis Indiae locis evenire.*

¹³¹ *Megasthenes* – FgrHist 715 F 7 b; vö. Plin. 6, 58.

¹³² *Baeton* és *Megasthenes* adatai a déli félteke területeire helyesek, Indiára nem érvényesek; vö. Plin. 2, 185. Az adatok hajósok félreértett információin nyugodhattak (hasonlóképpen Plin. 6, 87).

¹³³ *Iomanes* – vö. Plin. 6, 63.

¹³⁴ Vö. Plin. 6, 63.

70. A Gangesztől délre fekvő területek lakosainak a bőrért a nap sötét színűre festi, de mégsem annyira feketék, mint az etiópiaiak;¹³⁷ minél inkább közeledünk az Indushoz, annál sötétebb színűek az emberek. Az Indus a *prasius* nép határa, hegyes vidékein a *pygmeusok*¹³⁸ élnek. *Artemidorus*¹³⁹ a két folyó távolságát 2100 mérföldben¹⁴⁰ adja meg.

6, 23, 71. Az Indus folyó,¹⁴¹ amelynek az ott lakók a *Sindus* nevet adták, a *Caucasus*-hegy *Paropanisus*nak¹⁴² nevezett gerincén ered, keleti irányban folyik, és tizenkilenc folyó ömlik bele.¹⁴³ Közülük a legismertebb a *Hydaspes*,¹⁴⁴ (amelyik négy másik folyót is hoz magával), a *Cantaba*,¹⁴⁵ (amely hármat sodor), a magában is hajózható *Acesinus*¹⁴⁶ és a *Hypasis*.¹⁴⁷ A folyóvíz szokatlanul nyugodt folyása miatt azonban az Indus sehol sem szélesebb 50 *stadium*nál,¹⁴⁸ vagy mélyebb 15 *passus*nál,¹⁴⁹ és egy igen nagy szigetet hoz létre, amelyet *Prasiane*nek¹⁵⁰ hívnak, és egy másik kisebbet is, amely neve *Patale*.¹⁵¹

72. Maga a folyó a legmértéktartóbb szerzők szerint is 1240 mérföld¹⁵² hosszán hajózható, és miután a nap járását követi nyugatra, az óceánba ömlik. Meg fogom adni a partvonal hosszát a folyó torkolatáig, ahogy én tudom, szakaszokra osztva, bár egyik beszámoló

¹³⁵ *Methora* – Arrianos szerint a *surasenaesusok* törzse (Arr. *Ind.* 8, 5); vö. Ptol. 7, 1, 50 (*Modura*); ma Mathura. A *Iomanes* Gangesz torkolata valójában 500 kilométerre délkeleti irányba található ettől a várostól; vö. Plin. 6, 63.

¹³⁶ *Chrysobora* – nem lokalizált város; vö. Arr. *Ind.* 8, 5 (*Kleisobora*).

¹³⁷ Vö. Solin. 52, 14: *Indo flumini proximantes versa ad meridiem plaga ultra alios torrentur calore; denique vim sideris prodit hominum color*; Mart. Cap. 6, 695; Strab. 2, 3, 7; 15, 1, 3; Arr. *20Ind.* 6, 9.

¹³⁸ *Pygmeusok* – gör. „csak ököl nagyságú” emberek; Plinius Aristotelést idézi 7, 27 alatt, hasonlóképpen Isid. *Orig.* 11, 3, 7 és 26; vö. Ktésias FGrHist 688 F 45 (21; Photios alapján); Strab. 2, 1, 9; Gell. 9, 4, 10; Solin. 52, 15: *montana Pygmaei tenent*.

¹³⁹ Vö. Plin. 6, 36.

¹⁴⁰ 2100 mérföld – 3108 kilométer. A tényleges távolság 500 kilométer. André – Filliozat jegyzetében helytelenül 210 mérföld – 310 kilométer szerepel (André – Filliozat 1980, 101).

¹⁴¹ Indus – vö. Plin. 6, 48; (ind.: *Sindos*); vö. Ptol. 7, 1, 2: *Sinthos*; Mela 3, 69: *Indus ex monte Paropanisio exortus*.

¹⁴² *Caucasus, Paropanisus* – vö. Plin. 6, 14; 48; a mai Hindukush részei.

¹⁴³ 19 mellékfolyó – mint a Gangesznél; vö. Plin. 6, 65. Strabón 15 mellékfolyót ad meg (15, 1, 32); Arrianos összesen 15 mellékfolyót említ (Arr. *Ind.* 4, 8–12).

¹⁴⁴ *Hydaspes* – vö. Plin. 6, 62. Arrianos csak egy mellékfolyót említ, a *Sinarost* (Arr. *Ind.* 4, 9).

¹⁴⁵ *Cantaba* – csak itt megnevezett folyó; valószínűleg a Ptolemaiosnál Indus mellékfolyójaként említett *Sandabal* (Ptol. 7, 1, 26).

¹⁴⁶ *Acesinus* – az Indus baloldali mellékfolyója; vö. Plin. 37, 200; Diod. Sic. 2, 37. Plinius 12, 23 és 16, 162 alatt *Acesines* nevet használ, ezeken a helyeken valószínűleg más forrást, talán Theophrastost használja; vö. Arr. *Ind.* 4, 10; ma Chenab/Canab.

¹⁴⁷ *Hypasis* – vö. Plin. 6, 62.

¹⁴⁸ 50 *stadium* – 9,25 kilométer.

¹⁴⁹ 15 *passus* – 22 méter. Az Indus csekély szélességét és mélységét Strabón is megerősíti (Strab. 15, 1, 32); Ktésias nagyobb számait (FGrHist 688 F 45, 1; Photios alapján) Arrianos megkérdőjelezi (*Anab.* 5, 4, 2).

¹⁵⁰ *Prasiane* – a *prasiusok* csak itt említett szigete; vö. Plin. 6, 68.

¹⁵¹ *Patale* – sziget és azonos nevű kikötőváros az Indus torkolatánál; valószínűleg a mai Hyderabadnál.

¹⁵² 1240 mérföld – 1835,25 kilométer; Arrianos 13 000 *stadiumot*, azaz 2405 kilométert ad meg az Indus hosszaként (Arr. *Ind.* 3, 2). Az Indus valós hossza 2900 kilométer.

sem egyezik meg a másikkal. A Gangesz torkolatától a *Calingon* hegyfokig¹⁵³ és *Dandaguda* városáig¹⁵⁴ 625 mérföld,¹⁵⁵ *Tropináig*¹⁵⁶ 1225 mérföld,¹⁵⁷ a *Perimula* hegyfokig,¹⁵⁸ ahol India leghíresebb vásárhelye van, 750 mérföld,¹⁵⁹ a szigeten található *Patala* városáig¹⁶⁰ pedig, amelyet föntebb már említettünk, 620 mérföld.¹⁶¹

73. Az Indus és az *Iomanes*¹⁶² között élnek a *caesusok* hegyi törzsei, az erdőlakó *caetribonusok*, azután a *megalleusok*, (akiknek a királya 500 elefánt és bizonytalan számú gyalogság valamint lovasság felett rendelkezik), a *chryseusok*, a *parasangeusok* és az *asmagusok*,¹⁶³ akiknek a területe hemzseg a vad tigrisektől, és akik 30 000 gyalogost, 300 elefántot és 800 fős lovasságot fegyvereztek fel. Ezeket a népeket az Indus, hegykoszorúk és sivatagok határolják. A pusztaságok után 625 mérföld¹⁶⁴ távolságra vannak a *darusok*, a *sureusok*,¹⁶⁵ és azután 187 mérföld¹⁶⁶ kiterjedésű sivatag található. Ezeket a helyeket általában homok veszi körül, éppen úgy, ahogyan a szigetet körülveszi a tenger.

74. Ezen sivatagok után találhatók a *malthaeoreusok*,¹⁶⁷ a *singeusok*, a *maroeusok*, a *rarungeusok* és a *morunusok*.¹⁶⁸ E népek lakják azokat a hegyeket, amelyek összefüggő vonulattal nyúlnak az óceán partjáig. Lakóik szabadok, királyaik nincsenek,¹⁶⁹ és hatalmuk alatt tartják a hegyvidék alacsonyabban fekvő részeit sok várossal együtt. Ezután találjuk a *nareusok* népét,¹⁷⁰ akiket az indiaiak legmagasabb hegye, a *Capitalia*¹⁷¹ vesz körül. E hegy másik oldalának lakói arany- és ezüstbányákat művelnek.

75. Ezek után az *orateusok*¹⁷² találhatók, akiknek a királya csak tíz elefántot birtokol, de nagy erejű a gyalogsága, azután a *suarattarateusok*,¹⁷³ akiknek, bár király vezetése alatt

¹⁵³ *Calingon* hegyfok – vö. Plin. 6, 64. Ptolemaios (7, 11, 1) tévesen az *ákrón Kalligikon* másik nevéként *Kóru ákrón*-t adja meg, mint Plinius 6, 86: *promunturium Coliacum*.

¹⁵⁴ *Dandaguda* – csak itt megnevezett város; nem azonosított.

¹⁵⁵ 625 mérföld – 925 kilométer.

¹⁵⁶ *Tropina* – csak itt említett kikötőhely India partján; nem azonosított.

¹⁵⁷ 1225 mérföld – 1813 kilométer.

¹⁵⁸ *Perimula* hegyfok – vö. Plin. 9, 106 (ott: gyöngyökben gazdag); Aelian. 15, 8 (ott: egy város neve). Plinius távolságadatai nem felelnek meg a Ptolemaios által megnevezett délkelet-ázsiai *Perimula* elhelyezkedésének (Ptol. 7, 2, 5).

¹⁵⁹ 750 mérföld – 1110 kilométer.

¹⁶⁰ *Patala* – vö. Plin. 6, 71.

¹⁶¹ 620 mérföld – 276,75 kilométer.

¹⁶² *Iomanes* – vö. Plin. 6, 63.

¹⁶³ *Caesusok*, *caetribonusok*, *megalleusok*, *chryseusok*, *parasangeusok*, *asmagusok* – csak itt említett törzsek.

¹⁶⁴ 625 mérföld – 925 kilométer.

¹⁶⁵ *Darusok*, *sureusok* – csak itt megnevezett törzsek.

¹⁶⁶ 187 mérföld – 276,75 kilométer.

¹⁶⁷ *Malthaeoreusok* – csak itt megnevezett törzs Indiában; valószínűleg azonosítható a Ktésias FG rHist 688 F 57, 7 alatt említett *Martichoreusok*kal.

¹⁶⁸ *Singeusok*, *maroeusok*, *rarungeusok*, *morunusok* – csak itt említett törzsek.

¹⁶⁹ Vö. Solin. 52, 15: *At hi quibus est vicinus Oceanus sine regibus degunt*; Mart. Cap. 6, 695: *et qui confines Oceano sine regibus degunt*.

¹⁷⁰ *Nareusok* – csak itt megnevezett törzs.

¹⁷¹ *Capitalia* – csak itt említett magaslat; valószínűleg a mai Araval(l)i.

¹⁷² *Orateusok* – csak itt és Plin. 31, 17 alatt említett törzs; nem azonosítható a Plin. 6, 95 alatt megnevezett, nem indiai oritiai *ichthyophagusok*kal; vö. Arr. *Ind.* 21, 8; 22, 10.

¹⁷³ *Suarattarateusok* – indiai törzs; vö. Ptol. 7, 1, 3 (*Syrastra*).

állnak, elefántjaik nincsenek, inkább a lovasságukra és a gyalogságukra bízzák magukat; az *odonbaeoreusok*, a *sarabastreusok*,¹⁷⁴ szép városuk *Thorax*, amelyet mocsaras árkokkal erősítettek meg. Itt emberi húsrá éhes krokodilok teszik lehetetlenné a bejárást, úgyhogy csak egy hídon lehet átjutni. Egy másik városról is elismeréssel beszélnek országukban, a piacáról híres *Automuláról*,¹⁷⁵ amely öt folyó találkozásánál, a parton található. Királyuk 1600 elefánt, 150 000 gyalogos és 5000 lovas fölött rendelkezik. A *charmeusok*¹⁷⁶ királya szegényebb, 60 elefántja és csak kevés más jellegű hadereje van.

76. Az ezekhez legközelebbi nép a *pandeusok*,¹⁷⁷ Indiában egyedül felettük uralkodnak királynők. Azt mondják, hogy *Herculesnek* csak egy leánya született, így ez kedvesebb volt számára a többi gyermeknél, s ezért királysággal tüntette ki. Utódai, akik tőle származtatják magukat, háromszáz város fölött uralkodnak, és egy 150 000 fő gyalogusból és 500 elefántból álló seregük van. A háromszáz város után található még a *derangeusok*, *posingeusok*, *buteusok*, *gogareusok*, *umbreusok*, *nereusok*, *brangosusok*, *nobundeusok*, *locondeusok*, *neseusok*, *palatiteusok*, *salobriaseusok*,¹⁷⁸ és az *orostrousok*,¹⁷⁹ ez az utolsó nép, mely *Patala*¹⁸⁰ szigetével szomszédos; ennek a legvégső pontjától a Kaszpi-kapuig¹⁸¹ a távolság állítólag 1925 mérföld.¹⁸²

77. Ezután az Indusnál élő törzsek a következők (felsorolásunk a folyásnak felfelé halad): a *mathosok*, *bolingeusok*,¹⁸³ *gallitalutusok*, *dimurusok*, *megarusok*, *ardabeusok*, *meseusok*,¹⁸⁴ *abisarusok*¹⁸⁵ és a *sileusok*,¹⁸⁶ azután 250 mérföld¹⁸⁷ sivatag következik, s miután átkeltünk rajta, az *organageusok*, *aborteusok* és a *brasurteusok* élnek, és közvetlenül ezek mellett egy lakatlan terület található, mely kiterjedésében hasonló az előzőhöz. Azután a *sorofageusok*, *arbeusok*, *marogomatreusok*, *umbriteusok* és a tizenkét törzset egyesítő *ceusok* élnek, mindegyiküknek két-két városa van. Az *asinusok*¹⁸⁸ három város lakói; fő-

¹⁷⁴ *Odonbeoresek*, *sarabastreusok* – csak itt említett indiai törzsek.

¹⁷⁵ *Thorax*, *Automula* – csak itt megnevezett városok; nem lokalizálhatók.

¹⁷⁶ *Charmeusok* – csak itt említett indiai törzs.

¹⁷⁷ *Pandeusok* – Plinius a 7, 28 alatt a *pandeusok* hosszú életét említi; vö. Ptol. 7, 1, 46 (*Pandouoi*); Solin. 52, 15: *Pandaea gens a feminis regitur, cui reginam primam adsignant Herculis filiam*; Mart. Cap. 6, 695: *Pandaeam gentem feminae tenent, cui prior regina Herculis filia*; Arr. Ind. 8, 6–7. Arrianos szerint *Pandaia* a lány neve, serege 500 elefántból, 4000 lovasból és 130 000 gyalogusból áll.

¹⁷⁸ *Derangeusok*, *posingeusok*, *buteusok*, *gogareusok*, *umbreusok*, *nereusok*, *brangosusok*, *nobundeusok*, *locondeusok*, *neseusok*, *palatiteusok*, *salobriaseusok* – csak itt említett indiai törzsek.

¹⁷⁹ *Orostrousok* – csak itt megnevezett törzs; valószínűleg a Ptolemaios által említett *Syrastra* (ma Surat) lakói (Ptol. 7, 1, 3).

¹⁸⁰ *Patala* – vö. Plin. 6, 71.

¹⁸¹ Kaszpi-kapu – vö. Plin. 6, 40.

¹⁸² 1925 mérföld – 2849 kilométer.

¹⁸³ *Mathosok*, *bolingeusok* – csak itt megnevezett törzsek; Ptolemaios egy másik területre helyezi a *Bolingtai* törzset (Ptol. 7, 1, 69).

¹⁸⁴ *Gallitalutusok*, *dimurusok*, *megarusok*, *ardabeusok*, *meseusok* – csak itt említett törzsek.

¹⁸⁵ *Abisarusok* – csak itt megnevezett törzs; valószínűleg azonos a Plin. 6, 64 alatti *isareusokkal*. Arrianos *Abissareis* törzset ismer az Indusba folyó, *Soanos* nevű mellékfolyónál (Arr. Ind. 4, 12); Strabón az Indus és a Hydaspés közé helyezi őket (Strab. 15, 1, 28).

¹⁸⁶ *Sileusok* – csak itt megnevezett törzs.

¹⁸⁷ 250 mérföld – 370 kilométer.

¹⁸⁸ *Organageusok*, *aborteusok*, *brasurteusok*, *sorofageusok*, *arbeusok*, *marogomatreusok*, *umbriteusok*, *ceusok*, *asinusok* – csak itt megnevezett törzsek.

városuk *Bucephala*,¹⁸⁹ melyet Nagy Sándor király alapított, hogy azonos nevű harci lovának itt legyen a temetkezési helye.

78. Ezután hegyi törzsek élnek a *Caucasus*¹⁹⁰ lábánál, a *sosaeadeusok* és a *sondreusok*.¹⁹¹ Átkelve az Induson és követve azt folyásirányban a *samarabieusok*, *sambracenusok*, *bisambriteusok*, *orsusok* és *andisenusok* törzse¹⁹² található, és a *taxileusok*¹⁹³ híres városukkal. Ettől fogva az egész vidék, amely az *Amenda*¹⁹⁴ nevet viseli, egy síkságot alkot, ahol négy törzs lakik, a *peucoliteusok*,¹⁹⁵ *arsagaliteusok*, *gereteusok* és az *assousok*.¹⁹⁶ Valójában a szerzők nagy része nem az Indus folyamat tekinti nyugati határnak, hanem hozzátesz még négy *satrapiát*,¹⁹⁷ *Gedrosia*, *Arachosia*, *Aria* és *Paropanisadae* területét a *Cophes* folyóval,¹⁹⁸ mint szélső határral. Mások azonban azt állítják, hogy mindez az *ariusok*-hoz tartozik.

79. A többség Indiához kapcsolja *Nysa* városát¹⁹⁹ és a *Liber Pater*nek szentelt *Merus*-hegyet²⁰⁰ is. (Ez az a hely, ahonnan *Liber Pater Iuppiter* combjából való születésének mítosza származik.) Ezenkívül ide értik még az *aspaganus* törzs²⁰¹ területét is, ahol szőlő, bábérfa, puszpáng és Görögország minden gyümölcse megterem. Ami az említésre méltó és szinte mesés sajtóságokat illeti, melyeket a föld termékenységéről és különbözőről, a fajajtákról vagy vadállatokról, madarakról és más állatokról mondanak, mindegyiket a maga helyén fogjuk megemlíteni művünk további részében.²⁰² Ez vonatkozik a négy *satrapiára* is, hogy gyorsabban elérkezzünk *Taprobane* szigetéhez.²⁰³

¹⁸⁹ *Bucephala* – Nagy Sándor által Kr. e. 326-ban alapított, kedvenc lova (*Bukephalos*) után elnevezett város a *Hydaspes*nél; vö. Diod. Sic. 17, 95, 5; Strab. 15, 1, 29; Curt. Ruf. 9, 3, 23; Arr. *Anab.* 5, 29, 5; ma valószínűleg Jalapur.

¹⁹⁰ *Caucasus* – vö. Plin. 6, 14.

¹⁹¹ *Sosaeadeusok*, *sondreusok* – csak itt említett törzsek.

¹⁹² *Samarabieusok*, *sambracenusok*, *bisambriteusok*, *orsusok*, *andisenusok* – csak itt megnevezett törzsek.

¹⁹³ *Taxileusok* – *Taxila* lakói; vö. Plin. 6, 62.

¹⁹⁴ *Amenda* – csak itt megjelölt terület neve az Indus középső részén.

¹⁹⁵ *Peucoliteusok* – vö. Plin. 6, 62.

¹⁹⁶ *Arsagaliteusok*, *gereteusok*, *assousok* – csak itt említett törzsek.

¹⁹⁷ Négy *satrapia* – vö. Plin. 6, 92–95.

¹⁹⁸ *Cophes* – vö. Plin. 6, 62.

¹⁹⁹ *Nysa* – Strabón 15, 1, 8 alapján *Dionysos* isten alapítása, biztosan nem azonosítható; vö. Arr. *Ind.* 2, 5; Mela 3, 66: *Urbium ... Nysa est clarissima et maxima, montium Meros Iovi sacer. Famam hinc praecipuam habent; in illa genitum, in huius specu Liberum arbitrantur esse nutritum, unde Graecis auctoribus ut femori Iovis insitum dicerent aut materia ingressit aut error*; Solin. 52, 16: *Et Nysa urbs regioni isti datur, mons etiam Iovi sacer, Meros nomine, in cuius specu nutritum Liberum patrem veteres Indi adfirmant; ex cuius vocabuli argumento lascivienti famae creditur Liberum femine natum*; Mart. Cap. 6, 695; Curt. Ruf. 8, 10, 11–12.

²⁰⁰ *Merus*-hegy – (gör. comb); *Dionysos* istennek szentelt hegy Indiában. Valószínűleg a szanszkrit *Méru* névből.

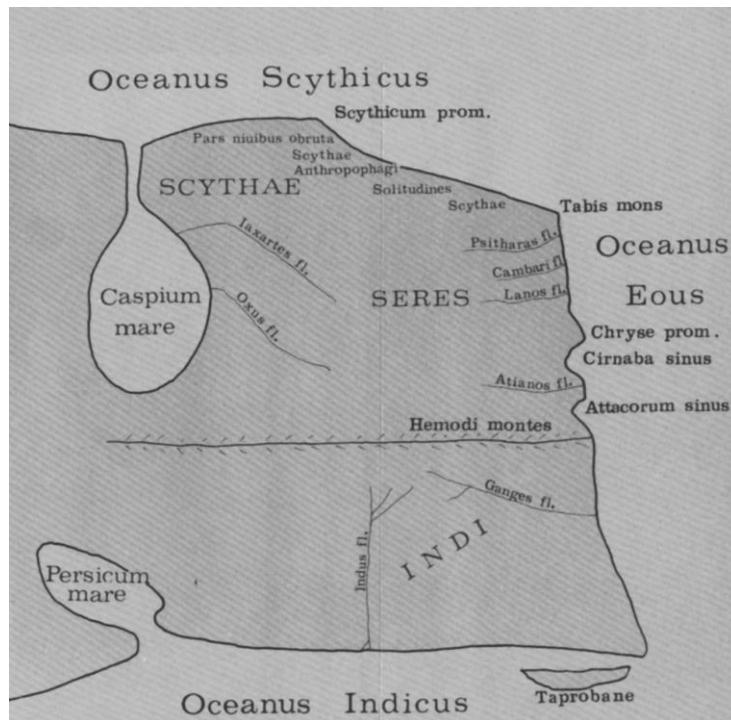
²⁰¹ *Aspaganus* – csak itt megnevezett törzs. Több forrásban az *astacanus* név fordul elő; Strab. 15, 1, 27; Arr. *Ind.* 1, 1; Solin. 52, 24: *Astacorum gens laureis vires silvis, lucis buxeis; vitium vero et arborum universarum, quibus Graecia dulcis est, proventibus copiosissima*.

²⁰² Plinius 7–32. könyvei.

²⁰³ Plin. 6, 81–91.

80. De előtte van még számos sziget. *Patale* szigete,²⁰⁴ amint azt az Indus torkolatánál jeleztük már, háromszög alakú és 220 mérföld széles.²⁰⁵ Az Indus torkolatán túl található *Chryse* és *Argyre*;²⁰⁶ ezek a szigetek véleményem szerint bányákban gazdagok, mert nehezen tudom elhinni más szerzők állítását, hogy ott a föld aranyból és ezüsből van. Tőlük 20 mérföldre²⁰⁷ fekszik *Crocala* szigete,²⁰⁸ 12 mérföldre²⁰⁹ attól *Bibaga*,²¹⁰ tele osztrigával és kagylóval, aztán *Coralliba*,²¹¹ 8 mérföldre²¹² az előzőtől, és található még ott sok másik sziget is, amelyeknek még nevük sincs.

Fordította: SZÉKELY MELINDA

²⁰⁴ *Patale* – vö. Plin. 6, 71, vagy *Patala* (Plin. 6, 72); vö. Arr. *Ind.* 2, 6; Mela 3, 71: *et inter ipsa ostia (sc. Indi) Patalene regio, ob aestus intolerabilis alicubi cultoribus egens.*

²⁰⁵ 220 mérföld – 325,5 kilométer; vö. Strab. 15, 1, 33: 1000 *stadium*; Nearkhos 800, Onésikritos 2000 *stadium*-ot ad meg (333–370 kilométer).

²⁰⁶ *Chryse*, *Argyre* – gör. Arany-, Ezüst-sziget; *Chryséhez* lásd Plin. 6, 54; Mela *Argyrét* az Indus torkolatvidékéhez helyezi (Mela 3, 70); vö. Solin. 52, 17: *Extra Indi ostium sunt insulae duae Chryse et Argyre adeo fecundae copia metallorum ut plerique eas aurea sola habere prodiderint et argentea*; Curt. Ruf. 10, 1, 10–11. *insulam ostio amnis subiectam auro abundare.*

²⁰⁷ 20 mérföld – 29,5 kilométer.

²⁰⁸ *Crocala* – vö. Arr. *Ind.* 21, 7–8.

²⁰⁹ 12 mérföld – 17,75 kilométer.

²¹⁰ *Bibaga* – vö. Arr. *Ind.* 21, 11 (*Bibakta*), Nearkhos nyomán; ma Baba.

²¹¹ *Coralliba* – csak itt említett szigetcsoport; nem azonosított.

²¹² 8 mérföld – 11,75 kilométer.

MICHAEL BORGOLTE

Az európai középkortörténet perspektívái a 21. század küszöbén*

Az „Európa a középkorban” című konferencia nem más, mint az elmúlt esztendőben felállított *Institut für vergleichende Geschichte Europas im Mittelalter* (Európai Összehasonlító Középkorkutató Intézet, Berlin)** első tudományos szimpoziuma. Az általános cím már önmagában világossá teszi, hogy még igencsak munkánk elején járunk, míg az alcímben szereplő „az európai középkori összehasonlító történettudomány elméletei, módszerei és gyakorlata” határozottabban körülírja a jelen vállalkozás kérdésfeltevését és célkitűzését. A téma nagy érdeklődést keltett szinte mindenkiben, akit közreműködésre kértünk fel, ám nyilvánvalóan bizonyos tanácsalanságot is kiváltott. Úgy tűnik, a legtöbben, akiket felszólalásra kértek fel, olyan fontosnak tartották a kezdeményezést, hogy nyomban igent mondtak, jóllehet kevésbé voltak biztosak abban, hogyan is közelítsék meg saját szemszögükből a felvázolt problémát.

Örvendetes módon Európa valamennyi szegletéből sikerült felszólalókat asztalunk köré gyűjteni; ráadásul két tengerentúli kolléga is érkezett, az egyik a középkori tengerentúlról, Izraelből, a másik az Újvilágból, az Egyesült Államokból. Ebben az esetben tudatosan mondtunk le a kapcsolódó tudományágakat művelő kollégák meghívásáról – ésszerűnek tűnt, hogy először is történészek között vizsgáljuk meg a nemzeti kereteken túllépő, európai középkori összehasonlító történetkutatás helyzetét, lehetőségeit és útjait.¹ Terveink szerint a továbbiakban a történelem egyes szakterületeit középpontba állító konferenciákra is sor kerül majd, amelyek remélhetőleg ismételten összehozzák majd a különböző tudományterületekről és országokból érkező középkorkutatókat. Ezzel már meg is neveztük az intézet előtt álló első feladatot: ösztönözzön eszmeceserére és lehetőleg közös vagy összehangolt kutatásra, méghozzá olyan problémákra vonatkozóan, amelyek a középkori Európa eltérő térségeiben egyaránt felmerülnek.

* Az alábbiakban az 1999. szeptember 23-án lezajlott konferencia bevezető előadását adjuk közre, melynek szövegét a magyarországi és az írásban történő közlés követelményei szerint változtattuk meg. Csak a jegyzetekben utalunk későbbi publikációkra. A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *Perspektiven europäischer Mittelalterhistorie an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, In: Uó. (Hrsg.) *Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs*. Berlin, 2001, 13-27.

** Az intézet a berlini Humboldt Egyetemen működik (a szerk.)

¹ Időközben a szerző a 2000. szeptember 27-én Aachenben megrendezett 43. Német Történelemnapon megszervezett egy olyan szekciót, amely a kultúrákon átívelő középkorkutatás kérdését állította középpontba. Ezen többek között egy Bizánc-kutató (Ralph-Johannes Lilie Berlinből), egy arabkutató (Tilman Nagel Göttingenből), egy Kelet-Európa-kutató (Frank Kämpfer Münsterből) és egy, a zsidó történelem kutatására szakosodott medievista (Michael Toch Jeruzsálemből) vett részt.

E nyitó előadásnak már a címe is bizonytalanul, ám mégis ígéretesen cseng. Mi több, joggal számíthatna mértékadónak, amennyiben nem az új intézet gyakorlati feladatai közé tartozna, hogy alapvető reflexiókra késztesen a „21. század küszöbén az európai középkortörténet perspektíváival kapcsolatban”. A cím a jövőre utal, hiszen egyelőre még nyilvánvalóan nem létezik európai középkortörténet²; ami van, az nem más, mint többé-kevésbé Európára is kiterjedő nemzeti történettudományok összessége.³ Mi történhet, vagy mi történjen tehát ezen szemlélet alanyaival, amikor az egész középkori Európát kell a kutatás tárgyává tennünk, mint ahogyan ezt az új intézet esetében is tervezzük? Továbbá milyen hatást válthatnak ki az ilyen és ehhez hasonló törekvések a történettudomány számos más területén?

A leghelyesebben úgy közelíthetünk az efféle kérdésekre adható válaszokhoz, ha magát a kérdés tárgyát is problémaként kezeljük: melyik Európára is gondoljunk, ha európai középkortudományról beszélünk? Az előttünk tornyosuló döntést nem könnyíti meg az sem, ha a középkori írásos emlékekhez fordulunk: ehhez túlságosan hiányos és ellentmondásos források állnak rendelkezésünkre⁴, de mindenekelőtt nem lehet elkerülni az értékítéleteket és a politikai vonatkozásokat, amelyek természetesen megterhelik a kérdéskört, ám előkelő helyet is biztosítanak számára a hétköznapi feladatokkal szemben.

Néhány megjegyzés elegendő az első megállapítás igazolásához. Hiszen jól ismert tény, hogy Európa sem a középkori történetírás, sem a földrajz, sem pedig a térképészet számára nem jelentett külön témát. Tudjuk, hogy az egyes kolostoroknak és püspöki székhelyeknek, a nemesi családoknak és városoknak megvolt a maguk történetírása, a világkrónikák mellett pedig nemzeti történetírást, nemzeti történeti műveket és birodalmi krónikaírást különböztet meg a kutatás.⁵ Azonban „Európa” mint fogalom és elképzelés csak mintegy mellékesen kerül elő a másféle tematikát követő történetírásban. Így jellemző módon püs-

² Ez a megállapítás akkor is érvényes, ha tekintetbe vesszük az újabban megjelent számos, az európai történelem átfogó ábrázolására vállalkozó kísérletet is. Vö. „*Siedler Geschichte Europas*” In: Schulze, Hagen: *Phoenix Europa. Die Moderne. Von 1740 bis heute*. Berlin, 1998.; Schilling, Heinz: *Die neue Zeit. Vom Christenheits Europa zum Europa der Staaten. 1250 bis 1750*. Berlin, 1999., ez utóbbinak két további kötete várható; Rietbergen, Peter: *Europe. A Cultural History*. London–New York, 1998.; Blockmans, Wim: *Geschichte der Macht in Europa. Völker, Staaten, Märkte*. Frankfurt–New York, 1998.; Salewski, Michael: *Geschichte Europas. Staaten und Nationen von der Antike bis zum Gegenwart*. München, 2000.; Schmale, Wolfgang: *Geschichte Europas*. Wien–Köln–Weimar, 2000. Norman Davies monográfiájára vonatkozóan lásd alább a 47. jegyzetet. A továbbiakat vö.: Borgolte, Michael: *Europäische Geschichten. Modelle und Aufgaben vergleichender Historiographie*. In: Löwener, Marc (Hrsg.): *Die „Blüte” der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert*. Wiesbaden, 2004. 3003–328.

³ Vö. újabban: Borgolte, Michael: *Vor dem Ende der Nationalgeschichten? Chancen und Hindernisse für eine Geschichte Europas im Mittelalter*. In: *Historische Zeitschrift*, 272. (2001) 561–596.

⁴ Vö.: Schneidmüller, Bernd: *Die mittelalterlichen Konstruktionen Europas. Konvergenz und Differenzierung*. In: Duchhardt, Heinz–Kunz, Andreas (Hrsg.): *„Europäische Geschichte” als historiographisches Problem*. Mainz, 1997. 5–24.; Karegeorgos, Basileos: *Der Begriff Europa im Hoch- und Spätmittelalter*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 48. (1992) 137–164.; Leyser, Karl: *Concepts of Europe in the Early and High Middle Ages. Past & Present*, 137. (1992) 25–47.; Hiestand, Rudolf: *„Europa” im Mittelalter – vom geographischen Begriff zur politischen Idee*. In: Hans Hecker (Hrsg.): *Europa – Begriff und Idee. Historische Streiflichter*. Bonn, 1991. 33–48.; Borgolte: *Nationalgeschichten*, 19. jegyzet.

⁵ Goetz, Hans-Werner: *Proseminar Geschichte: Mittelalter*. 2. Aufl. Stuttgart, 2000. 124.; uő.: *Theologischer Sinn und politisches Gegenwartsinteresse. Tendenzen, Formen und Funktionen der mittelalterlichen Geschichtsschreibung*. In: Goertz, Hans-Jürgen (Hrsg.): *Geschichte. Ein Grundkurs*. Reinbek bei Hamburg, 1998. 233–244., különösen 236–240.

pöki geszták voltak azok, amelyekben a 11. századi Ádám Mester „Európá”-t megemlíttette. Ádám az Elba keleti oldalán fekvő szláv földet Germánia provinciához sorolja, egyben Jumne kereskedővárosát – tehát a Hátsó-Pomeránia partjainál fekvő Vinetát, azaz Wollint – Európa legnagyobb városának nevezi. Elmondása szerint ez különböző kultúrák találkozási pontja: „valóban a legnagyobb ez Európa valamennyi városa közül; szlávok és más törzsek lakják, görögök és barbárok. A Szászországból származó idegenek is azonos letelepedési jogot kaptak, még ha nem is vallhatják meg nyíltan keresztény hitüket, míg ott tartózkodnak.”⁶ Ádám szemében Szlávföldre tartozik Csehország és Lengyelország is, és ismeri a Jumnéból az oroszországi Novgorodba vezető hajútatót is. A Rusz birodalmára vonatkozóan azonban a következőkről számolhat be: „ennek fővárosa Kijev, amely Konstantinápoly császárvárosával, Görögország pompázatos ékével vetekedik”. A történetírás berkein kívül is csak mintegy mellékesen említik „Európá”-t, s gyakran Bizáncot, sőt Ciprust is beleértik – mint például Dante.⁷ Ritkán fedi egymást oly nyilvánvalóan név és fogalom, mint 800 táján, amikor Nagy Károlyt egyik udvari költője a *pater Europae* névvel illette⁸, vagy a középkor végén, amikor Enea Silvio, heves érzelmeitől indítva Európát olyannyira felmagasztalta.⁹ Piccolomini, aki láthatóan nem számította a kontinenshez Oroszországot, „Európa második szemeként” jellemzi a törökök által éppen csak elfoglalt Konstantinápolyt, az 1454-es frankfurti birodalmi gyűlésen pedig drámai szavakkal buzdítja a keresztény hatalmakat az oszmánok elleni együttes fellépésre: „nyilvánvaló, hogy a régi időkben legyőztek bennünket Ázsiában és Afrikában, tehát idegen földrészeken; de most Európa az, egyszóval a szülőföldünk, a saját otthonunk, a hazánk, ahol megverték és a földre taszították bennünket.”¹⁰ A térképészet által szolgáltatott anyag még szegényebb, mint a történetírás, illetve az egyéb latin és görög nyelvű írott források kimondottan Európára vonatkozó említései. A híres T-térképek, melyek vázlatosan ábrázolják a Földet ókori példák alapján, Európát egyenesen a két másik kontinens, Ázsia és Afrika mellé állítják. Ha bízhatunk a szakértőkben, a latin középkorban csupán egyetlen önálló Európa-térkép létezett. Ezt Saint-Omeri Lambert 1112-ben csatolta *Liber Floridus* című műve kéziratához.¹¹ Művében Lambert Európát tulajdonképpen épp olyan átfogóan értelmezi, mint Brémai Ádám: bár Franciaországot, Németországot és Itáliát egyetlen grafikus egységként ábrázolja, mégis a földrészhez sorolja az Ibériai-félsziget mellett az egész bizánci térséget a Balkánnal egyetemben, valamint a szláv

⁶ Bremen, Adam von: *Bischofsgeschichte der Hamburger Kirche*. Neu übertragen von Werner Trillmich. In: *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches*. Bearb. v. Werner Trillmich – Rudolf Buchner (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe, Bd. 11.). Darmstadt, 1973. 135–499., itt 253 c II.22. A következő idézet ugyanott: 255.

⁷ Karageorgos: *Der Begriff Europa*, 144.; vö. Fritzemeyer, Werner: *Christenheit und Europa. Zur Geschichte des europäischen Gemeinschaftsgefühls von Dante bis Leibniz*. (Historische Zeitschrift, Beih. 23.) München–Berlin, 1931.

⁸ Schneidmüller: *Die mittelalterlichen Konstruktionen Europas*, 10.; Hiestand: *Europa*, 37.; Fischer, Jürgen: *Oriens – Occidens – Europa. Begriff und Gedanke „Europa” in der späten Antike und im frühen Mittelalter*. Wiesbaden, 1957.

⁹ Hiestand: *Europa*, 44.

¹⁰ Schulze, Hagen – Paul, Ina Ulrike (Hrsg.): *Europäische Geschichte. Quellen und Materialien*. München, 1994. 324.; Borgolte: *Nationalgeschichten*, 26. jegyzet; Hiestand: *Europa*, 44.; Karageorgos: *Der Begriff Europa*, 149.

¹¹ den Brincken, Anna-Dorothee von: *Europa in der Kartographie des Mittelalters*. Archiv für Kulturgeschichte, 55. (1973) 289–304., különösen 296.; uő.: *Finis Terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*. (Monumenta Germaniae Historica, Schriften, Bd. 36.) Hannover, 1992. XIX. 73.

országokat és Skandináviát is. A térkép mindenesetre annyira elszigetelten maradt fenn, hogy úgy tűnik, még csak másolatot sem készítettek róla. Bizáncból származik ezen felül még egy Európa-térkép a 14. század közepéről.¹² Amennyiben eltekintünk Opicino de Caristris Földközi-tenger-ábrázolásától, akkor először Johannes Putsch ábrázolta ismét önmagában Európát, még hozzá – Opicinóhoz hasonlóan – emberi alakban. Az 1537-ből származó, később Sebastian Münster *Kozmográfijájában* is felbukkanó,¹³ jogart és országalmát tartó koronás nőalakot választottuk intézetünk publikációihoz emblémaként.

Ha egyáltalán leszűrhetünk valamit a középkori forrásokból, akkor az az, hogy az Európáról alkotott képzet állandóan változott – „Európa” nem tartozott azon fogalmak közé, amelyekről egyáltalán érdemes lett volna vitatkozni. Mai szemmel nézve mindössze két fő jelentéstartamot különböztethetünk meg: Nagy Károly birodalmából levezetve „Európa” megfeleltetését a nyugati kereszténységgel, ami az egész középkoron végigvonul, valamint egy nagyobb térséggel történő azonosítást, amelynek értelmében Európa kelet felé mélyen benyúlik a szláv föld és Bizánc területeire. Miután a kiterjedés a történelemben változókéony értéket jelentett – ami érvényes a középkort követő időkre is –, Geoffrey Barraclough már 1963-ban azzal a javaslattal állt elő, hogy Európát ne annyira térségként, hanem inkább olyan történeti elképzelésként határozzuk meg, amely különböző tartalmakkal telítődött az egyes időszakok során.¹⁴ Már Barraclough is szembefordult a nyugati történészek körében uralkodó azon irányzattal, amely Európát a Nyugattal, az európaiakat pedig a nyugati civilizációval azonosította, és azon a véleményen volt, hogy mindez csupán elhamarkodott döntés vagy „helytelen megfeleltetés” eredménye.¹⁵ Akármilyen találó is volt azonban ez az ideológiai kritika, még azt is hozzáfűzhetné, hogy egyszerűen lehetetlen értéksemleges Európa-fogalmat alkotni.

Ezzel meg is érkezünk kutatásunk tárgyának második, korábban felvetett kérdésköréhez. Jacques Le Goff egy korábbi megállapítása szemléletes példával világítja meg a vitatott kérdés jelentőségét. *A régi Európa és a modernitás világa* című 1994-es esszéjében Le Goff a görög mitológiáig nyúló gyökerek dacára Európa valódi születését a római uralmat követő időszakra teszi; eszerint az *Imperium Romanum* maga is tévútra vitte Európát, és inkább a Földközi-tenger térségének történelmét gazdagította.¹⁶ A rómaiak öröksége mindazonáltal már a latin Nyugat és a görög Kelet közötti szakadást jelentette Európa számára.

¹² Von den Brincken: *Europa*, 296.

¹³ Vö. Kugler, Hartmut: *Symbolische Weltkarten – der Kosmos im Menschen. Symbolstrukturen in der Universalkartographie bis Kolumbus*. In: Wenzel, Horst – Kittler, Friedrich – Schneider, Manfred (Hrsg.): *Gutenberg und die Neue Welt*. München, 1994. 33–58., különösen 56.; Münster, Sebastian: *Cosmographie. Oder Beschreibung aller Länder herrschaffens und fürnemesten Stetten des gantzen Erdbodens ...Erstlich durch Herrn Sebastian Münster ...verfasst ...Jetzt aber mit allerley Gedechnuswirdigen Sachen bis in das M.D.LXXXVIII gemehret ...Gedruckt in Basel*. (Basel, 1588), XLI. Münster (meghalt 1552-ben) művének korábbi kiadásaiából (1544 óta) ellenben hiányzott ez az alak, lásd: *Sebastian Münster en zijn Cosmographie, oder Beschreibung aller Länder, Bazel 1550, door R. Oehme*. Houten, 1987. 3. A Münster műveinek történetére vonatkozó alapos kutatásért köszönet illeti munkatársamat, Tim Geelhaart.

¹⁴ Barraclough, Geoffrey: *European Unity in Thought and Action*. Oxford, 1963.; német nyelven: *Die Einheit Europas als Gedanke und Tat*. Göttingen, 1964. 7.

¹⁵ Barraclough: *Die Einheit Europas*, 8. A „helytelen megfeleltetés” fogalmát lásd: Gollwitzer, Heinz: *Europabild und Eiropagedanke. Beiträge zur deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts*. München, 1951.

¹⁶ Le Goff, Jacques: *Das alte Europa und die Welt der Moderne*. München, 1994. 9. A következő idézet uo. 9–13.

Csak tovább fokozta a szétválást a kereszténység, amely a 4. század óta a Nyugat legnagyobb kulturális és vallási újdonságának bizonyult. Később a római és a görög kereszténység koraközépkori kialakulása pedig olyan tartós kulturális határt hozott létre, amelyet a politikai határok csak még inkább elmélyítettek. Ez a Skandináviától Horvátorszáig húzódó választóvonal Európához csatolta a balti népeket, lengyeleket, cseheket, szlovákokat, magyarokat és szlovéneket, másfelől azonban leválasztotta Oroszországot és Görögországot. Az 1054-es skizma által megerősített határvonal végleg kivonta a római pápaság befolyása alól a görög egyházat, és elszakította a nyugati kereszténységet Bizánctól és az ortodox világtól. Barraclough szerint így került tehát egymással szembe egyfelől a pompája teljében álló Bizánc, az antik római birodalom örököse, oldalán az orosz világgal, másfelől a Nyugat, amely „megosztott volt, barbár befolyás alatt állt, a két főség, a pápa és a császár pedig alig-alig volt képes egységbe kovácsolni”, de ahol mindezek dacára rendkívüli gazdasági, politikai és kulturális fellendülés, valamint egyre erősödő expanzió volt kibontakozóban. Ez a világ, a latin kereszténység testesítette meg a középkori Európát. A kereszténység közössége mellett a királyságok voltak azok, amelyek először vázolták fel Európa körvonalait. Így került előtérbe a „nemzetek Európája”, mely az egységben kibontakozó sokféleséget valósította meg.

Amikor Le Goff Európát a latin Európával, a nyugati, római egyház területével, a Nyugat világával azonosítja, a megfeleltetés mindenekelőtt egy tudományos hagyományon nyugszik. „Európa születését” már jóval azelőtt a frank népnek tulajdonították, hogy Le Goff Európa kialakulásának idejét az ókor és a középkor közötti átmeneti időszakra és a későbbi, birodalmi területen zajló germán államalapításra helyezte¹⁷, s ezt a tant egy nagyszabású, Mannheimban, Párizsban és Berlinben megrendezett kiállítás pedig nemrégiben fel is frissítette.¹⁸ Christopher Dawson ezt a gondolatot vitte tovább 1932-es, *The Making of Europe* című híres könyvében, amelyben a Karoling birodalom alapítását olyan cezúraként jelölte meg, amely „az egész középkori–keresztény kultúra fejlődésének alapját és kiindulási pontját” jelentette.¹⁹ Szerinte a birodalom ezzel párhuzamosan olyan fejlődési útra terelte Európát, mely szinte megszakítás nélkül egészen az újkorig tartott. Az Európa és a Nyugat közötti megfeleltetés következő változatát Robert Bartlett új műve mutatja be, melynek angol eredetije Dawson címét vette át. Bartlett szerint azonban a „latin kereszténység expanziója” volt az, ami 950 és 1350 között a telepítések hullámai, kereszties hadjáratok és térítő utak révén létrehozta Európát.²⁰

A Kelet-Európa történetével foglalkozó szakemberek és a Bizánc-kutatók újra és újra felemelték szavukat ez ellen a felfogás ellen. 1950-ben Oskar Halecki megpróbálta bebizonyítani, hogy a nyugati történetírás alábecsülte a Kelet részesedését Európa történelmének alakításában, mely megállapítás véleménye szerint különösen az európai államrendszerek 14–16. századi kiépítésének korára érvényes.²¹ Figyelemre méltó, hogy később éppen Daw-

¹⁷ Burns, C. Delisle: *The First Europe*. London, 1947. Az idézetet lásd: Barraclough: *Die Einheit Europas*, 12.

¹⁸ *Die Franken – Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben*. 2 Bde. Mainz, 1996.

¹⁹ Dawson, Christopher: *The Making of Europe. An Introduction to the History of European Unity*. London, 1932., német nyelven: *Gestaltung des Abendlandes*. Köln, 1950. 276.

²⁰ Bartlett, Robert: *The Making of Europe. Conquest, Colonisation and Cultural Change. 950-1350*. London, 1993., német nyelven: *Die Geburt Europas aus dem Geist der Gewalt. Eroberung, Kolonisierung und kultureller Wandel von 950 bis 1350*. München, 1996.

²¹ Halecki, Oskar: *The Limits and Divisions of European History*. London-New York, 1950., német nyelven: *Europa. Grenzen und Gliederung seiner Geschichte*. Darmstadt, 1957.

son nyilatkozott elismerően Haleckiről, mondván, senki előtte nem válaszolta meg ennyire átfogóan az Európára vonatkozó vitás kérdéseket. Dawson egyetértett Haleckivel abban a tekintetben, hogy a középkori Kelet-Európa is királyságok közössége volt, politikai struktúrája pedig igencsak hasonlított a sok államot magában foglaló Nyugathoz, amellyel egyébként közös kulturális és vallási hagyományokon osztozott. Még ennél is fontosabb azonban, hogy milyen további következtetéseket kapcsoltak a történeti Európa-kép ilyen jellegű kiterjesztéséhez. Hiszen Európa jelenleg uralkodó, Nyugat-Európára történő korlátozása annak az európai történelemről mint az emberi haladás egyetemes történetéről alkotott felfogásnak az eredménye, amely Gibbonra és Condorcet-re vezethető vissza. Ezzel szemben Kelet-Európa története „az anyagi fejlődésbe vetett naiv bizalom jótékony kiigazítását jelenthetné, amely a legutóbbi generáció alatt olyannyira elharapódzott a nyugati kultúrában, Európában és Amerikában egyaránt”.²² Kelet-Európához hasonlóan Bizánc esetében is felvethető az Európához tartozás kérdése és egyáltalán a fejlődés mércéjének viszonylagossága. Míg Gibbon „a római birodalom ezeréves széthullásáról és bukásáról” beszélt, az újabb kutatás már felismeri a „túlélés képességében” rejlő történelmi vívmányt.²³ E szerint a Bizánc bukásának okaira irányuló vizsgálódásnál fontosabb lehet annak vizsgálata, hogy „milyen feltételek és erők voltak azok, amelyek az állandó külső és belső fenyegetettség dacára ilyen nyilvánvaló teljesítményt, kitartást és túlélést tettek lehetővé”.

Mindenesetre nem csupán a Nyugat és Kelet viszonyán áll vagy bukik az a kérdés, melyik Európa is legyen a középkorra irányuló európai történettudomány tárgya. Ennek a tudománynak ki kell terjednie a zsidóság és az iszlám nem keresztény kultúráira is, melyek vitathatatlanul az egyetemes európai történelem részét képezik, és amelyek beemelése az európai történelem keretei közé mégis nehézségeket okoz. Ne áltassuk magunkat: aki a valóság talaján álló európai történettudomány művelésére adja a fejét, gondos vizsgálatnak kénytelen alávetni szakterületünk tudományos és ideológiai alapjait, valamint azon kultúrtudományok rendszerét, amelyekhez az tartozik. Hiszen az általunk művelt medievisztika a latin Európa tudománya.²⁴ Az egész kontinens történetére vonatkoztatva azonban még kiegészül a Bizánc-kutatással és a szlavisztikával a kelet- és dél-európai térségben, az iszlám-kutatással a spanyolországi és itáliai muszlim uralom tekintetében, végezetül pedig a judaiztikával, mely a középkori Európában vándorló zsidóság elterjedtségével foglalkozik. Tudománytörténeti szempontból kétségtelen, hogy ezen tudományterületek kialakulása legalább annyira megalapozott, mint a modern állam kialakulása során létrejövő nemzeti történettudományé. De vajon a tudományágak és tudományterületek ezen arzenáljái-e a jövő? Elegendő-e az említett történet- és kultúrtudományok interdiszciplináris együttműködése, ha egyszer jól tudjuk, hogy az interdiszciplináris megközelítés iránt támasztott igény túlságosan gyakran vezet arra az eredményre, hogy személyes felelősségünket a szaktudósokra hivatkozva hártjuk el? Nem inkább a transzdiszciplinaritás lenne elvárható, tehát a hagyományos, saját szakterületen túlmutató gondolkodás és kutatás, valamint a tudományterületek szerinti szigorú felosztás háttérbe szorítása, ami jó eséllyel rövid időn belül

²² Dawson, Christopher: Vorwort. In: Halecki: *Europa*, X.

²³ Maier, Franz Georg: *Einleitung: Byzanz als historisches Problem*. In: Maier, Franz Georg (Hrsg.): *Byzanz*. (Fischer Weltgeschichte, Bd. 13.) Frankfurt am Main, 1973. 21. (A következő idézetet is lásd ugyanitt)

²⁴ Vö. Goetz, Hans-Werner: *Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung*. Darmstadt, 1999.; Oexle, Otto Gerhard (Hrsg.): *Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung am Ende des 20. Jahrhunderts. Mit Beiträgen von Arnold Esch, Johannes Fried und Patrick J. Geary*. (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft, Bd. 2.) Göttingen, 1996.

olyan új tudományágak kialakulásához vezetne, amelyek megőriznék a régiek legkiválóbb vívmányait?

Egy ilyen folyamat nem mástól fosztaná meg a hagyományos medievisztikát, mint legbenső mondanivalójától. A nyugati világon kívül már önmagában a „középkor” fogalma is erősen vitatható. Ahol nem volt ókor, ott a szó szoros értelmében aligha beszélhetünk középkorról; ahol pedig a latin nyelv és a római kultúra hagyománya veszendőbe ment vagy később sem adaptálódott, ott a középkor és az újkor esetében olyannyira jellemző reneszánszra sem került sor.²⁵ Ha különböző módon is, de mindkét állítás igaz a keleti szlávokra és a bizánciakra, a zsidókra és a muszlimokra. Középkorról tulajdonképpen csupán a latin világ vonatkozásában beszélhetünk. Ha ez a korlátozás megszűnne, a medievisztika létalapja (*raison d'être*) válna kétségessé, amely a Nyugat történeti önértelmezésének megszállásában határozható meg. De valóban elkerülhetetlen ez a fejlődési folyamat? Megakadályozhatjuk-e még, szükséges-e elszennvedniük, egyáltalán kell-e támogatnunk és formálnunk ezt a folyamatot?

Köztudottan aligha jósolhatjuk meg és csak kevésbé befolyásolhatjuk, mit hoz a jövő; vitán fölüli áll azonban, hogy történészként felelősek vagyunk a jelenünkért. Természetesen más kiforrott tudományhoz hasonlóan a történettudománynak is sajátja az autonómiára való törekvés, az a kritikai módszer pedig, amit kifejlesztett, olyan kincs, amelyet védelmeznünk kell, bármi történjék is. De legalább ennyire bizonyos az is, hogy a történelmi változás szüntelen folyamata tőlünk is alkalmazkodást vár el; ez nem holmi defektus, amelyre panaszkodni kellene, hanem éppenséggel a kutatás létfeltétele. Hiszen amióta Kant és Weber révén tudjuk, hogy a tudomány ugyan sokat tud, de semmit sem ismer el igazságként, tehát amióta a kutatást keresés és rátalálás bevégezhetetlen folyamatként határozták meg, azóta csak az élet az, ami kérdéseket tesz fel a tudománynak.²⁶ A középkortörténet is legalább annyira korszakhoz kötött, mint amennyire igyekszik megőrizni autonómiáját – éppen ezért állítják kihívások elé napjaink történelmének alapvető változásai.

Azonban kétség sem férhet ahhoz, hogy az ehhez hasonló áttörések idejét éljük. Az utóbbi évtizedek és különösen az 1989–1990-es események óta drámai módon felgyorsult Európa egységesülésének folyamata. Sokáig csak a nemzetállami kompetenciák viszonylag nyugodt leépítéséről volt szó egy egységes gazdasági térség javára, melynek teljesítőképessége egyre több nyugati államot vonzott magához, most viszont felmerül a kérdés, mely közép-kelet-, sőt kelet-európai országok kerüljenek be a jövőben az Európai Unióba. Vitatható a balti államokon túl fekvő országok, illetve Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország hovatartozása, elsősorban azonban Oroszországgé, a Balkán és Törökországgé – másfelől azonban Görögország csatlakozásával már rég áttörtük a korábbi kulturális határokat. Még ha a keleti szlávok és a muszlim peremvidékek integrációja nyitott kérdés marad is, a már most megvalósult vagy legalább előkészített európai egység újdonságot jelent az egész általunk ismert történelem vonatkozásában.

Pillanatnyilag bizonytalan, meddig maradnak képlékenyek a keleti határok. Ám az európai mozgása, tekintettel az emberek néhány évvel ezelőtt még elképzelhetetlennek tűnő mobilitására, már most is példátlanul sűrű kulturális kölcsönhatáshoz vezetett. Nehéz

²⁵ Vö. Pitz, Ernst: *Mittelalter* szócikke. In: *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 6. München–Zürich, 1993. 684–687. hasáb, különösen 685.

²⁶ Oexle, Otto Gerhard: *Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus. Studien zur Problemgeschichte der Moderne*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Bd. 116.) Göttingen, 1996.; Germer, Andrea: *Wissenschaft und Leben. Max Webers Antwort auf eine Frage Friedrich Nietzsches*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Bd. 105.) Göttingen, 1994.

elképzelni, hogy ez a fejlődés a visszájára fordulhat. Nem csak Európa jövőben megvalósuló valóságos egysége idején, hanem már a jelenben foglalkoznunk kell a mindennapi élet során a kontinensen korábban ismeretlen hőfokon fellépő kulturális érintkezésekkel és konfliktusokkal. Milliónyi muszlim hitű török él Németországban, svédek és dánok dolgoznak Portugáliában, lengyel diákok látogatják a Viadrina Egyetemet az Odera-menti Frankfurtban, sőt hamarosan elkövetkezhet az az idő is, amikor uniós szerződések alapján az ukránok is igényt tarthatnak a lakóhely szabad megválasztásának jogára. Nem élvezhetjük tovább az idegenségben rejlő egzotikumot, hanem a mindennapi élet során kell elboldogulnunk vele.

A történettudománynak reagálnia kell erre a fejlődésre, ez pedig a medievisztikára is érvényes. Akinek volt már ahhoz hasonló élménye, mint amit én röviddel ezelőtt egy Nagy Károlyról tartott szemináriumon átéltem, ahol egy Németországban született török hallgató csupán egyszer emelkedett szólásra, mégpedig akkor, amikor izzó szemmel és elragadtatott hangon szólt hozzá a Mohamed történelmi hatásáról folytatott eszmecserehez, az tudja: a középkorkutatás és -tanítás régi elméletei most megmérettetnek és megszámláltnak. Vajon elegendő-e a jövőben interdiszciplináris beszélgetések során megosztani nézeteinket, írásban pedig mindössze a könyvkötő mesterség szintjén összetartozó szintéziseket létrehozni? Történészként hosszú távon éppoly kevésbé mentegetőzhetünk a szakember korlátozott hatáskörére hivatkozva, mint ahogyan a gyakorlati életben sem hagyatkozhatunk mások illetékességére idegenekkel folytatott nézeteltéréseink során. Aki manapság a történetész mesterségét gyakorolja, annak egyedül kell dűlőre jutnia olyan dolgokkal, melyek a valóságban csak nehezen ragadhatók meg.

A medievisztika már túlságosan régóta vizsgálja Európa történetét egyoldalúan a haladás és az eljövendő modern kor szemszögéből, méghozzá annak a történettudománynak a zászlaja alatt, amely számára a történelem ókor és újkor közötti szakaszának vizsgálatát tűzte ki célul. Bizonyoságként legyen elegendő arra emlékeztetni, mekkora visszhangot váltott ki az elmúlt évtized során a nemzetközi történettudományban az érett középkor virágzásáról, valamint a gregorián és sok egyéb 11–12. századi forradalomról szóló tétel.²⁷ Az egységes és jobbára törvényszerű fejlődési irány feltevése csak úgy volt lehetséges, ha a görög ortodoxokat, továbbá a zsidó és muszlim világot kizárták a történelmi Európa képéből. Hiszen kétségtelen, hogy Bizánc történetét képtelenség lenne azzal a fejlődési folyamattal leírni, amely az ókor–középkor–újkor felosztás felvilágosodás-kori triászának felel meg. A kelet-rómaiak már a kereszténység korai szakaszában kifejlesztették azt a ragaszkodást a változatlanhoz, amely kizárt minden fejlődést; ezeken a területeken ezért nem találtak táptalajra sem a reneszánsz mozgalmak, sem a felvilágosodás, sem pedig az ipari forradalom tanai. A Nyugattal ellentétben még reformok is alig bontakoztak ki, még ha valóban léteztek is ehhez hasonló törekvések.²⁸

A Kelet, a zsidók és a muszlimok messzemenő kiiktatása Európa középkori történelméből oda vezetett, hogy a Nyugat maga is homogénebbnek tűnt, mint amilyen valójában volt. A Nyugatról szóló szakirodalom alapján különösebb nehézség nélkül kimutatható, hogyan simítják el és hogyan egyenlítik ki általánosító kijelentések révén az egyes országok és régiók közötti különbségeket és az eltérő fejlődési ütemet. Csak elég messzire kell tekintenünk

²⁷ Vö. Borgolte, Michael: *Einheit, Reform, Revolution. Das Hochmittelalter im Urteil der Modernen*. Göttingische Gelehrte Anzeigen, 248. (1996) 225–258.

²⁸ Vö. Patlagean, Evelyne: *Das byzantinische Kaiserreich von 1054 bis 1122*. In: Vauchez, André (Hrsg.): *Die Geschichte des Christentums*. Bd. 5.: *Machtfülle des Papsttums (1054–1274)*. Freiburg–Basel–Wien, 1994. 3–32., ide vonatkozóan: 22–27.

ahhoz, hogy megállapíthassuk, milyen elhamarkodott ez az egybecsengés. Ugyan mi lehet közös például a skandináv Északban és az Ibériai-félszigetben? Míg Dánia, még inkább Norvégia és Svédország korai története 1050 körül közvetlenül belesimult a középkorba azáltal, hogy az egyházszerkezet és a királyság intézménye révén hasonultak a frank utódállamokhoz, addig Spanyolország Európától elfordult ókeresztény lakói a gótok birodalmáról szőtték álmaikat, melynek újjáépülését a muszlimokkal folytatott ádáz küzdelem közepette remélték.²⁹ Nem igényel nagy erőfeszítést, hogy még a Nyugat szívéét alkotó államokban is eltérő fejlődési irányokat ismerjünk fel az élet legfontosabb területein. Így Németországban a reformpápaság olyan időszakban kísérelte meg megfosztani a királyság intézményét valóságos töltetétől, amikor a szomszédos Franciaországban éppen hogy megerősödött az uralkodó pozíciójából fakadó szakrális tisztelete.³⁰

A korábbi középkorkutatásban tapasztalható erőteljes irányzatokkal szemben, amelyek az európai történelem folyamatának egységesítésére törekedtek, Európa határainak jelenlegi, messze kelet felé történő kiterjesztése inkább az európai sokszínűség határozottabb tudatosítását és nagyobb méltánylását helyezi előtérbe. A középkorral foglalkozó megújult történettudomány a modern kort megelőző európai történelemben rejlő, időben elkülönülő, ellentétes irányú, sőt egymásnak ellentmondó folyamatok fokozott megértésére ösztönözhetne. Azonban nem csupán a jelenből táplálkozó tapasztalatok azok, amelyek a történeti koncepciók újragondolására kényszerítenek bennünket, hanem már maga a korábbi történetírás is hasonló belátásra jutott. Otto Brunner német társadalomtörténész már évtizedekkel ezelőtt rámutatott arra, hogy átfogó fejlődéstörténetről legfeljebb bizonyos ideológiai előfeltételezések árán lehet szó. Brunner a „fejlődés” gondolati egységét csak a valóság némely töredékére látta értelmezhetőnek, miközben az egész történelmet szüntelen változások folyamataként ragadta meg, ami lényegesen különbözik a korábbi felfogástól.³¹ Franciaországban Fernand Braudel és iskolája állt elő azzal a nézettel, hogy a történelem során az idő kereke rendszerint eltérő sebességgel forog, annak függvényében, hogy az élet mely területét szemléljük.³² Végül pedig az újkor történetét kutató Reinhart Koselleck kimutatta, hogy a „történelem” szó mint egyes számban álló gyűjtőnév maga is a modern kor terméke, ennek megfelelően a modern kort megelőző korszak különböző történelmek sokaságából áll össze.³³ Ha ezekből a felismerésekből levonjuk a megfelelő következtetéseket,

²⁹ Vö. Vones, Ludwig: *Geschichte der Iberischen Halbinsel im Mittelalter (711–1480). Reiche, Kronen, Regionen*. Sigmaringen, 1993. 35., 78.

³⁰ Vö. Tellenbach, Gerd: *Die westliche Kirche vom 10. bis zum frühen 12. Jahrhundert*. Göttingen, 1988. 177., 188., 194.; Ehlers, Joachim: *Die Kapetinger*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1987. 62., 79.; uő.: *Der wundertätige König in der monarchischen Theorie des Früh- und Hochmittelalters*. In: Heinig, Paul-Joachim (Hrsg.): *Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift Peter Moraw*. (Hist. Forsch., Bd. 67.) Berlin, 2000. 3–20. Tellenbach ismételt hangsúlyozta, hogy sohasem következett be a keresztény uralkodói hatalom megfosztása szakrális jellegetől (pl. *Die westliche Kirche*, 269.)

³¹ Vö. Borgolte, Michael: *Das soziale Ganze als Thema deutscher Mittelalterforschung vor und nach der Wende*. Francia, 22 (1995) 155–171., különösen 168.

³² Braudel, Fernand: *Histoire et sciences sociales, La longue durée*. Annales, 13. (1958) 725–753.; német nyelven in: Bloch, Marc–Braudel, Fernand–Febvre, Lucien: *Schrift und Materie der Geschichte. Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse*. Hrsg. Von Claudia Honegger. Frankfurt am Main, 1977. 47–85.; vö. Burke, Peter: *Offene Geschichte. Die Schule der Annales*. Berlin, 1991. 37.

³³ Koselleck, Reinhart: *Die Herausbildung des modernen Geschichtsberiffs*. In: Brunner, Otto–Conze, Werner–Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 2. Stuttgart, 1975. 647–691.

arra jutunk, hogy a középkort sokszínű világként értelmezzük, Európa egyetlen története helyett pedig az európai élet számos történetét meséljük el.

Nem vitás, ez a követelmény rögvest azt a kifogást válthatja és váltja is ki, hogy aki sok különálló történeti világot kíván feldolgozni és ábrázolni, az könnyen abba a csapdába eshet, hogy semmit sem képes megmagyarázni, és elvész a múlt sötét útvesztőjében. Valóban kénytelenek vagyunk komolyan venni azt az aggodalmat, mely szerint azáltal, hogy feladjuk azt a gondolkodásmódot, amely a Nyugatot állítja az európai egység gondolatának középpontjába, egyben el is tévedhetünk az európai sokszínűség útvesztőjében. Pontosán ezért van szükség arra, hogy az európai középkortörténet, ha jövőt szeretne magának, éppen ezen a ponton, az egység és sokszínűség alapelveinek erőterében kiállja a próbát. Ez azonban csak akkor sikerülhet, ha minden erőnket latba vetve dolgozunk, és használjuk a rendelkezésre álló eszközöket, a történetkutatót éppúgy, mint a történetírást eszköztárát.

Az európai középkorkutatás sosem veszhet el a részletekben, ha egyáltalán ad valamit a nevére. Az összefüggések elemzése és az összehasonlítás azok a módszertani ellenszerek, amelyek megvédene az objektivizmusba történő visszazuhanástól.³⁴ Ugyanis ez a két eljárás mód, amelyet az egész kontinensre és a történeti fogalmak egész gazdag tárházára vonatkoztathatunk, nem az egyetemes egység felismerését vonja maga után, hanem mindössze olyan *egységeket*, amelyekben az egyedi sokszínűsége feloldódik.³⁵ Az összehasonlítás és az összefüggések elemzése révén nem egy kizárólagos, központi fejlődési irány felismeréséhez juthatunk el, hanem a tömörítés azon rendszeréhez, melyben az elemek átfedik egymást, és érintkeznek egymással. A különböző összefüggések hálózatai már maguk is egyedi európai mértékkel rajzolják meg az egymásra rétegződő kölcsönös viszonyokat. Itt csupán néhányat nevezek meg az érintett kutatási területek közül, amikor olyan kutatási irányokat említek, mint az úthálózat és a közlekedés, a küldöttségek, a királyi találkozók és a politikai összejövetelek, a kereskedelem, a zarándoklatok és zsinatok, a vándordiakoktól a politikai összejövetelek, a kereskedelem, a zarándoklatok és zsinatok, a vándordiakoktól a különböző kultúrák közötti érintkezés, stb. vizsgálata. Egészen más összefüggések bontakoznak ki az európai összehasonlítás során, különösen akkor, ha azt a szokásostól eltérő módon nem csupán a környező országokra korlátozzuk. A történeti komparatistikában rejtlő innovatív lehetőségek csak akkor bontakozhatnak ki, ha azokat gyakran változó szempontok közepette valóban európai távlatokban alkalmazzuk, a Kijevi Rusztól Izlandig, a korai Finnországtól a rendkívül fejlett, Szicíliára és Apuliára kiterjedő normann birodalomig.³⁶ A történelmi jelenségek váratlan helyen bekövetkező újbóli felismeréséből adódó öröm – hasonlóan a történelem sokszínűségére való rácsodálkozáshoz – olyan, az összehasonlításból fakadó érzelmi alapélmény, amely nem csupán a másmilyen iránti fogékonyságunkat erősíti a történelemben, hanem mindenekelőtt visszahatnak a már régóta ismert, hirtelen azonban új megvilágításban feltáruló dolgok felismerésére is. Éppen ezért az ösz-

³⁴ A történeti összehasonlítás módszereivel és gyakorlatával kapcsolatban lásd újabban: Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt–New York, 1999.; vö. Borgolte, Michael: *Die Erfindung der europäischen Gesellschaft. Marc Bloch und die deutsche Verfassungsgeschichte seiner Zeit*. In: Schöttler, Peter (Hrsg.): *Marc Bloch. Historiker und Widerstandskämpfer*. Frankfurt–New York, 1999. 171–194.; uő.: *Otto Hintzes Lehre vom Feudalismus in kritischen Perspektiven des 20. Jahrhunderts*. In: von Fryde, Natalie–Monuet, Pierre–Oexle, Otto Gerhard (Hrsg.): *Die Gegenwart des Feudalismus*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 173.) Göttingen, 2002. 247–269.

³⁵ Vö. újabban: Borgolte: *Nationalgeschichten*, 94. jegyzet.

³⁶ Kísérletképpen Borgolte, Michael: „Europa ein christliches Land”. *Religion als Weltstifterin im Mittelalter?* Zeitschrift für Geschichte, 48. (2000) 1061–1077.

szehezonlító európai középkortörténet nem vonja maga után okvetlenül a nemzeti történelmek és az egyes szakterületek megszüntetését.³⁷ Sokkal valószínűbb, hogy az összehasonlító középkortörténet, amely jó esetben Európa valamennyi részét figyelembe venné, még hosszú ideig rá lesz utalva a nemzeti történettudományokkal és az érintett önálló szakágakkal történő együttműködésre. Hiszen a komparatiztika csak akkor láthat munkához, ha az említett területeken folytatott részkutatások már bizonyos eredményekre vezetnek, és ezekhez hozzárendelhetünk más térségekből származó analógiákat, illetve ellentmondásokat. Csak ezután következhet az összehasonlítás szimmetrikus kibontakoztatása, tehát ne becsljük alá a korábbi egyedi jelenségeket, valamint bátran vállalkozzunk általánosításokra, egyben a különbségek felbecsülésére is. Mivel az összehasonlítás a természettudományos kísérlet bölcsészeti- és társadalomtudományi megfelelője,³⁸ lehetséges alkotó módon kérdésfeltevéseket átültetni az egyik területről a másikra. Ezáltal maga az összehasonlító munka adhat újabb lendületet az egyes szaktudományok részletekre irányuló munkájának. Reményem és elvárásom szerint az európai középkorkutatás a hagyományos történettudomány mellé lép majd – kérdései révén a partikuláris történetírás eredményeiből fog táplálkozni, amelyeket azonban tágabb látókörébe épít be, ezáltal más középkortudósok számára is hozzáférhető vonatkoztatási pontokká teszi azokat. Másként, azaz gyakorlatiasabban megfogalmazva, az európai irányultságú középkorkutató választott témáját Európa legalább két országában vagy térségében dolgozza fel – vagy pedig egy asztalhoz ülteti a különböző származású szakembereket, maga pedig a komparatív kutatás menedzsereként tevékenykedik. Az új kutatóintézet véleményem szerint mindkét feladatot hivatott betölteni és támogatni.

Az összehasonlító európai középkorkutatás könnyen vezethetne vissza a pozitívizmus útjára, amely a történelem végtelenül változatos jelenségeit törvényszerűségekre kívánta korlátozni;³⁹ ez az út azonban filozófiai és tudományelméleti szempontból is olyan visszalépés lenne, amelyet feltétlenül el kell kerülni. Másfelől az átfogó összehasonlító tételek megfogalmazása olyan rendkívüli feladatként tornyosul előttünk, amelyhez még egyáltalán nem rendelkezünk elegendő tapasztalattal. Elég csupán egy pillantást vetnünk a *Lexikon des Mittelalters* olyan szócikkeire, mint a „paraszt” vagy a „város”, hogy megállapítsuk, mennyire nehéz is az, hogy a történelmi analógiák mellett engedjük jogos érvényre jutni egy adott jelenség különleges jellemzőit, eközben pedig elkerüljük mindkét irányban az ostobának és közhelyszerűnek tűnő ítéleteket.⁴⁰ Természetesen nincs olyan területe a történelemnek, ahol lehetséges volna az egész középkori Európa megragadása számításba vehető változatainak összességével együtt; ám ennek belátása Durkheim pozitívizmus-kritikája óta banálisnak számít.⁴¹ Arra azonban törekedhetünk, hogy átlagos igényeket kielégítő rendet teremtsünk a történelmi jelenségek végtelen sokaságában. Az a komparatív módszer szerint eljáró történettudomány, amely tudomásul veszi a történelmi megismerés lehetőségeinek korlátait, továbbá beéri azzal, hogy a részletekből csupán a valóság egy töredékének

³⁷ Erre vonatkozóan lásd még: Borgolte: *Nationalgeschichten*, passim.

³⁸ Durkheim, Emile: *Die Regeln der soziologischen Methode*. Hrsg. und übers. v. René König. Neuwied, 1961. 205.

³⁹ Przybylski, Hartmut: *Positivismus* szócikke. In: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Bd. 7. Darmstadt, 1989. 1118–1122. hasáb, különösen 1119. (A. Comte-ot követően).

⁴⁰ Rösener, Werner: *Bauer, Bauerntum* címszavai. In: *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 1. München–Zürich, 1980. 1563–1571. hasáb; Pitz, Ernst: *Stadt* szócikke. A. Allgemein. In: *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 7. München, 1995. 2169–2174. hasáb

⁴¹ Vö. Borgolte: *Die Erfindung*, 184.

és nem teljes egészének képét állítja össze, közvetítheti az emberi cselekvés mozgástereiről alkotott elképzelést, amire nekünk magunknak szükségünk van ahhoz, hogy saját korunkban megállhassuk a helyünket. Hiszen egyedül a kutatás révén a történettudomány nem képes eleget tenni eljövendő feladatainak. Történetírásra is szükség van ahhoz, hogy megfelelően szemléltessük, mi is az, ami különlegessé tette, sőt összetartotta a multipoláris Európát. Csak ez világíthat rá az azonosságok és eltérések kényes viszonyára a középkori történelemben.

Am egyáltalán lehetséges-e napjainkban a középkori Európa történetének megírása? Nem igényel-e a történetírás olyan, már korábban megalapozott tárgyat, amelyet az olvasók ismernek, és össze tudnak kapcsolni saját tapasztalataik világával?⁴² Nyilvánvaló, hogy az új, multikulturalitás által behálózott Európa – mint korábban már szóba került, ez újdonság a történelemben – aligha felelhet meg ezeknek a várakozásoknak. Ma bizonyára meg lehetne írni a Nyugatot megtestesítő Európa történetét a nyugat- és közép-európaiak számára, de érvényes lenne-e mindez egy egységesülő, vagy legalábbis a kulturális határokat nyitogató Európa vonatkozásában is, mint ahogyan ezt jelenleg tapasztaljuk?

Tudomásom szerint korunk európai történettudományának súlyos, és bátran mondhatjuk, központi problémáját mindeddig leginkább Norman Davies angol Kelet-Európa-szakértő ragadta meg, aki elfogadható megoldást is talált rá.⁴³ Davies vette a bátorságot, és 1996-ban ezerháromszáz sűrűn teleírt oldalon megrajzolta Európa egyetemes történetét, emellett az európai történetírás alapkérdéseit is feszegette. Davies szerint „Európa” gondolata viszonylag fiatal, a felvilágosodás terméke és csupán az 1700 körüli évtizedek óta számolhatunk vele.⁴⁴ Mielőtt azonban egyáltalán szóba kerülhetett Európa történetének megírása, lassan ki kellett alakítani az Európáról magáról alkotott koncepciót. Ezzel kapcsolatban Davies a francia történetírót és államférfit, François Guizot-t és az ő *Histoire de la civilisation en Europe* című művét említette (1828–1830) – az európai történetírás eme úttörő munkája a Sorbonne-on elhangzott előadások alapján készült.⁴⁵ Davies azonban még korunkban sem tartotta elérkezettnek az időt ahhoz, hogy kielégítő képet alkossunk Európa teljességéről, véleménye szerint még mindig túlságosan erős az államnemzeti és a nemzeti történelmi irányvonal. Davies ebből azt a következtetést vonta le, hogy „az európai történelem újrafarmálásának a tágabb európai közösség fokozatos megalkotásával együtt kell előre araszolgatnia”⁴⁶, majd ábrándok nélkül tette hozzá ezzel kapcsolatos várakozásait: „Egyik sem megy máról holnapra.”⁴⁷ Mindaz, amire jelenleg vállalkozhatunk, nem más, mint egy pointilista jellegű ábrázolás – Davies is erre tesz javaslatot a maga lenyűgözően mesteri módján.⁴⁸ Ez meg is felelne annak, ahogyan az európaiak a különbséget megtapasztalják. Mivel Európa sosem alkotott politikai egységet, a különbözőség (*diversity*) egyik legszilárdabb jellemvonása. Európa különböző részei eltérően reagálnak ugyanazon tapasztalatok-

⁴² Vö. Schmale, Franz-Joseph: *Die Reichenauer Weltchronistik*. In: Helmut Maurer (Hrsg.): *Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge zur Geschichte und Kultur des Inselklosters*. Sigmaringen, 1974. 125–158., itt 125.; Schulze: *Phoenix Europa*, 9., továbbá Borgolte: *Nationalgeschichten*, 79. jegyzet.

⁴³ Fentebb, a 2. lábjegyzetben szerepelnek azok a címek, melyek nagyobb részt az 1999 szeptemberében megtartott előadást követően jelentek meg.

⁴⁴ Davies, Norman: *Europe. A History*. Oxford–New York, 1996. 7.

⁴⁵ Davies: *Europe*, 15.

⁴⁶ „Az európai történelem újragondolásának párhuzamosan kell haladnia a tágabb európai közösség létrehozásával. „

⁴⁷ Davies: *Europe*, 36.

⁴⁸ Davies: *Europe*, IX.

ra, az egész európai civilizációt tekintve különbözőek a nemzetállamok és kultúrák, különbözik a hatalom megszilárdulásának és hanyatlásának ritmusa.⁴⁹ Az úttörő munkát végző Guizot nem az egyetlen volt, aki Európa leginkább szembeszökő jellemzőjét a különbözőségben látta. A kilencvenes évek eleje óta – folytatja Davies – nem vihető tovább az a gondolat, mely Európa egységét szigorúan a nyugati részre vonatkoztatná. Nem lehet Kelet-Európát elutasítani és kitzsítani csupán azért, mert „másilyen”. Ezzel szemben Norman Davies a következőt hangsúlyozza: „Minden európai ország más. Minden nyugat-európai ország más.”⁵⁰ Másfelől azonban fontos hasonlóságok is vannak, amelyek összekötik a széthúzó elemeket. Egy olyan állam, mint Lengyelország talán különbözik Németországtól vagy Angliától, azonban a lengyel tapasztalatok világa erősen köthető az írekéhez, vagy a spanyolokéhoz, mint ahogyan ez sok más nyugat-európai állam esetében is tapasztalható. Davies szerint Európának ezen helyzete éppen megfelelő arra, hogy pluralisztikus szemzőgből közelítse meg a történelmet, és átlépje a fennálló korlátokat. Jóllehet természetes dolog a történelemben saját gyökerek után kutatni, azonban eddig még aligha sikerült a múltban feltárni a jövőbeli európai egység mozgatórugóit. A kontinensen azóta hiányzik az egység eszményképe – így az újkorkutató Davies –, amióta a reneszánsz és a reformáció megosztotta Európát. Az Amerikai Egyesült Államok olvasztótégelyéhez hasonlóan Európa minden egyes mozaikkockája egyenlő súllyal esik latba.⁵¹ Rendkívül fontos felülkerekedni azokon a történeti félremagyarázásokon és félreértéseken, amelyek minden nemzet esetében előfordulnak; azonban az európai történelemre vonatkozóan sem könnyű megegyezésre jutni. A történészek mindenesetre hozzájárulhatnának a közösségi érzés fejlődéséhez azáltal, hogy mindenek előtt közös szellemi otthont teremtenek az európaiak azon milliói számára, akik az eltérő identitások integrációja révén már most átlépték a fennálló határokat.⁵² A folyamat végén remélhetőleg Európa új víziója áll, egy olyan mítosz, mely az európai múltból alkotott új képen alapul, és amely végigkísérheti az Európa jövőjére vonatkozó új reményeket.⁵³

Davies mindent összevetve olyan Európa-történetet írt, mely az én szememben valóban súrolja annak határait, amit pillanatnyilag az európai történetírás magában foglalhat: nem egy egységes téma zárt története az, hanem sokrétű választások és összefüggések leképezése a témára vonatkozó fogalmak és szempontok látszólag önkényes, valójában igen találó megválogatása révén. Davies tudománypolitikai szempontból is jól helyezte el művét: hiszen mi sem lehet előkelőbb feladat egy európai történész számára, mint hogy munkájával hozzájáruljon a valós európai egység- és békefolyamat megszilárdításához.

Az újonnan létesített *Institut für vergleichende Geschichte Europas im Mittelalter* tevékenysége tehát nem korlátozódhat kutatási feladatok irányítására és ösztönzésére vagy nemzetközi eszmecserére. Inkább olyan nyugalmi övezet megteremtésére hivatott, melyben a középkori Európa történetére vonatkozó monográfiák szülehetnek. Mindenekelőtt arra van szükség, hogy megtanuljunk európai történelemben gondolkodni, ehhez azonban el kell mélyednünk önmagunkban, és felül kell emelkednünk az intézményesült tudomány hektikus működésén. Közönségünk, olvasóink és hallgatóink a jövőben joggal és egyre gyakrabban kérnek majd számon rajtunk annak a történelmi háttérét, hogy miért is mond

⁴⁹ Davies: *Europe*, 16.

⁵⁰ Davies: *Europe*, 28.

⁵¹ Davies: *Europe*, 35.

⁵² Davies: *Europe*, 45.

⁵³ Davies: *Europe*; Borgolte, Michael: *Historie und Mythos*. In: Kramp, Mario (Hrsg.): *Krönungen. Könige in Aachen – Geschichte und Katalog der Ausstellung*. Bd. 2. Mainz, 2000. 839–846.

csődöt az európai együttműködés a gyakorlatban, vagy hogy miért is reménykedhetünk egy konfliktus megoldásában. Belátható időn belül korábbi lehetőségeinkhez képest jobban fel kell készülnünk a válaszokra. Igaz, nem szabad túlbecsülnünk Európa eljövendő történelmében betöltött szerepünket, de arra sincs okunk, hogy mi magunk becsüljük alá lehetséges hozzájárulásunkat.

Különösen arra vágyom, hogy külföldi és Európán kívüli középkorkutatók idővel együtt dolgozhassanak itt, Berlinben egy olyan könyvön, mely Európa középkori történetét dolgozza fel. Már azzal is az összehasonlító történetkutatás útjára lépünk, ha különleges ismereteinket készek lennénk egyéb, korábban kevésbé vizsgált európai esetekre is alkalmazni. Amennyiben sikerülne az új intézetnek európai medievisták sűrűn váltakozó sorát magához vonzani és hasonló összehasonlító tanulmányokra ösztönözni, a szakemberek és kutatási területek összefonódása révén komoly szolgálatot tehetne a jövő európai középkortörténetének.

Fordította: CZIRÁKI ZSUZSANNA

„A hasonlóságok és párhuzamok sokkal fontosabbak, mint az eltérések”

Beszélgetés Martyn Rady angol történészprofesszorral

Talán furcsa kérdéssel kezdem a beszélgetést. A neve alapján akár magyar származású lehetne. Magyar nevet visel?

Nem, a nevem ír. Az ír Reddy-ből származik. Ír őseim a 19. század elején vándoroltak be Devonba. Valószínűleg a protestáns parasztsághoz tartoztak Írországból, s egyáltalán nincs magyar kötődésem.

Sosem próbálta meg a családfát rekonstruálni?

De, persze. Egészen a 19. század közepéig jutottam el. Princetownban (Devon grófságban – H. Zs.)-ban találtam meg a Reddy/Rady-keket, meglehetősen sokat.

De akkor honnan jön az érdeklődés akár Magyarország, akár Kelet-Közép-Európa iránt?

Már az egyetemi alapképzés során érdekelttem Kelet-Európa történelme iránt. Elolvastam az akkor legizgalmasabbnak számító könyveket a régióról, főként Délkelet-Európáról. És kifejezetten érdekesnek tűnt, hogy egy meglehetősen nagy területről, jelesen Magyarországról alig találtam szakmunkákat. Ez határozottan felkeltette az érdeklődésemet.

Voltak olyan tanárai, olyan történészek, akik befolyásolták a döntésben, választásban?

Nicolai Rubinstein professzor, az ismert Firenze-kutató vetette fel, hogy érdemes lenne Magyarország történetével foglalkozni. Meglehetősen későn tudtam meg, hogy az édesanyja magyar volt. Rubinstein Berlinben szakadt el a családjától a '30-as évek közepén, és Angliába jött. Így tulajdonképpen mégiscsak volt egy magyar „kapcsolatom”.

Amikor e terület mellett döntött, voltak ilyen témájú kurzusok az egyetemen?

Nagyon kevés. Elvégeztem egy kurzust Kelet-Európa középkori történetéről a londoni egyetem (UCL) School of Slavonic and East European Studies-án (SSEES). A kurzust azért választottam, mert nem akartam kora újkori brit történelmet hallgatni. Az egyetemi tanrend lehetővé tett ilyesfajta kerülőutakat, így tulajdonképpen véletlennek is tekinthető a választás.

Ismeretes, hogy jó ideje dolgozik együtt az emigráns Péter László professzorral. Volt-e kapcsolata más emigráns magyar vagy kelet-európai történészekkel Londonban?

Nem, abban az időben egyáltalán nem. Ő volt az első magyar, akivel életemben kapcsolatba kerültem.

Péter László bátorította, hogy ilyen irányú stúdiumokat végezzen, vagy inkább a magyar nyelv nehézségeivel fenyegette, s esetleg eltántorítani próbálta?

Nem, mindig bátorított. Persze gyakran próbált rábeszélni a 19. századi magyar történelem kutatására, de én mindig hangoztattam, hogy szívesebben maradnék középkori témáknál.

Ez így is történt, s egy idő után a professzor úr is beletörődött. Bizonyos értelemben persze mégiscsak közeledtek az elképzeléseink: ő közjoggal, a közintézmény rendszerével foglalkozott, és én is az intézményrendszert kutattam, illetve a magánjog intézményei érdekelték. Ami azt illeti, a 'köz-' és 'magán-' közötti fogalmi különbségtétel meglehetősen kései. Így valójában nagyon sok átfedés lehetséges fel abban, amit csináltunk.

A tudományos életrajzából kitűnik, hogy az egyetem elvégzése után volt egy kilenc éves időszak, amelyet egy középiskolában töltött. Mennyire volt ez általános egy brit kutatói karrierben?

A '80-as években nagyon nehéz volt állást találni. Különböző lehetőségeket kellett számba vennem, mert nem hirdettek állásokat, különösen nem kelet-európai vagy magyar témákban, mint például francia témákban, hogy csak egyet említsek. Mérlegelnem kellett, s a középiskola tűnt a legjobb választásnak.

A tanítás mellett kutatható is?

Igen, jutott idő és lehetőség a kutatásra. Ráadásul itt ki tudtam alakítani olyan készségeket, amelyek kifejezetten hasznosnak bizonyultak később az egyetemi oktatásban. És, ami azt illeti, sok olyan kollégám van, akik szintén eltöltöttek valamennyi időt középiskolai oktatásban. A SSEES oktatói gárdájának, akikkel együtt dolgozom, illetve dolgoztam, legalább a fele írt le hasonló vargabetűt pályája során.

Vagyis akkor ez nem számít valamiféle zsákutcának a kutatói karrier szempontjából?

Nem, egyáltalán nem. Az Egyesült Királyságban teljesen elfogadott dolog, hogy a tudományos fokozat megszerzése és az egyetemi állásba kerülés között eltelik bizonyos idő. Ezt ma tulajdonképpen a post-doc állásokkal oldják meg, de akkoriban nem nagyon voltak ilyen lehetőségek. Van például egy kollégám a London School of Economics-en, aki évekig könyvtárosként dolgozott, mire egyetemi álláshoz jutott.

Már érintettük, hogy miként keltette fel a téma az érdeklődését, de hogyan jutott el a konkrét szakdolgozat-témaválasztáshoz? A saját ötlete volt, vagy esetleg valaki befolyásolta a döntését?

Nem írtam szakdolgozatot. A BA-képzésből közvetlenül a PhD-képzésbe kerültem, ami lehetséges volt a brit rendszerben. Ma már kevésbé, bár még mindig lehetséges. Sőt, annak idején szinte ajánlott volt. A legtöbb évfolyamtársam, aki továbblépett, a BA után rögtön a PhD szintet célozta meg.

Ami pedig a témát illeti, a középkori Magyarország történetéről olvasva Buda jelentősége keltette fel az érdeklődésemet. Feltűnt, hogy Budának joga volt arra, hogy megválassza előljáróit, jöllehet néha a király magához vonta ezt a jogot, s ezen kezdtem el dolgozni. Írtam erről egy tanulmányt, amellyel 1977-ben egy pályadíjat is nyertem. Ez pedig elindított azon az úton, hogy a középkori város intézményeit vizsgáljam, s innentől kezdve a középkori jogi intézmények iránt való érdeklődésem nagyjából töretlen maradt.

Az érdeklődés, a téma kezdett formálódni. De mi a helyzet a szakmai közeggel, amely befogadta ezt? Megosztana velünk néhány információt a korábban említett a SSEES-ről, mert úgy tűnik, ez az intézmény meghatározó volt az ön szakmai karrierjének alakulásában.

A SSEES-t 1915-ben Masaryk alapította, s eredetileg a King's College része volt, majd egy ideig önálló intézetként működött mint a University of London része, s végül 1999-ben csatlakozott a University College of London (UCL)-hez. Eredeti célkitűzése szerint Kelet-Európa történelmével, irodalmával, nyelveivel, társadalmával, illetve politikájával foglalkozott, különösen az I. világháborút követően létrejövő új államokkal, beleértve akár Finnországot is. S ennek akkor is van értelme, ha Karélia kevésbé tekinthető Kelet-Európa olyan meghatározó részének, mint mondjuk Oroszország.

Saját területén a SSEES Európa vezető intézete, sőt valószínűleg világméretben is. Jelenleg 54 főállású munkatársa van, 20–30 kutató munkatársa, lektorai, nyelvtanárai, valamint összesen 700 BA-s és MA-s diákot tud a falai között.

Ez kifejezetten nagy intézet.

Igen, és méreteit tekintve még mindig növekszik, ahogyan az érdeklődés is növekszik Kelet-Európa iránt, főleg olyan területeken, mint az üzleti lehetőségek és cserekapcsolatok. Ezzel együtt Kelet-Közép-Európát már nem tekintik egzotikusabb régióknak, mint az európai fősodor többségét.

Gondolom, ez a növekvő érdeklődés tükröződik a brit egyetemek curriculumában is, a meghirdetett kurzusok számában, témájában.

A legfontosabb szereplő persze mindig is Oroszország. Így bizonyos vagyok benne, hogy minden brit egyetem történelem tanszékén dolgozik az orosz történelemnek legalább egy szakavatott kutatója. A nagyobb egyetemeken legalábbis minden bizonnyal. De egyre növekvő számban találunk Lengyelország, Románia, Magyarország történelmével foglalkozó szakembereket ezeken az egyetemeken. Például Nottinghamban, Bradfordban, természetesen Oxfordban, az LSE-n és a King's College-ban is.

Van arról valamilyen általános benyomása, illetve meg tudja-e ítélni, hogy egy átlagos brit BA-s, illetve MA-s egyetemistának milyen ismeretei vannak Kelet-Közép-Európáról?

Ez attól függ, hol járunk a brit szigeteken.

Akkor szűkítsük a kérdést a UCL-re, illetve azon egyetemekre, amelyeket az előbb említett.

Még így is erősen hely-függő a válasz. Bradfordban például kiváló Kelet-Európa képzés működik. Ott dolgozik Bátonyi Gábor, John Hayden és jó néhány más kutató, például a Baltikum történelmének specialistái. Így azok, akik Bradfordban vagy a UCL-n szereznek diplomát, nagyon alapos kelet-európai ismeretekkel kerülnek ki az egyetemről. Természetesen nem minden egyetemista hallgat kelet-európai történelmet, még azokon az egyetemeken sem feltétlenül, ahol ezek a kiváló szakemberek oktatnak. De sokan kipróbálják, s egyre több hallgatónak van rálátása a régióra. Így például nemrég vettünk fel egy szerb oktatót Délkelet-Európa történelmének oktatására. Mielőtt megérkezett, rákérdezett, hogy betekinthe-e itt készült szakdolgozatokba, doktori disszertációkba. Teljesen le volt nyűgözve attól, amit tapasztalt.

Azok a hallgatók, akik kelet-európai témákban jobban el kívánnak mélyedni, egyúttal a régió valamelyik nyelvét is elkezdik tanulni?

Igen, meglehetősen sokan, bár kevesebben, mint amennyit szeretnénk. Minden évben legalább 3–4 BA-s hallgatónk választja például a magyar nyelvet. De tanulnak lengyelül, cse-

hül, szerbül és horvátul és persze oroszul is. Még olyan helyeken is, mint például Nottingham, számos hallgató tanul szlovénul.

Mennyire nehéz Nagy-Britanniában kelet-európai témákhoz oktatói státuszt létrehozni, illetve ilyen kutatásokra támogatást szerezni?

Ami az oktatást illeti, növekszik az anyagi támogatás, amely elsősorban a nyelvtanítást támogatja, s főleg a régió kormányaitól származik. Természetesen megpróbálunk brit kormányzati forrásokat is megmozgatni. Az egyik legfontosabb közelmúltbeli segítség egy 6 millió fontos, az SSEES-nek nyújtott kormányzati támogatás, amelynek célja, hogy az MA szintjén valamennyi kelet-európai nyelv oktatásának feltételeit kialakítsa. Vagyis a graduális képzés szintjén most hatalmas fába vágtuk a fejszénket.

A kutatást illetően azt mondhatom, hogy ezen a területen nem kisebb a verseny, mint bármelyik más történelmi korszak kutatói között vagy általában a bölcsészek között. Folyamatosan pályázunk, hol sikerrel, hol nem. De ebből a szempontból nincs különbség közöttünk és a brit vagy a francia történelem kutatói között. Nem gondolom, hogy bármilyen diszkrimináció érne a kelet-európai kutatásokat vagy annak művelőit.

Pozitív sem?

Van egyfajta általános vélekedés, hogy a régió történelmét eleddig messze nem eléggé tárták fel, így talán van egy hajszálnyi hátszelünk. De a döntéseknél sokkal többet nyomnak a latban a pályázat egészének jellemzői, a kutatói garanciák, a megvalósíthatóság, mint a pusztán tény, hogy a projekt Kelet-Európa történelmét érinti.

Milyen szakmai – akár intézményes, akár személyes – kapcsolatokat sikerült kialakítania az elmúlt évtizedekben, s ezek mennyire voltak esetlegesek?

Ezek szinte minden esetben véletlenszerűek voltak. Gyakran előfordul, hogy találkozom kollégákkal konferenciákon, s egyszer csak azon találjuk magunkat, hogy közös projektben dolgozunk. A legfontosabb személyes kapcsolataim a budapesti Közép Európai Egyetemen (CEU) és a Decreta Regni Mediaevalis Hungariae (DRMH)-sorozaton keresztül alakultak ki, minthogy ez utóbbi volt az a magyar projekt, amelyben talán a legfontosabb szerepet vállaltam. S persze a DRMH kapcsán többekkel ismerkedtem meg, így Önnel is. De számos konferencián is gyarapodott ez a kapcsolati tőke. Cseh és szlovák történészekkel elsősorban konferenciákon volt alkalmam találkozni. Más csereprogramokon keresztül például lengyelekkel volt szerencsém kapcsolatokat kialakítani. Fontosnak tartom, hogy a kapcsolatrendszer ne merevedjen meg, hanem állandóan mozgásban legyen, s ebben a esetlegesség kétértelmű szerepet játszik, de minthogy mindannyian nagyjából azonos területen dolgozunk, így a kialakuló kapcsolatok mégsem a vak véletlen következményei.

Mikor került kapcsolatba a CEU-val vagy a DRMH-vállalkozással?

1994-ben találkoztam Bak Jánossal, s már akkor szóba került Werbőczy *Hármaskönyvének* kiadása a DRMH-sorozatban. De még jó öt évet kellett várunk, mire belefogtunk a munkába. Nekem persze ez az időzítés felelt meg leginkább, mert éppen befejeztem egy nagyobb munkát.

A Werbőczy-kiadás előkészítése során, illetve már azt megelőzően, a 13. század magyar társadalom történetével foglalkozva bizonyára számos ismeretre tett szert a magyar jog- és intézménytörténetet illetően. Mi volt az alapvető megközelítése: összehasonlító, jogtörténeti vagy társadalomtörténeti?

Nem hiszem, hogy valamilyen rendkívüli irányból közelíttem meg ezt a területet. Szerintem az, amit tanulmányoztam, kifejezetten beilleszthető az európai keretekbe. Persze mondhatjuk, hogy a magyar intézményrendszer kevésbé volt fejlett, mint a francia vagy az angol, de az összehasonlításához ez a két régió nem túl szerencsés. Számos fontos eltérésbe bele lehetne kapaszkodni, de sokkal többre jutunk, ha a párhuzamokat fedezzük fel. Különösen Angliával kapcsolatban. Persze ebben az is szerepet játszik, hogy Angliáról bőven van szakirodalom, s ehhez meglehetősen könnyen hozzá is férek. De ezek a párhuzamok akkor is fellelhetők, ha a francia vagy a német kutatás eredményeit nézzük. Vagy ha például a 15. század végének magyar országgyűléseit vizsgáljuk, kifejezetten sok párhuzamot fedezhetünk fel a korabeli cseh területeken. Megítélésem szerint a középkori és kora újkori Magyarországot illetően ezek a hasonlóságok és párhuzamok sokkal fontosabbak, mint az eltérések. A magyar intézménytörténet igenis kibontható európai keretekben. Vannak persze különbségek, vannak sajátos helyi képződmények, de ami az egészet illeti, beilleszthető az európai intézményrendszerbe, illetve annak fejlődésébe. Ha valami, akkor ez jellemzi az én „megközelítésemet”.

A pár évvel ezelőtt megjelent kötetét (Nobility, Land and Service in Medieval Hungary) olvasva kifejezetten imponáló volt, hogy nem a kontrasztokat emelte ki, hanem valóban a megfelelő kontextus feltárására helyezte a hangsúlyt.

Hm. Az egyik mozzatörög az volt, hogy elolvastam, sőt többször forgattam Susan Reynolds *Fiefs and Vassals* című munkáját, amelynek még mindig van több olyan része, amelyet egyszerűen nem értek. Tulajdonképpen úgy akartam írni Magyarországról néhány fejezetet (persze egy nagyobb időkeretben), mintha annak a könyvnek a részei lettek volna. Olyasmiket gondoltam leírni a középkori Kelet-Európáról, konkrétan Magyarországról, amiket Reynolds leír Angliáról, Franciaországról, illetve német területekről. Ez jól látható a kötetben, hiszen Reynoldsra sokszor hivatkozom, nem mintha minden esetben meg lennék győződve az összevetés vállalhatóságáról. Félek, hogy az olvasó sem érti egészen.

Talán George Beech érti ...¹

Talán ...

A kutatásnál maradvány, mekkora nehézséget jelent a magyar vagy egyáltalán, a kelet-európai szakirodalomhoz, forrásokhoz hozzáférni Nagy-Britanniában?

Ez mindig is nehézséget jelentett. De a levéltári kutatások tulajdonképpen könnyen megvalósíthatók. Sőt, gyakran nem kell azért Budapestre utazni, hogy kutasson az ember. A British Librarynek (BL) természetesen nincs olyan jó gyűjteménye e tekintetben, mint mondjuk az OSZK-nak, de több szempontból kifejezetten jó. A 19. században a BL szert tett több fontos gyűjteményre. Még az is előfordul, hogy a BL-ben lelhető fel olyan kötetek, amelyek a magyar nemzeti könyvtár állományában nincsenek meg.

Ami hatalmas változást hozott, az természetesen a CD-ROM-ok és DVD-ROM-ok korszaka. Ezeken keresztül nagyon könnyen hozzá lehet férni forrásokhoz, s egyre több szöveg érhető el online is. Még ha a források többsége nem is teljes szövegében, hanem csak kivonatolt formában vált hozzáférhetővé, nagy segítséget jelentenek.

¹ George T. Beech témába vágó, Susan Reynolds felfogását érintő tanulmánya magyarul is megjelent az Aetas 2000. évi 3. számában: *A hűbérúr-dependens (vazallus) viszony: esettanulmány Aquitániából 1030 körül* címmel (36–61. old.).

És mi a helyzet a SSEES könyvtárával? Rendelkezik jelentősebb saját gyűjteménnyel?

Igen, hogyné. Sőt, a magyar szekció talán jelentősebb, mint bármelyik másik. Nagyon jó gyűjteménye van 19. századi forráskiadásokból. Az Intézet elkezdte beszerezni a mostanság megjelenő CD-ROM-okat, s kifejezett célunk, hogy e tekintetben teljessé tegyük a gyűjteményt.

Visszakanyarodva személyesebb témához: közismert, hogy a magyar történetírás meglehetősen érzékeny bizonyos témákra vagy megközelítésére. A történész-vitákat gyakran átszövik nem kifejezetten szakmai indíttatású szálak. Érezte-e valaha előnyét vagy hátrányát, hogy valamelyest kívülállóként kutatja a magyar történelmet?

Szerintem a középkorkutatás többé-kevésbé mentes a nacionalista elfogultságtól. Persze találunk olyan történészeket, akik a magyar történelem kivételes voltáról vagy éppen a Kárpát-medence történetéről fogalmaztak meg sajátosnak mondható elméleteket, de ezektől egyszerűen távol kell tartani magunkat. Sokkal problematikusabbnak látom a modern kor kutatását. Még mindig szép számmal találhatók nosztalgikus elemek, lehangoló jellegzetességek, amelyekkel a történészeknek feltétlenül kezdeni kellene valamit. És itt főleg a 20. század történéseinek értékelésére gondolok. Talán az egyik legösszetettebb a két világháború közötti időszak. Nemrég, jó három hónapig Szálasi kapcsán kutattam egy szeminárium-sorozathoz készült előadás céljából, és meglehetősen kiábrándító tapasztalatokra tettem szert. Ijesztő, hogy a magyar fasizmusról egyre nagyobb mennyiségű irodalom jelenik meg, például memoárok, életrajzok, kifejezetten taszító kiadásokban. Ilyennek tartom a Gede testvérek kiadványait. Persze öröm, hogy sok új anyag lát napvilágot, de fel kell tenni a kérdést, miért is jönnek ki. Rendes előszavakkal valamelyest kiegyensúlyozottabbá lehetett volna tenni ezeket a kiadványokat. Ugyanakkor persze történeti szempontból, nagyon fontosnak tartom a források hozzáférhetővé tételét akár online, akár CD-ROM-on. A Magyarországon a Kulturális Örökség Minisztériuma nagyon komoly uniós támogatásokban részesült, s ezek segítik valóra váltani azokat a terveket, hogy mintegy 14 millió dokumentum kerüljön digitalizálásra, illetve legyen online hozzáférhető. Meggyőződésem, hogy ez a forrásbázis számos félreértés és tévedés kigyomlálásának kezdetét segíti elő, mindenekelőtt a 19–20. századi magyar történelmet illetően.

A fenti kérdéssel egy kicsit arra is rá szerettem volna kérdezni, hogy a magyar medievisták között zajló viták mennyire „látszottak” külföldről.

Természetesen ezek egy része, például a Kristó–Györffy vita számos eleme „átjött” az irodalmon. Más viták is persze, de ez volt a legnyilvánvalóbb nézetkülönbségek egyike: hogyan olvasható a korai magyar történelem? A vitákat az is táplálja, hogy erről az időszakról, mivel alig maradt fenn írott forrás, alig tudunk valamit, egészen a 12. századig. Az pedig különösen érdekes, hogy ha a „dark ages”-ről beszélünk, akkor tulajdonképpen a 9. századot, de még a 10. század elejét illetően is több forrással rendelkezünk a magyarokról, jóllehet ezek nyugati és bizánci források. Mindenesetre ez a 10–11. századi időszak olyan maradvány, amelyről szinte bármit lehet állítani, annyira kevés a forrás, s ami a rendelkezésünkre áll, az is nehezen értelmezhető.

Kutatóként nem érezte azt, hogy egy kelet-európai témát kutatva nincs a brit kutatás frontvonalában? S így, mondjuk, nem gyakori vendég a BBC műsoraiban?

Éppenséggel beszéltem már a BBC-n kelet-európai témáról. A vámpírokról Közép-Európában. Egészen pontosan a régióbeli percepciójukhoz fűztem megjegyzéseket. Egy

kollégámmal együtt szerepeltem, aki a vámpírok britanniai hagyományáról beszélt. De ez a kérdés visszavezet a beszélgetésünk egy korábbi részéhez: Kelet-Közép-Európát ma már összehasonlítják Nyugat-Európával, s nem szembeállítják, amit az utóbbi húsz év nagyon fontos változásai közé sorolok. Ma már, ha elmegyek egy konferenciára, nyugat-európai kollégáim előtt már én magam is a hasonlóságokat s nem a kontrasztokat vázolom. És ugyanez a helyzet a politikában. Kelet-Európa ma már korántsem olyan „különleges”, mint korábban, és ennek egyenes következménye, hogy Magyarországot egyre kevésbé látják „egzotikus” módon.

Térjünk vissza a kapcsolatrendszerére. Említette kapcsolatát a Közép-Európai Egyetemmel. A CEU-n kívül volt-e/van-e kapcsolata magyar, illetve kelet-európai kollégákkal?

Igen, természetesen, jó ideje. Ismertem Fügedi Eriket, Engel Pált, sajnos mindketten meghaltak. A SSEES-nek természetesen vannak intézményes kapcsolatai, például az ELTÉ-vel. Tavaly rendeztünk egy nagy konferenciát '56-ról, s ezen tizenöt magyar, illetve régióbeli kutató vett részt. A konferencia kötete már előkészületben van Péter László és jómagam szerkesztésében.

Ilyen értelemben kifejezett célja a SSEES-konferenciáknak, illetve szemináriumoknak a kapcsolatépítés?

Igen, mindkét fórumnak fontos szerepe van abban, hogy újabb és újabb kutatókat sikerüljön megnyernünk a régió történelmének kutatásához, főleg a fiatalabb generációt. Vagyis, hogy ne csak azokkal cseréljünk eszmét, akiket már húsz éve ismerünk.

Végül, de nem utolsó sorban: Ha végigtekintünk a szakmai munkásságán, azt látjuk, hogy meglehetősen széles spektrumot ölel fel mind térben, mind pedig időben. Közép Kelet-Európa természetesen kisebb „téma”, mint Nyugat-Európa egésze vagy például Oroszország, de még így is rendkívül szerteágazó. Már megállapodott professzorként mik a további tervei? Továbbra is a varietas delectat elvet követi, vagy esetleg jobban elmélyed egy szűkebb terület vizsgálatában?

Mint a közép-európai történelem professzora tulajdonképpen kényelmes helyzetben vagyok, mert magam döntöttem el, mivel foglalkozzam, milyen kutatásba kezdjek.

Hogy mekkora is valójában a régió? Ne feledjük, hogy a 19. századi Grouben-féle Közép-Európa útikalauz szerint meglehetősen nagy ez a terület. A SSEES kifejezetten olyan regionális kutatásokra ösztönzi a munkatársait, amelyek nem egy-egy kiválasztott időszakban mélyednek el, hanem egy adott terület teljes történetét dolgozzák fel.

Mondana egy konkrét példát az Aetas olvasóinak? Az Ön munkásságából kiindulva a széles spektrumon a 13. századi magyar társadalomtól, V. Károlyon át a Ceausescu-rezsim összeomlásáig terjedő kutatásokat érthetjük. S ezért persze némileg irigylem is.

Szerencsésnek mondhatom magam, hogy szinte mindig olyasmit kutathattam, ami kifejezetten érdekelt, akármilyen szerteágazó is. És senki nem firtathatja, hogy miért éppen a 15. századról írok, ha éppenséggel a 14. század kutatója vagyok, hiszen nagyon széles időhatárok között mozogtam mindig is. Ez persze feltűnethet olyan színben, hogy magamtól soha nem tagadok meg semmit. Hosszabb távon egy a Jagelló-korról szóló könyv megírására készülök.

A magyar szakma előtt – vélhetően – máris jól ismert a Werbőczy Hármaskönyvének latin–angol kétnyelvű kiadása. Talán az sem titok, hogy az Ön közreműködésével elkezdő-

dött a Jagelló-kori törvények bilingvis kiadásának előkészítése a DRMH-sorozatban. Ehhez kötődne a készülő könyv?

Részben. A könyv munkacíme *A magyar szokásjogi tradíció kialakulása*. Alapvetően a késő középkori és kora újkori magyar jogrendszer működését vizsgálja, de a teljes kontextus gyakorlatilag a 13. századtól egészen a 19. századig, egészen pontosan az 1860-as évekig tartana. Ebben természetesen mind a Werbőczy-kiadás, mind pedig a Jagelló-kori törvények most folyó szöveggondozása sokat segít. Mert ha hihetünk az utolsó Jagelló-kori törvénycikkelyeknek, akkor 1526-ban Európa legnagyobb és legjobban szervezett hadserege indult hadba a török ellen, amellyel akkoriban gond nélkül át lehetett volna vonulni Itálián. És Mohácsnál ... a magyar sereg a csata első felét megnyerte, szétverték a törökök oldal szárnyát, eljutottak az ellenség táborának közepéig, ahol a katasztrófa bekövetkezett, a lovak megtorpantak ... Miből finanszírozták a sereget? Ez nem a Fuggerek pénze. Véleményem szerint a pénz a királyi kincstárból származik, a probléma azonban, hogy a kincstár kimutatásaiban ilyen tétel nem szerepel. Azonban nem vagyok teljesen bizonyos abban, hogy a kimutatások igazat mondanak. Ami a rendelkezésünkre áll, feltehetően a külföldi követek számára készült kimutatások, akiknek azt akarták bizonygatni, hogy ennyi az összes bevétel, s küldjenek pénzbeli segítséget. Hiányt csak 1495–1496-ban rögzítettek, amikor az adatsorok nem teljesek, a kimutatások egy része hiányzik, s per is indult a korábbi kincstartó ellen. Véleményem szerint a megoldás kulcsa 1500 körül keresendő, amikortól – sejtésem szerint – elkezdték megadóztatni a nemességet. S az így befolyó jövedelmeket máshol könyvelte el a kincstár. Ez megmagyarázná, hogy miből finanszírozták az 1526-ban felálló sereget. De a lényeg: ez olyan kérdés, amire választ kell adnia a kutatásnak.

Remélem, sikerül az olvasók számára közvetíteni azt a szenvedélyes hangot, amelyet válaszaiban megütött, kétséget nem hagyva afelől, hogy nem pusztán munkának, hanem hivatásnak tekinti a kutatást. Köszönöm a beszélgetést.

London, 2007. november

(A beszélgetést készítette HUNYADI ZSOLT)

Martyn Rady műveinek bibliográfiája

I. Önálló és társszerzővel írt monográfiák

1. *Medieval Buda: A Study of Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary*. Columbia University Press, Boulder – New York, 1985. (East European Monographs, No. 182).
2. *Emperor Charles V*. Longman, London, 1988 (később olasz és spanyol fordításban is megjelent).
3. *Romania in Turmoil: A Contemporary History*. IB Tauris, London 1992.
4. *Cultural Atlas of the Renaissance*. Prentice Hall – Time Life, New York, 1993 (társszerzőkkel, a mű kilenc fejezetéből kettő a szerző munkája).
5. *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. Palgrave, Basingstoke, 2000.

II. Szerkesztett kötetek:

1. *Towards a New Community: Culture and Politics in Post-Totalitarian Europe*. SSEES – LIT Verlag, London – München – Oldenbourg, 1993 (társszerkesztővel).
2. „Lajos Kossuth sent word...”, *Papers Delivered on the Occasion of the Bicentenary of Kossuth’s Birth*. SSEES, London, 2003 (társszerkesztővel).
3. *Custom and Law in Central Europe*. Centre for European Legal Studies, Cambridge, 2003.
4. *British-Hungarian Relations Since 1848*. SSEES, London, 2004 (társszerkesztővel).
5. *Resistance, Rebellion and Revolution in Central Europe: Commemorating 1956*. SSEES, London, 2008 (társszerkesztővel).

III. Könyvfejezetek

11. „Church, Nationality and Revolt in Late Medieval Buda”. In: C. Barron – C. Harper Bill (eds.): *The Church in Pre-Reformation Society*, Boydell Press, Woodbridge – Dover (N. H., US), 1985. 189–199.
12. „The Hungarian Copper Trade and Industry in the Later Middle Ages”. In: M. McCauley – J. E. O. Screen (eds.): *Trade and Transport in Russia and Eastern Europe*. SSEES Occasional Papers, London, 1985. 18–44.
13. „Voivode and Regnum: Transylvania’s Place in the Medieval Kingdom of Hungary”. In: L. Péter (eds.): *Historians and the History of Transylvania*. East European Monographs – Columbia University Press, Boulder – New York, 1992. 87–101.
14. „Historical Introduction”. In: R. B. Pynsent – S. Kanikova (eds.): *The Everyman Companion to East European Literature*. Dent, London, 1993. 1–6.
15. „Core and Periphery: Eastern Europe”. In: Mary Fulbrook (ed.): *National Histories and European History*. UCL Press, London, 1993. 163–82.
16. „Introduction”, in *Towards a New Community...*, ix–xvii.

17. "Nationalism and Nationality in Romania". In: P. Latawski (ed.): *Contemporary Nationalism in East-Central Europe*. Macmillan – St. Martin's Press, London – New York, 1995. 127–142.
18. "Central and Eastern Europe". In: *World Directory of Minorities*. London, Minority Rights Group International, 1997. 196–258.
19. "The German Settlement in Central and Eastern Europe during the High Middle Ages". In: R. Bartlett – K. Schönwälder (eds.): *The German Lands and Eastern Europe*. Macmillan – St. Martin's Press, London – New York, 1999. 11–47.
20. "Romanian Shepherds on the Great Hungarian Plain in the 18th and 19th Centuries". In: R. Haynes (ed.): *Occasional Papers in Romanian Studies No. 2*. SSEES, London, 1998. 31–38.
21. "The Daughters" Quarter in Medieval Hungarian Law". In: B. Nagy – M. Sebők (eds.): *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak*. CEU Press, Budapest, 1999. 422–431.
22. "Minorities and Minority Protection in Eastern Europe". In: R. Hudson – F. Reno (eds.): *Politics of Identity*. Basingstoke, Macmillan, 2000. 205–222.
23. "Lajos Kossuth, Domokos Kosáry and Hungarian Foreign Policy, 1848–49". In: L. Péter, M. Rady, P. Sherwood (eds.): *Lajos Kossuth Sent Word...*, 105–118.
24. "Hungarian Procedural Law and Part Two of the *Tripartitum*". In *Custom and Law in Central Europe*. Centre for European Legal Studies, Occasional Papers, No. 6. 2003. 47–70.
25. "The Corvina Library and the Lost Hungarian Royal Archive". In: (ed.) J. Raven, *Lost Libraries*, Cambridge Project for the Book, Palgrave – Macmillan, 2004. 91–105.
26. "England and Hungarian Jurisprudence: Questions of Public and Private Law". In: L. Péter – M. Rady (eds.): *British-Hungarian Relations Since 1848*, Hungarian Cultural Centre – SSEES, London, 2004. 315–327.
27. "Stephen Werbőczy and his *Tripartitum*". In: *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy*, ed., transl. and critical apparatus: János Bak, Péter Banyó, Martyn Rady. Idyllwild (CA, US), Charles Schlacks. 2005, xxvii–xliv.
28. "Ferenc Szálasi, "Hungarism" and the Arrow Cross". In: R. Haynes (ed.): *Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*, IB Tauris, London (megjelenés előtt),
29. „Jiskra, Hussitism and Slovakia”. In: *Confession and Nation in the Era of Reformations*, Czech Academy of Sciences, Praha (megjelenés előtt).

IV. Folyóiratban megjelent tanulmányok

30. "Transylvanian Libraries and Archives in Contemporary Romania". *Journal of the Society of Archivists*, 12 (1991). 123–126.
31. "The Forgeries of Baron József Kemény". *Slavonic and East European Review*, 71 (1993). 102–125.
32. "Historical Sources of Nationalism and the State in Eastern Europe". *Slovo*, 6 (1993), 29–37.
33. "A Transylvanian Alchemist in 17th-century London". *Slavonic and East European Review*, 72 (1994), 140–151.
34. "The 1994 Hungarian General Election". *Representation*, 32 (1994), no. 199. 69–72.
35. "Self-Determination and the Dissolution of Yugoslavia". *Ethnic and Racial Studies*, 19 (1996). 379–390.

36. "Austrian Maps of the Bulgarians in the 19th Century". *National Identities*, 1 (1999). 73–79.
37. "The Title of New Donation in Medieval Hungarian Law". *Slavonic and East European Review*, 79 (2001). 638–652.
38. "Warranty and Surety in Medieval Hungarian Land Law". *Journal of Legal History*, 23 (2002). 23–36.
39. "Recollecting Attila: Some Medieval Hungarian Images and their Antecedents". *Central Europe*, 1 (2003). 5–17.
40. "Justice Delayed? Litigation and Dispute Settlement in Fifteenth-Century Hungary". *Central Europe*, 2 (2004). 3–14.
41. "Rethinking Jagiello Hungary 1490–1526". *Central Europe*, 3 (2005). 3–18.
42. "The Prologue to Werbóczy's *Tripartitum* and its Sources". *The English Historical Review*, 121 (2006). 104–145.

V. Recenziók

43. "History and Eastern Europe", *Contemporary European History*, 1 (1992). 199–202.
44. "East-Central Europe and the EC". *Journal of Common Market Studies*, 31 (1993). 117–20.
45. "Minority Rights and Self-Determination in Eastern Europe". *Slavonic and East European Review*, 71 (1993). 717–28.
46. "1989 and All That". *Slavonic and East European Review*, 72 (1994). 111–16.
47. "Minorities and Instabilities in Eastern Europe". *Slavonic and East European Review*, 74 (1996). 95–100.
48. "Encountering Nationalism". *Slovo*, 8 (1996). 109–15.
49. "The Nobility and East-Central Europe during the Medieval and Early-Modern Periods". *Slavonic and East European Review*, 76 (1998). 687–99.
50. "Erik Fügedi and the Elefánthy Kindred". *Slavonic and East European Review*, 77 (1999). 295–308.
51. "Mitteleuropa in a Microcosm". *BBC History Magazine*, 3, June 2002. 50.
52. "The Medieval Hungarian and Other Frontiers". *Slavonic and East European Review*, 81 (2003). 698–709.

VI. Könyvismertetések

a *Slavonic and East European Review*, *English Historical Review*, *History*, *Slavic Review*, *European History Review*, *Historical Journal*, *Slovo*, *Solanus*, *South Slav Review*, *Central Europe*, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, *Times Higher* c. folyóiratokban.

VII. Egyéb publikációk

Cikkek a következő folyóiratokban: *Channel 4 Publications*, *Moving Pictures Bulletin*, *ASLIB Records Management Journal*, *History Sixth*, *Medieval World*, *Times Guide to Eastern Europe*, *Europa Eastern Europe and the CIS*, *Modern History Review*, *Children's Britannica*, *Encyclopaedia of Terrorism*, *The Independent*, *Times Higher*, továbbá számos, többszerzős munkába írt fejezet. Végül, a fentiekén kívül öt rövid tankönyv Európa történetéről (1987–95). (Érdekes módon közülük három román, illetve ukrán kalózkivadásban is megjelent.)

MARTYN RADY

Késedelmes igazságszolgáltatás? Pereskedés és perlezárás a 15. századi Magyarországon

*Esettanulmány**

Bevezetés

A magyar igazságszolgáltatásnak méltán rossz híre van. A késő 18. századi és a 19. századi reformokig a megyei és földesúri bíróságok vérszomjasak voltak, és készek arra, hogy a gonosztevőket a legtriviálisabb bűnökért sietve a vesztőhelyre küldjék. Az ítélet végrehajtását egy körülmény késleltethette: az áldozat megkínzása a kivégzés előtt. Másrészt viszont, főleg birtokperек esetén, az ügyek elintézése nem ritkán évtizedekig is elhúzódhatott. Emiatt a magyar uralkodók a magyar eljárásjog összetettségét és a sok perhalasztási lehetőséget hibáztatták. II. József szerint a fennálló törvények „túlságosan is engedékenyek az eljárásjogot illetően”, és „az igazságszolgáltatás működését visszaélések akadályozzák”.¹ Ez azonban nem győzte meg az országgyűlést és a nemességet. Ők úgy érveltek, hogy a meglévő jogi keretek megfelelőek. A problémát mindössze az okozza, hogy a háborúk, illetve az uralkodói hanyagság miatt a bíróságok túlságosan rendszertelen időközönként ülnek össze, ítéleteik végrehajtását pedig a különböző bírák, valamint királyi tisztségviselők ellentétes értelmű parancsai akadályozzák.²

Mindkét fél állításainak volt igazságtartalma. A kora újkori magyar jogrendszer széleskörű jogorvoslati lehetőségeket kínált föl, amelyekkel élve alkalom nyílt az ügyek halasztására és az elsőfokú ítéletek meghozatalának késleltetésére, mindeközben a 18. századi reformok további lehetőségeket nyújtottak a föllebbezésre. Másrésztől az ország nagy bíróságai gyakran évtizedekig nem ülészttek – részben a háborúk, részben amiatt, hogy Bécs vo-

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *Justice Delayed? Litigation and Dispute Settlement in Fifteenth-Century Hungary*. Central Europe 2, (2004). 3–14.

¹ *Ordo Judiciarius pro omnibus tribunalibus Regni Hungariae*. Vienna, 1785. Praefatio.

² Jánossy Dénes: *Reformtörekvések a polgári peres eljárás terén a XVIII. században*. Századok, 77. (1943) 41–77. A 18. században az ország nagy bíróságai a curiában ülészttek, és a következőkből tevődtek össze: a Királyi tábla vagy a király bírósága, ahol a személynök elnökölt, és a Hétszemélyes tábla, amely a legfőbb fellebviteli fórum szerepét töltötte be. A Hétszemélyes tábla a király személyét képviselte (bár ő ritkán jelent meg személyesen, helyette a nádor vagy az országbíró járt el), a királyi tábla a 15. századi királyi személyes jelenlét bíróságából fejlődött ki, amely a király fő bírósága volt az udvarban. A késő középkorban külön nádori és országbírói bíróságok is működtek, amelyek hatáskörei részben átfedésben voltak a személynökével. Ezekon fölül működtek megyei bíróságok is. Ezek kisebb súlyú ügyekkel foglalkoztak, kivéve, ha megjelent körükben a nádor is, aki egyre ritkábban ugyan, de vidéki igazságszolgáltatással is foglalkozott.

nakodott utasítást adni az eljárások lefolytatására.³ Noha korábban a kúria bíróságai által megkezdett perek nagy része bizottságok, delegációk és vidékre kiszálló bíróságok elé került, egyes ügyek könnyen elveszthettek ezen *ad hoc* módon rögtönzött bíróságok között. Külön problémát okoztak a perhalasztások, valamint az ügyek számbavétele. Még ha mindkét fél bele is egyezett a halasztásba, akkor sem állapodtak meg a perújrafelvétel konkrét időpontjában, mert maga a bíróság sem tudhatta, hogy mikor fog újra összeülni, és akkor hány ügygel kell majd foglalkoznia. Egy, az 1730-as évekből – amikor is a bíróságok meglehetősen rendszeresen működtek – való példa szemléltetheti a nehézségeket. 1732-ben egy Pilis megyei ciszterci kolostor a királyi tábla előtt pert indított egy szomszédos konvent ellen. Az ügyet elhalasztották, hogy a felek összeszedhessék okleveleiket. Az ügygel legközelebb 1744-ben foglalkoztak. További halasztások következtek, hogy a felek további dokumentumokat gyűjthessenek össze, megsemlélhessék a vitatott földet, és tanúkat hallgathassanak ki. Az ügyet 1746-ban került újra a bíróság elé, de 1748-ig – amikor az erre vonatkozó forrás félbeszakad – még nem született ítélet. Kétségtelen: a per tárgyalása abba maradt.⁴ Még ha nem is került sor halasztásra, gyakran előfordult, hogy a perkezdet és adatfelvétel (*levata*), valamint az ügy első tárgyalása (*proclamata*) között 5–10 év telt el. Ez a tény kétségkívül magyarázatot ad arra, miért maradt abba sok bírósági szakaszba került ügy.⁵

Milyen mértékben jellemezték az effajta halasztások a középkori igazságszolgáltatást? Az ügyvéd, politikus és bíró Werbőczy István a 16. század elején följegyezte, hogy a bíróságok elé olyan ügyek is kerülnek, amelyek lezárására nem lengendő egy emberöltő.⁶ Ennek igazolására hivatkozhatunk egy késő 15. századi formulás könyvre, amely tartalmaz egy királyi parancsot, miszerint egy bizonyos pert azért kell befejezni, mert már hatvan éve folyik.⁷ Találunk más, hasonlóan hosszú halasztásokat is. Vegyünk egy példát! 1470-ben Drágfi Miklós perbe hívta Perényi Jánost, hogy az utóbbi adjon magyarázatot a Nyaláb várhoz tartozó birtokokra vonatkozó igényére. Az ügyet elhalasztották, hogy a felek összegyűjthessék okleveleiket. A perújrafelvételkor az alperes nem jelent meg, majd amikor végül újra eljött, a pert újra el kellett halasztani a dokumentumok újbóli felleléséig. Mindez tizenegy évet vett igénybe, amikor is az alperes elhunyt. Az ügyet újra el kellett halasztani, amíg az alperes fia el nem éri a felnőtt kort, és jogképesse nem válik. A pert végül 1498-ban döntötték el, huszonnyolc évvel az első bíróság előtt való megjelenés után.⁸ (Az esetre a jelen tanulmány végén még visszatérünk.)

A példában szereplő esettel szemben felvethető, hogy a középkori kormányzat erőteljes lépéseket tett a peres ügyek ítélettel történő lezárása érdekében: a központi bíróságok szinte megszákítás nélkül működtek, és alkalmazták az *insinuatío* eszközét, amely olyan perbehívást jelentett, amikor közölték a felekkel, hogy az ügyet az illető távolmaradása esetén is

³ Bónis György: *A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában (Systematica Commissio)*. Budapest, 1935. 32.

⁴ Magyar Országos Levéltár. O szekció (a továbbiakban: MOL O). Bírósági Levéltár, 18. Processus Tabulares, 4. csomó, 19. szám.

⁵ Uo. 4. csomó 17., 18., 21., 24. stb. számok. MOL O. Bírósági Levéltár. 2. Processus Delegatorii. 1. csomó 1., 2., 3., 4., 5. stb. számok.

⁶ Stephanus Werbőczy: *Tripartitum Opus Juris* II. 71. [5.] (1897. Milleniumi kiadás 344.). A Hármaskönyvet szerzője 1514-ben mutatta be az országgyűlésnek, és a mű első ízben 1517-ben jelent meg.

⁷ Kovachich, M. G.: *Formulae Solennes Styli*, Pest, 1799. 158.

⁸ Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteménye (a továbbiakban: DL.) DL. 71 068.

tárgyalni fogják, és ítéletet fognak hozni az ügyben. Ezenkívül a 14–15. század folyamán a bírói utasítások lehetőséget adtak bíróságon kívüli eljárások alkalmazására is az ügymenet meggyorsítása érdekében. Az ispánnak és a vele együtt eljáró klerikusnak adott utasítás tartalmazhatott arra vonatkozó parancsot, hogy az ispán a tranzakcióban érintett feleket tájékoztassa, perbe hívja, vizsgálatot folytasson az ügy gyors bírósági lefolytatása érdekében.⁹ Továbbá a tényleges gyakorlatban ugyan sok olyan esettel találkozunk, amikor arról értesülünk, hogy a per már régóta folyik (*diutius ventilata*) a bíróság előtt, már alapos tárgyalásban részesült (*diligentissimis tractatibus*), vagy többszöri halasztásra került sor (*diversis prorogationum cautelis et terminis intervenientibus*), azonban mégis viszonylag rövid idő, néhány esztendő alatt sikerült pontot tenni a végére.¹⁰

A tanulmány hátralévő részében következő esettanulmány egy kis magyarországi birtok, Csarnavoda kapcsán keletkezett pereskedést mutatja be. Elsődleges célunk az ügymenet gyorsaságának vizsgálata, a 15. századi bírósági eljárás, továbbá az eljárás gyorsítására, illetve akadályozására szolgáló eszközök bemutatása. Csarnavoda kiválasztására azért került sor, mert 15. századi története jól dokumentált. Nemcsak az egyes tulajdonosok és ellenfelek életrajza vehető ki aránylag világosan, hanem megragadható a per folyamán alkalmazott stratégiájuk is. Ebből a szempontból a választott birtok igen figyelemreméltó, mivel Magyarország középkori történelmében nem szokványos, hogy egyes birtokok történetére vonatkozó anyag fennmaradt volna.¹¹ Ugyanakkor a birtokkal kapcsolatos viták vizsgálata során fény derül a késő középkori királyságban alkalmazott jogi eljárásokra és módszerekre, mindezek segítségével hozzájárulhatunk a magyar eljárásjog és alkalmazásának jobb megértéséhez.¹² Ahogy az húsz évvel ezelőtt egy angol majorság esetében már megtörtént, ez a tanulmány is egy sor tipikus birtokvitát mutat be a jogi eljárás módjainak és bizonyos személyek jogalkalmazásának szemléltetése céljából.¹³

Csarnavoda és a Csarnavodaiak

A csarnavodai uradalom (ma Csaroda) a királyság északkeleti részén, a mai magyar-ukrán határon feküdt. Földrajzi szempontból az országgrész változatos természeti adottságokkal rendelkezett – nedves rétek a Tisza felső folyása mentén, élelmiszertermelésre alkalmas domboldalak, hatalmas tölgyerdők, valamint Európa legdélebben fekvő tőzeglápja. A régió egyben a magyar szláv együttélés színhelye is – a Csarnavoda elnevezés is szláv eredetű –, rajtuk kívül német, flamand és román lakosság is élt a környéken.¹⁴ Az ortodox román népesség jelenléte magyarázatot adhat arra, miért mutatnak a mai csarnavodai templom

⁹ Ezek az ún. *litterae ammonitoriae, inquisitoriae et evocatoriae (insinuatoriae)*.

¹⁰ *Anjou-kori okmánytár*. Szerk.: Nagy Imre–Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920. IV. 616.; DL. 62 461; DL. 3745.

¹¹ A középkori magyar történelem forrásaira lásd Rady, Martyn: *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. Basingstoke–New York, 2000. 8–10. és *Central Europe*, (2003) no. 1. 108–110.

¹² A középkori magyar eljárásjogról általánosságban lásd Rady, Martyn: *Hungarian Procedural Law and Part Two of the Tripartitum*. In: Rady, Martyn (ed.): *Custom and Law in Central Europe*. Cambridge, 2003. 47–70.

¹³ Palmer, Robert C.: *The Whilton Dispute. 1264–1380*. Princeton, 1984.

¹⁴ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. 3. kiadás. Budapest, 1987. 527. A román betelepedés mértékére lásd DL 71 072; a flamandokra lásd Komáromy András: *Ugo-csa vármagye keletkezése*. Budapest, 1896. (Értekezések a történeti tudományok köréből 16/7) 13–16.

freskói erős bizánci hatást. Ez a templom, amelyet a 13. század végén építettek (és amely ma a református egyházhoz tartozik), eredetileg a 4. századi Szt. Kozma és Damján vértanúk tiszteletére volt szentelve. És amint látni fogjuk, történetünk egyik főszereplője is egy katolikus pap, Chrysogon lesz, akinek neve egy harmadik, Diocletianus császár idején vértanúságot szenvedett szent emlékét idézi.

A csarnavodai uradalom annak a nagy kiterjedésű északkelet-magyarországi területnek a részét képezte, ahol eredetileg a Káta nemzetség telepedett le egy bizonyos Rafael vezetésével.¹⁵ Kezdetben a nemzetség valószínűleg közösen birtokolta a területek összességét.¹⁶ A 13. században és a 14. század elején azonban a közös birtoklást Magyarországon lassan fölváltotta az osztott öröklés, valamint a földek férfiutódok közötti fölosztása és esetleges újrafölosztása. A folyamat részeként a nemzetséghez tartozó birtokok fölosztására is sor került. Kisebbségi családok birtokba vettek bizonyos birtokrészeket, majd a megszerzett rész legértékesebb darabjáról kezdték nevezni magukat. Csarnavoda tulajdonosai tehát magukat *de Csarnavoda*, vagyis Csarnavodaiaknak kezdték hívni, a szomszédos Csaholy falu birtokosai pedig Csaholyiként és így tovább. Az uralom jeleként és szimbólumaként a Káta örökösök megalapították saját monostoraikat és váraikat.¹⁷ A Káta örökséget érintő fölbojlási folyamat azonban hamarosan elérte a következő generációk vagyonát is. Amint a birtok különböző részei más és más örökösökre szálltak, továbbá a házasságok, vásárlások és ajándékozások új és új – sokszor távoli – birtokrészekkel gazdagították a családokat, az egyes uradalmak egyre inkább szórta és széttöredeztet jelleget kezdtek ölteni. A 14. század első évtizedeire a Káta nemzetség csarnavodai ágához tartozó birtokok különálló falvak, fél falvak és birtoktestek Bereg, Ugocsa, Szatmár és Bihar megyékre kiterjedő konglomerátumát alkották. 1323-ban a Csarnavodaiak egyik birtokfelosztásakor magát Csarnavodát is két részre osztották az ág két fő családja, Gábor és Gábrián családjai között.¹⁸ Gábrián családja ekkorra már megszerezte a szomszédos Surányt, amit nyilvánvalóan külön műveltek. Gábrián családjának különböző ágai ennek megfelelően magukat Surányinak, illetve (zavart keltő módon) Csarnavodainak kezdték nevezni azon fél falu után, amit Csarnavodán sikerült megtartaniuk. Gábrián leszármazottai e mellett különböző jogokkal is bírtak rokonaik tulajdonára vonatkozóan.¹⁹ Érdeklődésünk azonban Gábor leszármazottaira irányul, akiknek pályafutását és tevékenységét meglehetősen részletességgel végigkísérhetjük a következő két évszázadon át.

¹⁵ Szabó István: *Ugocsa vármegye*. Budapest, 1937. 54–55.

¹⁶ Erre utal egy 1261. évi oklevél, amely felsorolja a *communiter et equaliter* birtokolt földeket – lásd: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának oklevéltára*. Szerk.: Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső, Kammerer Ernő. Pest–Budapest, 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 11.

¹⁷ Maksai Ferenc: *A középkori Szatmár megye*. Budapest, 1940. 121–122.; Komáromy András: *A Káta nemzetségről*. Turul, 5. (1887) 166–181. (a hivatkozás a 165. oldalon); Zichy I. 56.

¹⁸ *Anjou-kori oklevéltár*. Szerk.: Kristó Gyula és mások. Budapest–Szeged. 1990–. (a továbbiakban: *Doc. Hung. Andeg.*) VII. 658. Az 1323-as fölosztás szerint Csarnavodát Gábrián leszármazottai kapták. A megállapodást később megváltoztatták. 1347-re a birtoknak és tartozékainak a fele már Gábor örökösét illette meg, lásd: DL 96 287. Komáromy összekeveri Gábort és Gábriánt, következőképpen teljesen téves genealógiát közöl. Komáromy: *A Káta nemzetségről* 167.

¹⁹ *Doc. Hung. Andeg.* XXIII. 178. szám. Fülöp nőnemű örökösei, akik 1417-ben a források tanúsága szerint leánynegyedükre és más jogokra nézve elégtételt kaptak Gábor örökösétől, minden valószínűség szerint Gábrián ágából származtak. Lásd: *Zsigmondkori oklevéltár*. Szerk.: Mályusz Elemér – Borsa Iván és mások. Budapest, 1951– (a továbbiakban: ZsO.) VI. 793. szám.

Gábor leszármazottai sohasem váltak kiemelkedő személyiségekké. Néha ugyan kerültek ki közülük királyi emberek, sőt a 15. században egy alispán²⁰ is, de horizontjuk szigorúan csak arra a három megyére terjedt ki, amelyek területén a csarnavodai uradalom főbb részei feküdtek. Szomszédaiktól, a Heteiektől eltérően azonban nem szegényedtek el.²¹ A Felső-Tisza mellett elterülő erdők és nedves rétek lehetőséget adtak a meggazdagodásra, akárcsak a Csarnavoda falubeli kis piac és a hasonló nevű folyón emelt malmok.²² A rablás jelentette a másik meggazdagodási lehetőséget, bár e tekintetben a Csarnavodaiak ennek nemcsak haszonélvezői, hanem elszenvetői is voltak.²³ Ráadásul birtokaik náluk hatalmasabb családok birtokai között szétszórtan feküdtek, nevezetesen az Ország és Báthori családok, valamint a munkácsi királyi uradalom birtokai között.

1400 körül a Gábor leszármazottakat illető birtokok három testvér – Mihály, Miklós és István – tulajdonába kerültek, akiknek apja egy bizonyos Tamás deák (*litteratus*), magának Gábornak az ükunokája volt. Úgy tűnik, a három testvér nem osztotta föl azonnal egymás között a birtokokat, hanem együtt művelték azokat. Miklós és István (akikről egyébként nagyon keveset tudunk) mindketten 3-3 fiút nemzettek, a legidősebb testvérnek, Mihálynak azonban csak leányai születtek. Ezek egyike a Vetési család ifjabbik ágával lépett házassági kapcsolatra, amely egyébként a régió középbirtokos családjai közül való volt, bár talán egy fokkal előkelőbb, mint a Csarnavodaiak. Mihály minden valószínűség szerint túlélte ifjabb testvéreit. Mihály halálakor, ami a század 30-as éveitől következhetett be (a pontos dátum bizonytalan), fiatalabb testvéreinek örökösei felosztották egymás között az egész uradalmat. A fő haszonélvezők Mihály ükunokaöccsei voltak: Miklós, Mihály testvéreinek, Miklósnak az unokája, valamint Chrysogon, Mihály másik testvéreinek, Istvánnak az unokája, aki pap volt. Az utóbbi pap létére bűnöző volt, aki már korábban birtokokat és templomok sekrestyéit rabolta ki.²⁴

Vetési István Chrysogon és Miklós ellenében (1435)

Mihály halálát a Vetési család fellépése követte.²⁵ 1435-ben Szabolcs és Bereg megyék nemességének közgyűlésén, ahol a nádor elnökölt, Mihály unokája, Vetési István azt állította, hogy Csarnavoda birtok a nőági leszármazottakat illeti (*asserens ... ius femineum sequi*), más szavakkal: a női leszármazottaknak ugyanannyi joguk van hozzá, mint a férfiágiaknak.²⁶ István úgy érvelt, hogy a birtok, amely leánynegyed és jegyajándék címén került anyja és nagyanja tulajdonába, nem volt elegendő a fenti jogcímekre, ezért kárpótlást követelt

²⁰ DL 3801. Az alispán, akinek tisztsége az angol nyelvben talán a 'deputy sheriff' kifejezéssel adható vissza, a megye igazságszolgáltatásának volt az elöljárója, egyben az ispán helyettese. Az ispánt a király nevezte ki, általában a bárók soraiból, az ispán fő feladata a megye hadi ügyeinek irányítása volt. A királyi embert szintén a király nevezte ki, feladata a királyi udvaron kívüli igazságszolgáltatási ügyek, főként vizsgálatok és birtokba való beiktatások esetén való eljárás.

²¹ A Hetei uradalmak, amelyek Csarnavodától délre terültek el, a 15. században már csak törpebirtokokból álltak.

²² ZsO. II/1. 870. szám; uo. II/2. 6543. szám.

²³ *Doc. Hung. Andeg.* III. 214. szám (a hírhedt 1311. évi támadás); uo. XXIV. 580. szám; ZsO. III. 263., 2036., 2124–2025., 2307., 2641; uo. V. 2451; uo. VI. 867. szám; DL 3925.

²⁴ ZsO. VI. 2513. szám; DL 70 886.

²⁵ A következőkben bemutatandó perek anyagát 1435-ből, 1446-ból és 1483-ból egy 1568-ban kiadott oklevélben (DL 13 959) szereplő átiratok őrizték meg.

²⁶ A középkori Magyarországon az öröklés kizárólag a férfiágot illette meg, kivéve, ha a birtok első adományozásáról szóló királyi oklevél nem tartalmazta kifejezetten azt a rendelkezést, hogy az nőágon is örökölhető.

Chrysogontól és Miklóstól.²⁷ István érvelésébe két helyen is hiba csúszott. Először is nem rendelkezett bizonyítékkal arra vonatkozóan, hogy a csarnavodai uradalom nőági örökösödés útján illeti meg. Másodszor pedig követelése, hogy a leánynegyedet és a hozományt értékeljék újra, túlságosan is gyenge lábakon állt, továbbá igényét hazugsággal elegyítette. Ha ugyanis a leszármazás ténylegesen a nőágon történt, akkor őt az uradalom egyharmada illette volna meg, vagyis az, amit nagyapja, Mihály örökített volna rá, ha lett volna törvényes örököse.

Amint a későbbiekben kiderült, majdnem fél évszázadnak kellett eltelni ahhoz, hogy Vetési István követeléseit a bíróság elutasítsa. A fennmaradt feljegyzésekben csak halvány utalások vannak arra vonatkozóan, hogy miért volt a hosszas késlekedés – halasztások és hosszadalmas pereskedés (*litigionariisque processibus*), továbbá az eredeti peres felek halála, ami kikényszerítette az ügy időről időre való elhalasztását (*de termino in terminum*). Valószínűleg István végig tudta, hogy ügye gyenge lábakon áll, és abban reménykedett, hogy az ügy késleltetésével ellenfelei belefáradnak a pereskedésbe, és így megállapodásra készítheti őket. Az ügyre még vissza fogunk térni, amikor az végső döntéshozatalra a bíróság elé kerül.

Vetési György Miklós és Chrysogon ellenében (1445–1446)

Tíz évvel később a Vetésiek másodjára is megpróbálkoztak az ügy jogi útra terelésével, ami már hatásosabbnak bizonyult. Az 1445-ös országgyűlésen Vetési István testvére, György panaszt tett az országbíró (*iudex curie*) színe előtt amiatt, hogy Chrysogon és Miklós nem sokkal korábban elfoglalták az egész csarnavodai uradalmat.²⁸ György azt állította, hogy az uradalom nagyapjáé, Mihályé volt, és nőági örökösödés jogán most őt illeti. György törekvése ambiciózusabb volt, mint Istváné, mivel ő az egész csarnavodai uradalmat meg akarta szerezni, nem csupán a leánynegyed és a hozomány újbóli kiszámítását kívánta. György nyilvánvalóan az országgyűlés azon nem régen hozott dekrétumára játszott, miszerint az előző öt évben elfoglalt birtokokat hűtlenség büntetésének terhe alatt vissza kell adni eredeti tulajdonosaiknak.²⁹ E feltételek közepette könnyen előfordulhatott, hogy a gyors igazságszolgáltatás során eltekintenek a leszármazás részleteitől, és ez György érdekeit szolgálhatta volna.

György keresetének benyújtása után az országbíró rögtön megkezdte az érintett megyék országgyűlésen résztvevő nemeseinek meghallgatását, ami folytatódott a júniusban tartott országgyűlés teljes időszaka alatt és a következő évben (1446) is. A tanúvallomások szerint Chrysogon és Miklós a fent említett módon jártak el. Ennek megfelelően a bíró ellenük döntött, és utasította a váradi káptalant, hogy Györgyöt iktassák be újra a tulajdon birtoká-

²⁷ Egy földbirtokos halálakor, illetve a férfi örökösök ezt követő osztozkodásakor a leányokat a birtok egy negyedének értéke illette meg készpénzben. A leányok azonban ezt gyakran földbirtokban kapták meg. Lásd Rádly, Martyn: *The filial quarter and female inheritance in medieval Hungarian law*. In: Sebők, Marcell – Nagy, Balázs (eds.): *The Man of Many Devices Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János Bak*. Budapest–New York, 1999. 422–431. Magyarországon, Horvátországtól eltérően, elismerték az özvegy részét, vagyis a hozományt, és ezt általában készpénzben ki is adták az özvegynek.

²⁸ György és István rokoni kapcsolatára lásd DL 18 353. István a közbeeső évtizedben nyilvánvalóan meghalt, mivel az ügyről beszámoló oklevél csak örökösöeiről emlékezik meg.

²⁹ 1445. évi 1., 3., 23. cikkely. (*Decreta Regni Hungariae*. II. Eds.: János Bak–Pál Engel–James Ross Sweeney–Paul B. Jr. Harvey. Salt Lake City, 1992. (a továbbiakban: DRMH). 107. 111. Lásd még uo. 226. 5. és 6. jegyzet.

ba. E mellett utasította Györgyöt is, hogy állításának igazolására augusztus elsejéig mutasson be írásos bizonyítékot. Nyilvánvaló, hogy az országgyűlésen résztvevők vizsgálata nem tudta megállapítani az igazságot. Amint láttuk, Chrysogon és Miklós ekkor már legalább tíz évvel a dekrétum által meghatározott *terminus post quem*-et megelőzően birtokában voltak a vitatott uradalomnak. Nyilvánvaló, hogy az országgyűlésen megkérdezett nemesek vagy nem rendelkeztek ismeretekkel a kérdésről, vagy megvesztegették őket.³⁰

Chrysogon és Miklós nem tudták ügyüket az országbíró elé tární, mivel Györgytől eltérően nem voltak országgyűlési küldöttek. Ehelyett távollétükben utasította őket az országbíró, hogy a vitatott uradalmat ürítsék ki, adják át Györgynek, majd pereskedjenek érte birtokon kívül (*extra dominium*). Chrysogon és Miklós tudták, hogy ez nem lesz könnyű, és valószínűleg hosszadalmas pereskedéshez fog vezetni, mivel mindig nehéz egy birtokos birtokából kivetni, bármilyen kegyesnek is a jogi érvek. Ezért az országbíró utasításának való engedelmeskedés helyett veszedelmesebb utat választottak, amely azonnali felülvizsgálatot vált ki anélkül, hogy veszélyeztetné az uradalom fölötti pillanatnyi ellenőrzésüket. Amennyiben erőszakot alkalmaznak, az ellenük folyó eljárásban azonnali ítélet születhet, mivel az erőszakos bűncselekmények esetében általában gyorsabb és szakszerűbb eljárás volt szokásos, mint más ügyekben.³¹ Ezt akarta most Chrysogon és Miklós elérni. A rendelkezésre álló dokumentumok megfogalmazása ellenére mégis kétségesnek tartjuk, hogy a bekövetkező összeütközésben bárki is komolyan megsérült volna.

1446. június 27-én a váradi káptalan egyik papja királyi ember társaságában kiszállt a Szatmár megyei Lázári és Daróc birtokokra, amelyek a csarnavodai uradalomhoz tartoztak, hogy végrehajtsák Vetési György újbóli birtokba iktatását (*restitutio*).³² Az eljáró királyi ember és a káptalan tanúságtevője azonban Chrysogon és Miklós fegyveres büntársaival (*nonnullis conscibus suis manibus armatis*) találták magukat szemben, akik nemcsak erőszakkal (*potentialiter*) megakadályozták az iktatást, hanem állítások szerint Györgyöt meg is akarták ölni. Mivel a királyi ember gyanította, hogy az ügy mögött Miklós és Chrysogont kell keresni, mindkettőjüket megidézte, hogy számot adjanak a fentiekről. A nevezettek nem hagyták figyelmen kívül az idézést, hanem megragadták az alkalmat a bíróság előtt való megjelenésre, ami bizonyítja, hogy fegyveres fellépésüknek nem más, mint az ügy említett irányba való terelése volt a célja. Közben, ahogy arra Chrysogon és Miklós is számítottak, nem történt több kísérlet György birtokba iktatására.³³

³⁰ Úgy tűnik, a megvesztegetés meglehetősen gyakori esemény volt. Lásd Werbőczy, Stephanus: *Tripartitum Opus Juris*. II. 27. [5] (1897) Milleniumi kiadás) 290.

³¹ Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899. 200–201.; Rady: *Hungarian Procedural Law*, 58.

³² Györgynek sohasem volt a tulajdonában az uradalom. Abbéli állítása viszont, miszerint őt megfosztották korábbi birtokától, azt tette szükségessé, hogy újbóli beiktatás (*restitutio*) történjen (ne pedig *statutio*).

³³ Normális esetben Miklós és Chrysogon számára több jogorvoslatra is nyílt volna lehetőség. Először is ellene szegülhettek volna a beiktatásnak ellentmondással (*contradictio*) vagy pedig kiűzéssel (*repulsio*), ami azt jelenti, hogy kivont karddal akadályozták volna meg a birtokra való belépést. Mindkét eljárás azt eredményezte volna, hogy az ügyet újratárgyalják. Második lehetőségként tiltással (*prohibitio, inhibitio*) élhettek volna azon az alapon, hogy az ügy előzetes meghallgatásakor nem voltak jelen. A fenti megoldások bármelyikének alkalmazása esetén a vitatott uradalom birtokában maradtak volna, és nem kényszerültek volna *extra dominium* pereskedésre. Az 1445. évi dekrétum és alkalmazásának általunk ismert példái (l. DL 13 851, DL 13 857, 66 910) arra utalnak, hogy ezek a lehetőségek az alperesek számára nem voltak nyitva, mivel a dekrétum szerint az elfoglalt birtokokat azonnal vissza kellett adni a tulajdonosoknak azzal, hogy az ügyek részletes ki-

A Chrysogon és Miklós elleni ügyet augusztus elsején kezdték el tárgyalni Budán az országbíró előtt. Mivel szembeszegültek egy bírói ítélet végrehajtásával, és megpróbálták megölni Györgyöt, az alperesek a lehető legsúlyosabb büntetést kapták. Mindkettőjük teljes vagyonát elkobozták volna, és Chrysogonnak fejtáncot kellett volna fizetnie, ami 50 márká büntetést jelentett. Miklós, aki nem volt pap, fővesztésben részesült volna. Mindkettőjüket a helyszínen letartóztatták, és miután három napot töltöttek az országbíró börtönében, átadták őket Györgynek, akinek törvény szerint végre kellett hajtania a büntetést. Mindennek célja azonban nem a tényleges büntetés volt. Ha György ténylegesen lefejezte volna Miklóst, nemcsak a valószínű vérbosszút vonta volna magára, hanem elvesztette volna minden jogát az elkobzott birtokra. Amint azt Werbőczy összefoglalója és egyedi jogesetek is nyilvánvalóvá teszik, a nemeseket illetően a főbenjáró büntetés célja az volt, hogy a feleket megegyezésre készítse.³⁴ A valóságban az egyetlen család, amely az évszázadok során hajlandóságot mutatott nemesek lefejezésére, sőt felakasztására, a Habsburg-ház volt.

Miklós és Chrysogon csínyének sikere most már azon múlott, hogy György jogigényét alaptalannak találja-e a bíróság, és a két férfinak nem kellett csalódnia. Amint láttuk, az országbíró eredeti, a váradi káptalannak szóló iktatási parancsa szerint a feleknek be kellett mutatniuk színe előtt írásbeli bizonyítékaikat, amire határidőt is megszabott: 1446. augusztus elsejét. Mint kiderült, György nem tudta bizonyítani állítását. A Chrysogon és Miklós által elfoglalt birtokokra vonatkozó Vetési-féle jogigény az állítólagos nőágon való leszármazás jogán nyugodott. Az erre vonatkozó dokumentumok megvizsgálásakor azonban György rájött, hogy nincs ilyen jogcíme. A leszármazás csak férfiági volt (*non ius femineum, sed hereditarium tangere et concernere*). Röviden: György követelésének nem volt jogalapja, és ez a körülmény csak ekkor derült ki, amikor György az országbíró elé tárta okleveleit.

Az ezt követő tárgyalás tartalmát nem ismerjük. Werbőczy szerint azok, akik perbeli ellenfeleik fogságába jutottak, a fogva tartó háznépének tagjaivá váltak.³⁵ Nyilvánvalóan most, hogy a felek egymás közelében éltek, megegyezés jött létre, és a rokonokkal való egyeztetés után a felperes és ellenfelei hamarosan visszatértek a bíróságra. György az országbíró előtt elismerte, hogy a kérdéses birtokok nem tartoznak hozzá. Azt azonban fenntartotta, hogy az alperesek ellenszegültek egy bírói ítélet végrehajtásának, és meg akarták ölni őt, ezért elégtételt követelt. Mindezek fejében Chrysogon és Miklós beleegyeztek abba, hogy bizonyos birtokaik egy részét átadják Györgynek. A maradékot megtarthatták. A megállapodást a bíróság helyben hagyta, és 1446. szeptember 11-én kelt függőpecsétes oklevelében ki is adta.

Röviden szólva, Chrysogon és Miklós kockázatot vállaltak. Erőszakhoz folyamodva megakadályozták, hogy ellenfelük elfoglalja a birtokot, az ügyet bíróság elé kényszerítették, és nyertek. Ennek következtében bizonyos birtokrészeket elvesztettek. De valószínűleg jobban jártak, mintha átadták volna az uradalmat az országbíró eredeti utasításának megfelelően, és *extra dominium* pereskedtek volna. Mindazonáltal ez még nem vetett véget az ügynek.

vizsgálására később fog sor kerülni. Lásd még: *DRMH.* II. 226. 6. lábjegyzet. A magyar jogrendszer jogorvoslati lehetőségeire általánosságban lásd Rádý: *Hungarian Procedural Law*, 65–69.

³⁴ *Tripartitum* II. 55. (322–324.); 1351: 9. (*DRMH.* II. 11.); 1486: 55. (*DRMH.* III. Eds.: János M. Bak – Leslie S. Domonkos – Paul B. Harvey, Jr. Los Angeles, 1996. 63.)

³⁵ „*Attamen detentus ille, tamquam unus ex familia actoris eidem servire tenebitur*”: *Tripartitum* II. 68 [9] (340.)

Rezegei György Csarnavodai Egyed és János ellenében (1483)

A közbeeső időszak alatt a Vetési István által 1435-ben kezdeményezett ügyben nem történt újabb meghallgatás. A sorozatos halasztásoknak sem a pontos okait, sem azt nem ismerjük, melyik fél kérte azokat a bíróságtól. Végül 1483-ban az eredetileg Vetési István által kezdeményezett ügy a nádori bíróság elé került. Ekkorra István már halott volt, mint ahogy valószínűleg testvére, György is. István ügyét unokaöccse, Rezegei György vitte tovább, aki a Báthori családdal való kapcsolata miatt valamelyest befolyásos embernek számított.³⁶ Az alperesek Chrysogon dédunokaöccse, János (ők ketten János ükapja révén voltak rokonságban) és Egyed, Chrysogon alperes társának, Miklósnak a testvére voltak. A felperesek bizonyítani tudták, hogy elődeik csaknem ötven évvel korábban pert indítottak a nádor színe előtt azzal a céllal, hogy birtokaikat visszaszerezzék, és a maguk részére igazságot követeltek. Ekkor azonban ügyük teljes vereséget szenvedett. Chrysogon és Miklós örökösei, János és Egyed írásos bizonyítékot mutattak be az 1446-os per kimenetelére vonatkozóan. Az országbíró ítéletlevelének és az ítélet indokainak megismerése után a nádor az ügy tárgyalását elvetette. Ráadásul a felpereseket patvarkodás (*calumnia*) bűnében is vétkesnek találta. Nemcsak örök hallgatást rótt rájuk, de még ötven márka bírság megfizetésére is kötelezte őket. Rezegei György az összeget helyben megfizette.

Csornavodai János Csornavodai Egyed ellenében (1488)

A 15. század utolsó évtizedeire Egyed és János lettek a Csarnavodai család két ágának fejei, és egyúttal azon Miklós és István örökösei, akiknek a testvérétől, Mihálytól örökölt birtokra a Vetésiek igényt formáltak. A Vetési-jogigénnyel kapcsolatos együttműködésük azonban nem járult hozzá a kölcsönös jószándék megszilárdításához. Az 1480-as évek elején Egyed és János kölcsönösen megtámadták egymás birtokait, és külső döntőbíráskodásra volt szükség ahhoz, hogy véget vethessenek az otthonok megtámadásával, oklevelek ellopásával és más erőszakos cselekményekkel és vitákkal járó nézeteltéréseknek, harcoknak és perrel való fenyegetőzéseknek.³⁷ Azonban ezzel sem sikerült a vitát megoldani.

Egyednek az okozott problémát, hogy csak leányai voltak, fia (Mór) valószínűleg még gyermekkorában elhunyt.³⁸ Egyed azonban nem kívánta birtokait legközelebbi férfi rokonára, Jánosra hagyni, így többféle elképzelés megvalósításába is belefogott, amelyeknek az volt a célja, hogy biztosítsa leányai jövőjét az anyagiak tekintetében.³⁹ 1488-ban Egyed bejelentette, hogy Csarnavoda birtokban, valamint más, Ugocsa és Szatmár megyei birtokokban levő részeit el kívánja adni. Nyilvánvalóan azt tervezte, hogy családi javait készpénzzé téve az utóbbit hagyja majd leányaira. János azon az alapon tiltakozott azonnal, hogy a birtokok a család ősi birtokai, amelyek Egyed halála esetén őt illetik.⁴⁰ Ezt követően János megváltoztatta keresetét, és úgy érvelt, hogy eladás esetén őt elővásárlási jog illeti meg. Az ügy a királyi udvar személynöki bírósága elé került, ami az ország egyik nagybírósága volt. A bíróság fenntartotta János jogait, és úgy rendelkezett, hogy eladás esetén Jánost tényle-

³⁶ Rezegei György Vetési István húgának, Dorottyanak volt a fia. Lásd: DL 18 353. György 1498-ban Báthori György szolgálatában állott: DL 71 072.

³⁷ *A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára*. Szerk.: Géresi Kálmán. Budapest, 1882–1897. (a továbbiakban: Károlyi) II. 519–520.

³⁸ DL 45 792.

³⁹ A módszerekre, amelyekkel az apák biztosíthatták leányaik javát a rokonok rovására lásd Rady: *The filial quarter and female inheritance*, 426–428.

⁴⁰ Károlyi II. 530–531.

gesen megilleti az elővásárlási jog, mégpedig a valóságosnál alacsonyabb áron. Úgy tűnik, Egyed ennek következtében feladta eladásra vonatkozó terveit.⁴¹ Ehelyett 1493-ban elérte, hogy az uralkodó fiúsítsa négy leányát, vagyis örökösödés szempontjából a fiúörökösöket megillető jogokkal ruházta föl őket.⁴²

Csornavodai Egyed Csornavodai Katalin ellenében (1492–1493)

Ekkorra János már halott volt. Valószínűleg neki sem voltak egyenes ági leszármazottai, de felesége, Katalin nyilvánvalóan nem kívánt lemondani férje uradalmának haszonélvezetéről. A legközelebbi férfi rokon, Egyed pert indított az uradalom megszerzéséért, és az ügy az országbíró elé került. Egyed úgy érvelt, hogy gondoskodott az özvegy igényeiről, a jegyajándékokra és más ingóságokra vonatkozó követeléseinek eleget tett, így most már követte az uradalmat. Katalin úgy válaszolt, hogy az Egyed által igényelt birtokok nincsenek a tulajdonában, mivel ezeket már korábban elzálogosította apjának. Ezek után nagy vita következett. A zálogra vonatkozó oklevél (*litterae impignoratoriae*) vizsgálatok kiderült, hogy az uradalomnak csak egy részét idegenítették el, de Egyed azon állítása, miszerint János azt visszaváltotta apósától, szintén hamisnak bizonyult. Ennek ellenére a bíróság úgy döntött, hogy az egész uradalmat át kell adni Egyednek, az elzálogosított részeket pedig Egyed az özvegy apjának megfizetett 160 forint ellenében megváltotta. Ennek következtében az özvegynek el kellett hagynia az uradalmat.⁴³

Egyednek viszont még egy lehetőség állt rendelkezésére. Miután biztosította leányai öröklését fiúsításuk által, 1494-ben kölcsönös örökösödési szerződést kötött távoli rokonai-val, a Surányiakkal oly feltétellel, hogy bármelyik fél örökös nélküli halála esetén annak birtokait a másik fél öröklí. Egyed feltehetőleg arra számított, hogy a Surányiak fognak hamarabb meghalni, és így leányai a végén még nagyobb örökséghez jutnak. Ez azonban veszélyes lépésnek bizonyult. Ugyanis amikor Egyed, feltehetőleg a következő évszázad első éveiben meghalt, a Surányiak igényt formáltak összes birtokaira, hivatkozva az örökösödési szerződésre, és figyelmen kívül hagyva a fiúsított leányok jogait. A bekövetkező vitában más rokonok is megfogalmazták a maguk igényeit, de – amennyire az kivehető – Egyed birtokainak oroszlánrészét a Surányiaknak sikerült megszerezniük.⁴⁴

Végekötvetkezések

Nem állt szándékunkban követni a csornavodai uradalom 16. századi történetét, sem pedig a Surányiak örökségével kapcsolatos pereskedést. A mohácsi csata (1526) után óriási teher nehezedett a magyar igazságszolgáltatásra, ami a jogügyletek elhúzódásához vezetett. Még az 1570-es években is találkozhatunk olyan perekkel, amelyeket Mohács előtt indítottak, de még nem került sor a bírósági meghallgatásra.⁴⁵ Hangsúlyozzuk azonban, hogy a későbbi évszázadok tapasztalatainak középkorra való visszavetítésekor nagy óvatossággal kell el-

⁴¹ Uo. II. 532–533.

⁴² DL 24 590. A fiúsítást általában akkor adta meg az uralkodó, ha az örökségben érdekelt összes rokon ehhez beleegyezését adta, ami arra utal, hogy János ekkor már halott volt. A fiúsításra lásd még Fügedi Erik: *The Elefánthy: the Hungarian nobleman and his kindred*. Budapest, 1998. 53–62.

⁴³ Károlyi III. 7–10., 12–13.

⁴⁴ DL 82 067, DL 71 193, DL 82 725.

⁴⁵ *Monumenta Comitalia Regni Hungariae*. Szerk.: Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. Budapest, 1879. VI. 44. Lásd még uo. IV. (Budapest, 1876.) 104.

járni. Amint azt a csarnavodai uradalommal kapcsolatos pereskedés is bizonyítja, előfordult olyan eset, amikor az igazságszolgáltatás még bonyolult ügyek esetében is gyorsan működött. Vetési György 1445-ben kezdeményezett ügyében egy éven belül megszületett a döntés. Hasonlóképpen gyors döntésre került sor Egyed és rokona, János, illetve János özvegye ügyében is.

Természetesen első pillantásra úgy tűnhet, hogy listánkon szerepel olyan ügy is, ami a késedelmes igazságszolgáltatás tipikus esete. Vetési István anyja és nagyanyja azon jogait illetően, amelyek Mihály uradalmára vonatkoztak, 1435-ben szállt perbe, és fél évszázadra volt szükség ahhoz, hogy az ügy a bíróság elé kerüljön. Láthattuk azonban, hogy István ügye kezdettől fogva gyenge lábakon állt: valószínűleg ő maga volt az oka a bekövetkező késedelmeknek, mindenesetre a vitatott kérdés – tudniillik, hogy a birtok nőágon öröklődött-e vagy sem – 1446-ban véglegesen eldőlt. Így hát, amikor István unokaöccse 1483-ban újra kezdte a pert, az ügyet azonnal elutasították, és a felperest arra hivatkozva büntették meg, hogy az ügyben már régen megszületett a döntés. A Vetési ügyben szerencsések vagyunk a tekintetben, hogy nyomon tudjuk követni a félrevezetést célzó lépéseket, és megállapíthatjuk, hogy az ügy nem jóhiszeműen kezdeményezett és a bíróságok útvesztőjében két generáción át mellékvágányra terelt per volt. Az ember eltűnődhet azon, vajon hány, első látásra hosszas késedelmet szenvedő per volt valójában csalárd módon kezdeményezett, és ily módon meglehetősen zavaros ügy. Ebből a szempontból nem lehet véletlen, hogy a kezdetben idézett példa, a Drágfiak és a Perényiek ügye, amely huszonnyolc éven át tartott, végül a bíróság által elutasításban részesült, és a felperest patvarkodás miatt elmarasztalták.⁴⁶

Fordította: SEBŐK FERENC

⁴⁶ Lásd fent a 8. jegyzetet.

„Fapadossal” a Selyemútra

Thomas O. Höllmann: *A Selyemút. Ford.: Uray-Kóhalmi Katalin. Corvina Tudástár, Budapest, 2006. 136 old.*

A neves sinológus és etnológus, Thomas O. Höllmann, a Münchener Egyetem kínai tan-székének professzora – sok más mellett – már jónéhány éve foglalkozik az ókori és középkori Eurázsia egyik legjelentősebb kereskedelmi útvonalának, a Selyemútnak számos fontos és izgalmas kérdésével.¹ Nem volt meglepő tehát, hogy 2004-ben a neves német kiadó, a C. H. Beck Verlag jelentette meg e mostanság ismét nagy figyelmet kiváltó témakör legújabb, rövid összefoglalását Höllmann tollából.² Örvendetes tény, hogy a könyv magyar kiadására sem kellett túl sokat várnunk: 2006-ban a Corvina Kiadó *Tudástár* sorozatában a neves tudós orientalista, Uray-Kóhalmi Katalin fordításában jelent meg a mű.

Előszavában Höllmann kitér a könyv viszonylag rövid terjedelmére, és korrekt módon jelzi, hogy az alábbi oldalakon csak az általa leglényegesebbnek tartott kérdésekre és problémákra fog koncentrálni, s mindez alapos rövidítéseket és egyszerűsítéseket eredményez. Lényegében felmentést ad tehát a könyvnek, hiszen ilyen terjedelemben és szerkezet mellett nehezen kérhető számon az a sok minden, amely így – érthető módon – ebbe a műbe nem kerülhetett be, gyakran még említés szintjén sem.

¹ Így például: *Chinese Rock Inscriptions in the Indus Valley (North Pakistan)*. In: *Land Routes of the Silk Roads and the Cultural Exchanges between East and West before the 10th Century*. Beijing, 1996. 425–436.; *Jews, Christians, and Muslims in China*. In: *The Three Religions*. Ed. by Cohen, N. – Heldrich, A. München, 2002. 87–100.

² Höllmann, Thomas O.: *Die Seidenstrasse*. München, 2004.

Az első fejezet (*Tájak és útvonalak*) elsőséggel a Selyemút természeti akadályaiival, a magas hegységek és sivatagok átszelésének nehézségeivel foglalkozik. Ezt a szállítás módozataival és az ellátás nyilvánvaló nehézségeinek felsorolásával egészíti ki Höllmann. Csak ezt követően ír a fejezet talán leglényegesebb eleméről, a szárazföldi s végül a tengeri útvonalakról.

A talányos című második fejezet (*Kezdetes szerzetesek és idegen ördögök*) a Selyemúton megforduló legfontosabb utazókat, felfedezőket, kutatókat gyűjti csokorba, legyenek akár buddhista zarándokok, velencei kalmárok avagy 20. századi európai tudósok. Ezek mindegyikének beszámolója, így a szövetségkötés céljából messze nyugatra küldött kínai tábornok, Zhang Qian vagy a buddhizmus „ősforrását”, Indiát meglátogató szerzetes, Xuanzang, esetleg a mongol káni udvarba is eljutó ferences szerzetes, Rubruk írásai jelentősen hozzájárultak a Selyemút egykori történetének és mindennapi életének megismeréséhez. Mint ahogy nagy jelentőségűek voltak azok a tudományos expedíciók is, amelyeket a 20. század első felében európai tudósok, így a svéd Sven Hedin, a brit szolgálatban álló, de magyar származású Stein Aurél, avagy a porosz Grünwedel és Le Coq vezettek. Höllmann – nagyon helyesen – nem hallgatja el néhány nyugati tudós pusztításait a Selyemút felbecsülhetetlen értékű emlékeiben; így azt a rombolást sem, amit az amerikai Langdon Warner követett el Dunhuang buddhista freskóiban. A német szerző sommás ítéleteivel (például Stein Aurél gátlástalanságáról) azonban nem minden esetben érthetünk egyet. Például Steinnek az ősi kéziratok megvásárlására és elszállítására tett lépéseit – ismerve a magyar tudós alapvető attitűdjét, valamint a korszak

helyi politikai, közbiztonsági viszonyait – sokkal inkább jellemezte a tudomány szolgáltatásába vetett hit és a kéziratok sorsa feletti aggodalom, mintsem valamiféle „imperialista gőg”.

A harmadik fejezetben (*Nyelv és identitás*) a Selyemút végtelenül gazdag nyelvi viszonyainak bemutatása mellett (melyek jól tükröződnek a fellelt számos ókori és középkori írott emlékekben) Höllmann olyan izgalmas kérdésekre is kitér, mint az előítéletek, sztereotípiák, valamint az önmeghatározás problematikája, amelyek jól kapcsolódnak az *ethnosz* fogalmának meghatározását célul kitűző kutatásokhoz. Talán e fejezet kapcsán érezzük leginkább, hogy szerzőnk nem csak sinológus, hanem etnológus is foglalkozik.

A negyedik fejezet címe – *Államok és szövetségek* – kissé félrevezető. Az olvasó talán azt gondolhatná, hogy itt a Selyemút meghatározó államalakulatainak politikai-avagy diplomáciatörténetét kapja, azonban erről nincs szó. A fejezet sokkal inkább az említett nagyhatalmak (így Kína, Bizánc, a Kalifátus, illetve a Mongol Birodalom) általános jellemzőit s ezen belül is a hatalomgyakorlás, hatalom-érvényesítés és a legitimitáció legfontosabb elemeit (így például a néha keménykezű, néha engedékeny diplomáciát; a kulturális vagy akár vallási küldetéstudatot stb.) emeli ki.

A Selyemút fogalma már *expressis verbis* összekapcsolódott a kereskedelem fogalmával, így talán furcsa, hogy a mű egyik legalapvetőbb – s úgy vélem, hogy egy ilyen típusú könyv esetében valóban el nem hagyható – fejezete (*Kereskedelem és adó*) a fenti fejezeteket ötödikként követi csak. Itt nemcsak a kereskedelmet lebonyolító kereskedőkről, de a Kínából nyugat felé és a nyugatról Kínába érkező áruk sokféleségéről, valamint az adózások rendjéről és mértékéről is viszonylag jó képet kapunk. A füzeteszközökről írott alfejezet érdeme, hogy rávilágít arra, miszerint ezen úthálózat szinte örök érvényű és megdönthetetlen tekintélyű valutája, a selyem mellett azért ko-

moly pénzforgalommal is számolnunk kell már egészen a Han-dinasztia korától (Kr. e. 206 – Kr. u. 220) kezdve.

A Selyemút azonban nem csak a kereskedelmi árucikkek szállításának útvonala volt, számos szellemi és vallási irányzat is benne találta meg terjedésének leggyorsabb és legésszerűbb lehetőségét. A hatodik fejezet (*Zarándokok és próféták*) a nagy világvallások (a buddhizmus, kereszténység, iszlám stb.) mellett a ma már nem létező vagy éppenséggel eltűnőben lévő, de egykor hasonlóan népszerű vallások (így például a zoroasztrizmus vagy a manicheizmus) terjedését mutatja be a Selyemút mentén.

A hetedik s egyben utolsó fejezet (*Művészetek és találmányok*) a Selyemút egyedülállóan gazdag művészetének rövid felvillantását teszi lehetővé. A buddhizmus és az iszlám művészetének néhány itt kiemelt aspektusa azonban – úgy vélem – nem eleget ér ennek a rendkívül bonyolult és összetett kérdéskörnek a plasztikus ábrázolásához. A fejezet második felében azon találmányokról esik szó, amelyek elsősorban keletről nyugatra eljutva hozzájárultak a kereskedelmi útvonal hírének öregbítéséhez (papírkészítés, nyomtatás, iránytű stb.).

A könyv epilógusának (*Olaj és ópium: végszó a jelenlegi helyzethez*) el nem vitatható szándéka, hogy a mind térben, mind időben oly távolinak tűnő Selyemút megszületésének és változásainak máig ható következményeit megvilágítsa és aktuálpolitikai közegbe helyezze. Szó esik az UNESCO határokon átnyúló kezdeményezéseiről (tudományos konferenciák, expedíciók szervezése stb.), de egyúttal a térség jövőjét meghatározó gazdasági körülményekről (földgáz- és olajvezetékek, kábítószerek kereskedelme) és a terület jelentős részén mindmáig uralkodó politikai bizonytalanságról, így Afganisztán vagy Irak helyzetéről. Az itt leírtak alapján egyet kell értenünk Höllmann véleményével, aki szerint ma talán nagyobb hatással van e térség az egész világ sorsára, mint valaha.

Bár a fejezetek sorrendjét és tartalmát néhány esetben esetlegesnek érzem (a második és a hatodik fejezet nemcsak tartalmában kapcsolható részben egymáshoz, de még címében is hasonlít egymáshoz), ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a mű szintetizálásra törekszik, áttekinthető szerkezetű, a térképek, táblázatok és képmellékletek többsége pedig nagyban hozzájárul a kötet használhatóságához. Külön ki kell emelni a könyvhöz csatolt két irodalomjegyzéket is. Az egyik, a Höllmann által összeállított bibliográfia a legújabb és általa legfontosabbnak ítélt nyugati nyelvű szakirodalom imponáló listája, míg a másik a fordító, Uray-Kóhalmi Katalin által készített szakirodalmi ajánló, amely a téma magyar nyelvű irodalmából szemezget.³ Említést érdemel, hogy a magyar fordítás egyenesen magas színvonalú, élvezetes olvasmány.

A kötet számos értéke mellett azonban szót kell ejtsek a könyv kisebb-nagyobb hibáiról is. Ezek egy része olyan, amely már az eredeti könyvben is problematikus; más gondok sajnos a magyar kiadásban jelentkeznek. Így például az egyébként többnyire jól használható táblázatok közül kettő: a 6. (*A Góbi és a Takla-Makán szegélyén talált régi szövegek nyelvei és írásai*) és a 7. (*A Selyemút területén ma található nyelvek osztályozása*) rendszerezési elve nem világos, Höllmann ugyanis sem a kronológiai rendet, sem az ábécé sorrendet, sem a területi csoportosítás elvét nem követi, így azonban egy a témában kevésbé jártas olvasó számára e táblázatok nehezen követhetők és érthetők.

³ E rövid válogatáson természetesen nem lehet számon kérni mindazt, ami az utóbbi száz évben magyar nyelven napvilágot látott a Selyemút vonatkozásában, én mégis hiányolok legalább két olyan munkát, amely mindenki számára hozzáférhető és a mai napig használható: Ligeti Lajos: *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest, 1940.; Boulnois, Luce: *A selyemút*. Ford.: Litván György. Budapest, 1966.

Ugyancsak már az eredeti verzióban is hibásan szerepel néhány mű adata a Höllmann által összeállított bibliográfiában. Így például Dabbs munkájának címe nem *History of the Discovery and EXPLOITATION* [kiemelés tőlem: F. Sz.] *in Chinese Turkestan*, hanem *History of the Discovery and EXPLORATION in Chinese Turkestan* (119. old.). Stein fontos munkája (*Ancient Khotan*) nem Londonban, hanem Oxfordban jelent meg 1907-ben (122. old.). A magyar kiadásban ezek a hibák sajnos kiegészülnek további sajtóhibákkal is, így például: Anna Ierusalimskaja szerzőtársa nem *Birgitt Borkopp* (120. old.), hanem *Borkopp*, vagy Haussig keresztnéve nem *Wilelm* (119. old.), hanem *Wilhelm*; ugyanezen szerző egyik művének címe pedig ugyancsak helytelenül van feltüntetve: *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstraße in Vorislamischer [sic] Zeit*; stb.

Ezt a listát sajnos kiegészíthetjük még az eredeti kötetben nem szereplő, magyar nyelvű munkákat ajánló irodalomjegyzék sajtóhibáival is. Például: Miklós Pál itt szereplő könyvének címe *A Tunhuangi Ezer Buddha barlangtemplomok* (125. old.) eredetileg a következő: *A tunhuangi Ezer Buddha Barlangtemplomok*. Stein Aurél három belső-ázsiai expedíciójának népszerűsítő összefoglalása elsőként nem 1936-ban, hanem 1934-ben jelent meg, ráadásul az irodalomjegyzékben csak a munka alcíme jelenik meg (*Három kutató utam Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain*), a kötet főcíme (*Ősi ösvényeken Ázsiában*) azonban nem.⁴

A magyar kiadásban emellett néhány esetben nem egyeznek a tartalomjegyzékben felsorolt fejezetcímek a kötetben megjelenő címekkel, például: *A téma nyugati nyelvű szakirodalmából* (6. old.) – *Váloga-*

⁴ Stein Aurél: *Ősi ösvényeken Ázsiában. Három kutató utam Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain*. Ford.: Halász Gyula. Budapest, 1934.

tás a téma nyugati nyelvű szakirodalmából (118. old.) stb.

Ugyanez a helyzet néhány fontos adattal is. Míg az eredeti verzióban helyesen szerepel Stein Aurél második belső-ázsiai expedíciójának dátuma (1906–1908) (38. old., 5. táblázat), addig a magyar kiadásban – ki tudja miért – már 1905–1908-at olvashatunk (38. old., 5. táblázat). Ugyanezen táblázatban az Albert Grünwedel által vezetett, 1905 és 1907 között lezajlott harmadik és az Albert herceg vezette 1913–14-es negyedik porosz Turfán-expedíció egyszerűen eltűnt a listáról (ugyanakkor háromszor is szerepel az 1902–1903-as első expedíció). Mind közül talán a legérthetetlenebb magyar szerkesztői tévedés volt a mutatóban dinasztia-ként aposztrofálni Yunnan és Xinjiang kínai tartományokat: *Yunnan (Jünnan)-dinasztia* [sic] (133. old.), illetve *Xinjiang (Szin-tyiang)-dinasztia* [sic] (132. old.).

Gondok vannak néhány esetben a kötetben szereplő idegen (többnyire keleti nyelvekből származó) szavak átírásával kapcsolatban is. Ezek egy részében nyilvánvalóan egyszerű sajtóhibából eredő következtetlenségről lehet szó, például: *kariz* (17. old.) – *kariz* (21. old.); *Eufrátesz* (17. old.) – *Eufratesz* (128. old.); *Szir-darja* (16. old.) – *Szir-darja* (14. old.) stb. Más esetekben átírási bizonytalanság lehet az ok, például: *Güyük* (48. old.) – *Güyük* (128. old.); *Palmýra* (21. old.) – *Palmíra* (131. old.); *manicheus* (43. old., 6. táblázat) – *manicheus* (52. old.) stb.

Különösen zavaróak azok az esetek, amikor a német eredeti egy-egy alakja érezhetően nyomot hagy a magyar kiadásban, például: *Kampánia* (34. old.) szerepel *Campania* helyett (ugyanakkor másutt például: *Ancona* [77. old.]) vagy *Bodhisattva Avalokitesvara* szerepel (29. old.) *Avalokitésvara* *Bódhisattva* helyett (ugyanakkor másutt: *bódhisattvák* [86. old.]); stb.

A mutatóval kapcsolatban is vannak apró hibák. Sok kifejezés egyáltalán nincs meg a mutatóban, például: Kundzserab (9. old.), Iaxartes (16. old.), Babilon (60. old.), más kifejezések esetében pedig olyan oldalszámok is fel vannak tüntetve, ahol az adott kifejezés nem fordul elő (például: Itália esetében a 34. oldal).

Úgy vélem, megállapíthatjuk, hogy Uray-Kóhalmi Katalin remek fordítását a magyar nyelvű kötet esetében sajnálatos módon egy érzékelhetően alacsonyabb színvonalú szerkesztői munka egészítette ki. Mindez azonban – mérlegre téve a könyv egészét – bármily hosszúnak is tűnhet a fenti hibák listája, nem rontja le a mű alapvető értékeit. Mindent egybevéve e kötetet talán leginkább egy „fapados” repülőjárat-hoz lehetne hasonlítani: néha pontatlan, ugyanakkor átlátható, s izgalmas vele az utazás; de éppen csak annyit ad, amennyi feltétlenül szükséges. Ha valaki többre vágyik – legyen az szaktudós vagy érdeklődő –, ne csak ezzel a „fapadossal” „induljon el” a Selyemútra.⁵

FELFÖLDI SZABOLCS

⁵ Csak az utóbbi hónapok terméséből két további olvasmány: megjelent e könyv bibliográfiájában is szereplő Whitfield biográfia magyar fordítása: Whitfield, Susan: *Stein Aurél, a selyemút felfedezője* címmel (Nyíregyháza, 2006.), illetve Stein Aurél magyarul elsőként megjelent könyve: a *Homokba temett városok* második, javított és felfrissített kiadása (Ford.: Halász Gyula. Szerk.: Felföldi Szabolcs. Budapest, 2007.).

Elfelejtett források a késő antikvitás követjárásairól

Andrew Gillett: Envoys and Political Communication in the Late Antique West 411–533, Cambridge University Press, 2003. 335 old.

A szerző, Andrew Gillett a sydneyi Macquarie Egyetem oktatója. Az alábbiakban ismertetett első könyvének alapjául a Torontói Egyetemen 1994-ben védett PhD disszertációja szolgált. Gillett otthonosan mozog a kései ókor és a kora középkori Európa történetében, amellyel kapcsolatban már több publikációja is megjelent.¹ Ugyanakkor nem választott könnyű témát, hiszen ennek a korszaknak a követjárásairól ez idáig még nem született átfogó munka, csupán néhány kisebb tanulmány látott napvilágot.

A könyv által tárgyalt időszakban, tehát 411 és 533 között a nyugatrómai birodalom területein változások egész sora zajlott le. Az ókori világ egyik legnagyobb hatalma darabjaira hullott, így az évszázadokig fennálló politikai kapcsolatok teljesen új jelentőséget kaptak. Ebben a zűrzavaros korban a követsegekre és a követekre kiemelt szerep hárult. A gótok, vandálok, szvévek és a rómaiak között folyamatosak voltak a kisebb-nagyobb összetűzések. Gillett ezt a feszült viszonyt már a könyv elején igyekszik hangsúlyozni, ahol az 1991 január–februárjában zajló Öböl-háborús diplomáciai mozgásokkal állítja párhuzamba az 5. századi esemé-

nyeket. Jóllehet első olvasásra ez túlzásnak hat, azonban ha a két kor diplomáciai aktivitására figyelünk, a hasonlóságot talán jobban el tudjuk fogadni.

Sajnos Gillett nem teszi világossá, hogy miért éppen a 411. évet választotta könyve kezdő dátumául. Az olvasónak így már a könyv elején találgatásokba kell bocsátkoznia. Vajon III. Constantinus kivégzését, Constans megölését, esetleg a vandálok vagy a szvévek új területi gyarapodását kell látni a 411-es év mögött?² A kérdésre nincs egyértelmű válasz, maga a szerző csak annyit közöl, hogy ekkortájt alakultak ki az első barbár királyságok Nyugat-Európában. Példaként a vandálokat, alánokat, valamint a szvéveket említi (6. oldal). Az alánok neve tévesen szerepel a szerző felsorolásában, hiszen önálló államot sohasem alapítottak Nyugat-Európában, félreértésre a későbbi 483. évi ediktum, illetve a 484-ben kelt törvénykönyv adhatott okot, amely Hunerich (477–484) királyt a vandálok és az alánok uralkodójaként említi.³ Továbbá az Alarich által vezetett vizigótokat kihagyja a felsorolásból, annak ellenére, hogy ők foglalták el 410-ben Rómát. Pedig ezzel a példával rámutathatott volna arra, hogy a Nyugat-Európában kialakuló új hatalmi körzetek részben a bizánci politika következményei voltak, hiszen a 4–5. század folyamán erős

¹ Így például szerzője az alábbi cikkeknek: *Jordanes and Ablabius*. *Studies in Latin Literature and Roman History*, 10. (2000) 479–500.; *Rome, Ravenna, and the Last Western Emperors*. *Papers of the British School at Rome*, vol. 69. (2001) 131–167., valamint társszerzője volt az Alexander C. Murray által szerkesztett, 1998-ban kiadott *After Rome's Fall: Narrators and Sources of Early Medieval History*. (Toronto, 1998.) című kötetnek.

² Blockley, R. C.: *The Dynasty of Theodosius*. In: Cameron, Averil–Garnsey, Peter (eds.): *The Cambridge Ancient History*, vol. XIII. *The Late Empire*, A. D. 337–425. Cambridge, 1998. 129–133.; *Hydatii Lemici Continuatio Chronicorum Hieronymianorum*, 49. Ed.: Mommsen, Theodor. *Monumenta Germaniae Historica*, *Auctores antiquissimi* vol. XI. 18.

³ Wolfram, H.: *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*. Berkeley–Los Angeles–London, 1997. 169.

gótellenes hangulat alakult ki Konstantinápolyban, amelynek következtében a bizánci kormányzat sikeresen szabadult meg nemcsak Alarichtól, hanem – pár évtizeddel később – az osztrogót Theoderictől is.

Gillett a kezdő dátumhoz hasonlóan a befejező évszám, 533 kiválasztásának okát sem indokolja, bár ebben az esetben könnyebb dolgunk van, hiszen ekkor indult meg Justinianus császár hadvezére, Belisarius 15 000 fős seregével a vandál királyság megdöntésére.⁴ Megjegyezhetjük ugyanakkor, hogy a szerző nem ragaszkodik következetesen a maga által megadott időhatárhoz, hiszen helyenként kitér a Justinianus háborúja utáni évekre is.

A csaknem 350 oldalas könyv hét nagy fejezetre tagolódik. Az elsőben Gillett a 411 és 533 közötti követjárásokat veti össze az ókori Görögország, valamint a Római Birodalom történetéből vett példákkal. A következő fejezetet az 5. század legjelentősebb krónikáirójának, Hydatiusnak szenteli. A késő ókori Nyugat történetírásának legjellemzőbb vonása a krónikák megjelenése. Ez az új műfaj annak köszönhetette népszerűségét, hogy az események tömör összefoglalását nyújtotta. A hispániai püspök krónikája, amely a félsziget korabeli történetét beszéli el, több szempontból is különlegesnek mondható. Egyrészt azért, mert nem követi a krónika műfajának vonásait, hiszen egyes esetekben a kortársaknál jóval bővebben mutatja be az eseményeket, másrészt feltűnően sok, negyvenkét követség leírása szerepel benne. A szerző tehát nem véletlenül alapozta könyve leghosszabb fejezetét az 5. századi krónikás művére. Hydatius leírása alapján a követjárások különböző korabeli változatait különíthetjük el, Gillett ennek alapján mutatja be a követségek főbb típusait,

megkülönböztetve a békekövetséget, az információszerzést szolgáló követjárást az egyszerű, protokolláris jellegű látogatásoktól.

A szerző részletesen elemzi a Hydatiusnál említett követségeket, még a legapróbb megjegyzésekre is kitérve. A krónikás például ezt írja a 384. évnél: „A perzsák követei Constantinopolisba mentek Theodosiushoz.”⁵ A 437. évnél pedig a következő feljegyzés szerepel: „Censoriust és Fretimodot újra elküldték követként a szvévekhez.”⁶ A krónika második felében tovább szaporodnak az egyes követségekről szóló leírások, melyekhez Gillett terjedelmes kommentárokat fűz. Ezeket az értekezéseket azonban nem a gondolatmenet követeli meg. Úgy tűnik, azért kaptak helyet a műben, mert Gillett egyes témákban, így például Hydatius *Chronicájában* otthonosabban mozog, mint más területeken. Ennek következtében a könyvnek ez a része csaknem ötven oldalt tesz ki, míg a Prosper alapján bemutatott Leó féle követségre elnagyoltan, alig több mint egy oldal terjedelemben tér ki.

Ebben a fejezetben a szerző megpróbál arra a kérdésre válaszolni, vajon honnan értesülhetett Hydatius ennyi követségről (50. old.). Szerinte, mivel a krónikás egy provincia püspöke volt, elég befolyásosnak számított ahhoz, hogy maga is elláthasson követi teendőket, forrásainak egyik részét tehát saját élményei jelenthették. Ezenkívül más, Hispániába érkező követségektől és utazóktól, valamint levelezéséből is származhattak értesülései (51. old.). Gillett azonban nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy Hydatius volt a *Consularia Constantinopolitana*-ban említett, i. e. 509 és i. sz. 395 közötti események másolója, valamint a 396–476 közötti *consullista* első szerkesztője.⁷ Ám ha

⁴ Lee, A. D.: *The Eastern Empire: Theodosius to Anastasius*. In: Cameron, Averil–Ward-Perkins, B.–Whitby, M. (ed.): *The Cambridge Ancient History*. vol. XIV. *Late Antiquity: Empire and Successors. AD 425–600*. Cambridge, 2000. 73.

⁵ *Hydatii Lemici Continuatio*, 11., 15.

⁶ *Hydatii Lemici Continuatio*, 111. 23

⁷ *Hydatius: Chronica (379–469)*. In: *Documenta Historica* 68. köt. Fordította és a beve-

figyelembe vesszük, hogy Hydatius idős korában írta krónikáját, akkor valószínűleg már a *Consularia* szerkesztése alatt hozzájuthatott olyan dokumentumokhoz, amelyek segítették a követségekről való információszerzést.

Gillett a fejezet utolsó oldalain Hydatius részletes leírásai alapján bemutatja a szvév és vandál diplomáciát, valamint a követségek különféle változatait. A forrásban való említésük szöveghelyeit a fejezet végén szemléletes táblázatba foglalva találjuk meg.

A harmadik fejezetben Sidonius Apollinaris *panegyricus*ának részletes bemutatását olvashatjuk. Apollinaris a galliai Lugdunum (Lyon) egyik legelőkelőbb keresztény családjának sarja volt, később a rövid életű Avitius császár veje lett, 469-ben pedig Averna püspökének választották, műveinek nagy részét ekkor írta.⁸ Gillett a püspök császárról írt *panegyricus*ának elemzésén át vázolja fel annak keletkezési körülményeit, témáját és propagandafunkcióját. Avitius 439-ben Gallia *praefectus praetorió*ja lett. Aëtius vizigótokkal folytatott háborúskodása alatt, 437-ben rávette a vizigótok királyát, I. Theoderichet, hogy elfogadja a békefeltételeket. I. Theoderich azonban hamarosan meghalt, így fia, II. Theoderich igyekezett meggyőzni Avitiust, hogy Petronius Maximus halála után foglalja el a trónt. 455. július 9-én császárrá is választották, a tisztséget azonban nem birtokolhatta sokáig, hiszen 456 októberében meghalt.⁹ A *panegyricus* részletes képet fest a gall arisztokrácia és a toulouse-i gót állam kapcsolatáról. Sidonius a követségekkel kapcsolatban is jóval több részlettel szolgál, mint Hyda-

tius. Gillett egyébként alábecsüli Sidonius munkájának propagandafunkcióját, amelyet érvelve, hogy az csupán arra szolgált, hogy az új császár támogatását kinyilvánítsa, hiszen Avitius uralmát a *senatus* ekkor már elfogadta (91. old.).

A negyedik fejezetben Gillett az 5–6. századi püspökök követjárásait tárgyalja, azonban csak azokkal az egyháziakkal foglalkozik, akiket később szentté avattak. Így sajnos elmarad olyan, a korszak szempontjából nélkülözhetetlen forráscsoportoknak a részletes vizsgálata, mint Ennodius levelei vagy Ferrandus diakónus Fulgentius észak-afrikai püspök életéről írott munkája. Ebben a fejezetben öt követjárás leírása található, közülük azonban I. Leó pápának a hun Attilához vezetett követségéről, galliai Orientius és Vivianus toulouse-i nyugati gótokhoz küldött követségeiről elég röviden értekezik a szerző.

I. Leó pápa tárgyalásakor a szóba jöhető források felsorolásából Gillett nem szól Priscus töredékeiről, noha a történetíró felsorolja Attila itáliai hadjáratának lehetséges okait, megemlítve azt is, hogy a hun uralkodó III. Valentinianus testvérét, Honoriat akarta feleségül venni. Állítását arra alapozza, hogy Honoriat elküldte gyűrűjét Attilának, aki az üzenetet félreértelmezve hozományként a nyugati birodalom felét kérte.¹⁰ A pápa követségével kapcsolatban Gillett figyelembe vehette volna azt is, hogy a 451-es chalcedoni zsinat 28. kánonja, csorbát ejtve a pápa tekintélyén, egyenlőnek deklarálta a keleti és nyugati egyházfőt, amit I. Leó a 452-ben Attilához, majd három évvel később Geiserichez vezetett követsége révén igyekezett helyreállítani.¹¹

zető tanulmányt írta: Széll Gábor. Szeged, 2005. 7.

⁸ Bautier, Robert-Henry – Angermann, Norbert – Auty, Robert (Hrsg.): *Lexikon des Mittelalters*, vol. VII. Stuttgart, 1999. 1834–1865.

⁹ Schmidt, Ludwig: *Die Ostgermanen*. München, 1969. 308.

¹⁰ Blockley, R. C.: *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. Liverpool, 1981. 305–306.

¹¹ Ostrogorsky, G.: *A Bizánci Állam története*. Budapest, 2003. 69.; Wirth, Gerhard: *Attila: das Hunnenreich und Europa*. Stuttgart–Belin–Köln, 1999. 110–111.

Két korabeli művet viszont alaposan elemez a szerző. Bemutatja azt az Auxerre-i Germanusról szóló hagiográfiai munkát, melynek szerzője a 4–5. században élt Lyoni Constantius. Ebből öt utazás történetét ismerhetjük meg, melyeket Germanus Britanniába, Arles-ba, ismét Britanniába, majd az alánokhoz, végül pedig Ravennába, III. Valentinianus császárhoz tett. A szent püspökök életéről szóló fejezet Ennodius *Vita Epiphani* című munkájával zárul. Gillett ebben a fejezetben a forrásokat inkább leírja, mint elemzi. Abban bizonyára igaza van, hogy a szentek életrajzaiban az antik auktorok túlzásba viszik a püspökök szerepének hangsúlyozását, azonban talán túl könnyen mond le arról, hogy az egyes források összevetésével további következtetésekre jusson. A későbbi fejezetekben ennek megfelelően az egyházi források vizsgálata háttérbe is szorul, holott jó lett volna, ha más szerzők műveit is hasonló alapossággal elemezte volna, mint *Hydatius* munkáját.

Az ötödik fejezet részletesen tárgyalja az osztrógótok itáliai uralkodását, megismerhetjük a ravennai udvar két jelentős személyiségének, Cassiodorusnak és Senariusnak a működését. A szerző sajnálatos módon Anonymus Valesianus munkáját csak röviden említi a bevezetőben (40. old.), holott Anonymus krónikájának második része szervesen kapcsolódik az osztrógótok itáliai uralkodásához. Gillett a 40. oldalon csupán annyit jegyez meg, hogy 490 és 497 között három követtség¹² ment Konstantinápolyba, hogy elismertessék Theoderich uralkodását. Ezekről azonban többet is elmondhatott volna. Tudjuk ugyanis, hogy az osztrógót uralkodó elsőként a római *senatus* fejét, Rufius Festust küldte a keleti birodalom-részbe 490-ben. Ezt követően 491-ben, Zenón császár halálának évében Faustus Niger indult útnak, ám az általa vezetett

diplomáciai csoport, útközben értesülve a császár haláláról visszafordult, a követtség tehát sikertelen volt.¹³ Végül 497-ben ismét indult egy Festus által vezetett követtség Konstantinápolyba, hogy most már az új uralkodóval, Anastasiozzal próbálják meg elismertetni Theoderich Itáliai uralmát.

Gillett bizonyára Anonymus Valesianus rövid leírásait is Hydatiuséhoz hasonlóan kezelte, és úgy gondolta, hogy fenti esetben csak egyszerű, protokolláris követjárásról beszélhetünk. Ebben az esetben azonban nem erről van szó. A Gillett által tárgyalt időszakban ugyanis nem három követtség indult útnak, hanem négy, hiszen Gelasius pápa tizedik levelében arról olvashatunk, hogy 493-ban Faustus Niger *magister officiorum* indult Konstantinápolyba az Akakios-féle skizma megvitatása ügyében.¹⁴ Jóllehet erre a követségre I. Gelasius pápa kezdeményezésére került sor, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni, mivel a *magister officiorum* vezette, így az osztrógót uralkodónak, Theoderichnek is tudnia kellett az eseményekről. A kérdést tovább bonyolítja egyrészt az, hogy a Faustus által vezetett diplomáciai csoport tárgyalásai kudarcba fulladtak, a két egyház között tehát nem született egység, másrészt pedig az, hogy a követtség évében kiáltották ki a gótok Theoderichet királyukká. Érdemes lett volna Anonymus Valesianus leírásait Cassiodorus *Variae*jával egy fejezetben tárgyalni, hiszen így a követések összefüggése jobban kidomborodott volna. Különös, hogy Gillett nem figyelt fel a 493-as követségre, holott az Epiphanius életének kronológiáját tárgyaló függelékéből kitűnik, hogy felhasználta Gelasius pápa leveleit (285. old.).

¹³ *Anonymi Valesiani Pars Posterior*, uo.

¹⁴ *Epistolae Romanorum Pontificum Genuinae et quae ad eos scriptae sunt* A S. Hilario usque ad Pelagium II. vol. I. *Gelasius: Epistola 10*. Ed. Thiel Andreas, Leipzig, 1867. 341–348.; Richards, Jeffrey: *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages 476–752*. London, 65.

¹² *Anonymi Valesiani Pars Posterior*. 11. 53, 12. 57, 64. Ed. Theodor Mommsen: *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*, vol. IX. Berolini, 1892. 316., 322–324.

Itt térek ki néhány olyan kisebb tévedésre és pontatlanságra, amely a források alaposabb olvasásával és egybevetésével elkerülhető lett volna. Iulius Neposról, aki szintén az Epiphanius életét tárgyaló függelékben szerepel, a szerző egy 473-as követségről beszélve megjegyzi, hogy császár volt, holott ezzel a címmel 474 júniusában ruházták fel.

A 250. oldalon az áll, hogy „494-ben Urbicus valószínűleg *quaestor* volt Theoderich udvarában”. Urbicus egészen pontosan *quaestor sacri palatii (illustrissimus)* volt, Theoderich egyik leghűségesebb híve. Theoderich ugyanis Odoacer legyőzését követően kihirdette a rómaiaknak, hogy amennyiben nem támogatják őt, úgy elveszíthetik végrendekezési jogukat, valamint a tulajdonuk szabad eladási jogát.¹⁵ Az osztrogót uralkodó Urbicust bízta meg a feladat végrehajtásával, amit egy egyszerű *quaestor* sohasem kaphatott volna meg.

Gillett említést tesz egy Dalmatiába induló diplomáciai csoportról, amelyet Arator vezetett (190. old.). Ez esetben is szerencsésebb lett volna a *Variae* és az Epiphanius életéről szóló írást egy fejezetben tárgyalni. Ugyanis Ennodius és Cassiodorus munkájában több ízben szó esik a liguriai származású Aratorról. A korán árvaságra jutott ifjú Milánóban nőtt fel Epiphanius utóda, Laurentius püspök gyámsága alatt. Később, 504-ben belépett Deuterius milánói iskolájába, majd pedig Theoderich udvarába került mint *advocatus*, végül egy követséggel Dalmatiába ment.¹⁶ Arator személyében összekapcsolódik az egyházi oktatás és a ravennai udvar, hiszen annak, aki az osztrogót uralkodó legbensőbb köreihez kívánt tar-

tozni, már kora ifjúságától kezdve jelen kellett lennie Ravennában, végig kellett szolgálnia a kötelező tisztségeket. A Ravennába kerülő ifjú először apródként kezdte, majd egyre feljebb emelkedett a hivatali ranglétrán, végül pedig elérte a *maior domus* tisztséget. Így elnyerte a király bizalmát, és az udvari nemesség tagjává vált, egyben a király állandó kíséretének is tagja lett. Ez a szervezet az itáliai osztrogót kormányzat szívéét jelentette.¹⁷ Gillettnek érdemes lett volna megvizsgálnia az egyedülálló esetet: Arator miként hasznosította egyházi képzettségét a ravennai udvarban.

A 185. oldalon Gillett azt írja, hogy „...Theoderich kiaknázza a római senatus rangidős tagjainak szolgálatait, hogy különleges megbízásokat végezzenek, ami egyik udvari hivatalnak sem volt feladata”. Ez az állítás pontosításra szorul, ugyanis az uralkodó többféle tisztség betöltőit is alkalmazta követként. Theoderich a *maior domus* sokra bízta a legkomolyabb jogtalanságok kivizsgálását és a kényesebb követjárások lebonyolítását. Az ilyen címmel rendelkező személyek – név szerint Gudila, Bedeulf és Arigern – közvetítették a Laurentius-féle skizma idején az uralkodó és a zsinat között.¹⁸ Szót kell ejtenünk a ravennai udvar legbefolyásosabb tisztségének számító *magister officiorum*ról is, akinek a kezében nemcsak olyan feladatkörök egyesültek, mint a provinciális kormányzók felügyelete, a városi vezetők kinevezése,¹⁹ hanem ő vezette, amint azt Cassiodorus is megjegyzi, a legfontosabb követjárásokat is.²⁰ Az a megállapítás, hogy a követségek többségének élén a *caput senatus* állt, nem azt jelenti, hogy az osztrogót udvarban nem állt rendelkezésre megfelelő ember. Valószínűleg

¹⁵ *Magni Felicis Ennodi Opera*, 131–136. Ed. Friedrich Vogel, *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*, vol. VII. Berlin 1885. 100–101.

¹⁶ *Cassiodori Senatoris Variae*, VIII. 12. Ed. Theodor Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*, vol. XII. Berolini, 1898. 243.

¹⁷ Wolfram, Herwig: *History of the Goths*. London, 1990. 291.

¹⁸ Barnwell, P.S.: *Emperor, prefects and kings: the Roman west, 395–565*. London, 1992. 142.

¹⁹ Barnwell: *Emperor*, 395–565., 143–144.

²⁰ *Cassiodori Senatoris Variae*, VI. 6., 179–180.

arról lehetett szó, hogy uralkodása első szakaszában Theoderich igyekezett kedvezni a római arisztokrácia egyes befolyásos csoportjainak.²¹ Ezt támasztja alá Faustus Niger már említett 493-as konstantinápolyi útja, amit, mint láthattuk, a szerző kihagyott a felsorolásból. A *saiók* ugyancsak el-láthattak diplomáciai feladatokat. Az elnevezés a gót *saljan* szóból ered, jelentése: követő. Feladatuk sokrétű volt, maga Cassiodorus is sok *saiót* megemlít. E méltóság viselői nem rendelkeztek magas pozícióval, mégis a király személyében jártak el.²² Grimodát például azért küldte az uralkodó Ferrocinctus törvényszolgához, hogy segítsen meggátolni a volt *praefectus praetorio*, Faustus törvénytelenégeit.²³

A szerző az eddig tárgyalt fejezetekben megismerteti az olvasóval a késő ókori Európát behálózó politikai követjárások sokszínűségét, bemutatja a politikai kommunikáció szintjeinek váltakozásait. A hatodik fejezetben (*Negotium Agendum*) a követségek fogadására, valamint azok részletesebb leírására összpontosít. Ebben a befejező részben VII. Konstantinos bizánci császár *De ceremonis aulae Byzantinae* című munkáján keresztül körvonalazódnak azok a protokollszabályok, melyeket a konstantinápolyi udvar alkalmazott a követségekre. Ezen kívül szó esik a szövetségi kapcsolatokról és az udvari személyzetről is.

A munkát négy hasznos függelék zárja. Az első kettőben két forrás kronológiáját tárgyalja a szerző. Először Constantius *Vita Germani* című munkájával ismerkedhetünk meg, melynek általánosan elfogadott kronológiáját még Levison állapította meg hét forrás összevetésével. Szintén ebben a függelékben foglalkozik Gillett a *Vita Germani* felépítésével. Ezt követően Ennodius műve,

a *Vita Epiphani* kerül előtérbe. A harmadik függelékben a Senarius kinevezésére vonatkozó, Cassiodorus *Variae*jának IV. könyvében található levelek Fridh által készített fordítását közli a szerző, végül pedig Senarius sírfeliratának kiadásairól kapunk egy rövid ismertetést.

Gillett művének hiányossága még a kevés számú térkép. A könyvben csupán kettő található, az első a főbb európai, észak-afrikai és keleti központokat ábrázolja, míg a második az 5. századi Ibér-félszigetet. A szerző ezt a térképet E. A. Thompson²⁴ munkájából vette át, azonban Hydatius esetében talán szerencsésebb lett volna a Muhlbergernél²⁵ található verziót használni, ami a folyókat is jelöli. A követségek táblázatszerű felsorolását nemcsak Hydatius és Cassiodorus esetében, hanem máshol is alkalmazhatta volna a szerző.

A fenti kritikai észrevételek azonban egyáltalán nem jelentik azt, hogy Andrew Gillett könyve ne lenne igen hasznos és számos új eredményt tartalmazó munka. Az egyes résztémák tárgyalása során tapasztalható pontatlanságok ellenére a 411 és 533 közötti követjárásokról érdekesítő képet kapunk. A hiányosságokat bőven ellensúlyozzák az olyan fejezetek, mint amelyek Senariusról vagy Epiphaniusról szólnak. A könyv roppant nagy erényét jelentik a gazdag hivatkozások és a kimerítő bibliográfia, amelyek nagyban segítik a téma iránt érdeklődők tájékozódását. A késő ókor és a kora középkor kutatói, különösen a germán népekkel foglalkozó szakemberek hasznos segítségre lelhetnek Gillett könyvében.

KOVÁCS TAMÁS

²¹ Erről részletesebben: Schäfer, Christoph: *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität unter den Ostgotenkönigen (490–540 n. Chr.)*, St. Katharinen, 1991.

²² Barnwell: *Emperor*, 395–565., 144.

²³ *Cassiodori Senatoris Variae*, III. 20., 89–90.

²⁴ Thompson, E. A.: *Romans and Barbarians: The Decline of Western Empire*. Madison–London, 1982. 138.

²⁵ Muhlberger, S.: *The Fifth-Century Chroniclers Prosper, Hydatius and the Gallic Chronicler of 452*. Leeds, 1990. 246.

Margit „legszebb” legendája

Deák Viktória Hedvig OP: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia Garinus legendája nyomán.*
Kariosz Kiadó, Budapest, 2005. 486 old.

A szerző a magyar hagiográfiai kutatások egyik legkedveltebb alakját, Árpád-házi Szent Margitot, valamint Margit életírásait, különösen pedig a címben említett Garinus legenda kérdéseit vizsgálja munkájában.

Margitot szülei: IV. Béla és Mária a tárjárás közepette, még születése előtt ajánlották föl az ország megszabadulásáért. Három és fél évesen a domonkos apácák veszprémi kolostorába került. Innen 1252-ben Mihály provinciális vitte a IV. Béla által alapított nyulak-szigeti (ma Margit-sziget) Szűz Mária kolostorba. Haláláig itt élt hűségesen kitarva szerzetesi fogadalma mellett. Halála (1270) után személye körül határozott tisztelet bontakozott ki. Életét több legenda dolgozta föl, amelyek egymáshoz való viszonyát Klaniczay Tibor tisztázta, s vezette be a ma használt terminológiát, amely elkülöníti a *legenda vetust* (az első vizsgálat alapján összeállított életírás), *legenda maior* (már az 1276-os vizsgálat eredményeit is fölhasználó munka) és ennek rövidített változatát, a *legenda minor*at.

Deák Viktória Hedvig könyve a *legenda maior* életírással foglalkozik, amelyet korábban a föltalálási helyéről „Nápolyi legendának” nevezett a szakirodalom. (Óvári Lipót Nápolyban fedezte föl a szöveget.) Margit legendái közül ez a leghosszabb, a „legszebb” változat. 1340 körül keletkezett Avignonban. A szövegről Klaniczay Tibor bizonyította be, hogy szerzője Garinus, akinek a nevéhez a *legenda minor* is fűződik. A *legenda maior* születése kapcsolatban van a domonkos rend 1334–1335. évi káptalani határozataival, azzal az új hagiográfiai programmal, mely főként a szent személyes tu-

lajdonságait és a *devoció* hangsúlyozását helyezte előtérbe. A *legenda maior* ezeknek az elvárásoknak megfelelt.

A szerző műve első fejezetében (*I. A legenda maior*) a Szent Margit életével kapcsolatos dokumentumokat mutatja be. Fölvázolja a legenda kutatástörténetét, és összefoglalja az e témában eddig született tudományos eredményeket. Deák Viktória Hedvig alapos kutatómunkája során fölfelezte, hogy a *legenda maior* egy elveszettnek hitt kézírata megtalálható a bergamói káptalani levéltárban. Ezzel a legendának most már négy középkori kézírata ismert, ami alapját képezheti egy későbbi kritikai kiadásnak. A szöveg tanulmányozása során olyan részleteket mutat ki a szerző, melyek nem származhatnak az 1276-os jegyzőkönyvből. Így arra a megállapításra jut, hogy a *legenda maior* forrása nem csak az 1276-os szentté avatási pör jegyzőkönyve volt, hanem Garinus vagy a *legenda vetust* vagy Margitnak egy másik, ma nem ismert életírást is fölhasználta. A szerző megállapítja, hogy az 1330-as évek végén a magyar királyi udvar különösen szívén viselte Margit szentté avatását, melyet ugyanekkor a rend is támogatott, ami önmagában is indokolta egy új életírás összeállítását. Hogy a mű megírásának komoly okai vannak, jelzi, hogy rendfőnöki megbízás alapján megírására Garinus mester, a rend későbbi generálisa vállalkozott.

Deák Viktória Hedvig munkája második fejezetében (*II. A domonkos hagiográfia első százhusz éve*) a domonkos hagiográfia változásait vizsgálja az 1230 és az 1350 közé eső évek. Szemügyre veszi a későközépkori életszentség típusainak a változásait, a kol-dulórendiek szentségről alkotott fölfogását, a hivatalos szentség kritériumainak a változásait, különös figyelemmel a megbízóknak

a legendák keletkezésében betöltött szerepére.

Domonkos hagiográfián jogilag a renدهz tartozó vagy ahhoz kapcsolódó, szentség hírében meghalt emberekről és az olyan személyekről írt legendákat ért a szerző, akik ugyan nem tartoztak a domonkosokhoz, de élettörténetük a domonkos rend valamely férfi tagjának munkája. Az első csoportban külön vizsgálja a kanonizált (Szent Domonkos, Veronai Szent Péter, Aquinói Szent Tamás) és a nem kanonizált, de helyi tiszteletben részesült személyeket. A vizsgálat fő szempontja: hogyan lehet a Margit életéről írt *legenda maiort* a domonkos hagiográfiában elhelyezni.

Deák Viktória Hedvig OP ezt követően a domonkos rend szentjeinek a tiszteletét mutatja be. A domonkos rend különösen fontosnak tartotta szentté avatott férfi tagjainak a kultuszát. Ez kiemelt jelentőséggel bírt a rendi öntudat szempontjából. Az ő esetükben az újonnan keletkezett csodák összegyűjtéséről is gondoskodtak. A könyv egyik legérdekesebb része midőn számba veszi a rend nem kanonizált, szent életű tagjainak a kultuszát is.

A sorból sajátos magyarországi vonatkozásai miatt kiemeljük Ioannes Teutonicus személyét. A szerző lehetségesnek tartja, hogy esetében is volt szentté avatási kezdeményezés, legalábbis csodáinak összegyűjtése megindulhatott. Ennek bizonyítéka IV. Béla király és felesége, Mária királyné levele, melyekben a domonkos rend káptalanját János életszentségéről tudósították. Egy csodáról is hírt kapunk, amely szerint a királyné imádságára a vizálykodó apa (IV. Béla) és fia (V. István) küzdelméből a királyné fiát épségben kapta vissza.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy IV. Béla 1256. március 14-én kelt levelében azt közölte a rend nagymesterével és a strassburgi általános káptalan vizsgálóbíróival, hogy János volt boszniai püspök, a rend néhai nagymestere számos csodát tett. A király többek között azt írta, legyen mindnyájuk számára ismert, hogy János „holtakat tá-

masztott föl, a sántáknak járásukat, a vakoknak látásukat visszaadta”. A király és a királyné az ő imádságaiban annyira bízott, hogy „egy bizonyos súlyos betegség szenvedéseiben, mely betegségtől gyakran igen sokan gyötrődnek”, tőle gyógyírt reméltek, és azt a segítséget kérték, „hogy vesse fájdalomakra a kereszt jelét”. (Nyilván ezt meg is tette.) János ugyanakkor buzdította a királyi párt, hogy könyörögjenek a heves fájdalmak és a testi nyomorúság elvételéért. A király végül megállapítja: „éreztek a megszólított kegyét, midőn a fájdalom a nyugalom, a betegség az egészség előtt meghátrált.” Majd a következő fölszólítással élt: „Tehát így, kedves atyák, ügyeljetek, hogy élete és csodái nyilvánosságra kerülhessenek, és az Anyaszentegyház az ő oly nagy fiának dicsősége által növekedjék, s a keresztény nép az ő önfömladozása révén egy újabb patrónust és üdvöt nyerjen.” A királyné saját levele végén így fogalmazott: „Jónak látom tehát levelemmel ezen igen szent férfinak érdemeit föltárni, újólág kérvén szentégeket, hogy viszonzásul más csodákról, melyekről megtudjátok, hogy ő eszközölte ki, engem is értesítetek.” Az újólág szó arra utal, hogy több levél is született az ügyben.

Ugyan nem tartozik szorosan a mű témájába, de érdekességként még azt is megjegyezhetjük, hogy a később született különböző Domonkos-családfák ábrázolásaiban a szerző által számba vett szentek és szentéletű domonkosok közül számosan szerepelnek. Ezek egyik legszebb képviselője a krakkói férfi domonkos kolostor 1608-ból származó alkotása.

A *legenda maior* szempontjából természetesen különösen is fontosak a női domonkos szentek. A domonkos rendnek a hozzájuk való viszonya a 13. században még ellenmondásos. A 14. század második felétől azonban, különösen Itáliában, támogatták és terjesztették a domonkos renدهz kapcsolódó nők tiszteletét. Többségük harmadrendi, s szinte mind a domonkos rend obszerváns irányához kötődött. Számunkra magyar vonatkozása miatt különösen jelen-

tős Magyarországi Boldog Ilona. A női domonkos szentek tiszteletének korabeli elhanyagolása miatt is fontos Árpád-házi Boldog Margit személye. Ő volt az első, jogilag is a rendhez tartozó apáca, akiről hivatalos életírás készült.

A mű harmadik része (*III. A legenda maior elemzése*) a legenda szövegét veszi szemügyre. Vizsgálja Margit szentté avatási pereit, a perek során született dokumentumokat, a jegyzőkönyvet. A források ismeretében igyekszik fölvezetni a *legenda maior* szerkesztési elképzeléseit, megfejteni a legendairás műhelytitkait. Mivel a *legenda maior* Garinus a teljes jegyzőkönyv ismeretében írta, ennek alapján meghatározza, mely részek veszték el a csonkán ránk maradt 1276-os szentté avatási vizsgálat jegyzőkönyvéből. A szerző aprólékosan veti össze a legenda és a jegyzőkönyv szövegét, igyekszik rámutatni, hogyan érvényesül a kor szentségmodellje az életírásban. Nagy figyelmet szentel a szentírási párhuzamoknak és a misztikus vonások kidomborításának. Mindezekben jól megmutatkozik a 14. század szentekről vallott fölfogása.

A fejezet egyik legizgalmasabb része a szentté avatási vizsgálatok (1271, 1276) egymáshoz való viszonyának a tárgyalása. A szerző összefoglalóan említi, hogy több magyar kutatónak az volt a nézete, hogy a második vizsgálat elindításának az oka az első vizsgálat elégtelen voltában rejlik. Ezzel egyet is érthetünk. Magdics István szerint a szentté avatási eljárások formai okok miatt nem vezettek sikerre. Némethy Lajos folyton közbejött formai akadályokról beszél a sikertelen eljárások kapcsán. Lovas Elemér szerint V. Ince pápa hiányosnak tartotta az első eljárás jegyzőkönyvét, ezért került sor a második vizsgálatra. Meszlényi Antal szerint az első eljárás, bármi volt is az ok, nem volt megfelelően lebonyolítva. Böle Kornél szerint a pápa hiányosnak találta az első jegyzőkönyvet, és ezért új vizsgálatot rendelt el. Mások az 1276-os kihallgatások kapcsán új, újabb eljárásról írnak. Mi magunk is azon a véleményen voltunk, hogy az első

eljárás formai hiányosságok miatt nem felelt meg a 13. századra kialakult elvárásoknak. Ezért V. Ince pápa új vizsgálatot rendelt el a már (az előző eljárás alkalmával) vizsgált dolgok újbóli napvilágra hozása végett, mivel az előadott dolgokat illetően teljes útbaigazítás nem állhatott elő (*Sed quia per inquisitionem ipsam de premissis plena instructio non poterat pervenire*). A helyzetet csak bonyolíthatta, hogy az első eljárás alkalmával az apácatársak közül többen (el-lenszenvük, szkeptikus véleményük miatt) vonakodtak vallomást tenni, akik viszont 1276-ban már megjelentek vagy kénytelenek voltak megjelenni a vizsgálat alkalmával tartott tanúkihallgatáson, csodás eseményekről számoltak be.

A szerző új megközelítésben vizsgálta az eseményeket. Véleménye szerint a 13. század közepére megszilárdultak a szentté avatási vizsgálat részletei. Első lépés az egyházmegyei vizsgálat volt, ami a *petitio* elküldéséhez volt elengedhetetlenül szükséges. Ennek a vizsgálatnak a dokumentációját csatolták a pápai kérelemhez. Már ekkorra elkészült egy legenda, mely bemutatta, miért is méltó a nevezett személy a szentségre. Ha a kúria ennek alapján megalapozottnak tartotta a fölvetést, bizottságot nevezett ki a szentté avatási vizsgálat folytatására. A szent életéről és csodáiról ezután fölvetett jegyzőkönyvet az eljárás továbbvitele végett megküldték a kúriának. Deák Viktória Hedvig szerint az Árpád-házi Margit halála után lefolytatott vizsgálati események (1271, 1276) is ilyen módon kapcsolódnak egymáshoz. A szerző megállapítja, hogy Margit „első szentté avatási eljárásának” a dokumentumai nem ismertek, ezért más szentté avatási eljárások lefolyását elemezte. Megállapítja, hogy más esetekben is a vizsgálat megindítását helyi kezdeményezés előzte meg, hogy a *petitio* elküldéséhez szükséges csodákat dokumentálták. A szerző párhuzamként Szent Erzsébet esetét mutatja be, akinek 1231-ben bekövetkezett halála után először helyi jellegű előzetes vizsgálatra került sor, amelyben tanúkat hall-

gattak ki a csodákról, és ezeket írásba foglalták. Az anyag Erzsébet élettörténetével együtt Rómába került. Ennek alapján a pápa már 1232-ben hivatalos bizottságot nevezett ki pontos útmutatásokkal az ügy folytatása végett.

Megjegyezzük, hogy Ferrarius Sigismundus OP *De rebus Ungaricae Provinciae Ordinis Praedicatorum* (Viennae, 1637) című művében ezzel kapcsolatban érdekes megállapítást olvashatunk. A magyar domonkos rendtartományt tárgyaló történeti munkájában természetesen kitér Árpád-házi Szent Margitra és az ő szentté avoatására. A sikertelenség kapcsán ő utal először az első vizsgálatot vezető esztergomi érsek, V. István király és a pápák gyors egymás utáni halálára mint az eredménytelenséget magyarázó körülményre. Még ennél is érdekesebb, különösen a szerző álláspontját tekintve az eljárásokról alkotott véleménye.

Ferrarius szerint az V. Ince pápa által 1276-ban indított eljárást, mely *rem totam confecerunt* (a dolgot teljesen bevégezte), azért tudták annyira rövid időn belül befejezni, mert „*cum jam fere omnia per Commissarios Gregorii majori ex parte essent peracta*” azaz mert X. Gergely pápa megbízottai (tudniillik az 1. vizsgálat kapcsán) már majdnem mindent nagyobb részt elvégeztek.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Deák Viktória Hedvig OP a mai magyar hagiográfiai irodalom egyik legjobban sikerült alkotásával örvendeztette meg az érdeklődő olvasókat, szakembereket. A szerző munkája kiváló fölkészültségről, kutatói alaposágról és hozzáértésről tanúskodik.

ORBÁN IMRE

Két birodalom szomszédságában

Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 326 old.

Nagy bátorság és óriási mennyiségű ismeretanyag szükséges ahhoz, hogy valaki a címben megjelölt téma feldolgozására vállalkozzon. Font Márta nemcsak kellő bátorsággal, hanem több évtizedes kutatási eredményekkel is rendelkezik. Ezek birtokában készítette el akadémiai disszertációját, amelynek némileg módosított változatát a Balassi Kiadó jelentette meg.

A kötet előszóból, bevezetésből, négy hosszabb és egy rövidebb fejezetből, valamint mellékletekből áll. Az előszóban a szerző néhány vitatott fogalmat tárgyal. Úgy véli, ha az állam fogalmán egy intézményrendszer működését értjük, akkor az általa elemzett területen és időben aligha beszélhetünk róla; ha viszont a régió keresztény uralkodói által létrehozott új hatalmi központok létezését az állammal azonosítjuk, akkor államról kell beszélnünk. A fogalomhasználat kettősségét elkerülendő, a szerző jelzi, hogy inkább az 'uralmi központ', 'hatalmi központ', 'uralmi zóna' meghatározásokat alkalmazza, majd néhány oldallal később, a bevezetésben a 'politikai központ' és a 'politikai egység' kifejezéseket is felveti, ráadásul a fentieket a kötetben több variációban (például: 'hatalmi centrum', 'uralmi körzet') használja. Véleményünk szerint Font Márta a kelletténél több figyelmet szentelt ennek a terminológiai problémának, miközben az ezáltal elért eredmény megkérdőjelezhető. Egyrészt nem tudta teljes mértékben mellőzni az állam fogalmát. Másrészt a közép- és kelet-európai dinasztiák által uralt zónák szervezetségi szintjét a 'kezdetleges állam' fogalma jobban érzékelteti, mint az általa javasolt jelzős szerkeze-

tek némelyike. Az 'uralmi központ' például azért nem tűnik alkalmasnak a helyettesítésre, mert egy adott területnek csak a centrumát fedi le. Harmadrészt az állam fogalmának megkerülésére alkalmazott kifejezések sokfélesége megnehezíti a szerző mondanivalójának követését.

Elgondolkodtató a Köztes-Európa fogalmának használata is. Font Márta több érveléssel is alátámasztja azt: Bizánc és a Német-római Császárság részéről a közöttük elhelyezkedő térségbe térítési kísérletek indultak; a 10–12. században a négy vizsgált központot egységesen a keresztény világ részének tekintették; még nem jött létre az a különbség, amely a 13. században markánsan megkülönböztette Európa középső és keleti részeit egymástól. A fogalom használatát azonban a fentiek ellenére sem érezzük teljesen indokoltnak. A kötet egésze azt bizonyítja, hogy a régió országait általában csak az egyik nagyhatalomtól származó hatások, törekvések érintették domináns módon. Megkockáztatjuk, hogy ebből a szempontból legfeljebb a Köztes-Magyarország kifejezés helytálló, mivel a kettős „vonzás” elsősorban itt mutatható ki. A szerző megállapítása szerint a Köztes-Európa-fogalmat a kora középkorra eddig nemigen alkalmazták. Ehhez csak annyit tennénk hozzá, hogy például Szűcs Jenő gyakran idézett tanulmányában¹ a kifejezés nem is szerepel. A 'köztes régió' ugyan olvasható benne, de a középkori cseh, lengyel és magyar területek kapcsán Szűcs Jenő a Közép-Kelet-Európa-fogalmat használta, vagyis azt a keleti szláv területekre nem terjesztette ki. Ugyanakkor elismerte, hogy az 1200 körüli évekig létezett egy ideiglenes és bizonytalan regionális képlet. Ez viszont a Font Márta által vizsgált régió berendezkedésének felel meg.

¹ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983.

A keresztény nagyhatalmak vonzásában című kötet az összehasonlító módszer alapján készült. A szerző kiindulópontként elfogadta a német Christian Lübke szempontrendszerét, de annál differenciáltabb megközelítést alkalmazott. A cseh Přemyslek, a lengyel Piastok, a normann eredetű Rurikok és a magyar Árpádok által uralt területeket a következő szempontok alapján vizsgálta: a belső és a közvetlen szomszédságból származó források; a kereszténység felvétele és az egyházzervezés; a fejedelmi (királyi) hatalom megszervezése; a gazdaság és társadalom. Ezek a szempontok egyben kijelölték a könyv fő fejezeteit is.

Az első fejezet a források bemutatását és elemzését tartalmazza. Felsorakoznak benne azok a történetírók, akiknek művei elengedhetetlenek Közép- és Kelet-Európa 10–12. századi történetének tanulmányozásához. Közülük elsősorban a cseh Cosmast, a Lengyelországba került Anonymus Gallust, a lengyel Vincent Kadlubeket, a magyar Anonymust, Kézai Simont, Ákos mestert és a kijevi Nesztort érdemes megemlíteni. Ebben a részben Font Márta szövé tette a magyar történettudomány adósságát: az egész középkori krónikaírodalmat, illetve a kutatás jelenlegi állását tükröző összefoglaló még nem született, bár résztanulmány rengeteg íródott. Ennek és az idegen nyelvű összefoglaló hiányának a következménye az, hogy a középkori krónikaírásról készült nagy, európai kitekintésű összefoglaló² krónikacsaldjainkról, illetve periodizálási eredményeinkről mit sem tud. A történeti forrásokat taglaló részben a szerző ábrák segítségével próbálta megkönnyíteni a tájékozódást. A cseh krónikákat bemutató ábra jól áttekinthető, s alapvetően ez jellemzi a lengyel forrásokat felvonultató két ábrát is. A 11–14. századi magyar történetírás szemléltetése felvillantja a vitás kérdéseket. Györffy György koncepciója könnyen követhető, míg a Hóman Bálint 1938-as elkép-

zeléseit mutató ábra nehezen áttekinthető. Elismerésre méltó, ahogyan a magyar forrásokkal kapcsolatban Font Márta a saját álláspontját összegzi. A Kijevi Rusz történetírását reprezentáló, könnyen értelmezhető ábra D. Sz. Lihacsov nézeteit tükrözi. Mellette a *Poveszty vremennih let* (Elmúlt idők elbeszélése – a Kijevi Rusz történetének egyik legfontosabb kútfője) szerkezetének és forrásainak vázlata található. Ez ugyancsak a szerző munkája. Szakmai szempontból korrektnek mondható, azonban a nyílak irányán érdemes lenne módosítani, mert így a sorrendiség nem egyértelmű.

Az első fejezet a belső források mellett a *hagiográfia*, a bölcséleti irodalom, a törvények, a hivatali írásbeliség által szolgáltatott információkat is számba veszi. Itt csak a jogalkotással kapcsolatos összehasonlítás eredményeire térnénk ki. A források felmérése után Font Márta arra a következtetésre jutott, hogy a közép- és kelet-európai országok korai törvényhozásának eredményei egyedül Magyarországon és a Kijevi Ruszban maradtak ránk összevethető szinten. Az összehasonlítás után az alábbi eltéréseket állapította meg: Magyarországon a legelső törvények esetében alapvetően nyugati hatást állapíthatunk meg, míg a Kijevi Ruszban ez a kérdés összetettebb. Az *usztavok* (Szent Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav által az egyház számára kiadott privilégiumok, adománylevelek) bizánci hatásra keletkeztek, a Rövid *Pravdában* (Bölcs Jaroszlav és fiai jogi kódexében) rögzített szokásjog viszont skandináv és keleti szláv eredetű. Magyarországon a királyi tisztségviselőkhöz került a helyi igazságszolgáltatás, míg a Kijevi Ruszban a nagyfejedelem, illetve a fejedelmek kezében maradt. A Kijevi Ruszban az egyházzal kapcsolatos rendelkezések formailag és a bíróságok szintjén is teljesen kettéváltak, Magyarországon viszont nem. A büntetéseket tekintve a magyar törvényhozás az elkövető társadalmi, illetve vagyoni helyzete szerint differenciált, a kijevi pedig az okozott kár nagysága szerint. (Ez a helyzet a Kijevi Rusz 12. századi jogalkotásában

² Kersken, N.: *Geschichtsschreibung in Europa der „nationes”*. Münster, 1995.

megváltozott, mivel itt is megjelentek a társadalmi differenciálódást jelző passzusok.) A hasonlóságok abból következnek, hogy a korai törvények létrejöttére a magánkonfliktusok visszaszorításának szándéka gyakorolt hatást. Mindkét helyen büntették a lopást, és felléptek a pogány szokások ellen. Kiemelt helyre kerültek az élet elleni cselekmények, valamint a testi sérülést okozó perpatvarok. A vérdíjat mindkét helyen igen magas összegben állapították meg, de ez volt a jellemző az egyéb büntetésekre is. A szerző hangsúlyozza, hogy a számos hasonló vonás a hasonló körülmények következménye volt. Az írásbeliség kezdeti szintje és a nyelvi különbségek miatt kizárta a magyar és a kijevi törvényalkotás egymásra gyakorolt hatását.

A második fejezet a kereszténység felvételével és az egyházszerkezéssel foglalkozik. Ebben Font Márta a pogányságból a kereszténységbe való átmenetet a 9. század végétől a 11–12. század fordulójáig tartó időszakra tette, magát a folyamatot pedig kilenc pontra bontva követte nyomon. A fejezet végén található összegzés frappáns módon emeli ki a térség keresztény egyházaik megszervezésével kapcsolatos legfontosabb információkat, valamint hozza a hasonló és eltérő vonásokat is. A szerző kiemeli, hogy a négy egyház közül egyedül a cseh nem lett önálló. A lengyel és a magyar egyház az érsekség létrehozásával függetlenedett a birodalmi egyháztól, a kijevi pedig önálló egyháztartománnyá vált, metropolitával az élén. A Kijevi Ruszban és Lengyelországban a főpapok anyagilag jelentős mértékben függték az uralkodótól, míg Csehországban és Magyarországon az egyház saját vagyonnal is rendelkezett. A csehmorva területen két püspökség szerveződött, Lengyelországban hét püspökség és egy érsekség, Magyarországon tíz püspökség és két érsekség, a Kijevi Ruszban pedig tizennégy egyházmegye jött létre. A monostoralapítások tekintetében a Kijevi Rusz teljesen eltért a többi területtől. Egyrészt azért, mert csak bazilita szerzetesei voltak,

másrészt az ismert alapítások kivétel nélkül a fejedelmekhez kötődtek, többnyire a nagyfejedelmekhez. A másik három területen minden monasztikus rend és a lovagrendek némelyike is megjelent. Világi előkelők szintén bekapcsolódtak az alapításba, főleg a 12. században. A monostorok számát csak hozzávetőlegesen lehet megadni. Az egyházi középréteget a kanonokok alkották. Ez a réteg Magyarországon valószínűleg már a 11. század végén létezett, míg a cseh és a lengyel területeken a 12. század közepére–második felére alakult ki. A Kijevi Rusz káptalanra emlékeztető testületei nyugati szomszédainak hatására jöhettek létre. Magyarországon a 11. század végére a teljes egyházi hierarchia kiépült, a Kijevi Ruszban viszont nincsenek alsópapságra utaló nyomok, s ennek a rétegnek a létezése a cseh és lengyel területeken is kérdéses.

A harmadik fejezet az államszerkezést tárgyalja, bár a szerző igyekezett elkerülni a fogalom használatát, s helyette egy bonyolultabb címet választott. A hatalom koncentrációjával foglalkozó rész megfelel a komparatív módszer követelményeinek, mégis hiányérzetet kelthet az olvasóban. A Přemyslek és Piastok vetélytársait megemlítette Font Márta, de az Árpádok ellenfeleiről csak annyit tudunk meg, hogy ismerjük őket. A Kijevi Rusz esetében Aszkold és Dir felbukkan ugyan a szövegben, de a szerepük homályban marad. A győztes dinasztiák ellenfeleit tehát érdemes lett volna részletesebben bemutatni. A hatalomszerző tényezők közül a szerző a „katonai szervezést” emelte ki. Véleménye szerint az Árpádok hadszerkezete a kazároktól való függetlenedés során jött létre, s az önálló politikai tényezővé vált törzsszövetség kényszer hatására (besenyő támadás, bolgár–bizánci-magyar háború) hagyta el korábbi lakóhelyét és költözött a Kárpát-medencébe. A Přemyslidák és a Piastok törzsi szerveződésének a keleti frank birodalommal, majd a Német-római Császársággal kellett szembenéznie, míg a kijevi központ fejedelmei a kazárokkal és a besenyőkkel vívott küzde-

lemben erősítették meg hatalmukat. Font Márta a magyarok által vezetett és a keleti szláv–varég törzsszövetség közötti párhuzamként említette a zsákmányszerző hadjáratok sorát, a nyugati szláv törzsszövetségek katonai erejét pedig nem tartotta a magyarhoz, illetve a kijevihez mérhetőnek.

Az uralom elismertetésének formái közül a szerző a koronázásnak szentelte a legnagyobb figyelmet. A dinasztiai helyzetét a királyi koronázás tekintetében teljesen különbözőnek találta: a Piastokat a Német-római Birodalom császárai nem tartották egyenrangú félnek olyan értelemben, hogy a koronázással járó szakralitásnak is birtokába jussanak. Így a lengyel fejedelmek a 11. században mindkét alkalommal saját maguk szervezték meg koronázási ceremóniájukat. A Piastok birodalomtól való függetlenedésének jele ugyanakkor, hogy a gnieznói érsekség nem tartozott a birodalmi egyházszervezetbe. Nem mondható el ugyanez a Přemyslekről. A 11. században ugyan egy Přemysl fejedelem fejére korona került császári elismerésként, de a prágai püspök a mainzi érsek *suffraganeus*ai közé tartozott. Magyarországon az egyház önállóságát két érsekség szervezése is kiemelte. Az 1000. évi, a császár és a pápa által egyaránt elismert koronázást követően a királykoronázás folyamatos volt, csaknem mindegyik rendelkezett azonos legitimitációval. Az Árpád-házi uralkodók éltek a másik keresztény birodalom szomszédságából fakadó előnyös helyzettel, és a német-római császári elismerés hiányakor ezt a másik császártól szereztek meg. Kálmán királlyá koronázásával a kérdés nyugvópontonra jutott. A Kijevi Rusz esetében a koronázás hiányát a szerző azzal magyarázta, hogy nem is merült fel rá igény. Álláspontja szerint a koronázás elmaradása nem jelentette azt, hogy a dinasztia uralomra jutott tagja ne fejezte volna ki hatalomra jutását megfelelő eszközökkel, mivel a kijevi nagyfejedelmek esetében a trónra ültetés gyakorlatát lehet kimutatni, s ehhez hasonló figyelhető meg a cseh és a len-

gyel fejedelmeknél is a koronázás hiánya esetén.

A hatalom öröklésével, illetve megosztásával kapcsolatban Font Márta az alábbiakat állapította meg: a négy vizsgált központ közül háromban fordult elő a hatalomátadás rendjének szabályozása, mindegyik alkalommal a *senioratus* rendje szerint. A trónöröklés kérdésében Magyarországon – ha volt utód – következetesen a *primogenitura* érvényesítésére törekedtek. A hatalommegosztásnak a szintén hagyományokra visszatekintő területi megosztással való összekapcsolása három területen magában hordta egy későbbi széttagolódás lehetőségét. A magyarországi helyzet ettől is eltért. A *ducatus* hatalommegosztása nem a lezármazottak számára akart alárendelt, de mégiscsak önálló területi hatalmat biztosítani, hanem az azonos generációhoz tartozók közötti politikai alku eredménye, kényszer szülte megoldás volt. Az egyes országok irányítását vizsgálva a szerző lényeges eltéréseket talált. Véleménye szerint a kormányzati rendszer különbségei végső soron a vármegyeszervezésben foghatók meg. Magyarországon a királyi vármegye létrejötté biztosította azt, hogy a katonai és adminisztratív irányítás, illetve az igazságszolgáltatás intézményesült, azaz végső soron a király ellenőrzése alatt maradt. Lengyelországban és a Kijevi Ruszban a törzsi keretek „túléltek” az államszervezés időszakát, rájuk épült a területi adminisztráció, sőt a dinasztian belüli hatalommegosztási gyakorlat révén megerősödtek. A Přemyslek uralma alá tartozó terület sorsa a két utóbbihoz hasonlóan alakult, csak itt a méretek kisebbek voltak, ráadásul az egész cseh fejedelemség egy nagyobb politikai rendszerbe tagozódott be. A régió országainak irányítását a könyvben ábrák is megjelenítik. Ezek közül a cseh, lengyel és magyar helyzetet bemutató két-két vázlat könnyen áttekinthető. A Kijevi Rusznak csak egy ábra jutott, amelyet nyilván az indokolt, hogy a 11–12. századi irányítás között nem volt lényeges eltérés. Ez utóbbi azonban bonyolultabb, mint az

előzőek. Különösen a *vecse* (gyűlés) irányából induló nyilak nehezítik meg a tájékozódást.

A negyedik fejezet témája a térség gazdasága és társadalma. Ezen belül az első részegység a demográfiai viszonyokat elemzi. A rendelkezésére álló adatok számbavétele után Font Márta arra a következtetésre jutott, hogy Közép- és Kelet-Európa népességének létszámadatai nagyon bizonytalanok, s a becslésekre való hagyatkozás miatt a konkrét számokban nagy eltérés tapasztalható. Azt azonban egyértelműen leszögezte, hogy etnikai összetételét tekintve a régió leginkább heterogén része a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz volt. Az uralkodói bevételek forrásaként a szerző a zsákmányt, az adót, a kereskedelemből és az igazságszolgáltatásból származó jövedelmeket nevezte meg. Úgy vélte, hogy a 10. században a magyar és kijevi „kalandozások” egyik célja a zsákmányszerzés volt, azaz mindazon javak megszerzése, amelyeket az adott gazdaság nem volt képes előállítani. Meglepő módon ebben a fejezetben a csehek és lengyelek által a szomszédos nyugati területek ellen indított katonai akciókat is a zsákmányszerző hadjáratok közé sorolta, holott az előző fejezetben e tekintetben alapvetően csak a magyarok által vezetett törzsszövetség és a keleti szláv–varég törzsszövetség között vont párhuzamot. Az államszervezés után a szerző szerint változott a helyzet: Magyarországon és a Kijevi Ruszban az adók megmaradtak, de a zsákmány helyébe a kereskedelemből és az igazságszolgáltatásból befolyó jövedelem lépett; a cseh és lengyel fejedelmek bevételeiről viszont nem lehet megbízható képet festeni.

A fejezet utolsó része a megfelelő cseh és lengyel adatok hiányában elsősorban Magyarország és a Kijevi Rusz társadalmának összevetését nyújtja. Font Márta elemzéséből az alábbiakat emeljük ki: a 11. századi Magyarországon a lopás büntetése a társadalom átalakulásának kísérőjelensége volt. A lopás – és a vele együtt jelentkező kóborlás – megfékezése jelzi, hogy a 11–12. század

fordulójára a korábban zömében közszabadosok alkotta társadalom jelentős részben a kötött szabadság állapotába került. A fenti státusz elterjedése a Kijevi Rusz területén egy évszázaddal később következett be, és a 13. században is folytatódott. Arra is vannak bizonyítékok mindkét országból, hogy a szolgák felszabadítása szintén elvezethetett a kötött szabadság állapotához. Az uralkodókat körülvevő elit egy része a törzsi-nemzetségi vezetőktől származott. Emellett a fejedelmek, illetve királyok környezetében lévő előkelők közé jövevények is bekerültek, akiket a szolgálat kötött össze. A kíséret olyan közeggé vált, amelynek segítségével az uralkodók érvényesíteni tudták akaratukat. A régióban a kíséretviszony átalakult, s a fegyveres kíséretből tanácsadó testület lett. A folyamat nem azonos ütemben zajlott. Magyarországon a kíséret már Szent István korában tanács formáját öltötte, vagyis a többi hatalmi központtal összevetve szűkebbre zárta a vezető elit körét. Az összehasonlítás kedvéért másképp fogalmazva: a tanács a szűkebb kísérettel lehetett azonos, azaz már ekkor elvált egymástól a kisebb és a nagyobb kíséret. A nagyobb létszámú kíséret összehívására a 11. században még történt egy-egy kísérlet. A felső rétegek helyzetét tekintve a Kijevi Rusz társadalma a magyarnál archaikusabb, sőt az egész térségben a legarchaikusabb volt. Elsősorban azért, mert a fejedelmek környezetében kialakuló elit kisebb és nagyobb kíséretre való szétválásának folyamata a 12. század folyamán zajlott. Emellett itt létezett legtovább a szabadok olyan testülete, amely a fejedelmi hatalommal szemben is érvényesíteni tudta akaratát. Az utóbbi testület jellegzetességeit a szerző egy külön részben ismerteti. Ez teljesen indokolt, hiszen a *vecse* meglehetősen sajátos intézmény volt. A negyedik fejezet értékeléséhez még annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a bonyolult társadalmi képletek megértését viszonylag könnyen áttekinthető ábrák segítik.

Az ötödik fejezet a szerző következtetéseit tartalmazza. Ezek jórészt megtalálhatók

a korábbi fejezeteken belül, sokat közülük ismertettünk is. Itt csak egy olyan gondolat-sorra térnénk ki, amely végső következtetésnek is felfogható. Font Márta szerint összességében az állapítható meg, hogy a 10–12. században Európa általa vizsgált része csak földrajzi értelemben volt régióknak tekinthető, illetve annyiban, hogy a két keresztény nagyhatalom közötti „ékben” helyezkedett el. Az egyes központok közös vonása, hogy a keresztény misszió útvonalainak kereszteződésénél vagy azok közelében feküdtek. Később nyugaton a bizánci hatások szorultak vissza, illetve a keleti részen a latint liturgikus nyelvként használó központokkal változott meg a kapcsolat. Ez korszakunk határán, a 12. század vége felé következett be. Ekkorra „vált szét” Köztes-Európa Kelet-Közép-, illetve Kelet-Európára. Kelet-Közép-Európa három központja között a 13. századtól a hasonlóságok kezdtek dominálni.

A szerző már a bevezetésben felvetett egy olyan problémát, amely a kötet olvasása közben végig aktuális maradt. Véleménye szerint általános jelenséggé vált, hogy a kutatás eredményeit „el kell adni”, ez pedig óhatatlanul a közérthetőség javára enged a szakmai követelményekből; s fontos kérdés, hogy mennyi engedményt tehet a kutató a népszerűsítés felé vezető úton a szigorú szakmaiság kritériumaiból. A magunk részéről úgy látjuk, hogy egy akadémiai értekezés esetében nyilván nem szempont a közérthetőség, annak könyv formájában való közzététele viszont engedményeket követel, vagyis A keresztény nagyhatalmak vonzásában című kötet rendkívül száraz szövegét érdemes lett volna legalább egy fokkal olvasmányosabbá tenni. Vitatható szerkesztési elvvel viszont mindössze egy alkalommal találkoztunk: a II. fejezet végének koronázással kapcsolatos sorai csaknem szó szerint ismétlődnek a III. fejezet 2.1. pontjában. Stilisztikai problémának tartjuk a névhasználat kérdését. A Rusz kifejezés alkalmazása csak az utóbbi időben honosodott meg a magyar nyelvű történeti iroda-

lomban, s ez döntő módon Font Márta érdeme. Azonban névelővel való használatát (például „a Rusz görög származású püspökei”, 25. old.) ugyanúgy nem látjuk indokoltnak, mint például a *Germania* vagy *Itália* szavak esetében. Problematikusnak tűnik Vitéz Boleszlav (992–1025) lengyel fejedelem, illetve király nevének formája is. Több variáció elképzelhető, de a Font Márta által leginkább használt Boleslaw Chrobry alakot a magyar szövegkörnyezetben túlságosan idegennek tartjuk. Ráadásul ez esetben a kötetben a névhasználatot egységesíteni kellene, s például a Böles Jaroszlav helyett a Jaroszlav Mudrij alakot kellene szerepeltetni. Néhány helyen pontatlanság figyelhető meg, bár ezek az apró hibák valószínűleg csak a szakmabelieknek tűnnek föl. Ahol Boleslaw lengyel fejedelem és II. Ottó jó viszonyáról olvasunk (161. old.), a valóságban III. Ottó német-római császárról van szó. Szent Vlagyimir kijevi nagyfejedelemiségének kezdő évét a szerző kétféleképpen képzei el, legalábbis a 69. és 95. oldalak adatai ellentmondanak egymásnak. Szent Vencellel kapcsolatban három helyen (42, 87. és 137. old.) három évszám-variáció található. Ez részben a forrásokra vezethető vissza, részben a pontosabb fogalmazás hiányára. Ettől eltérő gond Szent Ludmilla személyének azonosítása, mivel hol Vencel nagyanyjaként, hol anyjaként szerepel (42, illetve 87. old.). Nagyobb pontatlanság egyedül a negyedik fejezet 280. hivatkozásánál figyelhető meg. A Kijevi Rusz előkelőit bemutató részben a szerző a kisebb kísérettel kapcsolatban azt írta, hogy Andrej Bogoljubszkij megölésekor (a novgorodi krónika szövege szerint) csak egy fiatal *koscej* volt a közelében. A hivatkozás azonban nem az Első novgorodi évkönyvre, hanem az Ipatyjev(Ipatyij)-évkönyvre vonatkozik. Az utóbbi szintén foglalkozik a gyilkossággal, bár nem a feltüntetett helyen, és *koscej* helyett *milosztnyikot* említ. Megtisztelő, hogy ugyanebben a hivatkozásban Font Márta e sorok írójának egy tanulmányát is megemlí-

tette, azonban nem a jelzett, hanem egy másik publikációban³ elemeztük a kérdést.

Mindent összevetve megállapítható, hogy *A keresztény nagyhatalmak vonzásában* című kötet a magyarországi medievisztika kiemelkedő produktuma. Korábbi publikációi alapján úgy tűnik, Font Márta tudatosan készült ennek a munkának a megírására, hiszen a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz történetéről számos tanulmányt, illetve könyvet jelentetett meg, s ezek közül többet is a komparatív módszer felhasználásával készítette. Nyilván még így is nagy kihívást jelentett Cseh- és Lengyelország történetének vizsgálata, majd a négy terület jellegzetességeinek összehasonlítása. A végeredményt, a kötetet elolvasva nyilvánvalóvá válik, hogy szerzője jól ismeri és imponáló magabiztossággal kezeli a szakirodalmat. Megállapításait azonban döntő mértékben a forrásokra alapozza, s nem hagyja magát befolyásolni mégoly tetszetős elméletek által sem. Arra törekszik, hogy pontos fogalmakat használjon. Értékelései, következtetései visszafogottak és megalapozottak, s csak ritka esetben bocsátkozik feltételezésekbe. Könyvét a logikai szabályait tükröző szerkesztés jellemzi. A kötet végéhez csatolt színes térképeivel pedig nemcsak a térbeli tájékozódást segíti, hanem újabb információkkal is szolgál, és egy kissé oldja a szöveges részt jellemző szigorú szakmaiságot.

Végezetül egy javaslattal élénk. Mint ismeretes, a térség középkori történetének magyar nyelvű szakirodalmi meglehetősen egyenetlen. Természetesen Magyarország, illetve örvendetes módon a keleti szláv államok helyzete viszonylag jól feldolgozott téma. Még Lengyelország történetéhez is akad – ha nem is minden szempontból megfelelő színvonalú – anyag. Azonban a középkori Csehországgal a magyar történettudomány eddig mostohán bánt. Nagy szükség lenne olyan kötetre, amely korszerű módon és legalább tudományos-ismeretterjesztő szinten mutatja be a csehek történetét a 16. századig. Ennek megírására Font Márta tűnik a legalkalmasabb medievistának.

MAKAI JÁNOS

³ *Egy 12. századi fejedelemség anatómiája*. Világtörténet, 1992. tavasz–nyár, 44–54.

Az állam fejlődése Európa nyugati részén

Sashalmi Endre: A Nyugat-Európai államfejlődés vázlata. Pannonica Kiadó, Pannonica Kiskönyvtár, 2006. 191 old.

Igen értékes kötetet publikált Sashalmi Endre, a Pécsi Tudományegyetem oktatója, amely Magyarországon mindenképpen hiánypótlónak minősíthető, hiszen Szűcs Jenő összefoglalása (Vázlat Európa három történeti régiójáról) immár több mint két évtizede jelent meg. Nem kevesebbre vállalkozott ugyanis a szerző, mint hogy *Europa Occidens* (alapvetően Nyugat-Európa) hét évszázados (1000–1700) államfejlődésének alapvető vonásait bemutassa.

A három nagy fejezetből álló munka első egysége a középkori (1000–1450) államfejlődés főbb tendenciáit tárja az olvasók elé. A 12. század közepéig nem létezett az állam, hiszen a kormányzás a hűbéri struktúrákon alapult, ennél fogva a politikai hatalom sem összpontosult egyetlen személy, tudniillik az uralkodó kezében. A személyes jelleg érvényesült mind a hűbéresek, mindpedig az alattvalók (*regnicolae*) vonatkozásában a területiséggel szemben. A század derekától azonban a jogtudomány kialakulásának köszönhetően a „királyság hivatali jellege” alkotta a politikai filozófia homlokterét. A 13. század elejétől pedig a királyi tisztség legfőbb feladatának a közjó szolgálatát tekintették, így tulajdonképpen a mindenkor uralkodó személyétől független, felette álló közhatalomnak tartották a királyi hivatalt (*officium regis*). E fejlődés többek között az angol és a magyar koronaeszme kialakulásában is tetten érhető. Az „állam jogi eszméjének” kialakulásához elengedhetetlen volt a gregorián egyházreform és a vele szoros kapcsolatban álló jogtudomány megszületése. Azzal ugyanis, hogy a pápaság deszakralizálta az uralkodó hatalmát, és ezzel párhuzamosan az egyház irányításából is kiszorította, a királyi hatalomnak új, ezúttal már laikus legitimitásra volt szüksége. Ezt pedig az újonnan felfedezett római jogból merítették a legisták. A 12. század végére vált általánossá az állam eszméjének fő ismérveit (belső és külső függetlenség; territorialitás; világi [politikai] szerveződés) magában foglaló formula, amely szerint „a király, aki nem ismer el feljebbvalót, császár saját királyságában”. A 14. század kezdetére kialakultak a szuverén területi államok, melyek államformája a monarchia volt. Ezen „intézményes–területi államok” kialakulásának első szakaszát a korporációk megjelenése jelentette. Ezek az autonóm szervezetek (céhek, gildék, egyetemek, fraternitások stb.) a társadalomszerveződés horizontális síkján jelentkeztek, és az állam intézményeivel párhuzamosan fejlődtek ki. Jelentőséget mutatja, hogy az abszolutizmus korában sem lehetett ezeket felszámolni. Közülük az államfejlődés szempontjából a politikai rendek, valamint működésük színterei, a tartományi, majd az országos rendi gyűlések voltak a legjelentősebbek. A rendek működésében a területiség elve mellett – a *quod omnes tangit* elv alapján – az uralkodóval a közügyekben történő együttműködés (kormányzat) igénye vált meghatározóvá. A 12. század végén először Leónban megjelent rendi gyűlések a 14. század derekától Nyugat-Európában már kiforrottnak tekinthetők, mindenekelőtt a döntési jog és az állandóság (intézményesülés) következtében. A gyűlések struktúrája változatos volt (egyttől a négy kamaráig), ám a döntő szempont nem is ebben rejlett, hanem a *congregatiók* tényleges funkcionalitásában és birtokolt jogaiban. Ezek pedig országonként, tartományonként sem voltak teljesen azonosak.

A második fejezet *A modern állam kialakulása (1450–1700)* címet viseli. A 15.

század második felétől az 1660-as évekig tartó periódust a dinasztikus államok korának nevezhetjük, szemben a korábban tévesen alkalmazott nemzeti állam, nemzetállam terminusokkal. E politikai alakulatokat birtokló uralkodócsaládok („tulajdonosi dinaszticizmus”) dinasztikus jogait nem korlátozták sem a természetes geográfiai határok, sem pedig a nemzeti elv (lásd a 16–17. századi Angliát, a Habsburgok spanyol ágának birodalmát stb.). Éppen ezért „a centralizáció kifejezés nem alkalmas a dinasztikus államok” jellemzésére, hiszen „a korporációk és az intézményi szinten is megnyilvánuló regionalizmus ugyanis végig megmaradt” a korszakban. A dinasztikus államok területi integritásának fenntartásához szükséges volt a megfelelő koordinációt végző kormánysszervek felállítása, az államhoz csatolt kisebb-nagyobb területek sajátos jog- és intézményrendszerének fenntartása, az újonnan bekebelezett territóriumok vezető rétegeinek (helyi elit) megnyerése. A reformáció nyomán kialakuló vallási konfliktusok okozta krízisen (legfőképpen a harmincéves háború) úrrá lett dinasztikus államok életében egy új szakasz kezdődött a 17. század ’60-as éveiben. A korszak legfőbb jellemzői közé tartozott a rendek visszaszorulása; a hadseregek létszámának (hadügyi forradalom) és az államot működtető apparátus (hivatalnokok) jelentős arányú növekedése; ezekkel párhuzamosan az állami adóterhek emelkedése. A 17–18. század fordulójára kialakult az ún. fiskális–katonai állam. A szerző felhívja a figyelmet, hogy noha sok esetben ez a változás az abszolutizmus kialakulását eredményezte, de a kapcsolat nem volt automatikus. Sashalmi elemzésének egyik legfontosabb megállapítása szerint az abszolutizmus mintaállama – az eddigi elképzelésekkel szemben – nem a Napkirály (XIV. Lajos) országa, hanem a III. Frigyes által kormányzott Dánia volt. Az 1665-ben hozott Királyi Törvény lett az ország alaptörvénye, mely „örökletessé tette a monarchiát, megtiltotta az ország felosztását, és kötelezővé tette az evangélikus egy-

ház fenntartását [...] egyebekben viszont abszolút hatalommal ruházta fel a királyt, szabad kezét adva az uralkodónak a törvényhozás, adóztatás, egyházi és világi tisztségekre való kinevezés” terén. A szerző cáfolja a marxista egyensúlyelméletet, miszerint az abszolutizmus kialakulásának oka csupán az egyes államok belső viszonyaiban keresendő (a polgárság még nem elég erős a hatalom megszerzéséhez, a nemesség pedig már nem tudja szilárdan kezében tartani azt, így az uralkodó abszolút hatalomra tesz szert), és éppen a skandináv (Dánia, Svédország) államok példáján keresztül mutat rá, hogy az új hatalmi struktúra mindenekelőtt az államok egymáshoz való viszonyában gyökerezik. Egyúttal azt a téves megállapítást is cáfolja, mely az abszolút hatalom korlátlan voltát hangsúlyozza.

Az utolsó részben a szerző Thomas Ertman európai államfejlődésről vallott főbb elképzeléseit ismerteti (elsőként a magyar szakirodalomban), majd vonja kritika alá. Az Ertman-féle modell a latin rítusú keresztény államokat alapvetően két fő szempont alapján vizsgálja, melyeken belül két-két típust különböztet meg. A politikai rendszer tekintetében ezek alapján beszélhetünk abszolutista és alkotmányos struktúráról, míg az államapparátus (állami infrastruktúra) esetében a „patrimoniális” és a „bürokratikus” rendszer alkotja a két kategóriát. A szerző az általa végzett korrekciók és kiegészítések szem előtt tartásával az ismertetett alapkoncepciót alkalmas kiindulópontnak ítéli az ortodox és a nem keresztény kultúrkörhöz tartozó államok kormányzati rendszerének összehasonlító vizsgálata esetében is.

Sashalmi Endre jelen munkája, amint maga a szerző is utal rá az előszóban, nem sorolható a „könnyű olvasmányok” közé. Megértéséhez szükséges a közép- és kora újkori egyetemes politika-, gazdaság- és társadalomtörténet alapos ismerete, ugyanakkor nem nélkülözhető a filozófiai alapfogalmakban való jártasság sem. Mindez *a priori* következik a vizsgált témából, hiszen egy

olyan összetett folyamatról van szó, amely időben és térben egyaránt nagymértékű sajátosságokat mutat. Ennek ellenére a szerző igyekezett a befogadást megkönnyíteni közérthető stílusával, sőt lehetőség szerint a korabeli szisztémák egy-egy mai politikai-közigazgatási intézménnyel történő (jól sikerült) összevetésével. A szerző impozáns mennyiségű munkát épített be monográfiájába a nemzetközi historiográfia releváns

alkotásai közül, melyek kevésbé vagy egyáltalán nem találtak visszhangra eddig a magyar kutatók körében. Ezek alapján érdeklődve várjuk a Sashalmi által irányított kutatócsoport készülő összefoglalását, melyben Kelet-, Kelet-Közép-Európa és a Balkán politikai alakulatainak államfejlődését vesszük górcső alá.*

FEDELES TAMÁS

* Időközben megjelent a munka: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. Intellektuális-történelmi konstrukciók vagy valós történelmi régiók? Szerk. Sashalmi Endre. Pécs, 2007. (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 4.)

Számunk szerzői

BARTKÓ JÁNOS	történész, Pannon Egyetem, Veszprém
MICHAEL BORGOLTE	történész, Humboldt-Universität, Berlin
E. KOVÁCS PÉTER	történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest – Római Magyar Akadémia
FALVAY DÁVID	történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
FEDELES TAMÁS	történész, Pécsi Tudományegyetem
FELFÖLDI SZABOLCS	történész, Szegedi Tudományegyetem
H. TÓTH IMRE	szlavista, Szegedi Tudományegyetem
HORVÁTH EMÓKE	történész, Miskolci Egyetem
HUNYADI ZSOLT	történész, Szegedi Tudományegyetem
KLANICZAY GÁBOR	történész, Central European University, Budapest – Collegium Budapest
KOSZTA LÁSZLÓ	történész, Szegedi Tudományegyetem
KOVÁCS TAMÁS	egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem
MADAS EDIT	irodalomtörténész, MTA-OSZK Fragmenta Codicum Kutatócsoport, Budapest
MAKAI JÁNOS	történész, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
NEMERKÉNYI ELŐD	klasszika-filológus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
ORBÁN IMRE	történész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
MARTYN RADY	történész, University College London
DANIELE SOLVI	történész, Società Internazionale di Studi Francescani, Assisi
SZÉKELY MELINDA	történész, Szegedi Tudományegyetem

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF, CZIRÁKI ZSUZSANNA, GALAMB GYÖRGY és SEBŐK FERENC készítette.

Contents

Essays

DANIELE SOLVI Inquisitor John Capistrano and Franciscan Dissent (Translated by György Galamb)	5
GÁBOR KLANICZAY The Ambivalent Model of Solomon for Royal Sainthood and Royal Wisdom	25
LÁSZLÓ KOSZTA Hermits in 11th-century Hungary	42
PÉTER E. KOVÁCS Emperor Sigismund in Gubbio	56
DÁVID FALVAY Saint Elizabeth, Saint Guglielma and the Hungarian Royal Origin as a Topos in Italy	64
IMRE H. TÓTH Between Byzantium and Roma (“Information Explosion” and “Paradigm Shift” in Bulgaria [885–970])	77

Workshop

ELŐD NEMERKÉNYI The Emergence of Latin Literacy in Medieval Hungary (Center and Periphery)	89
JÁNOS BARTKÓ “Distinctions” in Hugh of St. Cher’s (†1263) Evangelical Sermons	94
EDIT MADAS Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae (Of the Systematic Exploration of a Medieval Source Domain)	101

Evoking the past

EMÓKE HORVÁTH The Chronicle of Iohannes Biclarensis (John of Bicláro)	116
MELINDA SZÉKELY Plinius about India	128

Theory and method

MICHAEL BORGOLTE The Perspectives of European Medieval History at the Beginning of the 21st Century (Translated by Zsuzsanna Cziráki)	142
--	-----

<i>Beyond our borders</i>	
“Similarities and Analogies are Much More Important than Differences.” (Interview with Martyn Rady, English Professor of History. By Zsolt Hunyadi)	156
A Bibliography of Martyn Rady’s Works	164
MARTYN RADY	
Justice Delayed? Litigation and Dispute Settlement in Fifteenth-Century Hungary (A Case Study) (Translated by Ferenc Sebők)	167
<i>Reviews</i>	
With “Discount Airlines” on the Silk Road (Thomas O. Höllmann: <i>A Selyemút. Ford.: Uray-Kóhalmi Katalin. Corvina Tudástár, Budapest, 2006. 136 oldal</i>)	
SZABOLCS FELFÖLDI	178
Forgotten Sources about the Envoys of Late Antiquity (Andrew Gillett: <i>Envoys and Political Communication in the Late Antique West 411–533, “Cambridge Studies in Medieval Life and Thought 55.”, Cambridge, 2003. 335 oldal</i>)	
TAMÁS KOVÁCS	182
“The Most Beautiful” Vita of Margaret (Deák Viktória Hedvig OP: <i>Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia Garinus legendája nyomán. Kariosz Kiadó, Budapest, 2005. 486 oldal</i>)	
IMRE ORBÁN	188
In the Neighborhood of Two Empires (Font Márta: <i>A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 326 oldal</i>)	
JÁNOS MAKAI	192
The Development of the State in the Western Part of Europe (Sashalmi Endre: <i>A Nyugat-Európai államfejlődés vázlata. Pannonica Kiadó, Pannonica Kiskönyvtár, 2006. 191 oldal</i>)	
TAMÁS FEDELES	199
<i>Authors</i>	202

Következő számunk tartalmából

BORUS GYÖRGY

Az 1673-as fordulat Angliában: a dicsőséges forradalom előfeltétele

VAJDA ZOLTÁN

Civilizáció és stabilitás: Adalékok David Hume és James Madison köztársaságról és pártokról vallott nézeteihez

HAHNER PÉTER

„A romlottság a bűn karjára támaszkodva”: Chateaubriand Saint-Denis-ben

KÖKÉNY ANDREA

A texasi függetlenségi háború a korabeli helyi sajtó tükrében

VIDA ISTVÁN KORNÉL

„A régóta elnyomottak barátai”: Magyar katonák az észak-amerikai polgárháború néger ezredeiben

Beszélgetés Gordon S. Wood amerikai történésszel

GORDON S. WOOD

Az amerikai alkotmányosság eredete

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 2400 Ft+postaköltség.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 600 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 800 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.;
Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;
Írók Boltja, VI. ker., Parnasszus Kft., Andrássy út 45.;
ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;
Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.;
Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;
Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.

Szeged: Katedrális Bt., Sik Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,
Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;
Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátia üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/313-221

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Államrendőrség és informátorai

PAJKOSSY GÁBOR

Egy besúgó Pesten a reformkor közepén (1839)

DEÁK ÁGNES

Besúgólisták a neoabszolútizmus korából

FARKAS KATALIN

A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések (1859–1866)

BEBESI GYÖRGY–POLGÁR TAMÁS

A „Virtuóz provokátor”.

Jevno Azef, a legendás kettősügynök

FARKAS GYÖNGYI

Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények.

Bemutatjuk Robert J. W. Evans oxfordi történészt

